

Colloquium Anatolicum

15 2016

INSTITUTUM TURCICUM SCIENTIAE ANTIQUITATIS
TÜRK ESKİÇAĞ BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

INSTITUTUM TURCICUM SCIENTIAE ANTIQUITATIS
TÜRK ESKİÇAĞ BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

Colloquium Anatolicum

15

• 2016 •

INSTITUTUM TURCICUM SCIENTIAE ANTIQUITATIS
TÜRK ESKİÇAĞ BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

COLLOQUIUM ANATOLICUM

15

ISSN 1303-8486

**COLLOQUIUM ANATOLICUM dergisi, TÜBİTAK-ULAKBİM
Sosyal Bilimler Veri Tabanında taranmaktadır.**

COLLOQUIUM ANATOLICUM dergisi uluslararası hakemli bir dergidir,
yılda bir kez yayınlanmaktadır.

© 2016 Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü

Her hakkı mahfuzdur. Bu yayının hiçbir bölümü kopya edilemez.
Dipnot vermeden alıntı yapılamaz ve izin alınmadan elektronik,
mekanik, fotokopi vb. yollarla kopya edilip yayınlanamaz.

Editörler/Editors

Eser Kortanoğlu
Bilge Hürmüzlü
Necmi Karul
Metin Alparslan

Tasarım ve Uygulama

Bahadır Erşik

Kapak Fotoğrafı

Martin Bachmann; *Oinoanda. Martin Tepesi. Mezar Yapısı*
(Rekonstrüksiyon: Nikolaus Koch).

Baskı/Printing

Oksijen Basım ve Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.
100. Yıl Mah. Matbaacılar Sit. 2. Cad. No:202/A Bağcılar-İstanbul
Tel: +90 (212) 325 71 25 Fax: +90 (212) 325 61 99
Sertifika No: 29487

Yapım ve Dağıtım/Production and Distribution
Zero Prodüksiyon Kitap-Yayın-Dağıtım Ltd. Şti.
Tel: +90 (212) 244 75 21 Fax: +90 (212) 244 32 09
info@zerobooksonline.com www.zerobooksonline.com

TÜRK ESKİÇAĞ BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

Bilim Kurulu / Consilium Scientiae

Adolf Hoffmann (Berlin)	Jak Yakar (Tel Aviv)
Alexandru Avram (Le Mans)	Joachim Marzahn (Berlin)
Ali Dinçol (İstanbul 2009-2011)	Kemalettin Köroğlu (İstanbul)
Aliye Öztan (Ankara)	Manfred Korfmann (Tübingen 2004-2007)
Andreas Schachner (İstanbul)	Mihriban Özbaşaran (İstanbul)
Belkıs Dinçol (İstanbul)	Mustafa Hamdi Sayar (İstanbul)
Cahit Günbattı (Ankara)	Nur Balkan Atlı (İstanbul)
Catherine M. Draycott (Liverpool)	Oğuz Tekin (İstanbul)
Cem Karasu (Ankara)	Önder Bilgi (İstanbul)
Coşkun Özgünel (Ankara)	Önhan Tunca (Liège)
David Hawkins (London)	René Lebrun (Louven da Neuve)
Elif Tül Tulunay (İstanbul)	Sevil Gülçur (İstanbul)
Felix Pirson (İstanbul)	Stefano De Martino (Trieste)
Gocha R. Tsetskhladze (Oxford)	Theo van den Hout (Chicago)
Güven Arsebük (İstanbul)	Turan Efe (İstanbul)
Haluk Abbasoğlu (İstanbul)	Vedat Çelgin (İstanbul)
İnci Delemen (İstanbul)	Wolfgang Radt (Berlin)

İçindekiler

MAKALELER

Fatma Kaynar

Şalaşu Ritüeli'nin Hurrice ve Hititçe Versiyonları Üzerine
Değerlendirmeler 2

Selim Ferruh Adalı

The Transmission of Solar Eclipse Omens in Anatolia and the Near East:
Textual Agreements between *Malhama* Texts and Omens from Enuma
Anu Enlil 14

Mahmut Bilge Baştürk

Urartu Tanrı İsimleri Üzerine Bir İnceleme 32

Can Avcı

The Balance Between the Urban and the Rural in the
Urartian Heartland 54

Alexandru Avram

Two Phrygian Gods Between Phrygia and Dacia..... 70

Atilla Engin

Kızıl Kale: An Iron Age Settlement in the Upper Kızılırmak Basin and
New Findings 84

Rahşan Tamsü Polat

Mold-Made Bowls from Teos Hellenistic City Wall Excavations 108

Uygar Hecebil

Konane Kale Tepe Yerleşmesi Hellenistik Dönem Savunma Sistemi..... 132

Özden Ürkmez

Aiolis Kymesi'nden Samurlu 879 Nekropolisi 156

Sedef Çokay-Kepçe

A Preclassical Stamp Seal From Perge..... 188

B.S. Alptekin Oransay

Side Kazılarında Bulunan Roma Dönemi İthal Seramikleri: Doğu Akdeniz
Roma Seramik Ticaretinde Side'nin Durumuna Genel Bir Bakış 198

Emre Taştemür

İç Kalıp Teknikli Cam Eserler ve Çanakale Müzesi Örnekleri..... 212

Mine Çifçi - J. David Hawkins

A New Inscribed Bowl in Ankara Museum 238

Oğuz Tekin - Aliye Erol-Özdizbay

Coins of Elaia in Aiolis in the Collection of Bergama Museum..... 248

Şevket Dönmez - Aslıhan Yurtsever Beyazıt

Oluz Höyük Kazı ve Araştırmalarına Dair Değerlendirmeler 272

KONFERANSLAR

Martin Bachmann

Oinoanda: Diogenes'in Şehrindeki Araştırmalar 294

Bedia Demiriş

Türkçede Eski Yunan ve Roma Klasikleri: Bir Çeviri Pratiği..... 316

Šalašu Ritüeli'nin Hurrice ve Hititçe Versiyonları Üzerine Değerlendirmeler¹

Fatma KAYNAR^{2*}

Keywords: Hittite, Hurrian, Bilingue, Ritual, Translation

The present paper includes the Hurrian and the Hittite versions of the Šalašu's ritual which is a Hurrian-Hittite bilingual text from Hattuša-Boğazköy. KBo 19.145 is eighth tablet of the ritual. This ritual was performed against bewitchment by ^{MUNUS}ŠU.GI Šalašu from Kizzuwatna. Some differences are observed between the Hurrian and the Hittite passages. Some of them are as follows: In Hurrian version Rev. IV 41'-42' kaššap(i)=a=dil ararē=[ni ašt(i)=a] ⁽⁴²⁾fir=vir=išt=i=b "We released the [woman from] sorcery at the gate", the Hittite version is Rev. III 41'-42' āški=kán alwanzaḥḥandan ^{MUNUS-an} ⁽⁴²⁾lānun "I released the bewitched woman at the gate". The Hittite verb lānun occurs in the first person sg. while we find -dil first person pl. pronomen in the Hurrian passage. Another remarkable point in this passage; the Hurrian verb fir=vir=išt=i=b was translated into the Hittite as past tense (lānun) -as is well known the Old Hurrian doesn't have temporal indicator-, the same phrases (Rev. III 47'-49') were translated into the Hittite as imperative: Rev. IV 47'-50' aški=kán anda ⁽⁴⁸⁾[alwanzaḥ]ḥ[anda]n ^{MUNUS-an} lānten ⁽⁴⁹⁾[āški=kán anda alwanzaḥ]ḥḥandan ^{LÚ-an} ⁽⁵⁰⁾arḥa [tarnatt]en. "Release the [bewit]c[he]d woman at the gate! [Relea]se the bewitched man at the gate!"

Anahtar Kelimeler: Hititçe, Hurrice, Çift dilli, Ritüel, Çeviri

Bu makale Hattuša-Boğazköy'de ele geçen çift dilli bir metin olan Šalašu Ritüeli'nin Hurrice ve Hititçe versiyonlarını içermektedir. KBo 19.145 ritüelin sekizinci tabletidir. Bu ritüel Kizzuwatnalı ^{MUNUS}ŠU.GI Šalašu tarafından büyüye karşı icra edilmiştir. Hurrice ve Hititçe pasajlar arasında bazı farklılıklar görülmektedir. Bunlardan bazıları şöyledir: Hurrice versiyonunda Ay. IV 41'-42' kaššap(i)=a=dil ararē=[ni ašt(i)=a] ⁽⁴²⁾fir=vir=išt=i=b "Kapıda [kadını] büyü[den] serbest bıraktık", Hititçe versiyonunda Ay. III 41'-42' āški=kán alwanzaḥḥandan ^{MUNUS-an} ⁽⁴²⁾lānun "kapıda büyü yapılmış kadını serbest bıraktım". Hurrice pasajda -dil birinci çoğul şahıs zamiri kullanılırken Hititçe lanun fiili birinci tekil şahıs formda çekimlenmiştir. Bu pasajda dikkate değer bir diğer nokta; Hurrice fir=vir=išt=i=b fiili Hititçeye geçmiş zaman olarak tercüme edilmiştir -bilindiği gibi Eski Hurrice'de zaman belirten ek yoktur-, aynı cümle (Ay. III 47'-49') Hititçeye emir kipinde tercüme edilmiştir: Ay. IV 47'-50' aški=kán anda ⁽⁴⁸⁾[alwanzaḥ]ḥ[anda]n ^{MUNUS-an} lānten ⁽⁴⁹⁾[āški=kán anda alwanzaḥ]ḥḥandan ^{LÚ-an} ⁽⁵⁰⁾arḥa [tarnatt]en. "Kapıda [büyü yapı]l[mış] kadını serbest bırakın! [Kapıda büyü yapı]lmış adamı serbest [bırak]ın!"

¹ Hakeme Gönderilme Tarihi: 29.06.2016, Kabul Tarihi: 18.07.2016.

² Araş. Gör. Fatma KAYNAR (M.A.): İstanbul Üniversitesi, Hititoloji Ana Bilim Dalı, 34134-İstanbul. fatmaa_kaynar@hotmail.com

* Öneri ve yorumları ile değerli katkılarından dolayı Prof. Dr. Stefano de Martino ve Yrd. Doç. Dr. Meltem Alparslan'a teşekkür ederim.

Boğazköy arşivinde ele geçen Hurrice-Hititçe çift dilli belgelerden biri olan KBo 19.145, Šalašu Ritüeli'nin sekizinci tabletidir. Tablet çok iyi korunmuş durumda değildir, bu yüzden sınırlı ölçüde karşılaştırma yapılmasına izin vermektedir. Çalışmamızda nispeten iyi korunmuş durumda olan pasajlara yer verilmiştir. Söz konusu ritüel Kizzuwatnalı^{MUNUS}ŠU. GI Šalašu tarafından büyüye karşı icra edilmiştir. Bu metne ait diğer fragmanlar, paralel ve duplikat metinler şöyledir:

CTH 788

1. A. KBo 19.145
B. KUB 34.101
C. Kelly A
2. A. KBo 11.19 + KBo 14.22
B. KUB 12.47
3. KBo 19.141
4. KBo 3.48
5. KUB 32.121
6. KBo 27.176, KBo 27.185, KBo 33.45, KBo 35.99, KUB 47.19

Söz konusu paralel ve duplikat metinlerden yola çıkılarak ritüelin anahatları şöyledir:

- 1- Ritüel icraatçısı *hupuwai*-kabını (ritüel sahibinin üzerinde) döndürür ve Hurrice analogi niteliğindeki sözleri söyler,
- 2- Ritüel sahibinin ayağına bir bağ koyar ve çeşitli bitkilerden oluşan bir karışım yapar, arpa ununu üzerinde döndürür, (vücuduna) bastırır ve tekrar Hurrice inkantasyonlar yer alır,
- 3- Büyü, kirlilik, lanet gibi olumsuzlukların, ritüel sahibinin uzuvları ve çeşitli eşyaları sayılarak uzaklaştırılmasından bahsedilir,
- 4- İhtar'ın sıcak taşları sorduğu mitolojik bir anlatı yer alır,
- 5- Kapıda, büyü yapılmış kadın ve adamın bağlardan çözülmesi eylemi gerçekleştirilir.

Transkripsiyon ve Çeviri

Öy. I-II 2-5¹

2 *hub*(=o)l=ēž *hüb*=u[va=š]še=ni=
nn(i)=a tive

A I 2 *hu-up-le-e-eš hu-ú-pu-[wa-aš-]-še-ni-
en-na ti-i-e*

3 *sul=ō=bad=e āri nir(i)=ubād²=e āri
kad=ugar=ni*

2 ^{DUG}*hup*[uwayaş=at iwar duwarnattaru]

A II 2 ^{DUG}*hu-p[u-wa-ya-aš-ša-at i-wa-ar du-wa-
ar-na-at-ta-ru]*

3 *idal[u UH₇-tar šullatar DINGIR^{MES}-aš
hatu]gaš*

A I 3 *zu-lu-pa-te a-a-ri ni-r[u]-pa-a-te a-a-ri
ga-du-qar-ni*

4 *kōri kōrgorē=[mā] ē[n(i)]=n(a)=āž=[(v)e]
hub(=o)l=ē=ž*

A I 4 *ku-u-ri ku-u-ur-ku-re-e-[ma]-a e²-[e]
n-[na-a]-š[e] hu-up-le-e-eš*

5 *hüb=uva=šše=ni=[nn(i)=a]*

A I 5 *hu-ú-pu-wa-aš-še-ni-e[n-na]*

Ay. III-IV 41'-50'

41' *kaššap(i)=a=dil ararē=[ni ašt(i)=a]*

A IV 41' *ka-aš-ša-pa-a-ti-il a-ra-a-re-e[-ni
aš-ta]*

42' *fir=vir=išt=i=b kaššap(i)=[a=di]l
ararē=ni*

A IV 42' *wi_i-ir-wi_i-ri-iš-ti-ip ka-aš-ša-p[a-a-
ti-i]l a-ra-a-re-e-ni*

43' *tağe fir=vir=išt=i=b [.....]*

A IV 43' *da-ağ-e wi_i-ir-wi_i-ri-iš-ti-ip
x[.....]x*

44' *ušš=eva faš=a=ffa pargi=d[a.....]-ša*

A IV 44' *uš-še-e-ep-wa_a wa_a-ša-ap-wa_a bar-
ği-d[a]-ša*

45' *pedari=ne=va=f(fa) hā=i apra(-) an-
du-[.....] x-ap*

A IV 45' *bi-tar-ri-wa_a-ap ħa-a-i ap-ra(-)an-
du-[.....] x-ap*

46' *hēre=ni hērb(i)=a=l ħe[ri]bad]i
ħe[rb=ud=i]=(e)ž*

A IV 46' *hē-e-re-e-ne hē-e-er-pa-a-al hē-[ri-
ba-d]i ħe-[er-pu-ti]-iš*

A II 3 *i-da-l[u²¹ UH₇-tar šu-ul-la-tar¹
DINGIR^{MES}-aš ħa-tu]-ga-aš*

4 *kartim[miyaz/za aħr]aš wa[ħ]raš*

A II 4 *kar-di-m[i-ya-az/za a-ağ-r]a-aš wa-a[ħ]-
ra-aš*

5 ^{DUG}*hupuw[ayaš iwar duw]arnattaru*

A II 5 ^{DUG}*hu-pu-w[a-ya-aš i-wa-ar du-w]a-ar-na-
at-ta-ru*

41' *āški=kán an¹da¹ alwanzağħandan
MUNUS- an*

A III 41' *a-aš-ki-kán an¹da¹ al-wa-an-za-ağ-
ğā-an-da-an MUNUS-an*

42' *lānun ašk[i=k]án anda alwanzağħandan*

A III 42' *la-a-nu-un a-aš-k[i-k]án an-da al-wa-
an-za-ağ-ğā-an-da-an*

43' *LÚ-an lānun [m]ān iyadduma*

A III 43' *LÚ-an la-a-nu-un [m]a-a-an i-ya-ad-
du-ma*

44' *n=ašta ħie[lli] itten nu GU₄-aš šuwantiyan*

A III 44' *na-aš-ta ħi-i-e[l-li] i-it-tén nu GU₄-
aš šu-wa-an-ti-ya-an*

45' *dāttēn ki[t pa]ndalaz išħiyandan*

A III 45' *da-a-at-tén ki-i[t-pa]-an-da-la-az iš-
ħi-ya-an-da-an*

46' *lā'tten LÚ GIŠ[ruwa]ndan=ma= kán
GIŠ-ruwaz*

A III 46' *lā¹-a-at-tén LÚ GIŠ-[ru-wa-a]n- da-
an-ma-kán GIŠ-ru-wa-az*

¹ Söz konusu satırların Hurrice transkripsiyon ve Hititçe tamamlamalarında Giorgieri 1998: 72 vd. temel alınmıştır.

47' su/ol=a sū/ōl=ud=i=(e)ž ka[ššap(i)
a=dil]

A IV 47' zu-u-ul-a zu-ul-lu-ú-ti-iš ka-[aš-ša-
pa-a-ti-il]

48' ara<(r)ē>=ni ašt(i)=a fir=vi[r=išt=i=b]

A IV 48' a-ra-a-<re>-e-ni aš-ta wi_i-ir-wi_i-[ri-
išt-ti-ip]

49' kaššap(i)=a=dil ara[rē=ni tağe
fir=vir=išt=i=b]

A IV 49' ka-aš-ša-pa-a-ti-il a-ra-a-[e-ni da-
aḫ-e wi_i-ir-wi_i-ri-išt-ti-ip]

Çeviri

Öy. I-II 2-5

2 *ḫupu*[wai-kabı] gibi kırılınsın. (Kötü) söz,
3 bağlanmış kötülük, kötülük, kötü tartışma
4 tan[rı]lar[ın] öfkesi,
5 *ḫupuwai*- kabı [gibi] kırılınsın.

Ay. III-IV 4'1-50'

41' Kapıda [kadını] büyü[den]
42' serbest bıraktık. Kapıda
43' adamı büyüden serbest bıraktık.
[.....]
44' Eğer giderseniz, avluya girin. xx [.....]
45' sığırın x'ini alın. xx
46' tahtadan ba[ğlanmı]ş bağları ç[özü]n
47' bağları çözün. K[apıda]
48' kadını büyüden serbest bırak[tk.].
49' kapıda [adamı] büyü[den serbest
bıraktık]²

47' [arḫ]a tarnat[ten ašk]i=kán anda

A III 47' [ar-ḫ]a tar-na-at-[tén a-aš-k]i-kán
an-da

48' [alwanz]a[h]ḫ[anda]n MUNUS- an lätten

A III 48' [al-wa-an-z]a-[aḫ]-ḫ[a-an-da-a]n
MUNUS-an la-a-at-tén

49' [āški=kán anda alwanza]ḫḫandan LÚ-
an

A III 49' [a-aš-ki-kán an-da al-wa-an-za-] aḫ-
ḫa-an-da-an LÚ-an

50' arḫa [tarnatt]en

A III 50' ar-ḫa [tar-na-at-te]-en

2 *ḫup*[uwai- kabı gibi kırılınsın.]
3 kö[tü büyü, kızgınlık, tanrıların şiddet]li
4 öf[kesi, ac]ı, ızd[ı]rap
5 *ḫupuw*[ai- kabı gibi kırılınsın.]

41' Kapıda büyü yapılmış kadını
42' serbest bıraktım. Kapı[da] büyü yapılmış
43' adamı serbest bıraktım. [E]ğer giderseniz
44' avl[uya] gidin ve sığırın *šuwantiya*-' sını
45' alın. B[u an]dan itibaren bağlanmış olanı
46' çözün. Bağl[anmış] adamı ise kazıktan
47' [serb]est bırak[ın. Kapı]da
48' [büyü y]ap[ı]l[ı]mı]ş kadını serbest bırakın.
49' [Kapıda büyü yapılmış] adamı
50' serbest [bırak]ın.

Filolojik Yorumlar

A I 2 ḫu-up-le-e-eš yazımının transkripsiyonu Giorgieri tarafından KBo 3.48 5' (Haas V. – I. Wegner 1998 (ChS I/5 Nr. 122): 475). metninde geçen *ḫu-u-pu-le-eš ḫub=o=l=e=ž* “kırılınsın” kelimesine istinaden pasif formda *ḫub(=o)l=ēž* olarak yapılmıştır (Giorgieri 1998: 74). Söz konusu kelimedeki kök ile optative eki *-l=e=ž* arasındaki *-o-* çatı belirteci (voice marker) düşmüştür. Optative formdaki *-l=e=ž* yazımının bu metinde uzun *-e-* ile yazıldığı görülmektedir, KBo 3.48 metninde ise *-e-* kısa formda yazılırken kökteki *-o-* uzun yazılmıştır. Bu yazımın vurgunun değişmesine işaret ediyor olabileceği düşünülmektedir (Campbell 2007a: 203). *ḫub-* kelimesinin Hititçe karşılığı Hurrice-Hititçe çift dilli KBo 32.19 metninde I 27 *ḫu-pu-uš-tap* (*ḫub=ušt=aw*) ve II 28 *ar-ḫa du-wa-ar-na-aḫ-ḫil* (*arḫa*) *duwarnai-* olarak görülmektedir (Wegner 1988: 152; Giorgieri 1998: 73; Richter 2012: 163). Hititçe versiyonunda kırık olan kısım Öy. II 5'te *]-[ar-na-at]-ta-ru* olarak korunmuş kısımdan yola çıkılarak *duwarnattaru* olarak tamamlanmıştır (Haas – Wegner 1988: 209; Giorgieri 1998: 73).

ḫu-ú-pu-[wa-aš-]iše-ni-en-na *ḫub=uva=šše=ni=nn(i)=a ḫub-* “kırmak” fiil kökünden *-šše* fiilden isim yapma eki ile türetilmiştir. Buradaki *-nn(i)=a* eklerinin *-nni associative -a essive* eklerinin birleşimi olduğu ve bu bileşimin cümleye kattığı “*ḫupuwai-* kabı gibi kırılınsın” anlamıyla kırılan kap ile uzaklaştırılması istenen kötü şeyler arasındaki analogik büyü ilişkisine dikkat çekilmiştir (Giorgieri 1998: 76 vd.; Wilhelm 2008: 94). Metnin Hititçe versiyonu, Hurrice *-nn(i)=a* yapısının karşılığının Hititçede *genitive + iwar* yapısının kullanıldığı belirtilerek Giorgieri tarafından ^{DUG}*ḫup[uwayaş=at iwar duwarnattaru]* olarak tamamlanmıştır (Giorgieri 1998: 73; 2002: 109).

ti-i-e tive “söz” kelimesi metinde *absolute* formda kullanılmıştır. Hititçe karşılığı *memiyaş* ve *uddar*'dır (Richter 2012: 454). Metinde görülen *tie* şeklindeki yazımı *tive* formundan farklılık göstermektedir. KBo 17.92² 18, KUB 24.13³ I 17, KBo 11.19⁴ Ay. 14, söz konusu metinde yazıldığı şekilde görüldüğü diğer metinlerdir (Laroche 1980: 266.). *tive* “söz” kelimesinin kökünün *ti-/tiv-* “konuşmak” fiil kökünden geldiği düşünülmektedir (Neu 1995: 48).

A I 3 zu-lu-pa-te *sul=ō=bad=e sul-* “bağlamak” anlamına gelmektedir (Richter 2012: 410), fiil köküne getirilen *-bad=e* ekiyle sıfat durumuna getirilmiştir (Giorgieri 1998: 79) ve bu kelimeyi *ari-* “kötü, kötülük” kelimesi takip eder. *ari-* kelimesinin Hititçe karşılığı *idalu* olarak görülmektedir (Richter 2012: 45). *sul=ō=bad=e āri* “bağlanmış kötülük” anlamına gelmektedir, sıfatlaştırılmış *sul=ō=bad=e, ari* kelimesinin niteliği olarak görülmektedir (Giorgieri 1998: 79 vd.). *-bade* ekinin karşıladığı tam anlam bilinmemektedir. *-i-* ya da *-o/u-* tematik vokalleriyle *-söz* konusu pasajda görüldüğü gibi- olumlu sıfat anlamı katmaktadır, aynı zamanda olumsuz anlamda *-o/ubade* şeklinde görülmektedir (*fağri* “iyi”, *fağr=o/ubade*

² CTH 790= Hurrice-Hititçe fragmanlar.

³ CTH 780= Allaituraḫḫi ritüeli.

⁴ CTH 788= Šalašu Ritüeli (KBo 19.145 metninin paralel metni).

“kötü”), ancak morfolojik analizi tam olarak yapılamamaktadır (Giorgieri 2000: 205).

ni-r[u]-pa-a-te *nir(i)=ubād=e nir(i)-* “iyi” kelimesine tıpkı yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi *-o/ubade* eki getirilerek kelimeye “kötü” anlamı kazandırılmıştır (Wilhelm 2008: 89). Bir önceki örnekte açıklandığı gibi *o/ubad=e* eki söz konusu kelimeye olumsuz bir anlam katmaktadır. *nir(i)=ubād=e* kelimesi de metinde āri “kötü, kötülük” kelimesi tarafından takip edilmektedir.

ga-du-qar-ni *kad=ugar=ni kad-* “demek, söylemek” fiiline karşılıklılık eki olan *-ugar-* ve *-ni* kişileştirme/*individualizing* ekleri getirilerek oluşturulmuştur. Ritüel sahibinden uzaklaştırılması istenen olumsuz şeyler arasında yer almasından dolayı olumsuz bir anlam içermesi gerektiği ve bu nedenle “kavga etmek, tartışmak” anlamında olduğu belirtilmiştir (Giorgieri 1998: 81; 2000: 198, Wegner 2007: 262). Hititçe versiyonu bu anlama tekabül eden *şullatar-* ya da *hullatar-* kelimeleri ile tamamlanmıştır (Giorgieri 1998: 81).

A I 4 ku-u-ri ku-u-ur-ku-re-e-ma-a *kōri kōrgorē=mā kori-* “öfke, kızgınlık” kelimesinin iki kez tekrarıyla ve ikinci kelimeye *-ma* eki getirilerek oluşturulmuştur. Hititçe karşılığı *kartimmiyatt-*’tır (Giorgieri 1998: 82). *ēn(i)=n(a)=āž=(v)e* genitive çoğul halde “tanrıların” kelimesiyle birlikte “tanrıların öfkesi”ni ifade etmektedir. Metinde Hititçe karşılığı [... *DIN-GIRMEŠ-aš ḫa-tu*] *-ga-aš kartim[miyaz/za ...]* olarak tamamlanmıştır (Giorgieri 1998: 73). Hititçe versiyonunda *hatuga-* “şiddetli” kelimesinin eklendiği görülmektedir.

A IV 41' ka-aš-ša-pa-a-ti-il *kaššap(i)=a=dil kaššapi-* kapı anlamına gelmektedir ve *essive* -a eki ile görülmektedir (Wilhelm 2001: 453 dpn. 9; Richter 2012: 192). *Essive* formu burada yer belirten (*locative*) fonksiyondadır.⁵ Hititçe metinde karşılığı *dative-locative* tekil formda *āški* olarak görülmektedir. Kelimenin alternatif bir analizi *kašša=va=dil kašša-* a-gövdeli kelimeye *-va dative* eki getirilerek yapılmıştır. Ancak bu analizin doğruluk payının düşük olduğu belirtilmiştir (Campbell 2008: 284 dpn. 64). *-dil absolute* enklitik birinci şahıs çoğul ekidir ve cümlelerin öznesi konumundadır.

a-ra-a-re-e[-ni] *ararē=ni ari-* “kötü, kötülük” kelimesinin iki kez tekrarıyla oluşturulmuştur ve “büyü” anlamına gelmektedir (Richter 2012: 45; de Martino – Giorgieri 2008: 107). *-ni ablative-instrumental* ekini almıştır.

[aš-ta] *ašt(i)=a ašti-* “kadın” (de Martino – Giorgieri 2008: 126, Richter 2012: 59) kelimesi *essive* formda görülmektedir.

A IV 42' wi-ir-wi-ri-iš-ti-ip *fir=vir=išt=i=b fir-* “serbest bırakmak, kurtarmak” (Richter 2012: 312 vd.) fiili *-i=b* ekleriyle *antipassive* formda görülmektedir. 41.-42. satırlardaki tüm cümleyi değerlendirecek olursak *kaššap(i)=(v)a=dil ararē=ni [ašt(i)=a] fir=vir=išt=i=b -dil* birinci şahıs çoğul eki özne görevindedir. Özne *absolute* formdayken nesne *essive*, fiil *antipassive* formdadır⁶. Bu yapının işlevi net olmamakla birlikte, burada nesneyi vurgulamak için kullanılıyor olabilir. Cümlelerin tam çevirisi “Kapıda kadını büyüden

serbest bıraktık/kurtardık”. Hititçe versiyonunda bu kısım biraz farklıdır. *āški=kān alwanzahhandan MUNUS-an lānun* “kapıda büyülenmiş kadını serbest bıraktım”. Hurrice versiyonunda *-dil* enklitik birinci çoğul şahıs zamiri yer alırken, Hititçe versiyonunda fiilin birinci tekil şahısta çekimlendiği görülmektedir. Burada değinilmesi gereken bir diğer konu Hititçe versiyonunda fiilin geçmiş zamanda çekimlenmiş olmasıdır. Bilindiği gibi Eski Hurrice⁷ fiil formunda zaman belirten ek yer almamaktadır, Hititçe versiyonunda geçmiş zamanla tercüme edilmesi uygun görülmüştür. İki cümle arasındaki bir diğer çeviri farkı ise şöyledir; Hurrice pasajda *arar(i)-* “büyü” kelimesi *ablative* formda kullanılmıştır ve “kadını büyüden kurtardık” anlamına gelmektedir, Hititçe karşılığında ise *alwanzahh-* “büyü yapmak” fiilinin *alwanzahhant-* partizip hali kullanılmıştır ve “büyü yapılmış kadını serbest bıraktım/kurtardım” anlamına gelmektedir.

A IV 43' da-aḫ-e taḫe “erkek, adam” anlamlarına gelmektedir. Burada *absolute* formda görülmektedir. Ancak söz konusu cümle 41.-42. satırlardaki cümle ile aynıdır: *kaššap(i)=[a=dil] ararē=ni taḫe fir=vir=išt=i=b*, bu durumda nesnenin *essive* formda *tag(e)=a* olması gerekmektedir. Bu yazım katip hatası olarak yorumlanmıştır (Campbell 2007a: 46 n. 89). Bu cümlelerin paralel bir örneği Allaituraḫhi Ritüeli'nde görülmektedir: *kaššapp(i)=a=d arari=ni MUNUS-ti /ašti fir[vir=išt=i=b]*⁸ “kadını büyüden serbest bırak[ırm]” (Haas – Wegner 1988: 59; Campbell 2008: 284 dpn. 64). Söz konusu cümlede de *ašti* tıpkı *taḫe* gibi *absolute* formda görülmektedir.

A IV 44' uš-še-e-ep-wa, *ušš=eva ušš-* “gitmek” fiiline, eklendiği fiil gövdesine ihtimal (potential) anlamı katan *-eva* eki getirilmiştir (Giorgieri 2000: 237, Wilhelm 2008: 99). *ušš-* fiilini karşılamak için *iya-* “gitmek” fiili kullanılmıştır. Hurrice *-eva* ekine karşılık olarak Hititçe versiyonunda bu anlamı verebilmek için *mān* kullanılmıştır (Haas – Thiel 1978: 310; CHD L-N: 139 vdd.). Metinde yazıldığı şekliyle morfemin çift (ww) yazılması nadir olarak görülmektedir, bu şekilde görüldüğü bir diğer örnek KBo 32.11 Ay. IV 15'de *a-ri-li-iw-waa* şeklindedir (Wegner 2001: 446; Neu 1996: 48, 306).

wa-ša-ap-wa, *faš=a=ffa faš-* fiili geçişsiz olduğu durumlarda “girmek” anlamına, geçişli olduğu durumlarda ise “getirmek” anlamına gelmektedir (Richter 2012: 302). Burada geçişsiz *imperative* formdadır ve *-ffa* enklitik 2. çoğul şahıs ekiyle birlikte çoğul olarak görülmektedir (Campbell 2007a: 114). Hititçe versiyonunda *iya-* “gitmek” fiili itten *imperative* çoğul ikinci şahıs formda görülmektedir (Wegner 2001: 446).

A IV 45' bi-tar-ri-wa-ap ḫa-a-i *pedari=ne= ve(>a)=ffa ḫā=i pedari-* “sığır” anlamına gelmektedir. *pedari=ne=ve(>a)=ffa* metinde görülen *-va* ile yazımının kendinden sonra yazılan enklitik kişi zamiri *-ffa* ile ünlü uyumundan dolayı *genitive* *-ve* olması gerektiği düşünülmektedir (Wegner 2001: 447, Campbell 2007a: 157 dpn. 56) Ayrıca Hititçe versiyonundaki karşılığı GU₄-aš olarak *genitive* formda görülmektedir (Wegner 2001: 447).

⁵ Essive formunun farklı kullanım fonksiyonları için bkz. Giorgieri 2000: 254-256.

⁶ Hurricede antipassive kullanımı için bkz. Girbal 1992; Giorgieri 2000: 252 vd.

⁷ Eski Hurrice fiil formu için bkz. Campbell 2007b.

⁸ ka-aš-ša-ap-pa-at a-ra-ri-ni MUNUS-ti bi-ir-[bi-ri-iš-ti-ip] ChSI/5 2 Ay. 69'.

hā- “almak” geçişli fiili *hā=i imperative* formdadır *-f(fa)* ikinci çoğul şahıs kişi zamiriyle birlikte kullanılmasıyla cümleye çoğul anlam kazandırılmıştır ve Hititçe metinde de karşılığı *datten* “alın” olarak ikinci çoğul şahıs *imperative* olarak kullanıldığını görmekteyiz. *pe-dari-* “sığır” kelimesinden önceki ifadenin korunmamış olması nedeniyle tamladığı ismin ne olduğu bilinmemektedir. Bu nedenle çeviri “sığırın x’ini alınız” olarak yapılmıştır (Campbell 2007a: 157). Hititçe versiyonunda “*nu GU₄-aš šuwantiyan dāten*” olarak görülmektedir. Söz konusu *šuwantiya-* kelimesinin anlamı net değildir. Wegner söz konusu cümlenin çevirisini “sığırın *šuwantiya-*sını alın⁹” olarak yapmıştır (Wegner 2001: 447). Campbell “sığırın dolgununu/bütünü al¹⁰” olarak tercüme etmiştir (Campbell 2007a: 157 dpn. 57). Ünal kelime için “sığırın bir parçası” karşılığını vermektedir (Ünal 2007: 659). KBo 24.110 + KBo 23.49 IV 4 metninde yine sığır ile ilişkili olarak *šuwantin* olarak görülmektedir ve KBo 11.20 4 metninde görülen Hurrice *šu-wa-an-te-en* kelimesi ile benzerliğine dikkat çekilmiştir (HEG S/2: 1231). Ancak söz konusu kelimenin de anlamı bilinmemektedir (Laroche 1980: 246; Richter 2012: 416). Kelimenin çevirisini yapmadan cümlenin çevirisini “sığırın *šuwantiya-*sını alın” olarak yapmak daha doğru görünmektedir.

A IV 46' hē-e-re-e-ne hē-e-er-pa-a-al hē-[ri-ba-d]i hē-[er-pu-ti]-iš hēre=ni hērb(i)=a=l(la) hē[ribad]i hē[rb=ud]=i=(e)ž hēri- tahta anlamına gelir (Richter 2012: 154) ve *ablative-instrumental* formda görülmektedir. *hērbi/e-* “bağlanmış” anlamına geldiği düşünülmektedir (Campbell 2007a: 158, Richter 2012: 155). *hērb(i)=a=l(la) essive -a* ve enklitik üçüncü çoğul şahıs *-l(la)* eki ile görülmektedir. *heribadi* “bağlanmış olan” ya da çivi ile sabitleştirilmiş olan” anlamında olduğu ve *heri-* “tahta” kelimesi ile ilişkili olduğu düşünülmektedir (Campbell 2007a: 158, Wilhelm 2008: 89). Hititçe karşılığı *taruwant-* metinde *GIŠ-ruwant-* olarak görülmektedir (Wilhelm 1983: 98). *hērb=ud=i=(e)ž* kökü olumsuzlaştırıcı *-ud* eki ile kelimeye “bağını çözmek, serbest bırakmak” anlamı verilmiştir ve *optative* (istek) formda görülmektedir (Campbell 2007a: 158 vd.).

A IV 47' zu-u-ul-a zu-ul-lu-ú-ti-iš su/ol=a sū/ōl=ud=i=(e)ž su/ol=a burada *essive -a* eki ile kullanılmıştır. *sū/ōl=ud=i=(e)ž sul-* “bağlamak” kökü *-ud* eki eklenerek “çözmek, serbest bırakmak” anlamı kazanmıştır. Hititçe karşılığı *arha tarna-* olarak görülmektedir (Richter 2012: 410). *-i=ež* *optative* (istek) ekini almıştır. 46-47. satırlarda cümlenin öznesi belirtilmemiştir, ancak önceki satırların devamı olarak ikinci çoğul şahıs cümlenin öznesi olarak kabul edilir (Campbell 2007a: 157, 2008: 284 dpn. 65). Hititçe versiyonunda fiilin *-arha tarna-* *imperative pl. 2* formda kullanıldığı görülmektedir. 46'-47'. satırlardaki cümleyi birlikte değerlendirecek olursak: *hēre=ni hērb(i)=a=l(la) hē[ribad]i hē[rb=ud]=i=(e)ž⁽⁴⁷⁾su/ol=a sū/ōl=ud=i=(e)ž* “Tahtadan bağlar ile bağlanmış olanı çözü, bağları çözün”, Hititçe versiyonunda 45'-47' *k[it pa]ndalaz išhiyandan⁽⁴⁶⁾lāten LÚ GIŠ-[ruwa]ndan=ma=kán GIŠ-ruwaz⁽⁴⁷⁾[arh]a tarnat[ten]* “b[u a]ndan itibaren bağlanmış olanı çözün, kazığa bağ[lan]

mış adamı kazıktan çöz[ün]/serbest bırak[ın].”

Ay. IV 47'-48' *ka[ššap(i)=a=dil]⁽⁴⁸⁾ara(r)ē=ni ašt(i)=a fir=vir=išt=i=b* ve 49' *kaššap(i)=a=dilara[rē=ni tağe fir=vir=išt=i=b]* cümleleri metinde daha önce Ay. IV 41'-43'. satırlarda görülen cümlelerle aynıdır, buna karşılık Hititçe versiyonunda fiil çekimlerinde farklılıklar görülmektedir. 41'-43'. satırlarda daha önce de belirtildiği gibi haber kipinde geçmiş zaman formunda görülürken, bu kez Hititçe versiyonunda *imperative* formda “[*tarnatt*]ēn” görülmektedir. Ayrıca Hurrice versiyonunda birinci çoğul şahıs zamiri *-dil* kullanılırken Hititçe versiyonunda fiil *imperative* ikinci çoğul şahıs formda çekimlenmiştir.

Daha önce de değinildiği gibi metnin her iki versiyonu arasında farklılıklar göze çarpmaktadır. Kullanılan kelimeler ve ifadeler arasındaki farklılıklar Hurriceden Hititçeye birebir çeviri yapılmadığı, Hurrice kelimelerin yakın anlamlı Hititçe kelimeler ile ifade edilmiş olması ile açıklanabilir. Ancak kip ve kişi sayısı arasındaki farklılıkların nedenini net bir şekilde söylemek zordur; farklı bir dil ailesi ve kültüre mensup öğelerin Hititçeye aktarılırken adaptasyon sürecinde ortaya çıkmış olduğu düşünülebilir.

⁹ Eines Rindes *šuwantiya* nehmt.

¹⁰ Take the fullness of the cow.

Kaynakça

Campbell, D. R. M.

- 2007a *Mood and Modality in Hurrian*, Chicago Üniversitesi (Doktora Tezi), Chicago.
 2007b “The Old Hurrian verb”, *VI Congresso Internazionale di Ittitologia, Roma, 5-9 settembre 2005*, Parte I (Studi Micenei ed Egeo-Anatolici 49): 75-92.
 2008 “Split Ergativity in Hurrian”, *Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete* 98: 262-294.

Giorgieri, M.

- 1998 “Die erste Beschwörung der 8. Tafel des Šalašu-Rituals” *General Studies and Excavations at Nuzi 10/2* (Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians 9): 71-86.
 2000 “Schizzo Grammaticale della Lingua Hurrica”, *La Civiltà dei Hurriti (La Parola del Passato 55)*: 171-277.
 2002 “Beiträge zu den hurritischen Texten aus Boğazköy”, P. Taracha (ed.), *Silva Anatolica, Anatolian Studies Presented to Maciej Popko on the Occasion of His 65th Birthday*, 109-117.

Girbal, C.

- 1992 “Das hurritische Antipassiv” *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 29: 171-182.

Güterbock, H. G. – H. Hoffner

- 1989 *The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago* (CHD L-N), Chicago.

Haas, V. – H. J. Thiel

- 1978 *Die Beschwörungsrituale der Allaiturah(h)i und verwandte Texte* (AOAT 31), Neukirchen.

Haas, V. – I. Wegner

- 1988 *Die Rituale der Beschwörerinnen* ^{SAL}ŠU.GI. (Corpus der Hurritischen Sprachdenkmäler I/5/1), Roma.

Laroche, E.

- 1980 *Glossaire de la langue hurrite*, Paris.

de Martino, S. – M. Giorgieri

- 2008 *Literatur zum Hurritischen Lexikon (LHL) - Band 1.A.*, Firenze.

Neu, E.

- 1995 “Miscellanea Hurritica”, *General Studies and Excavations at Nuzi 9/3* (Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians 5): 45-52.
 1996 *Das hurritische Epos der Freilassung I (Untersuchungen zu einem hurritisch-hethitischen Textensemble aus Hattuša* (StBoT 32), Wiesbaden.

Richter, T.

- 2012 *Bibliographisches Glossar des Hurritischen*, Wiesbaden.

Tischler, J.

- 2006 *Hethitisches Etymologisches Glossar* (HEG S/II), Innsbruck.

Ünal, A.

- 2007 *Multilinguales Handwörterbuch Des Hethitischen / A Concise Multilingual Hittite Dictionary / Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü*, Vol. II N-Z, Hamburg.

Wegner, I.

- 1988 “Grammatikalische und lexikalische Untersuchungen hurritischer Beschwörungsformeln aus Boğazköy” V. Haas (ed.), *Hurriter und Hurritisch* (Xenia 21): 145-155.
 2001 “Haus und Hof im Hurritischen”, T. Richter – D. Prechel – J. Klinger (eds.), *Kulturgeschichten, Altorientalistische Studien für Volkert Haas zum 65. Geburtstag*, 441-447.
 2007 *Hurritisch. Eine Einführung. 2., überarbeitete Auflage*, Wiesbaden.

Wilhelm, G.

- 1983 “der hurritische Ablativ-Instrumentalis /ne”, *Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete*, 73: 97-113.
 2001 “Hurritisch naipti “Weidung”, “Weide” oder eine bestimmte Art von Weide” T. Richter – D. Prechel – J. Klinger (eds.), *Kulturgeschichten, Altorientalistische Studien für Volkert Haas zum 65. Geburtstag*, 449-453.
 2008 “Hurrian”, R. D. Woodard (ed.) *The Ancient Languages of Asia Minor* 81-104.

(Footnotes)

- 1 Diğer ihtimal hu-ul-la-tar (Giorgieri 1998: 73).
- 2 48'-49' satırlarda fir=vir= išt=i=b fiili önceki satırlarda (41'-43') görüldüğü gibi geçmiş zamanda tercüme edilmiştir. Ancak geniş/gelecek zamanda da tercüme etmek mümkündür. 47'-49' K[apıda] (48)kadını büyüden serbest bırak[ırız/bırakacağız.] (49') kapıda [adamı] büyü[den serbest bırakırız/bırakacağız].

The Transmission of Solar Eclipse Omens in Anatolia and the Near East: Textual Agreements between *Malhama* Texts and Omens from *Enuma Anu Enlil*¹

Selim Ferruh ADALI^{2*}

Keywords: Malhama, Omens, Divination, Babylonian astronomy, Enuma Anu Enlil,

The progress in the publication of the Babylonian omen series Enuma Anu Enlil allows for revisiting the relationship between the Assyro-Babylonian divinatory tradition and the malhama, a meteorological divinatory genre of Late Antiquity and the Medieval Age. The textual agreements between the solar eclipse omens of the Arabic and Turkish malhama texts with the respective omens in Enuma Anu Enlil may suggest that the genre continued its textual transmission for centuries because of its role in agricultural society and its grounding in oral tradition.

Anahtar Kelimeler: Melhame, Fal, Falcılık, Bâbil yıldızbilimi, Enuma Anu Enlil,

Enuma Anu Enlil fal serisine dair yapılan yeni yayınların bilgisiyle Asur-Bâbil fal geleneği ile Geç Antik Çağ ve Ortaçağ'dan bilinen meteorolojik bir kehanet metin türü olan melhame arasındaki ilişki yeniden gözden geçirilebilir. Arapça ve Türkçe melhame metinlerindeki güneş tutulması kehanetleriyle aynı konuda Enuma Anu Enlil serisinde kaydedilmiş fallar arasındaki metinsel bağlantılar, söz konusu metin türünün tarım toplumu ve sözel geleneğin parçası olarak yüzyıllar boyu metinsel aktarımını sürdürdüğü izlenimi vermektedir.

¹ Hakeme Gönderilme Tarihi 15.06.2016, Kabul Tarihi 18.06.2016.

² Selim Ferruh ADALI, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Hükümet Meydanı No: 2, 06030 Ulus/Altındağ, Ankara, e-posta: selim.adali@asbu.edu.tr,

* This study is based on a presentation at “Melammu Symposia 10 – Societies at War” (Kassel University) on 27.9.16 and a paper delivered at Bilkent University, Department of Archaeology on 22.10.2015. I am grateful to Nagihan Gür for alerting me to the malhama-genre and for comments. I also thank Selim Tezcan and Evrim Türkçelik for comments on the paper, Neslihan Demirkol for discussing Ottoman Turkish, and Prof. Fikret Turan, Prof. Nils Heeßel, Fatma Meliha Şen and Istanbul University Research Institute of Turkology, Füsun Yurdakul and Bilkent University Library, Peter Starr, and Ibrahim Al-Khaffaf for bibliographical support. The author bears sole responsibility for all possible errors.

Introduction

Enuma Anu Enlil (EAE) is a series of celestial divination. Its textualization goes as far back as the 18th century BC according to its own witness.¹ Given the present state of evidence outside the series itself, however, the eleventh century BC appears to be a more concrete starting point for a first textual stabilization which was fully achieved by the seventh century BC (Rochberg 1984). Most of the copies of the series are from the late-eighth to the third century BC and there is a standardized series with 6500-7000 omens in total, all divided into approximately 70 “tablets” (Koch–Westenholz 1995: 78-79):

- Tablets 1-14: lunar phenomena, titled “sightings of the moon” (igi.du₈.a.meš ša 30)
- Tablets 15-22/23: lunar eclipses.
- Tablets 23/24-39/40: solar omens (including solar eclipses after Tablet 30; the tablet numbers vary in the case of the solar eclipse omens [cf. Fincke 2013]).
- Tablets 40-49/50: meteorological omens.
- Tablets 50-70+: planetary and stellar omens.

As the main Babylonian series of celestial divination (not astrology, strictly speaking; Rochberg 2004: 207-208), EAE was a series considered to have been authored by the god of wisdom, Ea, on an ancient tablet (*tuppu mahrû*; Koch–Westenholz 1995: 74). This tablet was given to humanity for them to anticipate the decisions of the gods in the world of nature and man. The series was also edited by the mythical sage Adapa, later by the presumably more historical figure of Esagil-kin-apla (traditionally dated to the 11th century BC). Tradition also records that scholars in Mesopotamia’s major cities produced copies and selections from the series (Koch–Westenholz 1995: 74-76). Differing forms of the omens co-existed.

Among the body of literatures attributed to the prophet Daniel in Late Antiquity and the medieval ages was the Arabic meteorological divinatory texts dubbed *malhama* (Fahd 1966: 407-417). Its Syriac origins as well as its more ancient origins have already been noted (Furlani 1921: 157-168). The arrangement of the omens and the connections made between the observation of natural phenomena and the predictions of future events, as well as associated themes, resemble the omens found in the much earlier Assyro-Babylonian cuneiform corpus (Fodor 1974: 85-86, 94-96, with previous literature). The resemblances appear, however, to be “short of textual agreements” (Fodor 1974: 85).

The Assyro-Babylonian omens and the Turkish *malhama* texts published since the time of Fodor’s 1974 article provide new insights on this matter. I will argue that there are indeed *textual* agreements between the solar eclipse omens of the Arabic *malhama*, Abu’l Fazl’s Turkish translation of a *malhama*, and the solar eclipse omens codified in the

Babylonian astronomical series Enuma Anu Enlil. The present study presents these textual agreements and aims to set a research agenda for a future exploration of the roots and historical development of this important genre and of its implications for models of cultural diffusion and transmission in Anatolia and the wider ancient Near East.

The state of research on the *malhama* remains rudimentary. One problem is that there are a great number of unedited manuscripts mainly in Europe and the Middle East (Fodor 1974: 86). The non-linear development of the Arabic versions needs to be further studied. In a master’s thesis work initiated in 2016, Ibrahim Al-Khaffaf (Fatih Sultan Mehmet Vakıf University) will study several manuscripts of the Arabic *malhama* text, thus preparing a new basis for the study of this vast literature. Already now it has become evident that several versions of the Arabic text existed.

The *malhama* genre enjoyed great popularity. Abu’l Fazl Hubaysh bin İbrahim et-Tiflisî, a major scholar of his day, translated an Arabic *malhama* into Persian (which was then the court language) and presented it to the Seljuk Sultan Kılıçarslan II (reigned 1155-92) shortly after the latter’s accession (Boyras 2006: 27-28). This Persian text was translated into Turkish in the consequent centuries. The same text was also translated and combined with other related – and yet some currently unidentified – source material by a certain Yazıcı Selahaddin (or: Salih), who completed the translation under the title *Şemsiyye* (“Solar Phenomena”) in 1408-9 (*Şemsiyye* is edited in Terzi 1994; Batur 1996; Sevinç 1999). In 1466, his son Yazıcıoğlu Ahmed Bican rewrote the *Şemsiyye* using a number of *malhama* texts under the title *Bostan’ül-Hakayık* (Turan 1998: 687).

Abu’l Fazl’s text was recognized in Turkish scribal tradition, but it was *Şemsiyye* that served as the base text for the Turkish versions of the *malhama* in the coming centuries. Ebrî Hoca İbn Âdil’s work in prose was completed in 1459-60, incorporating the *malhama* with various astrological texts. The *malhama* genre flourished in Turkey in the following centuries. A major translation of *Şemsiyye* in 1635-6 by Cevrî İbrahim Çelebi, a major literary figure of this period, modified its language with Arabic and Persian words according to the standards of 17th century Ottoman Turkish (edited in Boyras 2006: 304-429). Turkish scribal tradition maintained the *malhama* genre alongside a rich range of other astrological and metaphysical divinatory texts in the Ottoman period (Gür 2012).

The Turkish *malhama* texts were copied and transmitted over centuries following three main versions: Abu’l Fazl’s text, the *Şemsiyye*, and Cevrî’s translation. The *malhama* became part of Turkish folklore (Turan 1998; Boyras 2006: 105-268). *Şemsiyye* was copied as late as 1905 by Mehmed Hulûsi of Bayburt (Köksal 2013: 4). Villagers in Sivas still used *malhama* texts during agricultural activities in the 1980s (Boyras 2006: 56, fn. 21).

Solar Eclipse Omens: The Textual Agreements

Given the great passage of time since the reception of the Arabic text into Turkish tradition, directly or through Persian (not to count the diversity of the text within Arabic

¹ Cf. the Venus Tablet of Ammişaduqa (EAE 63). Ammişaduqa was king between 1647-1626 BC.

tradition itself), one may naturally expect that the content of the *malhama* text will have changed greatly since its presumed Assyro-Babylonian origins. My findings do not contradict this assumption but they call for a more nuanced approach based on concrete textual agreements. How would the Assyro-Babylonian material have made its way into Arabic? Why was the entire genre named *malhama*? Any instance, therefore, that *textual agreements* can be found between a *malhama* text and specific Assyro-Babylonian omens is precious and can provide us with insights. The Turkish manuscripts are also of significance for the present study, as several solar eclipse omens in a Turkish translation of Abu'l Fazl's Persian text sometimes agree with entries in EAE. Compared to modern facilities, the Turkish scribal tradition had the benefit of even more Arabic and Persian manuscripts throughout the centuries, now lost, which they no doubt used when composing a *malhama*. They may have, in some instances, engaged with an earlier Arabic text or text passages that are no longer extant in Arabic manuscripts.

For the comparison, I use the currently best preserved Arabic *malhama* text found at a bookseller in Najaf by A. Fodor (henceforth I will refer to this as the Najaf edition; Fodor 1974: 97-133 [translation, which I follow in the present study], 135-159 [Arabic text]), and the oldest dated (1563) Turkish translation of Abu'l Fazl's text (Süleymaniye Library, Ayasofya Section, No. 2705; edited in Boyraz 276-302 [in 35 folios]). The solar eclipse omens of EAE have not yet been published (Francesca Rochberg is preparing an edition; Rutz 2006: 66, fn. 17). A recently published cuneiform tablet (UM 29-15-393), which according to its own witness was copied from a writing board from Susa, contains a copy of the EAE solar eclipse omens in a monthly order (UM 29-15-393, lines 18-103; Rutz 2006: 77-82).² This Susa extract is missing the apodoses for the eighth and twelfth months with text breaks in parts of the other months. Out of methodological restraint, comparisons will not be made with similar omen apodoses in EAE or with other agreeing Turkish *malhama* texts. The comparison seeks rather to compare consecutive omens found month after month. There are enough months to test for textual agreements with selected *malhama* texts. The Susa extract lists seven apodoses for seven selected days of each month, distributed schematically among the first, ninth, eleventh, thirteenth, fourteenth, sixteenth, and twenty-first days. The protasis begins with the phrase "if the sun is eclipsed in the month of X, on the Xth day" (DIŠ^dUTU TA^{TT}X UD.X.KAM). It is the comparison of the apodoses that will be my focus.

I recognize the limitations of my comparison. The comparison needs to be refined with more Arabic, Persian, Turkish, and other *malhama* texts in the future and one needs the publication of EAE's solar eclipse omens (the missing gaps would at least to some extent

be remedied). Upon my first findings in the summer of 2015, indeed such were my hesitations. At this initial stage, however, there are several reasons to proceed. Firstly, one cannot at present identify the *malhama* manuscript that reflects or best approximates the actual Persian text of Abu'l Fazl. Neither can one seek to reconstruct such a text or its Arabic source by means of detailed conjectures, as long as many Persian, Arabic, and Turkish manuscripts remain unpublished. My intention with the present article is merely to demonstrate the existence of textual agreements between the *malhama* and the older Assyro-Babylonian omens. Further details will need to await future research. Below I will provide a record of the parallels for each month, first citing the Arabic Najaf edition (abbreviated "Najaf"), then the Turkish passage and translation of Abu'l Fazl's text (abbreviated "Abu'l Fazl"), and finally the Susa extract of the EAE.

The First Month

Najaf: "If the sun is eclipsed in Nisan, injustice will increase, kings will perish, conflict will befall them and followers of hostility will appear. If the eclipse takes place from the direction of the East then riots will be frequent in the land of the Persians and there will be a rise in the prices in the land of the East. If it is eclipsed from the direction of the West, death will befall the land of the Byzantines; their king will die and war, hunger, and rise in prices will increase in their land."

Abu'l Fazl: *Eger bu ayda gün tütulsa pâdişahuñ düşmenleri hür ve dost ola. Ammâ çekürge çok ola ve üç ay temâm yağmur yağmaya. Habeş vilâyeti kahtlık ola ve ürkülik ola* (Boyraz 2006: 277 [folio 4a]).

If the sun is eclipsed during this month, the enemies of the king (*pâdişâh*) will be free and friendly. However, locusts will be many and there will be no rain for entirely three months. The province of Abyssinia will (suffer from) drought and panic.

EAE:

- The king of Akkad will die.
- There will be a rebellion (*ba-ar-tu*; line 19).
- A large [army] will be diminished.
- [The king] will go into e[xi]le.
- [The value] per *kurru*-measure will decrease.
- [H]erds will fall in the land.
- Despoilment of the steppe (*ha-ra-ab* Á.DAM-e; line 24).

The Najaf version refers to kings who will perish and riots, agreeing with EAE concerning the death of the king and rebellion. The focus is on military and political events and their outcome in rising prices. EAE's reference to the decrease in the "value" of the *kurru*, a

² The tablet was acquired during the University of Pennsylvania expeditions in Nippur, but its precise provenance is not known and not all cuneiform tablets registered at the expedition come from Nippur (Rutz 2006: 64), although possibly, despite its origins in Babylonia's eastern periphery, the tablet ultimately found its way to Nippur before its modern discovery.

measure of dry capacity, may point to a decline in produce (“value” [KI.LAM] is restored in the text and seems to refer to the amount of barley or another similar item assumed for the measure rather than the price; the measure was reduced in times of economic hardship and prices would rise; see CAD K s.v. *kurru* A 2a in Civil *et al.* 1971: 564) and agrees with the Najaf edition’s reference to rising prices. Abu’l Fazl’s reference to the lack of rain may relate to the fall of the herd in the EAE and perhaps the despoilment of the steppe. Abu’l Fazl’s text reference to the drought and panic in Abyssinia could – speculatively – be an updated reference to the “steppe”. However, this is not clear. It may simply be related to EAE’s references to famine and the scarcity of rain for the second month.

The Second Month

Najaf: “If the sun is eclipsed in the month of Ayyar between the first and tenth day, evil will increase among the kings, and war will be frequent in the land of the East, a king who has a sign will be alarmed in his position, and tricks will be resorted to against one of the fortresses of Syria. Hostility will increase in this year, and a man will die for whom the earth will quake. If it is eclipsed in the second half of [the month] pilgrimages will be difficult in this year.”

Abu’l Fazl: The manuscript available to me lacks the second month.

EAE:

- Rise (of) ... locusts [...].
- There will be famine.
- [The]re will be destruction of straw in [the land].
- There will be wan[τ in the land].
- R[a]in [(in the sky)] will be scarce.
- The ki[ng] will [co]nvey e[n]mi[ty t]o king.
- ... will be destroyed/overthrown.

The locusts were mentioned in the first month of Abu’l Fazl’s text as was famine and the lack of rain. The Najaf version agrees with the EAE in terms of hostilities between kings.

The Third Month

Najaf: “If the sun is eclipsed in Haziran, conflict will grow among the kings. If it is eclipsed from the east rises in prices will be frequent in the land of the Persians and in the East. If it is eclipsed from the West, the rise in prices will take place in the land of the Byzantines, their king will die, and war, hunger, and rises in prices will be frequent in their land.”

Abu’l Fazl: *Eger gün tutulsa kar ve yağmur ziyāde ola ve ‘alef bol ola. Ammā Maçin vilāyeti ve Māzenderān vilāyeti kahtlık ola ve balıklar ve kuşlar delim kırıla ve Mağrib memleketi ceng ve fitne ve kahtlık ola* (Boyraz 2006: 282 [folio 9b]).

If the sun is eclipsed, snow and rain will be bountiful and grass will be plenty. However, there will be drought in the province of Maçin and the province of Māzenderān, and fish and birds will be greatly despoiled, and the land of the West (*Mağrib*) will be (afflicted with) war and rebellion (*fitne*) and drought.

EAE:

- The king of Akkad will di[e].
- The king will fall by the sword.
- The land of Gutium will exper[ience] violence [...].
- The king will conv[ey] enmity to king.
- The rain i[n] the s[k]y (and) the water from the springs (A.ZI.GA IDIM; line 36) will be scarc[e].
- Enlil will confuse the land’s extispicies (30.4 *te-re-et* KUR KÚR) [...]

Najaf’s reference to conflict between kings agrees with EAE’s mention of the king conveying enmity against another king, whereas the death of the king of Akkad is paralleled by the Byzantine king’s predicted death. The Najaf edition refers to the West and East as regions where the solar eclipse connects with the rise in prices, whereas EAE has Akkad and Gutium as lands mentioned. Gutium is known as the eastern land and suits the “East” of the Najaf edition.

EAE’s mention of a drought may be paralleled by the foretold events in the lands of Maçin and Māzenderān in the case of Abu’l Fazl’s text, whereas the mention of war and drought seems to resonate with several apodoses of EAE for this month. The rebellion is mentioned through the multi-layered concept of *fitne* which refers to internal strife, societal divisions and plotting. The word *fitne* may be a way of expressing something similar to Enlil confusing the land’s extispicies, i.e. ability of men to predict the future for the welfare of the society. The uncertainty can create *fitne*, strife and division. The concept of *fitne* may, however, be also suited to resonate with Enlil confusing the political order of the land (also in the following month).

The Fourth Month

Najaf: “If the sun is eclipsed in Tammuz, the price of barley will rise in the land of Syria; smallpox and breach of promise [or, false prophecies] will be frequent between the armies in the land of the Coast. Ships will sink in the regions of the East and armies will start moving.”

Abu'l Fazl: *Eger gün tütula her yirde ni'met vâfir ola yıl oñāt ola ve ucuzlıklar ola ve bir ulu kişi Rûm tarafından Pâris vilâyetine varup Pâris pâdişâhına hizmet ide ve çok harâbları 'imâret ide. Eger gün bata tûrurken tûtulsa dahıl ucuz ve narhlar eksük ola ve yemiş bol ve ni'met bîkıyâs ola ve bîhadd yağmurlar yağa şular arta. Ammâ ziyân itmeye ve kamu yirde ot ve biçin eyü ola* (Boyras 2006: 284 [folio 12b]).

If the sun is eclipsed, provisions will be abundant everywhere, the year will be in good order, and prices will be low and a great person from Rome (*Rûm*) will reach the province of Pâris (Fars, Persia) and serve the king (*pâdişâh*) of Pâris, and restore many ruins. If the eclipse occurs during sunset, straw will be cheap, and there will be no officially fixed prices, and fodder will be plenty, and provisions will be enormous, and boundless rains will pour and waters will abound. However, this is not to be squandered and the grass and harvest will be good.

EAE:

- There will b[e] constant enmity.
- Ištar will bring d[own] ... into the land.
- Enlil will confu[se] the political order of the land (30.4 *te-em* KUR ú-MAN-[*na*]; line 41).
- The king of Amurru [will fall] by the sw[ord].
- The king of Akkad [will experience] ha[rd times].
- The king of Elam [will experience] har[d times].

Problems for the land of Amurru, Akkad and Elam in EAE seems to be related to problems in Syria, “the land of the Coast”, and “the East” in the Najaf edition. In the case of Amurru and Elam, they can easily be compared with Syria and “the East”. Amurru as a term referred to the west, including Syria, whereas Elam lay in the east. The text of Abu'l Fazl offers the opposite scenario with favourable provisions, whereas a detailed prediction concerning the Byzantines and Pâris (Fars, Persia) has replaced the other countries mentioned in the Najaf edition and EAE.

The Fifth Month

Najaf: “If the sun is eclipsed in Ab, then rain will be less in this year; the Nile will not rise with its [usual] amount; conflict will befall the Arabs; the robbers and wars will be frequent in the land of Kabul.”

Abu'l Fazl: *Eger gün tûtulsa cemî vilâyet kaht ve tenglik ola ve yağmur az yağa ve nîsânda çekürge belüre ve dört ayaklıya kıran ola. Pâris vilâyeti begleri ahvâli yavuz ola ve havâric hurûc ide ürkü düşe ve ra'yyet kavminden biri pâdişâh ola. Bir nice rûzigâr memleketde karar tuta* (Boyras 2006: 286 [folio 15a]).

If the sun is eclipsed, the entire province (will suffer) drought and hardship, and rain will be scarce, and in Nisan (April), locusts will appear and there will be destruction for the four-legged. The conditions of the lords of the province of Fars (Persia) will be harsh, and those who are excluded migrate (or: rebel), panic will befall (the land), and someone from the subject people will be king (*pâdişâh*). Many winds will take hold in the land.

EAE:

- The bounty of the s<ea will be devastated> (*hi-ši-ib* A<.AB.BA ZÁH>; line 49).
- Mar<s will rise and herds will be devastated(?)>.
- [There will be] destruction of straw in [the land].

Four out of seven apodoses for this month are not preserved in the Susa extract of EAE. Among those preserved, the implied drought (devastation of straw and herd) in EAE agrees with the descriptions of rain scarcity and drought in Abu'l Fazl's text. The reference to the Nile losing vitality due to scarce rains could be the Najaf edition's adaptation of EAE's references to poor weather, and this adaptation could have taken place before the Arabic or even the Syriac translation of the *malhama*. I will discuss this specific point in the conclusion of this paper.

The Sixth Month

Najaf: “If the sun is eclipsed in Aylul, rains will increase in the land of Persia and in the land of Hijaz, the rain will be less at the beginning of the year but will increase at its end; and false rumours and wars will be frequent among the people.”

Abu'l Fazl: *Eger gün tûtulsa ol vilâyetün pâdişâhı veya bir ulu kişii zehirle helâk iderler. Eger tûtulurken kızarsa ürkü ve korku ve kızlık ola* (Boyras 2006: 288 [folio 18a])

If the sun is eclipsed, they will poison and kill the king (*pâdişâh*) of that province or a great person. If (the sun) becomes red during the eclipse, there will be panic and fear and scarcity.

EAE:

- Adad will thu[nder] (^dIŠKUR GU_x ?-šu Š[UB-di]; line 55).
- [There will be] military campaigns [in the land].
- [There will be re]fugees (?) ([*n*]e-ru-[*b*]a-t[*u*]; line 58) [in the land]
- The produ<ce of> the sea <will be devastated>.

The reference to military campaigns in EAE is provided with more detail in the Najaf edition. It is implied through the death of the king or an important person in Abu'l Fazl's text.

The Seventh Month

Najaf: "If the sun is eclipsed in the First Tishrin, some of the Byzantines will be killed in the land of Egypt and many among the horses and the goats [?] will die in epidemic in that year. [The year] will be full of good things, but a foreigner will attack the country of the Arabs and will perish one year later."

Abu'l Fazl: *Eger gün tutula kamu millet içinde yeni haberler ve ulu kazâlar zâhir ola ve nihâyetsüz ağaçlar kuruya ve müşkil hastalıklar ola. Eger ay³ tutuldukte kızarsa ceng ve kan dökülmek ve dahıla âfet ve 'avretler oğlan düşürmek ve ölüm hayli ola ve bir pâdişâh ya bir ulu kişi helâk ola* (Boyras 2006: 290 [folio 20a])

If the sun is eclipsed, new rumours will spread among all the people and great misfortunes will occur, and countless trees will dry, and there will be severe diseases. If the sun (written: moon)³ becomes red during eclipse, there will be war and blood will be spilled and calamity (will befall) on the fodder and wives (will scheme) to bring the downfall of the youth, and death will be many, and a king or a great person will be destroyed.

EAE:

- Adad will [deva]state the harvest.
- Famine will occur ...
- Eclip[se of the] king [of Akkad ...].
- Ecli[pse of the] king [of Amurru ...].
- A lion(?) ... (UR. MAĦ; line 67)
- Eclip[se of] ...

The reference to famine is voiced in the Najaf edition, whereas the eclipse of the king of Akkad seems to resonate with the death of the king or an important person in Abu'l Fazl's text. EAE's devastation of the harvest seems also to recall Abu'l Fazl's mention that "countless trees will dry".

³ This omen precedes the lunar eclipse omen, and we assume that *ay* instead of *gün* is due to a scribal error.

The Ninth Month

Najaf: "If the sun is eclipsed in the First Kanun, there will be more ice and cold in that year; a lot of cattle will perish; there will be hunger in the land of the Arabs and in the regions of Jerusalem; and some of the kings of the West will perish."

Abu'l Fazl: *Eger gün tutulsa ulu kişiler ölümü çok ola. Eger temâm tutula pâdişâh diyârin-dan gayri diyâra hareket ide anda muķîm ola* (Boyras 2006: 294 [folio 24b]).

If the sun is eclipsed, the death of great persons will be many. If (the sun) is eclipsed entirely, the king will move from his own realm to another realm and settle there.

EAE:

- There will be an] eclipse [of the king(?) of ...]⁴
- Currents in [the spring will be scarce],
- A destructive wind [will] ari[se].
- Th[ere will be] lamentation ...
- Preg[nant wom]en <will miscarry>.
- There will be *di'u*-illness ...

The possible reference in EAE to the eclipse of the king seems to be paralleled by the forced exile of the king in Abu'l Fazl's text. The destructive wind and the lamentation were references to the destruction of cities in Mesopotamian literature (Samet 2014: 87-88). Warfare and destruction are mentioned in both *malhama* texts.

The Tenth Month

Najaf: "If the sun is eclipsed in the Second Kanun injustice will increase, profits will diminish, treacheries and wickedness will prevail among the people and adultery will be frequent."

Abu'l Fazl: *[Eger gün tutulsa] Pâris vilâyetine bir pâdişâh gele ammâ Pâris pâdişâhuna muķî' ola ve Rûm ve Fireng içinde mekir ve öled ve hîle çok ola ve şu ve ot az ola* (Boyras 2006: 296 [folio 28a]).

⁴ "[of the king(?) of ...]" is my proposed restoration following such use of "eclipse" in the apodoses of the seventh month in lines 65-66 (see above, under "The Seventh Month", the eclipse of the kings of Akkad and Amurru).

[If the sun is eclipsed], a king will come to the province of Persia (Pâris) but he will be loyal to the king of Persia, and among the Romans (*Rûm*) and the Franks plotting, murder and trickery will be plenty, and water and grass will be scarce.

EAE:

- [The] s[on? of the ki]ng [of Akkad will die].
- A [de]structive wind ...
- The king of Elam will <die>.
- The king of Amurru <will die>.

Political events between the Najaf edition and the EAE are vaguely similar because the former refers to treachery and the resulting turmoil. Abu'l Fazl's text mentions the Romans and the Franks, whereas the EAE refers to different regions (Elam and Amurru) where calamities would take place. The focus on trickery and plotting may or may not have links with the reference to the death of the king's son in the EAE. The scarcity of water is perhaps lost in the text breaks in EAE.

The Eleventh Month

Najaf: "If the sun is eclipsed in Shabat, then the rain will increase to the utmost limit so that some of the existing crop and part of the food will become rotten. There will be ants among the barley, oil will be scarce, mice and reptiles will be frequent on the Earth and there will be many in the land of Babel and what is adjacent to it."

Abu'l Fazl: *Eger gün tütula bir ulu pâdişâh öle ve il âşüftelik ola halkda guşsa ve teşvîş bînihâyet ola. Ammâ dahıl ve ot ve ekin ve biçin eyü ola. Ammâ narhlar ne ziyâde ve ne kem ola ve tüccâra uğridan ve harâmîden zarar ire* (Boyraz 2006: 298-299 [folio 30b]).

If the sun is eclipsed a great king will die and there will be agitation in the kingdom, anxiety and confusion will be without end among the people. However, the grain and grass and crops and harvest will be good. However, officially fixed prices will be neither excessive nor too low, and the merchant will suffer loss due to thieves and robbers.

EAE:

- An important person (IDIM) <will perpetrate a rebellion> in the palace.
- An important person (IDIM) <will flagrantly fornicate with> the w[if]e <of the king>.
- The king's wife <will perpetrate a rebellion>.
- The king ...
- The king's son ...

EAE presents the use of IDIM ('important person'). This recalls the great persons apart from the king mentioned throughout the *malhama* texts. EAE seems to allude to palace intrigues in this month. One saw that Abu'l Fazl's text mentioned the activities of a person important for the king in the previous month. The crop failures are not mentioned in the EAE, which has only imperfectly preserved the apodoses for this month.

Preliminary Conclusions and Prospects

A. Fodor has analysed the topographical names and other details mentioned in the Najaf edition of the Arabic *malhama* text and – aside from the reference to the Nile, which suggests some kind of connection with Egypt – proposed that the text may have been translated into Arabic from Syriac and perhaps it was originally written or copied by a monk in the region of the Tur Abdin at the turn of the tenth and eleventh centuries (Fodor 1974: 86-93). Its translation into Arabic can be explained by the hermetic interests of Islamic circles in Mesopotamia and various connections of trade and cultural interaction, as well as by the revered name of Daniel who is claimed to be the author of the *malhama* (Fodor 1974: 93-94).

Going back in time from Arabic and Syriac, the implications of the thematic similarities between the *malhama* and the Babylonian omens as noted by Fodor can now, in my view, be taken further: The solar eclipse omens discussed above present enough similarities to posit that the Babylonian omens formed, through textual transmission, the basis of the *malhama* texts. Future research may verify or disprove this hypothesis.

An objection to the textual agreements discussed above is that the similarities are too general. The agreements, even though broadly expressed, are repeated month after month, with differences in between expected and normal. A more justified objection could be that authors abstracting military, political and economic events will phrase such omens in similar ways, and given that there are limited options of description (the king's actions, war or peace, famine or prosperity, etc.), the odds are that there will be similarities we can call textual agreements. It should also be noted that there is evidence for other genres of Syriac astrology, as new manuscripts are discovered, which the Syriac community inherited from older Assyro-Babylonian traditions (Al-Jeloo 2012). The receipt of the *malhama* text in Syriac tradition may, however, involve other factors.

One such factor is possibly the reference to the Nile in the Najaf edition of the Arabic *malhama* (see "The Fifth Month" above). An entirely Mesopotamian setting for the *malhama* text cannot explain the interest in the Nile. It may well have been added during the Islamic period, but it should also be recalled that the Greek world interacted with Mesopotamia especially in the Hellenistic period, and that this knowledge was disseminated in the Eastern Mediterranean region. One can propose that some form of documentation, relating to the content of the *malhama* at least, circulated in the Greek world. This point may be of relevance to the presumed history of the *malhama* genre because the *malhama*

tradition refers to the names of two actual human beings without mythological significance: Andrinikos and Batlamyus (Boyraz 2006: 37-39). Batlamyus is the famous Claudius Ptolemaios (c. 100-170 AD) from Alexandria. More important for the present argument is the less known “Andrinikos”. In my view, this is Andronicus of Rhodes (c. 60 BC), who published Aristotle’s works in the first century BC (Curnow 2006: 25). If the *malhama* traditions mention his name in particular, could this be because there was, at some stage, a Greek manuscript that was later named *malhama*, and as a result of being a Greek text, Andronicus’s name was mentioned as one of the editors? This remains a conjecture. The Greek text itself could ultimately have Mesopotamian origins. For example, the Babylonian origin of Greek horoscopes is recognized (Rochberg 2004: 10). The Syriac adoption of a Greek text with themes familiar to them from their own traditions would not be unexpected. The Syriac scholars interacted strongly with Greek philosophy and science in general (Yousif 1997).

The Najaf edition has a story about how Adam made tablets of clay and baked them in fire for them to survive Noah’s Flood. Prophet Daniel found the tablets and “copied whatever he wanted from this science” (Fodor 1974: 97). Fodor has already noted that the clay tablets recall the Babylonian omen collections (Fodor 1974: 94). As mentioned above, it was believed that the EAE went back to an original tablet given by Ea the god of wisdom and scholars worked on this through the ages. It is interesting that the *malhama* text is not, strictly speaking in terms of its own narrative from the Najaf edition, the original tablet; it was rather regarded as an extraction from it by Prophet Daniel. Mesopotamian practice reveals several types of divinatory texts formed by extracting selected omens from the EAE. One of them was the *mukallimtu*, literally meaning “revealer” (from the verb *kullumum*, Assyrian *kallumum* “to show, display, reveal, expose”). The term *mukallimtu* referred to commentaries of EAE omens in their proper sequence written by scholars, who were trying to explain the terminology and the protases. Thus they were called *mukallimtu* EAE *šūt pī ša pī ummāni ša libbi X* “commentary to the EAE according to the words of the scholars from X” (Koch-Westenholz 1995: 82-83). Another type of *mukallimtu* was titled *Šumma Sîn ina tāmartišu* (‘If the moon at its appearance’); it was quoted as an authority beyond person and was used to interpret protases, planetary movements and their meeting to produce predictions for worldly affairs (Koch-Westenholz 1995: 84-86). It is not surprising that the authorship of the *malhama* genre was attributed to Daniel, believed to have mastered the Babylonian divinatory arts.

A point that may be raised here is that *malhama*, the title of this genre, may itself be a later etiological label that emerged when it was adopted into Arabic tradition. The word *malhama* (ملحمة), an Arabic word meaning “battle”; it is derived from the root *l-h-m* which denotes *mixing*. For example, warriors *mix* in battle (Çelebi 1994: 153-154). The same root can be found in Biblical Hebrew. This is לחם, and it means ‘to battle’ (for example in the context of Judges 5:8). This compares also with the Arabic expression *iltahama* (‘he battled’) and the augmented form of the same *l-h-m* root meaning to battle in Moabite

(הלחחם), a Semitic Canaanite language (Klein 1984: 298). The Arabic term *malhama*, was sometimes pronounced alternatively in several ways in Ottoman scribal tradition. Traditionally, *malhama* was read and transcribed as *melhâme* (for example by Cevrî İbrahim Çelebi in his 17th century translation). Another commonly attested rendition of the term in Turkish manuscripts is *melheme* (ملهمه). This rendition applies a different second guttural root in *l-h-m* for *melheme*, as opposed to *l-ḥ-m* in *malhama*. The root *l-h-m* means ‘to swallow’, of which one attestation means *ilham* ‘inspiration’. Turkish scribal tradition commonly employs the term *melheme* (“to inspire; of inspiration”), followed by *mülheme* (“that which is inspired”), and sometimes *mülhime* (“one who/which inspires”; Boyraz 2006: 21-26). This new etymology could be the result of later Turkish and/or Persian elaboration, out of the belief that Daniel was inspired, and at this point Boyraz also notes the possibility that the genre may have had a name before the term *malhama* (Boyraz 2006: 25-26). Could the Arabic, or perhaps an earlier Syriac cognate, be an etiological renaming of an older genre, perhaps a text that came to be called a *mukallimtu* or by a title from a word cognate of Syriac (to my knowledge, currently unattested)? While at present it is not possible to reach a firm conclusion on this question and the considerations offered here remain speculative, the possibility of a Babylonian origin for the genre label *malhama* can be raised as a topic for future research.

My hypothesis assumes that the textual similarities discussed in the present paper are a faint glimmer of the textual transmission of meteorological omens from antiquity to the medieval and modern eras. This may owe to the continuity of its oral character. Even if the EAE was committed to writing and standardized only later in Mesopotamian history, it too was known in divergent forms. This may be owed to the fact it was a living oral tradition in Mesopotamian society and therefore divergent forms could co-exist. Such an oral tradition should, in my view, be grounded in the fact that the omens served the needs of an agricultural society. The weather and the visible atmosphere always remained critical for the cultivators of fields, a seventh century Assyrian or a 1980s resident of Sivas. Any tool that could be used for the prediction of celestial phenomena for the purpose of proper administration of agricultural activities would be appreciated by all cultures practising agriculture. This explains the existence of almanacs in many cultures throughout the world. And given that the omens were never blatantly the product of an exclusive ideology, they were adopted – with proper attributions such as to the prophet Daniel – by the new monotheistic world forming in Late Antiquity. The presently available manuscripts, in cuneiform and later in other mediums, can be viewed as textual attestations of such an oral transmission.

Bibliography

Al-Jeloo, N.

2012 “Kaldāyūthā: The Spar-Sammāné and the Late Antique Syriac Astrology”, *ARAM* 24: 457-492.

Batur, A.

1996 *Yazıcı Sâlih ve Şemsiyye’si*. Erciyes Üniversitesi, sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri.

Boyras, Ş.

2006 *Fal Kitabı. Melhemeler ve Halk Kültürü*, İstanbul.

Civil, M. – I. J. Gelb – A. L. Oppenheim – E. Reiner

1971 *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago. Volume 8*, K, Chicago.

Curnow, T.

2006 *The Philosophers of the Ancient World. An A-Z Guide*, London.

Çelebi, İ.

1994 “İslâm Kaynaklarında Fiteni Melâhim ve Herc İnançları”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12: 151-196.

Fahd, T.

1966 *La Divination arabe*, Leiden.

Fincke, J. C.

2013 “The Solar Eclipse Omen Texts from *Enūma Anu Enli*”, *Bibliotheca Orientalis* 70: 582-607.

Fodor, A.

1974 “Malhamat Daniyal”, *The Muslim East. Studies in Honour of Julius Germanus*, Budapest: 85-159.

Furlani, G.

1921 “Eine Sammlung astrologischer Abhandlungen in arabischer Sprache”, *Zeitschrift für Assyriologie* 33: 157-168.

Gür, N.

2012 “Osmanlı Fal Geleneği Bağlamında Yıldızname, Falname ve Tâliname Metinleri”, *Milli Folklor* 96: 202-215.

Klein, E.

1987 *A Comprehensive Etymological Dictionary of the Hebrew Language for Readers of English*, Haifa.

Koch-Westenholz, U.

1995 *Mesopotamian Astrology: An Introduction to Babylonian and Assyrian Celestial Divination*, Copenhagen.

Köksal, H.

2013 “Doğa Olaylarını Gözlemleyerek Yapılan Tahminler: Melhameler”, *Acta Turcica* 5: 1-19.

Rochberg, F.

1984 “Canonicity in Cuneiform Texts”, *Journal of Cuneiform Studies* 36: 127-144.

2004 *The Heavenly Writing: Divination, Horoscopy, and Astronomy in Mesopotamian Culture*, Cambridge.

Rutz, M. T.

2006 “Textual Transmission between Babylonia and Susa: A New Solar Omen Compendium.”, *Journal of Cuneiform Studies* 58: 63-96.

Samet, N.

2014 *The Lamentation over the Destruction of Ur*, Winona Lake, Indiana.

Sevinç, S.

1999 *Yazıcı Salih'in Melhame'si (Kitâbü's-Şemsiyye)*, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas.

Terzi, M.

1994 *Yazıcı Salih (Selahaddin). Kitabü's-Şemsiyye (Melhame-i Şemsiyye). Dil Özellikleri-Metin-Söz Dizin*, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Malatya

Turan, F.

1998 “Halk Osmanlıcası I: Melhameler ve Bir 17. Yüzyıl Melhamesi.” *Bir: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 9-10: 681-705.

Yousif, E.-I.

1997 *Les philosophes et traducteurs syriaques. D'Athènes à Bagdad*, Paris.

Urartu Tanrı İsimleri Üzerine Bir İnceleme¹

Mahmut Bilge BAŞTÜRK²

|32|

Keywords: Urartian religion, Names of divinities, Haldi, Teişeba, Şiuini

Emerging in the second half of the 9th century BC in Lake Van Basin and becoming one of the important powers of its era, many aspects of the Urartian state still remains obscure, despite the increasing number of the researches for the last twenty years. The ethnic origin of the ruling caste and their homeland is still a matter of debate. The names of the divinities and the geography related to these names provides a valuable research area on the mentioned subject. Neither the name of the chief god Haldi, nor the names of most of the divinities can be explained with the help of the 'Urartian' language, used by the warrior elites. Additionally, the geography connected to the prior divinities cannot be related to the eastern part of the Lake Van Basin, in other words, the Urartian 'heartland'. This paper tries to make an understanding of the identity of the entity called as 'Urartu', by analysing the names of the primary Urartian divinities, in their relation with the contemporary cultures.

|33|

Anahtar Kelimeler: Urartu Dini, Tanrı İsimleri, Haldi, Teişeba, Şiuini

MÖ 9. yüzyılın ikinci yarısında Van Gölü Havzası'nda ortaya çıkan ve kısa süre içinde çağının önemli devletlerinden biri haline gelen Urartu Krallığı'nın pek çok yönü, son yirmi yıldır büyük ivme kazanan çalışmalara rağmen bilinmezliğini korumaktadır. Bu bilinmezlerin başında, Urartu hanedanını oluşturan kimliğin kökeni ve Urartu coğrafyasına geliş yönleri bulunmaktadır. Urartu tanrı isimleri ve tanrılarla ilişkili olan coğrafya, Urartu hanedanının kökenleri ile ilgili en önemli bilgi kaynağı olma özelliğini halen korumaktadır. Sadece baştanrı Haldi değil, Urartu tanrılarının birçoğunun isimleri, savaşçı bir seçkinler grubunun dili olan 'Urartuca' ile açıklanabilir durumda değildir. Dahası, başlıca Urartu tanrılarının ilişkili oldukları coğrafya dahi krallığın kalbi olarak nitelendirilebilecek Van Gölü Havzası'nın doğu kesimine bağlanamamaktadır. Bu makale, Urartu tanrılarında başta gelenlerinin isimlerini, Urartu ve çağdaşı kültürler bazında inceleyerek 'Urartu' olarak adlandırılan kimliğin yapısını anlamaya çalışmaktadır.

¹ Hakeme Gönderilme Tarihi: 30.05.2016; Kabul Tarihi: 07.06.2016.

² Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi ABD. Yunusemre Kampüsü. Tepebaşı, Eskişehir. E-mail: bilgebasturk@gmail.com / mbbasturk@anadolu.edu.tr

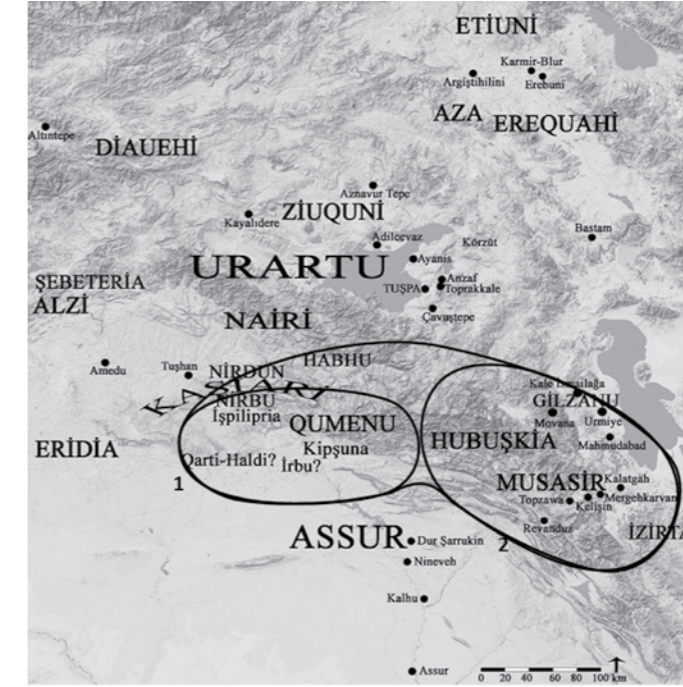
MÖ 9. yüzyılda kurulan Urartu Krallığı panteonunun başında Haldi isimli tanrı bulunur. Haldi'nin arkasından ise Fırtına Tanrısı Teişeba, Güneş Tanrısı Şiuini ve diğer tanrılar gelmektedir. Sadece Urartu panteonu değil, Urartu ile ilgili neredeyse her verinin tanrı Haldi ile ilişkili olması, Haldi'nin, Urartu'nun tüm kültür katmanlarına nüfuz gücüyle ilişkilidir.

Haldi

Haldi'nin Urartu panteonundaki yeri o denli güçlüdür ki, bazı araştırmacılar tarafından bu durum 'Haldimani' olarak tanımlanmıştır (Petrosyan 2006: 227). Neredeyse tüm Urartu yazıtları Haldi'nin adı ile başlamaktadır ve Urartu Krallığı ile Haldi, eşanlamli olarak birlikte anılırlar (Burney 1993: 110). 1950'li yıllara dek pek çok araştırmacı tarafından 'Haldice' kelimesi, Urartuca yerine kullanılmıştır.¹ Haldi kültürünü teokratik bir yapıya dönüştüren Urartu dini, neredeyse monoteist / tek tanrılı dinlerle karşılaştırılabilir bir durum gözler önüne serer (Grekyan 2006: 157). Şüphesiz bir savaş tanrısı olan Haldi'nin silahlarla ilişkisi, Urartu kazılarında bulunan kendisine adanmış miğfer, kalkan, sadak ve ok ucu gibi buluntular aracılığıyla rahatlıkla kurulabilmektedir (Çilingiroğlu 1998: 232). Musasir/Ardini'deki tapınağın Assurlular tarafından 'Kalkan Evi' olarak adlandırılması boşuna değildir: Tapınağın Khorsabat Kabartması'ndaki betimlemesi ve Sargon'un 8. Sefer kayıtlarında listelenen kalkanlar, Ayanis gibi kazılarla doğrulanabilmektedir (kaynakça için bakınız Baştürk 2012: 111; Batmaz 2013). Ayanis'te bulunan Haldi tapınağı, baştanrı ile silah arasındaki ilişkiyi en net şekilde ortaya koymaktadır ve hemen her tür silah üzerinde Haldi'ye adandıkları verisi bulunmaktadır (Çilingiroğlu 2005: 34). Bu durum, tanrının silahlar ve savaş ile ilişkisinin en güçlü arkeolojik ve filolojik veri grubunu oluşturur (değerlendirme ve kaynakça için bakınız Baştürk 2009: 136-139). Ancak, Haldi sadece bir savaş tanrısı olarak değerlendirilemez. Haldi sulama kanallarından (Taffet ve Yakar 1998: 147) tarım ve hayvancılık ile ilişkili (Salvini 2006: 53; Çilingiroğlu 1997: 153) tüm ritüel alanlarına nüfuz eden bir tanrı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Haldi kelimesinin etimolojisi belli değildir. Piotrovskii bu kelimenin Batı Kafkas dillerinde 'gök' anlamına gelen 'Hal' kökünden türediğini ileri sürmekte ve Haldi'nin bir gök tanrısı olduğunu belirtmektedir (Piotrovskii 1966: 41-42). Ancak burada hangi Kafkas dili olduğu belirtilmemiştir ve Batı Kafkas dil grubunu oluşturan dilleri (Adige, Aphaz, Wubikh) incelediğimizde, bu tür bir etimolojik özdeşliği görememekteyiz. Ayrıca Batı Kafkas dillerini konuşan grupların bu bölgeye gelip gelmedikleri arkeolojik ve filolojik olarak oldukça tartışmalıdır. Batı Kafkas dilleri, Urartucanın dâhil kabul edildiği Doğu Kafkas dillerinden yapısal olarak oldukça farklıdır (Catford 1977: 283-314) ve Batı Kafkasyadan bölgeye MÖ 11. binyılda gerçekleşmiş olan bir göçün arkeolojik olarak kanıt bırakmaması

¹ Bunun en güzel örneği, F.W. König'in Urartu yazıtları korpusunun adıdır: Handbuch der chaldischen Inschriften = Haldice Yazıtlar Kitabı. Bakınız Hchl.

1. Assur kayıtlarına göre Haldi ile ilişkilendirilebilen coğrafya.
2. Musasir ve çevresi.

Fig.1

neredeyse imkânsızdır. Batı Kafkasya'nın MÖ 2. binyıl kültürünün tipik göstergesi olan gömü gelenekleri ve diğer özellikler Doğu Anadolu ve İran'da görülmemektedir. Eğer Urartu Krallığı'nı kuran hanedan MÖ 11. binyılda bölgeye dışarıdan göç etmişse, verilen etimolojik özdeşlik (hal=gök) temel alınarak bu hanedanın etnik kökeninin Batı Kafkasya'ya dayandırılması, yukarıdaki veriler ışığında oldukça güç gözükmemektedir. Hal-de kelimesinin Çeçence "göğün babası veya göğün sahibi" anlamına geldiği iddiası kabul edilirse (Dinçol 1994: 11), Haldi kelimesini Doğu Kafkas Dil Ailesi'ne bağlamak mümkündür, ancak bu da genelde kabul edilen bir görüş değildir. Diakonoff ve Starostin'in Urartu dili ve Doğu Kafkas dilleri arasındaki benzerliklere dayanan çalışmalarında da Haldi konusuna değinilmemiştir (Diakonoff ve Starostin 1986). Dolayısıyla, her ne kadar Urartuca Doğu Kafkas Dillerine yakın dursa da, Haldi adının kökeninin Doğu veya Batı Kafkasya olması ispatı oldukça zor bir iddiadır (tartışma için bakınız Greppin 2010).

Haldi ile ilgili ilk yazılı veriler ise Urartu Krallığı'nın kurulmasının öncesinde, Assur kayıtlarından gelmektedir. MÖ 13. yüzyıl Orta Assur kayıtlarında Haldi adı ile oluşturulmuş şahıs isimlerinin en az iki kez geçtiğini görmekteyiz (Fraydank 1976: 87; Salvini 1989: 83): *Kidin-Haldia* ve *Şilli-Haldie*. Haldi'nin tanrı adı olarak bu denli erken bir dönemde gözükmesi, Mezopotamya panteonuna girememesine rağmen, Assur Krallığı'nın bir kesiminde, muhtemelen kuzeydeki dağlık alanda tapınılan bir tanrı olduğunu işaret eder. Haldi'nin sadece bir 'Urartu' tanrısı olmadığını, Assur'da da kutsandığını yalnızca Orta Assur metinlerinden değil, Yeni Assur metinlerinden de görmekteyiz. Bunun en açık

örneği, Assur Kralı II. Sargon'un Haldi'nin kült merkezi Musasir'e giderek orada kurbanlar sunmasıdır (André-Salvini ve Salvini 2002: 29; SAA 5, 147). Ancak diğer bazı veriler de Yeni Assur döneminde Assur halkı arasında bir kesim tarafından Haldi'nin kutsanmaya devam ettiğini göstermektedir. Satış sözleşmelerinde şahit olarak geçen isimlerde, Haldi adı ile oluşturulmuş şahıs isimlerine sıklıkla rastlanır. Bu tip isimlere örnek olarak *Haldi-abu-uşur* (SAA 5, 14), *Haldi-duri* (SAA 14, 397), *Haldi-etir* (SAA 6, 96), *Haldi-naşir* (SAA 1, 85), *Haldi-abu-uşur* (SAA 6, 130), *Haldi-remanni* (SAA 6, 86), *Haldi-taya* (SAA 14, 36), *Haldi-ibni* (SAA 6, 30), *Haldi-ilai* (SAA 16, 201), *Haldi-aplu-iddina*, *Haldi-da-inanni* (Radner 1998: 52, 60, 137), *Haldia*, *Haldi-eres* (SAA 11, 133) sayılabilir. Bu örnekler, Yeni Assur döneminde ister sıradan köylüler veya yüksek rütbeli saray çalışanları, ister paralı askerler veya tüccarlar olsun Haldi ismi ile oluşturulmuş isimlerin her kesimden insan tarafından kullanıldığını göstermektedir (detaylar için bakınız Baştürk 2012: 81-87). Bu kişilerin Urartulu olduklarını kabul etmek için hiçbir neden yoktur, ayrıca yazıtların bağlamları da hiçbir şekilde Urartu ile ilgili değildir. Hatta Haldi *teofor* isimlerini kullanan bazı kişilerin çocuklarının veya babalarının isimlerinin Assurca olduğu da görülmektedir. Örneğin *Adi-ilu-iqbūni* isimli kişi *Haldi-aplu-iddina*'nın oğlu ve Kalhulu *Sukki-İssar*'ın babasıdır. Aynı şekilde *Mannu-ki-Aşşur* isimli kişinin çocukları *Aşşur-duri*, *Aşşur-matu-taqqin* ve *Haldi-da-inanni*'dir (Radner 1998: 52, 60, 106, 137, 156, 180, 181, 195, 204; Radner 1999: 255, 274, 410).

Verilen tüm isimleri belirli bir coğrafya ile ilişkilendirmek zordur. Yukarı Habur Vadisi'nde, *Qarti-Haldi* adında küçük bir yerleşim bulunmaktadır (Zadok 1995: 3.5.4.12, 3.10.8.; Radner 1998: 85; Radner 1999: 387), ancak bu yer ile ilgili verilerimiz çok sınırlıdır. Yukarıda sunduğumuz, *Haldi-taya*, *Haldi-ibni*, *Haldi-ilai* isimleri; İrbu, Urulli ve Kipşuna kentleri ile ilişkili metinlerde geçmesi açısından önemlidir. Kipşuna'nın yaklaşık yeri bilinmektedir ve Assur'un kuzeyinde, Zaho civarında bulunmaktadır (SAA 5, 246, Kipşuna maddesi). Urartu ülkesine dair istihbarat raporların gönderilmesi için habercilerin bu şehirde buluştukları da görülmektedir (SAA 5, 108). Kipşuna'nın bir Urartu metninde de geçtiği öneriler arasındadır: İşpuini oğlu Menua'nın Qumenu'dan Assur Ülkesine kadar ele geçirdiğini söylediği şehirler içinde Ulluba Ülkesi ile birlikte anılan Qirpunu kentinin Kipşuna olabileceği önerisi (Forrer 1920: 36-37; Diakonoff ve Kashkai 1981: 67, Qerbunu maddesi) önemlidir ve Kumme/Qumenu ile ilişkisi temelinde, aynı coğrafyaya oturmaktadır. Menua'nın bu bölgeye gittiği ve Urartu ordularının muhtemelen Habur Vadisi'ne kadar indikleri bilinmektedir (Salvini 1984: 28 vd.; Salvini 2006: 62). İrbu ise küçük bir köydür, muhtemelen Doğu Cezire'de bulunmaktadır ve Zadok'a göre Hubaba isimli köy ile yakın olmalıdır (Zadok 1995: 261, 4.33.1.1.; 4.33.1.2). Urulli ise kısaca Kipşuna yolu ile bağlantılı aktarılmaktadır (SAA 11, 133) ve çok da uzak olmaması gerekir.

Şu halde, eldeki sınırlı veriler ışığında, Yukarı Habur ile Kumme/Qumenu arasındaki bölgede, Habhu ve Nairi'nin güney sınırlarında Haldi adının bilindiği ve kullanıldığı kabul edilebilir. İlginç olan, Haldi adının kişi isimleri oluşturma uygulamasının Assur'a özgü gözükmemesidir. Sıralanan veriler bir arada düşünüldüğünde, Assur Ülkesi'nin kuzeyinde, MÖ

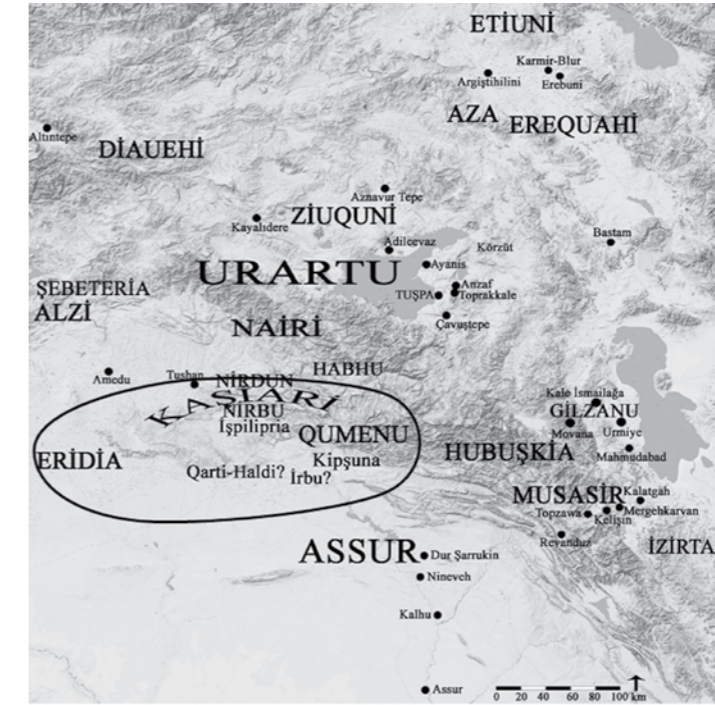

Fig.2

13. yüzyıldan Yeni Assur döneminin sonuna dek izleri takip edilebilen bir Haldi kültürünün varlığı ortaya çıkmaktadır ve bu kültürün, diğer Mezopotamya tanrılarıyla kıyaslanabilir derecede olmasa da Nineveh ve Assur kentlerine dek girdiğini kabul edebiliriz. Dolayısıyla Haldi kültürünün sadece Urartu'ya özgü olmadığını, Assur ülkesinin içlerine kadar yayıldığını söylemek yanlış olmaz. Bu verilerle oluşturacağımız bir harita (bakınız Harita 1), bizi Haldi'nin kült merkezi olarak kabul edilen Musasir'den görece uzak bir noktaya taşıyacaktır.

Ancak, bir diğer önemli coğrafya, MÖ 8. yüzyıl sonunda Assur Kralı II. Sargon tarafından tahrip edilene dek Urartu'nun kült merkezlerinden biri, belki de en önemlisi olan (Salvini 1994: 207; 2001) Musasir, Assur kayıtlarında "Haldi'nin İkametgâhı" olarak tanımlanmakta, daha da önemlisi, Urartu krallarının taç giydikleri yer olarak sunulmaktadır (Çilingiroğlu 1984a: 1-25; LAR II, 171-172). Assur yazmanlarının Musasir için verdikleri veriler, Urartu kayıtlarınca da doğrulanmaktadır. Özellikle Assurca ve Urartuca çift dilli yazılmış olan Kelişin Yazıtı (CTU I: A 3-11) ile Sargon'un 8. Sefer kayıtlarındaki bilgiler birleştirildiğinde, Haldi kültürünün merkezinin bu kent olması gerektiği ileri sürülmüştür (Salvini 1994: 207) ve bu düşünce, hanedanın etnik kökenlerinin de bu bölgeye dayanması gerektiği fikrini beraberinde getirmiştir (Burney 1993: 109; Taffet ve Yakar 1998: 144; Radner 2011: 745-747). Köniç'e göre Musasir'in Urartuca karşılığı olan Ardini kelimesi, Hurrice şehir veya vadi-kenti anlamına kelen *arte* kelimesinden türemiştir (HchI: 173). Eğer bu öneri kabul edilirse, hanedan üyelerinin bildikleri en eski ve önemli şehrin Ardini (Musasir) olması muhtemeldir (Salvini 1984: 17-18) ve Haldi kültürünün, hanedan ile

beraber, Kuzeybatı İran'dan Van Gölü Havzası'na taşınmış olduğu fikrini de oldukça cazip kılmaktadır.

Daha detaylı bir inceleme ise farklı bir görüntü sunmaktadır: Urartu tarihinde yalnızca Kelişin Yazıtı'nda ve yazıtın Urartuca kısmında Haldi adı iki farklı şekilde yazılmaktadır: Bazı yerlerde bilindiği şekliyle Haldi, bazı yerlerde ise Aldi olarak (CTU II: 259, Haldi maddesi). Metnin Assurca kısmında ise sadece Haldi kelimesi kullanılmaktadır. Bunun nedeni belli değildir ancak ikinci yazım şeklinin sadece bu metinde bulunması ve bilinen 'Haldi' kelimesi ile beraber kullanılması, iki farklı nedene bağlanabilir, ya yazmanlar fonetik bir hatayı yazıya dökmüşler ve taş işçileri bunu taşta işlemişlerdir, ya da tanrının adının yazım şekli henüz Urartulu yazmanlarca tam olarak oturmamıştır ki Melikişvili bunun bir şive farklılığını işaret ettiğini belirtir (UKN I: 84, 86). İkinci bir nokta olarak ise, her ne kadar Assur metinlerinde Musasir ile Urartu doğrudan ilişkili olarak gösterilse de bazı detaylar oldukça ilginçtir. Örneğin II. Sargon'un metinlerinde Haldi'nin eşi olarak gösterilen Bagmaštu (veya Bagbartu), hiçbir Urartu yazıtından bilinmemektedir (Salvini 2006: 49). Bagbartu kelimesinin yapısı, İranlı özellikler göstermektedir (Burney 1993: 109) ve kelimenin etimolojisi incelendiğinde ilk kısmı, çok büyük ihtimalle İran dillerinden *bağa-* (tanrı) kökünden gelmektedir ve ikinci kısım ise belki Ahura Mazda'nın adıyla benzeşmektedir (*mazda = maštu*?) (Petrosyan 2006: 231). Bagbartu/Bagmaštu'nun Urartu bölgeye gelene kadar Musasir'in baştanrısı veya tanrıçası olması (Çilingiroğlu 1997: 161) ihtimaller arasındadır. Musasir'in Urartu egemenliğine geçişiyle beraber bu tanrı veya tanrıçanın, Haldi'nin eşi durumuna getirilmiş olması (Çilingiroğlu 1984a: 22; Çilingiroğlu 1997: 161) ve bu şekilde aynı kentte iki baştanrı olması önlenmiştir. Ancak Urartu yazıtlarında geçmeyen bu tanrıça yerine, Haldi'nin konsortu olarak bilinen tanrıça Uarubaini'dir (^DArubaini). Bu tanrıçanın da ilk olarak duyulduğu dönem İşpuini – Menua ortak dönemidir ve onun da isminin İran kökenli olabileceği üzerine öneriler bulunmaktadır (Grekyan 2006: 163, ayrıca dipnot 104 ve 105; Petrosyan 2006: 231, dipnot 39). Gerçekten de ismi Mitanni-Aryan tanrısı Varuna'ya (Uruwana – Aruna) benzemektedir ve bölgedeki bir İndo-Aryan tanrısının Urartu formuna sokulmuş (ve tanrıçaya dönüştürülmüş) adı olabilir (kelimenin etimolojik incelemesi için bakınız Hmayakyan 1990: 110). Ancak bu da Haldi'nin doğrudan 'İranlı kökenleriyle' oldukça tezatlık oluşturacak bir görüştür. Ayrıca, Musasir'in tamamen Urartu egemenliğinde bir kült şehri değil, Assur tarafından tahrip edilene dek yarı bağımsız bir bölge olduğunu da akılda tutmak gerekir (detaylar için bakınız Baştürk 2012: 87-101). Tüm Urartu hanedanını Musasir'e bağlamak, evet, veriler ışığında mümkün gözükmemektedir, ancak şu soruların da sorulmasını engelleyememektedir: Urartu hanedanı eğer Ardini/Musasir kökenli ise, neden Bagmaštu/Bagbartu yerine bir Haldi kültürünü kendi kentlerine getirdiler? Aksi durumda; Haldi eğer zaten Ardini/Musasir'in baştanrısıysa ve tapınma merkezi buradaysa, dolayısıyla Urartu hanedanının da tanrısıysa, Bagmaštu/Bagbartu kimdi ve ona kim veya kimler, ne zaman, nerede tapıyordu? Bagmaštu/Bagbartu, Urzana, hatta Uarubaini gibi İranlı olması muhtemel öğeler Musasir paralelinde izlenebilmekte ve coğrafi olarak da bölge ile uyum göstermekteyken, Haldi adının etimolojisi veya

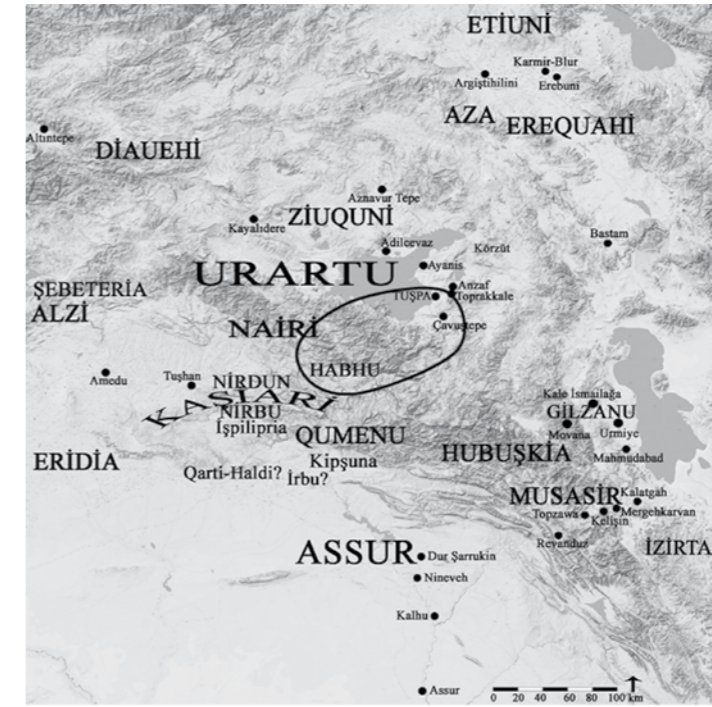

Fig.3

Urartu hanedan isimleri ve hanedanın kökleri neden İranlı öğelerle açıklanamamaktadır? Urartu hanedanının kökenleri Ardini/Musasirli değilse ve Haldi'yi bu kente Urartu hanedanı dışarıdan getirdiyse, bu kenti bu kadar özel kılan ve kralların taç giymesine, hediyeler götürmesine, hatta isyanlarının dahi hoşgörülle karşılanmasına neden olan neydi?

Haldi, İşpuini dönemi yazıtlarıyla beraber en erken dönemden itibaren Urartu panteonunda ortaya çıkmasına rağmen, yine en erken dini içerikli yazıtlardan olan Hazinepiri Yazıtı, adı verilmeyen bir tanrıya ithaf edilmiştir: "*Sarduri oğlu İşpuini bu bağı kurdu (ve bu) meyve bahçesini kurdu. Euri'ye bu yazıtı yaptırdı*" (CTU I: A 2-5). Burada geçen *euri* ünvanı, oldukça eski Hurri-Urartuca köklere dayanmaktadır ve aslında Hurri dünyasında Fırtına Tanrısı Teşup için kullanılmaktadır. Anılan sıfat Ras Şamra'dan Sümerce, Akadça, Hurrice ve Ugaritçe olarak düzenlenen dört dilli sözlükte şu şekilde geçmektedir: *EN = bélu = e-wi-ri = báluma* ve *EN = šarrum = e-wi-ir-ni = malku*. Buradaki anlamı, açıkça 'efendi'dir ve sonraki yazıtların hemen hepsinde Haldi için kullanılacaktır (Salvini 1989: 85). Aynı kelimenin, Lutibri, İşpilipri, Elipri, Uedipri gibi özel isimlerde de kullanıldığı görülebilmektedir (Grekyan 2006: 160). Bu noktada, Urartu ülkesinde halen bir baştanrı bulunmadığı ve 'efendi' gibi genel bir sıfatla belki de Haldi'den çok daha eski ve geniş tapınma alanı olan Teşup'a, Urartu'da bildiğimiz adıyla Teişeba'ya gönderme yapıldığını varsayabiliriz (ancak kelimenin Haldi'yi ifade edebileceği önerisi için bakınız Belli ve Dinçol 1980: 179). Gerçekten de Teişeba, birazdan görüleceği üzere Hurri dünyası ile yakın ilişki içinde olan Urartu panteonunda da Haldi'den hemen sonra gelen en önemli tanrılardan

biridir. Başta Meher Kapısı Yazıtı (CTU I: A 3-1) olmak üzere pek çok dini metinde Teişeba, Haldi kadar olmasa da ağırlığını hissettiren bir tanrı olarak karşımıza çıkmaktadır. Coğrafi ve etnik yapısı açısından bir Proto-Hurri-Urartu tanrısının, Urartu panteonunda yüksek derecede bulunması şaşırtıcı olmayacaktır. İlginç olan, Haldi'nin bir Hurri tanrısı olmamasıdır. Mari, Alalah, Nuzi, Hattuşaş Meskene, Urkiş ve Mitanni metinlerinin hiçbirinde Haldi adı geçmemektedir (Salvini 1989: 82).

Yukarıda incelediğimiz verilerle Haldi'nin ilişkide olduğu coğrafyayı tanımlamaya çalışırsak, ilk olarak Haldi'nin 'vatanını' Musasir/Ardini olarak belirlememiz gerekir. Ancak uzun ve detaylı kaleme alınmış Meher Kapısı Yazıtı'nda Haldi'nin Musasir ile ilişkisine ilişkin hiçbir veri bulunmamaktadır. Kelişin Yazıtı'nda "Tanrı Haldi'nin önüne, Ardiniye geldikleri zaman..." şeklinde bir ibare bulunmaktadır, ancak bu tip "kapının önü", "tanrının önü" veya "tapınağın önü" şeklindeki tanımlamalar sıkça tekrarlanır ve belki de sadece tapınağın önünü kastetmektedir. II. Sargon'un 8. Sefer kayıtları dışında Haldi'yi doğrudan Musasir/Ardini'ye bağlayan bir veri bulunmaz. Meher Kapısı Yazıtı'nda "Ardini Kenti Tanrısı'na" kurban kesilmesi gerektiği söylenmektedir, ancak 3 cümle sonra başka bir ibare bulunmaktadır: "Haldi'nin Kenti'nin Tanrılarına". Bu ibareden de açıkça anlaşılmaktadır ki Haldi'nin Kenti, Ardini'den farklı bir yerdedir, ancak bu kentin yerini bilmemiz şu an için mümkün değildir. Grekyan, Van il merkezine kuş uçuşu yaklaşık 60 km. doğuda yer alan bölgeyi bu kentin yeri için önermektedir. Bu öneri için Yeşilalç Yazıtı'nın konumunu sunan Grekyan, Haldi kültürünün ilk yayılım alanı olarak Yukarı Zap Vadisi'ni işaret etmektedir (Grekyan 2006: 167). Bu öneriye itiraz etmek için bir neden yoktur, hatta Yeşilalç yazıtında bahsedilen Haldi'nin *susisi* ve kapısı (CTUI: A 3-2), belki de Meher Kapısı Yazıtı'ndaki kurban yerine işaret etmektedir. Ancak Urartu Krallığı'nın genel yayılım alanını ve tapınaklarını incelersek, Haldi'nin tek bir kentle özdeşleştirilmesi oldukça zordur ve her *tapınak yazıtı*, aslında o kentin Haldi'ye adandığını gösterir. Örneğin, Menua'nın yaptırttığı ve Köşk'te (Güzak) bir kilisede bulunmuş olan yazıt da bir 'Haldi kentinden' bahseder (CTU I: A 5-33). Şu halde, bu yazıttan anlaşıldığı kadarıyla Van Gölü'nün kuzeydoğu ucunda bir Haldi Kenti bulunmaktadır. Oldukça yakın bir yerde bulunmuş olan Karahan Yazıtı'nda da bir Haldi Kenti'nden bahsedilmektedir (CTU I: A 2-9 A-B). Aynı ibare, Keşiş Göl'den ele geçen yazıtta da bulunmaktadır (CTU I: A 14-4). Bu şekilde düşünüldüğünde, en az üç Haldi Kenti'nden bahsedilebilir; biri Yeşilalç civarında, biri Keşiş Göl (Tuşpa'ya çok yakındır), bir diğeri ise daha kuzeyde, Van Gölü'nün kuzeybatı ucundadır. Ayrıca Adilcevaz Kef Kalesi'nin adının 'Ziuquni Ülkesi'ndeki Haldi Kenti' olduğunu ve Nor-Beyazıd'da da bir Haldi Kenti bulunduğunu (CTU I: 70) hatırlarsak tanrının kült merkezleri olmaya aday yerlerin sayısı artacaktır. Dolayısıyla Yukarı Zap'tan başlayarak Van Gölü Havzası'nın doğu kesimi Haldi'nin 'vatanı' olarak tanımlanabilir. Hatta işin içine Musasir/Ardini'nin de katılması, sözü edilen coğrafyayı Kuzeybatı İran'ın dağlarına kadar bir şerit şeklinde uzatabilir. Ancak tanrının 'anavatanı' ile krallık marifetiyle 'götürüldüğü' yerlerin birbirlerinden ayrılması gerektiğinin de altı çizilmelidir. MÖ 13. yüzyıldan Yeni Assur dönemine dek Haldi kültürünün Assur kayıtlarına yansıyan coğrafyasını incelediğimizde, Haldi

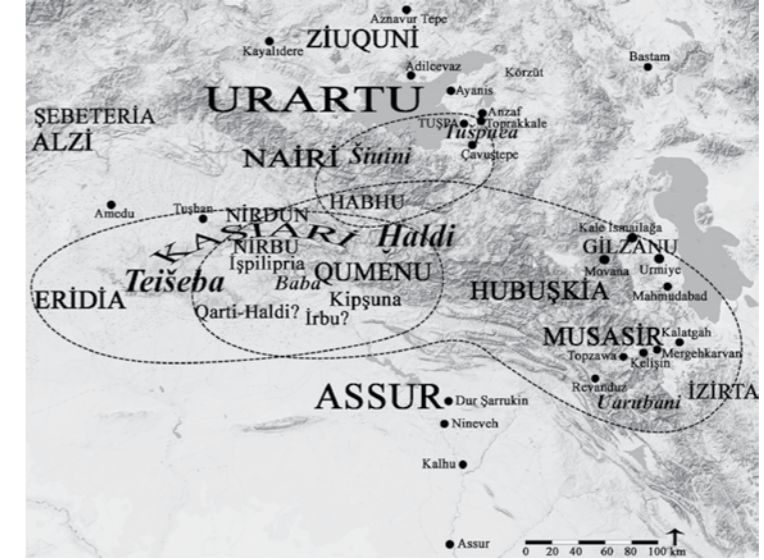

Fig.4

adının, genelde Zaho'dan başlamak üzere Cizre Ovası'na doğru uzanan coğrafyayı işaret ettiği anlaşılmaktadır. Bunu göz önüne aldığımızda, yukarıda Van Gölü'nün kuzeydoğu ucundan Musasir/Ardini'ye çektiğimiz hattın genişletilmesi veya değiştirilmesi gerekecektir. Kanımca Haldi'nin Kenti, Nairi ile örtüşen coğrafya içinde, belki de Kipsuna'nın kuzeyindeki alanda, daha açık söylemek gerekirse Zaho'dan başlayarak Silopi, Cizre ve Şırnak üzerinden Siirt'e bağlanan kuşakta da aranabilir. Dolayısıyla Haldi, Urartu tarafından kendi egemenlik sınırı içinde taşınır duruma gelmezden önce Van Gölü Havzası'nın doğusunun, belki Yukarı Zap Vadisi'nin veya daha genel bir adlandırma ile Assur'un dağlık kuzey 'sınırının' tanrısı olmalıdır (Harita 1).

Teişeba

Teişeba, Hurri tanrısı Teşup'un Urartu versiyonu olarak karşımıza çıkmaktadır (Benedict 1960: 103; Piotrovskii 1966: 43). Teişeba, Meher Kapısı Yazıtı ve diğer çivi yazılı metinlerde Mezopotamya fırtına tanrılarının, özellikle Assur'un Fırtına Tanrısı Adad'ın ideogramları ile yazılır (^DIM / ^DIŞKUR / ^DU). Meher Kapısı gibi diğer yazıtlardan da kolayca anlaşılacağı gibi Urartu panteonunda ikinci sırada yer alır. Ayrıca 37. sırada Haldi'nin ordularından sonra Teişeba'nın da ordularına atıfta bulunulur. Teişeba, bir durumda savaşa da müdahale eder ve kralın düşmanlarını yakar (CTU I: A 9-3 VI). Yukarıda, en erken dini yazıtlardan olan Hazinepiri Yazıtı'nda bahsedilen 'efendinin', Teişeba olabileceği belirtilmişti. Daha sonraki dönemde ise Teişeba'nın 'efendi' olarak anıldığı bir yazıt daha görülecektir: "^DIM-a EN-gi-e = *Efendi Fırtına Tanrısı'na*" (CTU I: A 10-7). Bazı yazıtlarda Haldi ve Teişeba eşit derecedeymişçesine yer alırlar: "*Haldi'nin ve Fırtına Tanrısı'nın gücü sayesinde, Sarduri oğlu İşpuini...*" (CTU I: A 10-3). Aynı Haldi'ye olduğu gibi doğrudan Teişeba'ya adanmış

yazıtlar da bulunmaktadır, ancak bunlarda ‘efendi’ ibaresi yer almaz (CTU I: A 10-7). Anlaşıldığı kadarıyla erken dönemden sonra ‘efendi’ sıfatı Haldi’ye ayrılmış gözükmektedir.

Yukarıda sıralanan özellikleri ile Tanrı Teişeba bir gök (Salvini 2006: 196) ve savaş tanrısı görünümü vermektedir. Özellikle “ordularına” kurban sunulması, kendisinin Haldi ile ortak özellikler taşıdığını göstermektedir. Teişeba, muhtemelen MÖ 3. binyılın ikinci yarısından itibaren bölgeye yayılmaya başlayan Proto-Hurri-Urartuca konuşan halkların ortak tanrısıydı ve çok geniş bir alanda kutsanmaktaydı.

Teişeba ile ilişkili coğrafya da Haldi’ninki gibi ikiye ayrılabilir: Tanrı’nın kült merkezleri ve Urartu Krallığı tarafından ‘inşa edilerek’ tanrının kültünün taşındığı yerler. İkinci sınıfta yer alan kentlere göz atarsak, Urartu Kralı I. Rusa’nın inşa ettirdiğini söylediği bir ‘Teişeba Kenti’ (PIM-i URU) bulunmaktadır ki Sevan Gölü civarında, bugünkü Tsovinar yakınlarındaki Odzaberd Kalesi olabilir. II. Rusa ise PTeişeba URU (logografik olarak PİM URU) yani ‘Teişeba Kenti’ adıyla bugün Karmir-Blur olarak bilinen kenti inşa ettirmiştir (Salvini 2006: 198-199). Ancak, Teişeba’nın kült merkezlerine dönersek, birkaç farklı coğrafya dikkat çekmektedir. Bunlarla ilgili en önemli veri, Meher Kapısı’nda (CTU I: A 3-1) isim verilmeden beliren Qumenu Kenti Tanrısı’dır (URUqu-me-nu-na-ú-e DINGIR). Bu kentin tanrısının Teişeba olduğu önerisine (Diakonoff ve Kashkai 1981: 70, Qumenu maddesi. Ayrıca bakınız Grekyan 2006: 168) karşı çıkmak için herhangi bir neden yoktur çünkü MÖ 2. binyıldan itibaren doğrudan Teşup ile ilişkili olduğu çok bilinen bir kente gönderme yapmaktadır: Fırtına Tanrısı Teşup’un ana kült merkezi Kumme’dir ve en büyük tapınağı da burada bulunmaktadır (Mayer 2002; Schwemer 2008: 3 vd.). Kumme’nin yeri üzerine birbirine yakın pek çok öneri bulunmaktadır ve genel eğilim, Doğu Habur Vadisi’nde, Assur Ülkesi’nin kuzeyinde, Habhu ülkesinin güneyinde, Cudi Dağı ve çevresindeki bölgede olduğudur (tartışma ve kaynakça için bakınız Baştürk 2012: 136). Yazıtlar incelendiğinde, yukarıda Assurca metinlerde Haldi adının geçtiği en belirgin yer olarak tanımladığımız Kipşuna ile ilişkili bir bölge olduğu anlaşılmaktadır (Röllig 1980: 587-588; 1983: 336). Urartu topraklarına oldukça yakın, ancak Urartu sınırları dışında olan bu kent, Urartu kaynaklarında Meher Kapısı Yazıtı dışında sadece bir kez, Assur topraklarına yapılan bir sefer kapsamında geçmektedir (CTU I: A 5-9) ve yukarıda belirttiğimiz coğrafi önerilerle tam olarak uyum içindedir. Dolayısıyla, Urartulu Teişeba’nın Urartu yazıtlarındaki Qumenu ile ilişkilendirilmesinde bir sorun gözükmemektedir. Urartulu Teişeba’nın kutsal kentinin, Hurri dünyası tarafından çok iyi bilinen Kumme olduğu ortaya çıkmaktadır ve bu kent, Urartu coğrafyasının güneyinde bulunmaktadır. Urartulu Teişeba’nın, Hurri Teşup ve Kumme ile ilişkili mitleri ne kadar koruduğunu bilemiyoruz, çünkü Urartu yazıtları veya ikonografisi bu konuda hiçbir veri sunmamaktadır.

Teişeba’nın birinci dereceden ilişki içinde olması gereken Qumenu kentinden sonra, Meher Kapısı Yazıtı’nda ikinci bir kent, doğrudan Teişeba ile ilişkilendirilir: Listenin 47. Sırasında “*Eridia Kentindeki Fırtına Tanrısı’nın Kapısı’na* (PIM KÁ URUe-ri-di-a-ni) 1 Boğa ve 2 koyun” kesilmesi emredilmektedir (CTU I: A 3-1. Aynı zamanda bakınız aynı yer, 128, r. 59.). Eridia kentinin tam yeri belli değildir ve Urartu topraklarının kuzeyinde,

Etiuni ülkesi civarında İrdanuini veya İrduani isimli yerler bulunduğu bilinmektedir (CTU I: A 8-10; A 11-3 Vo; A 9-3 I; A 8-3 II) ki yukarıda Teişeba’ya adanan kentler ile coğrafi yakınlıkları dikkat çekicidir. Karmir-Blur’dan gelen bir tablette de İrdiu kentinden bahsedilmektedir (UKN II: 462).

Ancak kentin adı, Meher Kapısı’nda geçtiği şekliyle başka hiçbir Urartu yazıtında geçmez. Diakonoff ve Kashkai tarafından, Eridia kentinin hiçbir Urartu sefer yazıtında geçmemesi nedeniyle, Urartu merkezi coğrafyasında bulunduğu önerilmektedir (Diakonoff ve Kashkai 1981: 31; Eredia maddesi). Aşur-bel-kala’nın Uruatri üzerine yaptığı seferin kaydında (MÖ 1073), Eridun kelimesi geçmektedir (RIMA 2: A.O.89-2/ i 19-36) ve gerçekten de metinde geçen diğer yer isimleri, I. Salmanasar’a ait yazıtlarla karşılaştırılırsa Van Gölü’nün batısında, belki Bitlis civarında bir yer önerilebilir. III. Salmanasar’ın Arame üzerine yaptığı seferde (MÖ 856), Assur Kralı’nın Arzaşkun’dan ayrıldıktan sonra Eritia Dağı’na gittiği ve bir heykel ve yazıt diktirdiği söylenmektedir (RIMA 3: A.o.102.6/ iii 40b-56a). Bu anlamda Eritia, Arzaşkun yakınlarında bir yerde olmalıdır ki bu da Van Gölü’nün batısında bir noktayı işaret eder. II. Sargon’un 8. Sefer kayıtlarında da benzer isimli (İrtia) bir dağ vardır ve bazı araştırmacılar tarafından ikisinin aynı yeri işaret ettikleri önerilmektedir (Salvini 1994: 206) ki bu da Arzaşkun’un yeri konusundaki ayrı bir tartışmanın parçasıdır. Sayılan yer isimlerinin Urartu Fırtına Tanrısı’nın kutsal kenti Eridia olabileceği önerisi oldukça zayıf kalacaktır, çünkü bu yerlerin hiçbirinin Teişeba ile bir bağı olduğu üzerine herhangi bir başka veri yoktur ve sadece ses benzeşmelerinden yola çıkarak bu tip bir yargıya varmak doğru değildir (Grekyan 2006: 168, ayrıca dipnot 151). Ancak, çok daha önemli olan ve Eridia/İridia ile hem isim, hem fonksiyon olarak benzeşebilecek bir başka kent üzerinde durmak gerekmektedir. Bu kent, Errite veya İrride’dir.

Mitanni İmparatorluğu dönemindeki en önemli dört Teşup tapınağı, dört şehirde bulunmaktaydı: Kaḫat, Waššukkanni, Uḫuşumāni ve İrride (Schwemer 2008: 4). I. Suppiluliuma döneminde, İrride Kenti Kargamış tarafından tehdit edilir ve Hitit ordusu tarafından kuşatılır. Kent düştükten sonra Hitit ordusu Waššukkanni’ye yürür ve sonrasındaki anlaşmada İrride, Mitanni egemenliğine bırakılır. Burada Mitanni ve Hitit arasında yapılan anlaşmada, İrride’nin Fırtına Tanrısı, anlaşmaya şahit ve taraf olan tanrılardan biri olarak geçmektedir (Hawkins 1980: 171).² Bu anlaşmada Waššukkanni’nin Efendisi Fırtına Tanrısı’ndan sonra gelen “İrride’nin Tapınak Platformunun Efendisi” terimi,³ Urartu’dan

² Başka bir anlaşma metninde İrrite kenti için bakınız Beckman 1997: 98, ayrıca dipnot 10.

³ Suppiluliuma ve Şattiwaza arasındaki anlaşmada Mitanni’nin şahitleri olarak geçen tanrılar şunlardır: Göğün ve Yerin Efendisi Fırtına Tanrısı; Ay Tanrısı; Güneş Tanrısı; Göğün, Yerin ve Harran’ın Ay Tanrısı; Kaḫat’taki Kurinnu’nun Efendisi Fırtına Tanrısı; Kurta’nın Sürülerinin Efendisi; Uḫuşuman’ın Efendisi Fırtına Tanrısı; Bilgelğin Efendisi Ea-Şarri; Anu; Antu; Enlil; Ninlil; Mitra tanrıları; Varuna tanrıları; İndra; Nasatya tanrıları; Yeraltı Suları; Şamanminuhi; Waššukkanni’nin Efendisi Fırtına Tanrısı; İrrite’nin Tapınak Platformunun Efendisi; Şutalı Parthai; Nabarbi; Şurihi; İştari; Akşam Yıldızı; Şala; Belet-Ekali, Damkina, İshara, dağlar ve nehirler, göğün tanrıları, yerin tanrıları. Aynı anlaşmanın Hitit kısmında 16 farklı Fırtına Tanrısı sayılmaktadır. Bakınız Onurlu 2004: 119, tablo 4b.

tanıdığımız “platform/podyum” (CTU I: A 3-11) kullanımını akla getirmektedir. İrride kentinin adı, I. Adad-nirari’nin yıllıklarında sıklıkla geçmektedir (karşılaştırınız RIMA 1: A.O.76-1/1-17; A.O.76-3/15-51; A.O.76-25). Mitanni Kralı Şattuara’nın oğlu Wasašatta’nın isyanı Adad-nirari tarafından bastırıldıktan sonra ise İrride kenti yıkılır (Hawkins 1980: 171). İrride/Erride’nin yeri tam olarak bilinmemektedir. Yazıtlarda genellikle Waššukkanni, Tidu ve Harran, genel olarak da Hanigalbat (Mitanni) ile beraber anılan bu kentin yeri için Hawkins genel olarak “Harran ile Karkamış arasında” bir coğrafya önermektedir (Hawkins 1980: 171). Yazıtlarda devamlı belirli şehirlerle (Taidu, Şuru, Kahat, Amasaku, Hurra, Şuduhu, Nabula ve Waššukanu) beraber anılması (RIMA 1: A.O.76-1/1-17), bu coğrafyaya Habur üçgeninin ve Diyarbakır civarının da dâhil edilebileceğini düşündürmektedir.

Her halükarda Teşup’un kutsal kentlerinden biri olan ve Mitanni’nin en önemli dört Teşup tapınağından birine sahip Hurrili Erride/İrride ile Fırtına Tanrısı’na bir ‘kapı’ adandığı bilinen Urartulu Eridia Kenti arasında bir ilişki bulunmalıdır. König, bunu açıkça belirtmekte ve aynı yer olduklarını söylemektedir (HchI: 181, ^{URU}Eridiani. Eridia = İrdia için bakınız Forrer 1920, 30). Hurri kenti İrride’nin adı, MÖ I. binyılda yıkıma bağlı olarak bir daha duyulmamasına rağmen (Hawkins 1980: 171) Meher Kapısı Yazıtı’nda birebir aynı işlevle anılması, Urartu dininin en önemli tanrılarında birinin Urartu coğrafyasına uzak bir noktadan getirildiğini ve ‘hafızada’ yaşadığını düşündürmektedir.

İncelendiği şekilde, Urartu Krallığı Teişeba kültürünü Haldi ile birlikte, onun yanı başında taşımaya çalışmıştır. Özellikle krallığın kuzey topraklarında, Sevan Gölü civarındaki bölgelerde bu tanrıya kutsal kentler inşa edilmesinin nedeninin bölgedeki ‘yerli’ Teişeba kültürüyle açıklanabileceğini düşünmüyorum. Ancak toplu nüfus aktarımlarıyla bölgeye yerleştirilen kişilerin büyük bir bölümünün Urartu Krallığı’nın batı ve güneybatı ülkelerinden taşındığı bilgisi dikkate alınırsa (Çilingiroğlu 1984b: 87; Konakçı 2009), krallığın bu uygulamasının, Teşup veya Teişeba’yı bilen ve kutsayan Hurrili bir nüfusla ilişkili olduğu varsayılabilir.

Qumenu = Kumme, Eridia = İrride kentleri ve bu kentlerin tanrısı Teişeba = Teşup eşitliklerini dikkate aldığımızda, biri Urartu’nun güney sınırlarında, diğeri ise daha da uzak bir noktada bulunan ama Urartu’nun baştanrısı Haldi’den çok daha köklü bir geleneğe sahip bu iki kentin, tanrılarıyla beraber Meher Kapısı’ndan itibaren Urartu panteonunda yer aldıkları anlaşılmaktadır. Kanımca Meher Kapısı manifestosunu ilan eden irade, Hurri dünyasının en büyük tanrısına ait bu iki kenti, kendi kültürlerinin bir parçası olarak tanımaktaydı. Bu görüş ise bizi Urartu dininin oluşumunda Hurri dünyasının doğusunda kalan alanın etkisini düşünmeye yönlendirir. Bu iki kentin arasında kalan coğrafya dikkate alındığında (Harita 2) biri Kašari’nin batısında, diğeri doğusunda bulunan bu iki kutsal kentin Urartu panteonuna girmesi, özellikle Eridia/İrride’nin MÖ I. binyılda sadece Urartu tarafından anılması, Urartu dinini oluşturan öğelerin Doğu Anadolu’ya geliş yönlerini göstermesi açısından önemlidir.

Tanrının eşi olarak bilinen ve uzun yıllar boyunca Huba olarak okunan (UKN I: no. 27. HchI: no. 10) Meher Kapısı listesinin iki numaralı tanrıçası, bu okuma nedeniyle Hitit Fırtına Tanrısı Teşup’un eşi Hapat ile birlikte düşünülmüştür (Benedict 1960: 103; Piotrovskii 1966: 43). Salvini, Meher Kapısı Yazıtı üzerinde yaptığı incelemelerde König tarafından Baba şeklinde yapılan çevirinin (HchI: no. 10) doğru olduğunu kabul etmektedir (Salvini 2006: 200) ve Ayanis Tapınak Yazıtı’nın okunması ile beraber bu okumanın Huba değil, Baba şeklinde değiştirilmesi gerektiği kesinleşmiştir (CTU A 12-1 II). Dolayısıyla, Hurrili Hapat ile Urartulu Baba arasında bir ses benzeşmesi yoktur. Ancak her iki tanrıçanın da Teşup ve Teişeba’nın eşleri olması, benzer işlevlere sahip olduklarını gösterebilir.

Tanrıçanın adının etimolojisi, dini figürler arasında en kolay takip edilebilendir. Baba’nın adı, Urartuca ‘dağ’ kelimesine karşılık gelen (Salvini 2006: 200) *babani* (*b/pab/pani*) kelimesinden türemiştir. Yazılıkaya’da dağlar üzerinde duran Hurrili Hapat ile Urartu Fırtına Tanrısı’nın eşi Baba arasındaki ilişki, belki bu anlamda kurulabilir. Hitit panteonundaki Hurri kökenli tanrı pa-pa-na da aynı kökten gelen bir tanrı olarak değerlendirilebilir (Grekyan 2006: 165). Baba’nın Urartu yazıtlarında ilişkilendirildiği belirli bir tapınma yeri yoktur, ancak Haldi – Uarubani ikilisinde olduğu gibi, Teişeba’nın tapınma yerlerinin Baba için de geçerli olduğunu varsayabiliriz.

Şiuini

Meher Kapısı kurban listesinin üçüncü sırasında bulunan ve doğrudan Güneş Tanrısı’nın ideogramı (^PUTU) ile yazılan Şiuini (CTU I: A 3-1/3), hemen hemen tüm Urartu yazıtlarında Haldi ve Teişeba’dan sonra gelmektedir. Adının kökeni tartışmalıdır ve bir öneri, Şiuini’yi Hititçe tanrı anlamına gelen şiu(ni), şiuanni veya gün anlamına gelen şiuatt- kelimeleri bağlamında Anadolu’nun Hint-Avrupa dillerine bağlar (Grekyan 2006: 158. Konu hakkında geniş bir külliyat için bakınız aynı yer, dipnot 49 ve 50). Ancak hem etnik birliklilik, hem de Güneş Tanrısı özelliğiyle başka bir tanrı ile ilişkili gözükmektedir: Hurri Güneş Tanrısı Şimigi veya Şimige. Şimige, çeşitli Hitit mitlerinde⁴ ortaya çıkar ve Mitanni’de Teşup, Şawuşka, Amanu ve Ea-şarri gibi Mitanni tanrıları ile birlikte görülür.⁵ Şimige’nin de etimolojisi çok açık değildir ve öneriler arasında Hurri-Urartuca veya Hint-Avrupa kökenli bir kelime olduğu bulunmaktadır (tartışma için bakınız: Fournet ve Bomhard 2010: 21, 53; Kassian 2011; Fournet ve Bomhard 2011). Ancak doğrudan Akadça ‘güneş’ anlamına gelen Mezopotamya Güneş Tanrısı Şamaş’tan köken alan (Fournet ve Bomhard 2011: 141) bir kelime olması da büyük bir olasılıktır. Kelime benzerliği ve Hurri-Urartu etnik kimliği, Urartulu Şiuini ile Hurrili Şimige’nin aynı tanrılar olduğu yönünde önemli ve

⁴ Kumarbi, Appu ve Güneş tanrısı, İnek ve Balıkçı gibi mitlerde görülür. Bakınız Leick 1991: 60.

⁵ Bakınız ‘Mitanni Mektubu’: Griorgieri 2000: 13-133; Dietrich ve Mayer 2010: 276. Şimige’nin geçtiği Hurriçe metinler için bakınız Campbell 2007: 5.60; 5.71; 6.33; 6.34b; 7.18; 8.2; 11.6; 11.22; 12.14.

tutarlı bir görüş oluşturmuştur (Reimschneider 1963: 166; Çilingiroğlu 1994: 25; Salvini 2006: 196).

Şiuini'ye adanmış bir Urartu kentinin varlığından haberdar değiliz. Meher Kapısı Yazıtı'nda Şiuini'nin tapınma yeri olarak herhangi bir kent doğrudan belirtilmemiştir, ancak "Eridia Kenti, Fırtına Tanrısı Kapısı'na" ifadesine birebir benzer şekilde ve hemen bu ibareden sonra, "Uişini Kenti, Güneş Tanrısı Kapısı'na" (DUTU KÁ^{URU}ú-i-ši-ni) şeklinde bir gönderme vardır (CTU I: A 3-1/16). Uişini'nin yeri belli değildir. Salvini, Sargon'un 8. Sefer'inin kayıtlarından yola çıkarak bu yazıtlarda geçen Uauş Dağı ile Uişini'nin aynı yer olduğunu düşünmekte ve Urmiye Gölü civarında bir konum önermektedir (Salvini 1994: 206-207). Uauş Dağı'nın yeri ve Urmiye Gölü'nün neresinde olduğu ile ilgili ise uzun bir tartışma vardır (tartışma için bakınız Grekyan 2010). Uişini Kenti ile Uauş Dağı'nın aynı yer olduğuna ilişkin Salvini'nin görüşünden başka bir veri yoktur. Bu öneri, Kalatgah'ta bulunan bir yazıtta Uişe (^{URU}ú-i-še) isimli bir kentin varlığına dayanmaktadır (Salvini 1994: 207).⁶

Şehrin adının birebir aynı şekilde nakledildiği ve bir kanal inşaatından bahseden (^{URU}ú-i-ši-ni) bir yazıt ise Akdamar'dan ele geçmiştir (CTU I: A 5-23). Yazıtın yeri ve içeriği incelendiğinde, akla Tatvan ile Van arasındaki coğrafya ve bu alanda Menua'nın yaptırdığı kanallar gelmektedir, özellikle de ünlü Şamram (Semiramis) Kanalı olarak bilinen Menua Kanalı. Kentin neresi olduğu kesin olarak bilinemese de Van Gölü'nün doğu kıyılarında Bitlis (Diakonoff ve Kashkai: 1981: 101, Wişe maddesi) veya Gevaş (van Loon 1975: 206) gibi bir coğrafya düşünülebilir. Şiuini'nin kenti ile ilgili ikinci ve daha çok kabul gören görüş ise Şiuini'nin Tuşpa kentinin tanrısı olduğudur. Bu görüş, iki temele dayanır. Birincisi, Meher Kapısı'nda üç kutsal kentin sıralaması üzerinedir: Ardini, Qumenu ve Tuşpa. Musasir/Ardini'nin yerini, en azından Urmiye Gölü'nün güneybatı tarafındaki konumunu bilmekteyiz. Qumenu'nun (Kumme) Teişeba ile ilişkisi ve bu tanrının Kaşari'nin doğusundaki konumu incelenmişti. Eridia'nın ise yine Kaşari'nin batısındaki yerine değinmiş ve Teişeba'nın Urartular için genel olarak bu bölgeyle ilişkilendirilmiş olabileceği belirtilmişti. Bu sıralamadan yola çıkıldığında, Ardini kentinin arkasından gelen iki kent, Qumenu ve Tuşpa, sırasıyla Teişeba ve Şiuini ile ilişkilendirilebilir (Salvini 2006: 198-199). Dolayısıyla Şiuini kültürünün kökeni için önerebileceğimiz coğrafya, Tuşpa ile Uişini arasındaki bölge, daha açık söylemek gerekirse, Van Gölü Havzası'nın güneyinde kalan alan olmalıdır. Bunun için Bitlis'ten Van'a dek uzanan genel bir hat da çekilebilir (Harita 3).

Meher Kapısı Yazıtı'nın 66. tanrıçaların ise üçüncü sırasında yer alan Tuşpuea, belirli bir kentle en net biçimde bağlanabilen tek kutsal karakterdir. Güneş Tanrısı Şiuini'nin konsortu olan Tuşpuea'nın adı ile Urartu başkenti Tuşpa arasındaki ses benzerliği çok açıktır ve başkent Tuşpa, Tuşpuea'nın kutsal kenti olarak gözükmektedir (Çilingiroğlu 1994:

47; Salvini 2006: 199). Başkent Tuşpa'nın koruyucu tanrısının da yine bu tanrıça olması büyük olasılıktır. Aynı zamanda, Tuşpuea'nın Güneş Tanrısı'nın çocuğu olarak Şafak Tanrıçası olduğu da öneriler arasındadır (Hmayakyan 1990: 46). Şu halde, Şiuini'yi incelerken görüldüğü üzere bu tanrıça da eşi Güneş tanrısı ile beraber başkent Tuşpa'da tapınıyor olmalıdır.

Değerlendirme

Yukarıda Haldi, Teişeba ve Şiuini'nin kutsal kentleri ve tapınma yerleri üzerine dururken bunların aynı zamanda tanrıların konsortu olan Uarubaini, Baba ve Tuşpuea'nın da kentleri olduğunu görmüş ve sırasıyla Ardini/Musasir, Qumenu ve Tuşpa olarak sunduğumuz kentlerin tanrı ve tanrıçalarla ilişkilerine değinmiştik. Salvini, kutsal kentlerin sunulduğu sıralamanın, kutsal kentlerin Urartuların bilincinde yer alan sıralamaya göre yapıldığını ve Tuşpa'nın bu listeye eklenen en yeni yer olduğunu önermektedir (Salvini 2006: 199). Şu halde, bu öneriye göre Urartu dinini oluşturan bilincin gerisinde sırasıyla Musasir (Kuzeybatı İran), Qumenu (Yukarı Dicle) ve Tuşpa (Van Gölü Havzası) olduğu ortaya çıkmaktadır ki bilinçaltındaki bu sıralamanın nasıl bir tarihi geçmişe dayandığını ispat etmek oldukça zordur. Bu görüş, Musasir/Ardini'den gelen bir grubun Yukarı Dicle'ye çıkması ve oradan da Van Gölü Havzası'na inmesini gerektirecektir. Ancak burada, tanrılar ve tanrıçalarla ilişkilendirilen kentlerden yola çıkarak başka bir yorum getirilebilir.

Kutsal kentlerle tanrı – tanrıça isimleri arasında tek benzerliği Tuşpa – Tuşpuea ikilisinde görebilmekteyiz. Ayrıca Meher Kapısı Yazıtı, yukarıdaki kentlerin adını verdikten sonra tanrının veya tanrıçanın adını anmaz. Şu halde, elimizdeki veriler ışığında kentler ile tanrı ve tanrıçaları tekrar bir araya getirirsek bu aşamaya kadar andığımız büyük tanrı ve tanrıçaların asıl tapınma coğrafyalarının ortaya konabileceğini düşünüyorum:

Kent	İlişkili Tanrı	Konsortu Tanrıça
Ardini Kenti Tanrısı	→ Haldi	→ Uarubaini
Qumenu Kenti Tanrısı	→ Teişeba	→ Baba
Tuşpa Kenti Tanrısı	→ Şiuini	→ Tuşpuea

Yukarıda görüldüğü üzere, kentler ile tanrı veya tanrıçalar arasındaki tek doğrudan ilişki, Tuşpa – Tuşpuea ikilisindedir. Meher kapısı Yazıtı'nda doğrudan tanrılarla ilişkilendirilen tanrılar ile beraber verilen bilgi ise yukarıda verilenlerden farklıdır ve bize coğrafi bir bölgeden değil, belirli kentlerde inşa edilmiş 'kapılardan', diğer deyişle 'tapınaklardan' bahseder:

Kent/Kapı	İlişkili Tanrı	Konsortu Tanrıça
Haldi Kapısı	→ Haldi	→ Uarubaini
Eridia Kenti, Fırtına Tanrısı Kapısı	→ Teişeba	→ Baba
Uişini Kenti, Güneş Tanrısı Kapısı	→ Şiuini	→ Tuşpuea

⁶ Ayrıca bakınız Pecorella ve Salvini 1982. Ancak yazıtı ilk yayınlayan kişi olan van Loon, iki yazıttaki kenti birbirinden ayırmakta ve Uişini'yi Gevaş'a yerleştirmektedir. Karşılaştırınız van Loon 1975. Yazıt için bakınız: CTU I: A 3-10.

Şu halde, yukarıdaki verilerin tamamı bir araya getirildiğinde aşağıdaki tablo çizilebilir:

Tapınak	Tanrı	Tanrıça Kent
Ḫaldi Kapısı Ḫaldi	Uarubani	Ardini Kenti Tanrısı
Eridia Kenti, Fırtına Tanrısı Kapısı	Teişeba Baba	Qumenu Kenti Tanrısı
Uişini Kenti, Güneş Tanrısı Kapısı	Şiuini	Tuşpuea Tuşpa Kenti Tanrısı

Yukarıdaki tablo, şu şekilde yorumlanabilir: Tanrıların kapıları bulunan kentler ile kutsal kentler, birbirlerinden farklıdır ve bunu, Meher Kapısı Yazıtı'nda Ardini, Qumenu ve Tuşpa sıralandıktan sonraki cümlede 'Ḫaldi'nin Kenti'nin Tanrılarına' ibaresiyle de görmekteyiz. Ḫaldi kültürünün Yukarı Zap ile Musasir/Ardini arasındaki coğrafyada kaynaklanmış olabileceğini işlemiştik. Teişeba için ise karşımıza Qumenu ve Eridia, bir diğer deyişle Kaşari'nin doğu ve batı sınırları çıkmıştı. Şiuini için ise Bitlis ile Van arasındaki bir coğrafya sunulmuştu.

Bu noktada, her üç kültürün de coğrafi sınırlarının belirlenmesinde, tanrılar yanında tanrıçaların da belirleyici olduğunu düşünmekteyim: Uarubani'nin Ardini/Musasir ile bağının Bagmaştı/Bagbartu ilişkisi temelinde, ayrıca hem filolojik hem coğrafi anlamda takip edilebilen bir durum olduğu ortadadır. Baba ise filolojik olarak Ḫabḫu ile bağlantılı gözükmektedir ve Teişeba'nın da ilişkili olduğu Qumenu'nun kuzeyindeki dağlık alanın tanrıçası olarak ortaya çıkmaktadır. Üçüncü büyük tanrıça Tuşpuea ile Tuşpa arasındaki doğrudan bağ ise ortadadır. Dolayısıyla, tanrı ve tanrıçalara ait merkezlerin, aynı zamanda onların ana tapınma coğrafyasını da belirlediğini önerebiliriz:

Tanrı	Bölge	↔	Tanrıça	Bölge
Ḫaldi	Yukarı Zap	↔	Uarubani	Ardini/Musasir
Teişeba	Eridia	↔	Baba	Ḫabḫu
Şiuini	Uişini	↔	Tuşpuea	Tuşpa

Burada sunduğumuz verileri harita üzerine yerleştirdiğimizde (Harita 4), Urartu dininin oluşma aşamasına ilişkin de belirgin bir resim elde etmekteyiz. Tüm yazıtlarda geçen büyük Urartu tanrıları ve onların eşleri, Urartu Krallığı öncesinde yukarıdaki coğrafya içinde kutsanıyor olmalıdır. Her üç tanrı – tanrıça ikilisinin ait oldukları bölgeleri incelediğimizde, Urartu dininin oluşumuna beşiklik eden bölgenin merkezinde, Kaşari'nin doğusundaki dağlık araziden başlayan Ḫabḫu ve Yukarı Zap arasındaki coğrafya karşımıza çıkmaktadır. Sıralanan veriler, elbette Urartu hanedanının kökenleri konusunda yeterince aydınlatılabilecek nitelikte değildir. Ancak Urartuca olarak adlandırılan dili konuşan ve MÖ 9. yüzyılda Doğu Anadolu dağlarında yaklaşık 250 yıl yaşayabilecek bir krallık kuran 'savaşçı seçkinlerin' atalarının, Kuzeybatı İran'dan (Musasir) gelme ihtimalleri kadar, Assur Krallığı'nın kuzeyindeki bölgeden, belki de Mardin Eşiği olarak anılan dağlık alandan gelme ihtimalleri (Tarhan 1980; Baştürk 2013) de göz ardı edilemez şekilde belirlemektedir.

Kaynakça

André-Salvini, B. – Salvini, M.

2002 "The Bilingual stele of Rusa I from Movana (West-Azerbaijan, Iran)", *SMEA*: 44.1, 5-66.

Baştürk, M.B.

2009 "Ayanis Tapınağı'ndaki Simgeler Işığında Urartu Kült Uygulamaları Üzerine", E. Abay - Z. Derin - A.Ü. Erdem - A. Batmaz - F. Dedeoğlu - M. Erdalkıran - M.B. Baştürk - E. Konakçı (eds.), *Altan Çilingiroğlu'na Armağan: Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul: 133-149.

2012 *Doğu Anadolu'da Demir Çağlar İnanç Sistemleri'nin Arkeolojik ve Filolojik Veriler Işığında İncelenmesi*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Programı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir.

2013 "Urartu Devletinin Kurucuları Üzerine: Labturi ?=? Lutibri, 35 Yıl Sonra, Yeniden", O. Tekin - M.H. Sayar - E. Konyar (eds.), *Tarhan Armağanı. M. Taner Tarhan'a Sunulan Makaleler - Essays in Honour of M. Taner Tarhan*, İstanbul: 69-78.

Batmaz, A.

2013 "A Lion-headed Shield from Ayanis: An Identifier of the Urartian culture?," L. Bombardieri - A. D'Agostino - G. Guarducci - V. Orsi (eds.) *Identity and Connectivity: Proceedings of the 16th Symposium on Mediterranean Archaeology* (Florence, 1-3 March 2012) (BAR international series, 2581): 243-252. Oxford: Archaeopress.

Belli, O. – Dinçol, A.

1980 "Hazine Piri Kapısı ve Aşağı Zivistan Taş Ocakları", *AnAr* 7: 167-190.

Benedict, W.C.

1960 "Urartians and Hurrians", *JAOs* 80: 100-104.

Burney, C.A.

1993 "The God Haldi and Urartian State", M.J. Mellink - E. Porada - T. Özgüç (eds.), *Aspects on Art and Iconography: Anatolia and its Neighbors, Studies in Honor of Nimet Özgüç*, Ankara: 107-110.

Campbell, D.R.M.

2007 *Mood and Modality in Hurrian*, A Dissertation Submitted to the Faculty of the Division of the Humanities in Candidacy for the Degree of Doctor of Philosophy, Department of Near Eastern Languages and Civilizations, The University of Chicago, Illinois.

Catford, J.C.

1977 “Mountain of the Tongues: The Languages of the Caucasus”, *Annual Report of Anthropology* 6: 283-314.

CTU

- I M. Salvini: *Corpus Dei Testi Urartei*, Volume I, Le Iscrizioni su Pietra e Roccia I Testi, Documenta Asiana VIII, Roma, 2008.
- II M. Salvini: *Corpus Dei Testi Urartei*, Volume II, Le Iscrizioni su Pietra e Roccia Theseurus, Documenta Asiana VIII, Roma, 2008.

Çilingiroğlu, A.

- 1984a “Tanrı Asur’a Bir Mektup”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* 2, İzmir: 1-26.
- 1884b *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir.
- 1994 *Urartu Tarihi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 77, Bornova.
- 1997 *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, Yaşar Eğitim Kültür Vakfı, İzmir.
- 1998 “Urartu’da Tapınma ve Tapınma Yerleri”, Arsebük, G. - M.J. Mellink, - W. Schirmer (eds.) *Karatepe’deki Işık: Halet Çambel’e Sunulan Yazılar*, İstanbul: 229-241.
- 2005 A. Çilingiroğlu: “Ritual Ceremonies in the Temple Area of Ayanis”, A. Çilingiroğlu - G. Darbyshire (eds.), *Anatolian Iron Ages 5, Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001*, British Institute at Ankara Monograph 31: 31-38.

Diakonoff, I.M. – Kashkai, S.M.

1981 *Geographical Names According to Urartian Texts*, Wiesbaden.

Diakonoff, I.M. – Starostin, A.R.

1986 *Hurro-Urartian as an Eastern Caucasian Language*, Kitzinger, München.

Dietrich, M. – Mayer, W.

2010 *Der hurritische Brief des Dušratta von Mittānī an Amenhotep III: Text, Grammatik, Kopie*, AOAT 382, Münster.

Dinçol, A.

1994 “Cultural and Political Contacts Between Assyria and Urartu”, *Tell Aviv* 24: 6-21.

Hawkins, J.D.

1980 “Irrite”, *RLA* 5: 171.

Fraydank, G.

1976 “Novye Dannye ob Otnosheniyakh Srednyeassiriiskogo Tsarstva s Severnymi i Severo-zapadnymi Stranami”, *Drevnii Vostok* 2: Yerevan, 86-88.

Forrer, E.

1920 *Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches*, Leipzig.

Fournet, A. – Bomhard, A.R.

- 2010 *The Indo-European Elements in Hurrian*, Charleston.
- 2011 “A Response to Alexei Kassian’s review of *The Indo-European Elements in Hurrian*”, *JLR* 5: 135-141.

Grekyan, Y.

- 2006 “The Will of Menua and the Gods of Urartu”, *AJNES* 1: 150-195.
- 2010 “The Battle of Uauš Revisited”, *AJNES* 5.1: 83-108.

Greppin, J.

2010 “Hurro-Urartian-North-East- Caucasian-Armenian Linguistic Connections”, *AJNES* 5.1, 116-120.

Griorgieri, M.

- 2001 “Hurritisch te-li-(i-)ip-pa / hethitisch nu- ... ma-ak-nu-ut in der hurritisch-hethitischen Bilingue aus Bogazköy.” Ed: T. Richter, D. Prechel and J. Klinger: *Kulturgeschichten: Altorientalistische Studien für Volkert Haas zum 65. Geburtstag*, Saarbrücken: 125-138.
- HchI F.W. König: *Handbuch der chaldäischen Inschriften*, Archiv für Orientforschung, Beiheft 8, Graz, 1955-57.

Hmayakyan, S.G.

1990 *Vani t’agavorut’yan petakan krona*, Erevan.

Kassian, A.

- 2010 “Review of: *The Indo-European Elements in Hurrian*, by Arnaud Fournet & Allan R. Bomhard (2010)”, *JLR* 4: 199-206.
- 2011 “More about the Theoretical Foundations of Lexicostatistics”, *JLR* 5: 142-145.

Konakçı, E.

2009 “Urartu Krallığı’nın Ekonomik ve Siyasal Yapılanmasında Toplu Nüfus Aktarımları”, E. Abay - Z. Derin - A.Ü. Erdem - A. Batmaz - F. Dedeoğlu - M. Erdalkıran - M.B. Baştürk - E. Konakçı (eds.), *Altan Çilingiroğlu’na Armağan: Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı’na Adanmış Bir Hayat*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul: 367-381.

LAR

II D.D. Luckenbill: *Ancient Records of Assyria and Babylonia, II*, Chicago, 1927.

Leick, G.

1991 *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*, London.

Mayer, W.

2002 “Die Stadt *Kumme* als überregionales religiöses Zentrum”, Ed: O.Loretz, K.A Metzler,

H. Schaudig: *Ex Mesopotamia et Syria Lux. Festschrift für Manfred Dietrich zu seinem 65. Geburtstag* (AOAT 281), Münster: 329-358.

Onurlu, S.

2004 *Symbol, Place and Meaning in Hittite Architecture*, Mimarlık Tarihi Bölümü, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Pecorella, P.E. – Salvini, M.

1982 P.E. Pecorella, M. Salvini: “Researches in the Region Between the Zagros Mountains and Urmia Lake”, *Persica* 10: 1-35.

Petrosyan, A.

2006 “Haldi and Mitra/Mher”, *AJNES* 1: 222-238.

Piotrovskii, B.B.

1966 “Urartu Dini”, *DTCFD* 23.1-2: 37-52.

Radner, K.

1998 *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire*, volume 1, part I: A, The Neo-Assyrian Text Corpus Project.

1999 *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire*, volume 1, part II: B-G, The Neo-Assyrian Text Corpus Project.

2011 “Assyrians and Urartians”, S.R. Steadman - G. McMahon (eds.), *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*, Oxford: 734-751.

Reimschneider, M.

1963 “Die urartäische Gottheiten”, *Orientalia* 32.2: 148-169.

RIMA

1 A.K. Grayson: *The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods v. 1: Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC)*, University of Toronto Press, 1987.

2 A.K. Grayson: *The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods v. 2: Assyrian Rulers of the First Millennium BC (1114-859 BC)*, University of Toronto Press, 1991.

3 A.K. Grayson: *The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods v. 3: Assyrian Rulers of the First Millennium BC (858-745 BC)*, University of Toronto Press, 1996.

Röllig, W.

1980 “Kibšūna”, *RLA* 5: 585-586.

1983 “Kumme”, *RLA* 6: 336-337.

SAA

1 S. Parpola: *State Archaives of Assyria: The Correspondence of Sargon II, Part I: Letters from Assyria and the West*, 1987.

5 G.B. Lanfranchi, S. Parpola: *State Archaives of Assyria: The Correspondence of Sargon II, Part II: Letters from the Northern and Northeastern Provinces*, 1990.

6 T. Kwasman, S. Parpola: *Legal Transactions of the Royal Court of Nineveh, Part I: Tiglath-Pileser III through Esarhaddon*, 1991.

11 F.M. Fales, J.N. Postgate, *State Archaives of Assyria: Imperial Administrative Records, Part II: Provincial and Military Administration*, 1995.

14 R. Mattila: *State Archaives of Assyria: Legal Transactions of the Royal Court of Nineveh, Part II: Assurbanipal Through Sin-šarru-iškun*, 2002.

16 M. Luukko, G. van Buylaere: *State Archaives of Assyria: The Political Correspondence of Esarhaddon*. 2002.

Salvini, M.

1984 “Srotia della regione in epoca Urartea”, *Tralo Zagros e l'Urmia, Ricerche Storiche ed Archeologiche nei Azerbaigian Iraniano*, Roma: 9-51.

1989 “Le Panthéon de L'Urartu et le Fondement De L'état”, *SEL* 6: Paris, 175-178.

1994 “The Historical Backround of Meherkapısı”, A. Çilingiroğlu - D. French (eds.), *Anatolian Iron Ages 3, The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van, 6-12 August 1990*: 205-210.

2001 “Die Einwirkung des Reiches Urartu auf die politischen Verhältnisse auf dem Iranischen Plateau”, Eichmann, E. – Parzinger, H. (eds.), *Migration und Kulturtransfer. Der Wandel vorder- und zentralasiatischer Kulturen im Umbruch vom 2. zum 1. vorchristlichen Jahrtausend*, Bonn: 344-356.

2006 *Urartu Tarihi ve Kültürü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Schwemer, D.

2008 “The Storm-Gods of the Ancient Near East: Summary, Synthesis, Recent Studies, Part 2”, *JANER* 8.1: 1-44.

Taffet, A. – Yakar, J.

1998 “Politics and Religion on Urartu”, *Bulletin of the Middle Eastern Culture in Japan*, Essays on Ancient Anatolia in the Second Millennium BC 10: 133-149.

Tarhan, M.T.

1980 “Urartu devleti'nin ‘kuruluş’ evresi ve kurucu krallardan ‘Lutipri = Labturi’ hakkında yeni görüşler”, *AnAr* 8: 69-114.

UKN Melikişvili, G.A.: *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*, Izdatel'stvo AN SSSR, Moskva, 1960.

van Loon, M.N.

1975 “The Inscription of Ishpuini and Menua at Qalatgah, Iran”, *JNES* 34: 201-207.

Zadok, R.

1995 “The Ethno-Linguistic Character of the Jezireh and Adjacent Regions in the 9th-7th Centuries (Assyria Proper vs. Periphery)”, M. Liverani (ed.) *Neo-Assyrian Geography*, Roma: 217-282.

The Balance Between the Urban and the Rural in the Urartian Heartland¹

Can AVCI²

|54|

Keywords: Settlement policy, Urban, Rural settlements, Urartu, Van Lake Basin

The statement “The land was barren and nothing was built” can be considered as the commencing expression of the systematic settlement program, is important for both showing the inhospitable geography of the area and stressing the projects undertaken: Foundation of a Urartian city always took place after agricultural infrastructure had been laid out and this was a rule for all royal cities. An Urartian city can be described as a settlement which brings a palace complex, a temple complex, tombs and the lower settlement populated by the common people in a citadel. Rural Urartu was every piece of land as soon as stepping out of its cities. The existence of a complementary bridge between Urartian countryside and royal cities can be explained by the “principle of mutual benefit”. Although rural settlements were necessary elements for city economies to survive, they managed to endure without them. Following the departure of Urartian dynasty from the Van Lake Basin, it was never easy for a central government to administer the rural settlements indigenous to the region which still exist today.

|55|

Anahtar Kelimeler: İskan politikası, Kent, Kırsal yerleşmeler, Urartu, Van Gölü Havzası

Sistematik bir şekilde ilerleyen iskânın geçerli başlangıç cümlesi olarak alabileceğimiz “yer çoraktı ve hiçbir şey yapılmamıştı” ifadesi gerek seçilen alanın durumu gerekse gerçekleştirilen işlerin vurgusu bakımından önemlidir. Öncülsüz kabul ettiğimiz Urartu kentlerinin inşasına başlanmadan zirai alt yapısı hazırlanmakta ve bu sıralama tüm krali kentler için geçerliliğini korumaktadır. Urartu için kent; sitadelindeki krali ve aşağı yerleşmesindeki halkı bir araya getiren, etrafı surlarla çevrili sitadeline saray kompleksi, tapınak kompleksi ve mezarları bulunan bir iskân biçimi olarak tanımlanabilir. Urartu kırsalı ise kentleri dışındaki her yerdir. Urartu kırsalı ile krali kentleri arasında birbirini tamamlayan bir köprünün varlığı “karşılıklı fayda ilkesiyle” açıklanabilir. Kırsal yerleşmeler, kentlerin ekonomilerinin ayakta kalabilmesi için gerekli unsurlar olmasının yanında kentler olmadan da varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Urartu hanedanının Van Gölü Havzası’ndan ayrılışından sonra karakteristik olarak bölgede olduğunu bildiğimiz ve günümüzde de varlığını sürdüren kırsal yerleşmelerin herhangi bir merkezi erk tarafından idaresi hem kolay olmamış hem de hakimiyet altında tutulması önemli bir konu olmuştur.

¹ Hakeme Gönderilme Tarihi: 15.05.2016; Hakem Kabul Tarihi: 01.06.2016

² Can AVCI, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, TR 34134 İSTANBUL. E-mail: avcican@yahoo.com

(Dinçol-Kavaklı 1979: 19-23, no. 3; Payne 2006: 87, 5.2.22; CTU: 215-216, A 5-24).

As stated in the Karahan Inscription in the Van Museum, cities were found on empty lands, where there were no building activities before with security provided and agricultural infrastructure established. The population was brought from other places and settled. This is actually a summary of the Urartian settlement policy.

It is understood that settlements with pre-planned infrastructure and economic framework were without predecessors. The existence of settlements with a settlement tradition without a plan in the Urartian geography, however, is known, and these were the villages and tribal centers that existed before the establishment of the Urartian Kingdom². With the foundation of the kingdom, “ad hoc” settlements of villages and tribal centers began to imitate the royal practices, and were even revised by the royal authorities. Regardless of these developments, there are two types of settlements that can be clearly discerned: While they are distinguished by their walls from the villages, tribal centers have similar rural characteristics that place them among the rural settlements (Fig. 2) against the royal cities.

The reason for naming the Urartian royal settlements as cities is that their planning and development were conducted according to a plan. Contrary to modern definitions of city, we have enough data to offer the definition “regional city” for Urartu. If we are to define a settlement according to division of labor and specialization, kinship relations, public buildings built by the people under the supervision of a ruler, and where the production finds political meaning within the central government a city, then an Urartian city can be described as a settlement which brings a palace complex, a temple complex, tombs and the lower settlement populated by the common people in a citadel (Fig. 3,4,5). The traditional distinction between the people and the king/ruler even influenced the site selection of the state. Due to security concerns the citadels were constructed on higher ground (Fig. 6).

It should be noted that the structures in the citadel of an Urartian city are magnificent public buildings. These are public buildings where soldiers, clergymen and highly prominent people live and artisans working according to a professional labor division create their works. All of this magnificence is surrounded by high fortifications, as if they are the guarantor of the continuity of production and services (Fig. 7). In order to secure its permanence, the central government used domestic and foreign trade organizations and elements of religious oppression. It owes this ability to its rural population, which utilize state’s agricultural potential via royal administrators. The builders of these cities were actually their very residents, without whom the Urartian King would not be able to provide security, food and shelter for them. It is the citadel that divides the people from the countryside. Thanks to its infrastructure, a settlement, whose farmlands are improved, irrigation problems are solved, tools are provided, seeds are stored, security established, and where people live and work to please their king, is not a mere village, but a true Urartian city.

During the reign of Rusa, son of Argishti, one can observe some standard practices in

residential dwellings in the lower settlements. As understood from the inscriptions from the Temple of Haldi, the first residential dwellings in Ayanis/Rusahinili Eiduru kai were located in the lower settlement (Salvini 2001: 253-270; Payne 2006: 295-297; CTU: 566-570, A 12-1). Judging from the current state of the excavations (Zimansky-Stone 2004), however, it is hard to speak of a planned development. The workforce needed for the years-long construction were most likely provided by slaves (Çilingiroğlu 2013:82,84). The first settlers in the city, therefore, could have been these slaves. The population growth could have caused the ad hoc additions to the dwellings. Slave quarters should have been planned during the city’s construction and their relationship with the rural areas should have started then. Given that the rural population had already been brought under control before the foundation of the cities, the central government must have paid special attention to winning rural population’s loyalty, who resided in the winter quarters and pastures and sustained the agricultural economy.

It is generally accepted that Urartian cities were built by royal administrators as a part of royal projects. Since settlements with fully-functioned infrastructure would require continuous services and control, numerous factors would be at play ranging from the product types, the road system, security for both urban and rural population, to tools of religious oppression and satisfaction of different social classes. Perhaps the Urartian idea of centralization of power rather meant allowing the tribes dispersed in the region to live on their own while drawing from them labor power, soldiers and trade goods, all accomplished without the direct control of the central government. Otherwise, these settlers/tribes, who recognized only their own leaders, would continue to live by their traditions and never find a common ground, even with persistent use of power.

If we assume that Urartian royal cities have trade connections, we can think that their hinterlands also benefited from this. With the introduction of common wares, there is no reason to think that they did not trade with other contemporary neighboring states of Anatolia. An interpretation ruling out the trade for the use and production of goods such as ivory from southwest and fibula from the west is against the evolution of urbanization. Instead of thinking that the increasing appeal of cities, which are becoming centers of attraction, moving beyond its countryside with materials used in their products as the result of Urartian raiding campaigns, accepting that the Urartian state trade operations are the reason is more preferable to dialectic.

The destruction of the land by the cities that alienated themselves from the countryside so much that they fail to sustain their rural population, is self-evident. When materials required by the countryside from the cities cannot be produced by artisans, rural activities are disrupted. In order to be self-sufficient, the rural settler would spend more time to produce the tools needed instead of working in the fields. The result is the use of more primitive tools than those of the pre-urban period. The chaos caused by the city that lost its countryside and the countryside that alienated itself from its city would be disastrous and result in destruction.

² For Kalecik, Panz, Ernis, Kavuncu, Tatvan tribal settlements and villages: Avcı 2015.

In this context, it can be claimed that Rusa son of Argishti, transformed the regions to east of Van Lake into desirable areas for settlement by expanding the cities of his predecessors and founding his new ones. As population overgrowth due to migration pushed the capacities of the settlements to their limits, all the planning collapsed went out of control. A city without control would lose its connection with its countryside, whose ramifications would be visible as the throngs of immigrants piling up outside the city proper. Many centers where slave populations were settled also would not tolerate new waves of immigrants, resulting in the loss of influence of the central government. The absence of any sign of abandonment due to war at the excavated settlements in the Van Lake Basin, points to a planned retreat. Moreover, it might be seen as a precaution taken by the state, which could not reach to its rural areas and therefore were unable to feed its cities. It must have continued to exist in the cities within the Aras and the Sevan lake basins. Urartian Kingdom exploited the plain's economic return by using former rural fields which had already been transformed by the cities. It can be said that Urartian settlement policies never aimed to transform the entire countryside, but tried to make use of its economic potential, which makes it imperative to take peripheries into consideration when considering the issue.

We can evaluate the size and importance of cities, which should have had close economic and cultural ties with their peripheries, by the size of their economic and cultural area of influence. Just as it would not be wrong to regard Mushashir as a city, whose cultural influence was great, so it would not be far-fetched to consider every Urartian royal city exerting great economic and cultural influence over an extensive area. No city that provided the goods that its countryside could not produce and that required the goods produced in the countryside became self-sufficient³. On the contrary, it continued to exist as a center of a variety of services for surrounding regions. The larger the regions that were affected by these services, the more important the city became. The existence of a complementary bridge between Urartian countryside and royal cities can be explained by the "principle of mutual benefit".

Urartian royal centers, which are composed of a citadel and a lower settlement, were the representative of the central government and guarantor for the economic life. Royal storehouses of such centers, where farming is more systematic and effortless and production is more fruitful due to services provided by the state, cannot be compared to granaries in a village (Fig. 8,9). A settlement, where the people consume the entire annual agricultural production so that there is no surplus and guarantee for the next year, is simply a village settlement. In the Van Lake Basin, there is not much difference between the characteristics of modern rural settlements such as farmsteads, pens, stables, granaries and even highland

³ Self-sufficient small economies has ruined the nature, caused deforestation in many regions via animal husbandry and forestry, resulting in the loss of fertile soil. It is interesting to note that, in a way, the cities owe their existence to the continuity of these closed economies. (Selen 1945:104)

tents and those of their antecedents⁴. Modern construction materials aside, mudbrick, stone and wood are still in use in the modern settlements. Locals who are trying to adapt to the environmental conditions, use the same materials to construct their houses in the same geographical conditions. Here we must speak of a dwelling tradition out of necessity, dictated by geographic conditions. These persisting habits facilitate the investigation of the aforementioned traditions in rural areas (Fig. 10,11).

Although they are self-sufficient (Childe 1983:47)⁵, rural settlements require the administrative functions and opportunities provided by the central government, and their existence is possible only with the permanency of such support. How rich it might be, any city is doomed to impoverish and lose its importance if it loses its rural settlements. Despite the evidence from the building inscriptions on Urartian roads and irrigation facilities, we lack archaeological data to illuminate the issues such as administration and protection of summer pastures, which are a supplementary elements of a rural settlement.

Although rural settlements were necessary elements for city economies to survive, they managed to endure without them. Following the departure of Urartian dynasty from the Van Lake Basin, it was never easy for a central government to administer the rural settlements indigenous to the region which still exist today. The issue of their subjugation was of great importance for any state. State control over rural activities was essential for both economic and security reasons. Even in the Ottoman Era, migration of some nomadic tribes into Iran due to infertile pastures, was considered a loss that cannot be compensated.⁶ There is a group of people, regarded to be both financial commodities and guarantors for the continuity of economic return, and who described sometimes as captives, sometimes as forced laborers, and occasionally as tenants, who were – with some exceptions – never considered as independent beings (Tunçdilek 1986:40). Say the least of it, the villagers and the land as a whole became the property of every political power and changed hands from state to state.

The reason for the simplicity of the people living in the Basin is related to the geography's

⁴ Although the term "settlement" can be described as "a living space composed of nature, humans and their creations", it should not be understood merely as a habitual space. The term has come to refer to "a site where private and distant relationships, a firm workforce, social institutions and culture exist (Geray 1968:2). A settlement includes houses for human communities, the environment they created and all the areas of human life and activities.

⁵ We agree with Childe on the self-sufficiency of villages. In his work, he states that "every village was self-sufficient. They grew their own food and made all of their tools using materials that can be found around the village" (Childe 1983). Villages exactly meet the meaning of self-sufficiency. All agricultural activities including farming, horticulture, animal husbandry and forestry are made by every village family without a division of labor (Selen 1945:100). In a limited scope, we may say villages with a population low enough to cultivate the adequate land can be said to be self-sufficient.

⁶ In a decree sent to the Van Beylerbeyi, an Ottoman subject tribe named Halidi is said to have migrated to Iran and he was ordered to return and resettle them. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Mühimme Defterleri No: 26, 28 safer 982/19 Haziran 1574 hüküm. No: 78 s.29.

conditions only adequate enough to survive.. Before the settlers went under the authority of the Urartian central government, They were engaging in farming, grazing, going up to the highlands, making pottery and storing the goods according to their need. They lacked, however, the ability to establish a central power with this simple way of life. The only condition for their continued existence in this central authority is the continuity of their production and this was not difficult for the rural areas. Protecting the balance created by the mutual satisfaction between city and countryside was necessary for the continuity of the state. The disruption in the balance created an environment which prevented the realization of the habitation prerequisites and hindered the Kingdom's success in all areas of activity. After the time of Rusa, son of Argishti, plunder campaigns could not continue, thus it resulted in the prevention of new settlement establishments while the already existing ones were destroyed.

Fig. 2

The western walls of Panz tribe settlement shaped by the topography. (VANTAM archive).

Fig. 3

Citadel of Tuşpa and its lower settlement. (VANTAM archive)

Fig. 4

Royal rock-cut tombs from Old Van City. (VANTAM archive).

Fig. 5

Citadel of Ayanis/Rusabinili Eiduru kai and its lower settlement. (VANTAM archive).

[64]

Fig. 6

View from lower settlement houses to Tuspa Citadel. (VANTAM archive).

Fig. 7

Walls rising on terraces of Tuspa citadel. (VANTAM archive).

[65]

Fig. 8

The Royal storage room in Anzap City. (VANTAM archive)

Fig. 9

A storage room in Trench N26 of Tuşpa lower settlement. (VANTAM archive).

Fig. 10

Black tent on highland. (VANTAM archive)

Fig. 11

A sample of stone architecture in Yoncatepe- Yukarı Bakraçlı Village. (VANTAM archive).

Bibliography

- Avcı, C.**, 2015 *Van Gölü Havzası'nda Urartu İskân Politikası*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Bakırcı, M.**, 2007 *Türkiye'de Kırsal Kalkınma Kavramlar-Politikalar-Uygulamalar*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Mühimme Defterleri**, No: 26, 28 safer 982/19 Haziran 1574 hüküm. No: 78 s.29.
- Childe, V. G.**, 1983 *Tarihte Neler Oldu*, (çev. M. Tunçay, Alaeddin Şenel), Alan Yayıncılık, İstanbul.
- Çilingiroğlu, A.**, 2013 "The Urartian City and Citadel of Ayanis: An Example of Interdependence", *Cities and Citadels in Turkey: From the Iron Age to the Seljuks, Ancient Near Eastern Studies*, Supplement 40, (eds. S. Redford- N. Ergin), Leuven: Peeters: 81-96.
- Dinçol, A.M.- Kavaklı, E.**, 1979 "Karahan Köyünde Bulunan Dört Yeni Urartu Yazıtı/ Neuere Urartaische Inschriften aus dem Dorfe Karahan", *Anadolu Araştırmaları VI*, İstanbul:15-32- Lev.I-Xa.
- Emiroğlu, M.**, 1975, "Türkiye Coğrafi Bölgelerine Göre Yerleşmeleri ve Şehirli Nüfus", *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Coğrafya Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Ankara:125-158.
- Erdoğan, S.**, 2006 *Minua Kanalı ve Urartu Bahçeleri*, Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Bölümü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van.
- Erzen, A.**, 1972 "Çavuştepe Kazıları", *VII Türk Tarih Kongresi I*, Ankara:66-69.
- Geray, C.**, 1968 Türkiye'de Dağ ve Orman Köylerinin Yerleşme Sorunları, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 23-1, Ankara:1-38.
1978 "Köy düzeninde planlı Çalışmalar", Şehircilik Sorunlar Uygulama ve Politika, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No 412, Ankara:797-938.

Kanar, M., 2003 *Örneklî Etimolojik Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Derin Yayınları, İstanbul.

- Konyar, E. - Avcı, C. - Genç, B. - Akgün, R.G. - Tan, A.**, 2013 "Excavations at the Van Fortress, the Mound and the Old City of Van in 2012", *Colloquium Anatolicum Anadolu Söhbetleri XII*, İstanbul:193-210.
2014 "Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü Kazıları 2012 Yılı Çalışmaları," 35. *Kazı Sonuçları Toplantısı II*. Cilt, Ankara:358-370.
2015 "Van Kalesi/Tuspa Horhor Çesmesi", *Colloquium Anatolicum Anadolu Söhbetleri 14*, Ege Yayınları, İstanbul: 66-75.

Göney, S., 1984 *Şehir Coğrafyası I*, İstanbul.

Payne, M. R., 2006 *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Salvini, M., 2008 *Corpus Dei Testi Urartei (Documenta Asiana 8)*, Volume 1, Roma. (CTU)

Selen, Hamit Sadi, 1945 "Türkiye'de Köy Yerleşmeleri ve Şehirleşme Hareketleri", *Türk Coğrafya Dergisi*, Yıl III, Sayı: VII-VIII, Ankara:97-110.

Tunçdilek, N., 1986 *Türkiye'de Yerleşmenin Evrimi*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü, İstanbul.

Yakar, J., 2011 "Etnoarkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu'nun Urartu Döneminde Sosyo-Ekonomik Yapısı" *Urartu Doğu'da Değişim*, Yapı Kredi Yayınları, K. Köroğlu- E. Konyar (eds.), İstanbul:126-145.

Zimansky, P.E- E.C. Stone, 2004 "Urartian City Planning at Ayanis." *In A View from the Highlands: Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*, edited by Antonio Sagona. Ancient Near Eastern Studies Supplement 12. Louvain: Peeters Press: 233-243.

Two Phrygian Gods Between Phrygia and Dacia¹

Alexandru AVRAM²

|70|

Keywords: Zeus Sargastes, Zeus Sarnendenos, gods, Phrygia, Galatia, Roman Dacia.

The author discusses the cult of Zeus Syrgastes (Syrgastos) and Zeus Sarnendenos and points out that both are of Phrygian uorigin. For Syrgastes evidence from Old Phrygian records must be added, which proves that this god was long established and had possibly Hittite-Luwian roots. Zeus Sarnendenos seems to be more recent and his mother-country may be sought in north-east Phrygia / north-west Galatia. Both cults were brought to Roman Dacia by colonists coming from Bithynia, possibly from the area of Tios/Hadrianopolis (for Zeus Syrgastes) and Galatia, perhaps from the area of modern-day Mihalicçık (for Zeus Sarnendenos).

Anahtar Kelimeler: Zeus Sargastes, Zeus Sarnendenos, Tanrılar, Phrygia, Galatia, Dacia.

Bu makalede Zeus Syrgastes (Syrgastos) and Zeus Sarnendenos kültleri ve bu kültlerin her ikisinin de Frigya kökenli oldukları tartışılmaktadır. Syrgastes ile ilgili kaynaklar arasında Eski Frig kaynakları bulunmaktadır ki bu durum bize bu tanrının kökenlerinin çok eskiye dayandığını, muhtemelen Hitit-Luwi kökenlerine sahip olduğunu göstermektedir. Zeus Sarnendenos daha genç bir tanrı olarak gözükmektedir ve anayurdu muhtemelen kuzey-doğu Frigya / kuzey-batı Galatia olabilir. Muhtemelen her iki kült de Roma Dacia'sına bugünkü Bithynia'dan, Tios/Hadrianopolis (Zeus Syrgastes için) bölgesinden ve Galatia'dan, muhtemelen modern Mihalicçık (Zeus Sarnendenos için) civarından gelen yerleşimcilerce getirilmiştir.

|71|

¹ Hakeme Gönderilme Tarihi: 10.05.2016 ve 30.09.2016; Kabul Tarihi: 09.06.2016 ve 03.10.2016.

² Alexandru AVRAM. Université du Maine, Faculté des Lettres, Langues et Sciences humaines, Avenue Olivier Messiaen, 72000 Le Mans, France. E-mail: alexandru.avram@univ-lemans.fr

1. Zeus Syrgastes

This god is known particularly through the coins struck in Tios (Tieion) bearing the legend Συργαστης or Συργαστειος (Marek 2003: 104; Marek 2010: 628; Öztürk 2013: 331-332, with numismatic references). The Graeco-Latin epigraphic evidence consists at present of three inscriptions:

1. Altar from Brixia (Italy). Roman Imperial period.

CIL V 4206 (*ILS* 4078); *InscrIt* X.5 788.

Dis Paternis

Surgasteo

Magno

4 *Pat(a)ro*

Q(uintus) M(ucius?) Tryphon

u(otum) s(oluit) l(ibens) m(erito).

Note the form *Surgasteus*, which we can deduce from the dative *Surgasteo* for the epithet and from the god's apparent association with *Patarus* (*Pataros*), the local hero of Tios (if, of course, *PATRO*, l. 4, is to be interpreted in the sense suggested by the editors).

2. Altar from Apulum (Dacia Superior). 2nd/3rd centuries AD.

Moga – (Piso – Drîmbărean 1998: 109-111, no. 1 (*AE* 1998: 1077; *SEG* 48: 984); *IDR* III.5 706); Ruscu 2003: no. 12; Nemeti 2005: 368, no. 269; Carbó García 2010: 990-991, no. 280).

Cf. Nemeti 2005: 246-247; Carbó García 2010: 311, 342; Ciobanu 2012.

Πτολεμαῖ-

ος εὐχὴν

Δι

Συργαστω

The nominative form of the epiclesis is here Συργαστος.

3. Altar from Kayaarkası (commune of Yenice), territory of Hadrianopolis (Pontus-Bithynia). End of the 2nd or beginning of the 3rd century AD.

(Lafli – Christof 2012: no. 24); Christof – Lafli 2013: 133, no. 6.

Ἀντίοχος

Ἀντιόχου ἀγω-

νοθετήσας

4 ἀγῶνα τὸν Συρ-

γάστιον ἐπὶ τῶν

δεκαπρώτων

ἐτῶν [*vac.?*] μ'.

8 *hedera χαῖρε hedera*

L. 7: ραμ', *edd. pr.*, i.e. 'im Jahr 141(?)'. I believe, however, that M = 40 (years) refers to the age of the dead man.

Thanks to this newly published funerary inscription¹ we have good evidence for contests organized in Hadrianopolis² for Zeus Συργαστος/Συργαστης. Hadrianopolis lies not far from Tios; therefore, this record can only confirm that the main sanctuary of the god was in Tios.

Another form for the epiclesis is revealed by a gloss in Hesychios, *s.v.* Συργάστωρ-σοφορβός, καὶ ὄνομα βαρβαρικόν.³

Moreover, to these numismatic, epigraphic and poor literary testimonies I can add evidence collected from Old Phrygian inscriptions.⁴

In Dd-102, an inscription engraved on a bowl of unknown provenance, possibly from the 7th century BC, the text reads as follows: < *Surgastoy Inas*. The interpretation cautiously suggested by the editors of the corpus of Old Phrygian inscriptions supposes a dedication made by an individual to another one: 'apparemment, formule "X, pour Y" avec datif thématique + nominatif sigmatique en -as' (Brixhe – Lejeune 1984: 272). Therefore, the first word of the inscription has been considered as being a personal name (PN).⁵

The first to express doubts about this interpretation was Roberto Gusmani. He already had written a brief note in 1981 on *Srkastus* in Lydian inscriptions (Gusmani 1980-1981; for Lydian *Srkastus*, see also Kretschmer 1927: 268; Heubeck 1959: 29, n. 83), where he tried to demonstrate that this PN⁶ was a theophoric name derived from the Hittite-Luwian *sarku*.⁷ And he concluded: 'si potrebbe allora ritenere che lo Zeus *Surgasteios* di Tieion conservasse, nella sua epiclesi appropriata per una delle divinità anatoliche che hanno dimora sulle cime dei monti, un elemento linguistico di tradizione ittita, mentre l'antropónimo lidio *Srkastus* parrebbe da interpretarsi di conseguenza come un nome teoforico, accostato del tipo tematico a quello di *Alus*, *Artimus* e così via' (Gusmani 1980-1981:

¹ Not votive inscription ('Weihinschrift'), as assumed by the editors.

² Rather than 'in der *Chora* von Hadrianopolis' (*edd. pr.*).

³ Cf. Radermacher 1926: 160-162, who suggests that the designation of the swineherd (σοφορβός), connected here with the Bithyno-Paphlagonian Συργάστωρ, might be explained by the frequent use of Bithynian and Paphlagonian slaves.

⁴ I will cite the Old Phrygian records after Brixhe – Lejeune 1984.

⁵ Neumann 1988: 14, despite the connection he made with Zeus Συργαστης and Hesychios' gloss. The entry in Zgusta 1964: 477, § 1472, refers to *Srkastus* in Lydia and, in the steps of Robert 1935: 455 = Robert 1969: 514 (see next note), to the PN Τύργαστος.

⁶ He is inclined to reject the connection made in Robert 1935: 455 = Robert 1969: 514 (who comments on a list of slaves from Chios; see also Robert 1938: 120): 'il me paraît possible que le Τύργαστος de Chios soit un esclave de la côte Sud du Pont-Euxin, qui en fournissait beaucoup, et d'où venait sans doute le Παφλαγωνίδης nommé dans la même liste'. The same list also contains names like Τίβειος, Φρύξ, Μίδας, the first one being doubtless a Paphlagonian, the other ones Phrygians. Therefore, it is certain that slaves from Paphlagonia and Phrygia were well represented on the slave market in Chios. Nevertheless, Roberto Gusmani argues (1980-1981: 25, n. 10): 'mi sembra invece assai più problematico l'accostamento a questo nome divino dell'antropónimo Τύργαστος'. In my opinion Τύργαστος is a Paphlagonian name but not related to Συργαστος.

⁷ See now Tischler 2004: 905-907: 'hervorragend, erhabend, mächtig'.

27). Some years later, soon after the Old Phrygian inscription Dd-102 was published, the same scholar put down his thoughts and pointed out: ‘dato che il supporto del testo è un recipiente per libagioni che poteva trovare impiego anche nel culto, bisognerà mettere in conto la possibilità che *Surgasto* sia chi teonimo anziché antroponimo: la questione è destinata a rimanere per ora aperta’ (Gusmani 1985: 107).

Now, the text of Dd-102 makes a perfect dedication to a divinity: ‘*Inas* (dedicated) to (Zeus) *Surgastos*’ (Bajun – Orel 1988: 137). On the other hand, Old Phrygian inscriptions are known from Bithynia. Therefore, we might imagine that a man called *Inas* dedicated to this god in an area close to Tios. But an alternative solution is also possible, if not more plausible: we can suppose that *Inas* made his dedication in Phrygia itself. In this case, we are invited to admit that the cult of *Surgastos* was widespread in Phrygia since the 7th century BC.

I would also add to this the evidence two graffiti from Gordion. In G-113 (c. 520-500 BC, according to the archaeological context), [-]a(?)*stoipitave*[-], a likely restoration seems to be dative [*Surg*]*astoi* followed by the dedicator’s name. The second graffito (G-164) is Hellenistic: [- ? -].*astoy*, perhaps also [*Surg*]*astoy*. But even if we discard these attempts to interpret such poor pieces,⁸ we are allowed to admit that *Syrgastos* (Συργαστος, Συργαστης, Συργαστειος) was a very old divinity with Hittite-Luwian roots worshipped in Phrygia for a long time before its main sanctuary was established at Tieion.

2. Zeus Sarnendenos

This god is known through inscriptions from Asia Minor and Dacia.

1. Altar from Bayyayla (Çatuk valley, eastern part of the territory of Nicaea, Pontus-Bithynia). Roman Imperial period. (Şahin 1979-1987: no. 1128.)

Ἀγαθῆ τύχη·
Διὶ Σαρνενηδηνῶ
εὐχὴν ὑπὲρ τοῦ

4 πᾶτρωνός μου
Λ. Κλ. Πακοριανοῦ
Εὐπάτορος τοῦ
κρατίστου Κλαύ-

8 διος Εὐδοῦ.

2. Altar from İközafêr (previously İki KİLİSSE, area of Mihalıççık, Galatia). Roman Imperial period. Anderson 1899: 73, no. 22 (Mitchell 1982: no. 76).

(Cf. Mitchell 1993: 23-24; Nemeti 2008: 181, no. 3.)

[-]ΞΑΝΘΑΙ[-]
[..]CMOC Δεὶ Σαρ-
νενηδηνου εὐ-
χὴν

Ll. 2/3: Σαρ/νενηδηνου, Anderson (Mitchell 1982); Σαρ/νενηδηνου, Mitchell 1993: 24, n. 99,⁹ Marek 2000: 132. Genitive for dative, as rather often in this region.

3. Altar from Nallihan (Iuliopolis, Galatia). Roman Imperial period.

Marek 2000: 131 (*SEG* 50: 1223; Chaniotis – Mylonopoulos 2003: no. 127). (Cf. Nemeti 2008: 181, no. 4.)

Ἀθήνιππος κ[- - -]
νηαφα Διὶ Σαρνε[εν]-
νηδηνῶ εὐχὴν

Ll. 1/2: possibly κ[αὶ γυ]νή Ἀφα, Dan Dana (*per epist.*).

4. Altar from Nallihan (Iuliopolis, Galatia). Roman Imperial period.

Marek 2000: 132 (*SEG* 50: 1224; Chaniotis – Mylonopoulos 2003: no. 127). (Cf. Nemeti 2008: 181, no. 5.)

λας Διὶ Σαρνενηδηνῶ
εὐχὴν

5. Altar from Ağaçhisar Köyü (between Midaion and Iuliopolis, Galatia). 2nd century AD.

Riel 1994: 168, no. 23 (*SEG* 44: 1056).
Ἀππας Δεὶ Σαρ-
νενηδηνῶ εὐ-
χὴν

The editor refers in her commentary to our nos. 1-2 and 6-7. I believe that the epiclesis should be emended to Σαρνενηδ<ην>ω.

6. Altar from Alburnus Maior (Dacia Apulensis). 2nd/3rd centuries AD.

Daicovicu 1937-1940: 301-302, no. 1 (*AE* 1944: 22); Russu 1965: 69-70, no. 30 (*SEG* 25: 830; Noeske 1977: 380, no. 14 [*SEG* 27: 413]); *IDR* III.3 400 (Ardevan 1998: 422, no. 405; Ruscu 2003: no. 5; Nemeti 2005: 370, no. 279; Ciongradi 2009: 53-54, no. 30; Carbó García 2010: 986-988, no. 277). (Cf. Robert 1980: 222; Nemeti 2005: 249-252; Nemeti 2008: 179, no. 1; Carbó García 2010: 314-315, 324, 342-343.)

⁸ I must add that I am unaware of other surviving Phrygian words ending in *-stoi/-stoy*.

⁹ See Schwabl 1972: 358: ‚Das v kann nach der Zeichnung wohl sehr gut ein v sein‘. Cf. Schwabl 1978: 1474.

Δὶ Σαρνε-
νδηγῶ
κολλήγ-
4 εἰον εὐ-
χῆν.

7. Altar from Apulum (Dacia Apulensis). 2nd century AD.

CIL III 7762 (*IGR* I 545); Russu 1965: 59-60, no. 16; *IDR* III.5 229 (Ruscu 2003: no.16; Nemeti 2005: 370, no. 280; Carbó García 2010: 988-989, no. 278).

(Cf. Robert 1980: 222; Nemeti 2005: 249-252; Nemeti 2008: 179-180, no. 2;

Carbó García 2010: 314-315, 324, 342-343.)

Ζεῦ Σαρ-
<ν>ενδηγῶ
ῶ Πούφος
4 Ἄντιπά-
τρου εὐ-
χῆν ἀνέθ(ηκεν)

Σαρ/δενδηγῶ (*lapis*, ll. 1/2) is simply an error for Σαρνενδηγῶ (Schwabl 1972: 357; Nemeti 2008: 181; Carbó García 2010: 315.).¹⁰

Among the inscriptions listed above, nos. 2-5 come from north-east Phrygia / north-west Galatia and no. 1 from Bithynia. Furthermore, there are apparently not yet published dedications to the same god in the eastern part of the territory of Dorylaion.¹¹ Therefore, north-east Phrygia might have been the mother-country of Zeus *Sarnendenos* (Mitchell 1993: 23-24; Marek 2000: 132; Marek 2003: 105; Nemeti 2008: 181; Strobel 2009: 133, n. 104; cf. Wollmann 1996: 216, Phrygia or Galatia), from where the cult spread widely to Bithynia and elsewhere. No attested toponym can be connected with this local epithet.¹² Nevertheless, I think that we may be able to identify the element *σαρνα-/ε* in a PN read as *Ευγισαρναν* (acc.) and possibly also as *Ευγέξαρνα* (dat.) in a Neo-Phrygian inscription found at Bayat (south of Nacoleia).¹³ This is surely a compound whose second element would then be *-σαρν-*. We would, thus, have a supplementary argument for the (north-east

Phrygian origin of Zeus *Sarnendenos*.

What is the place of Roman Dacia in this network? As we already have seen, Zeus *Syrgastos/Syrgastes* is attested outside Asia Minor only in Brixia (Italy) and Dacia, and Zeus *Sarnendenos* only in Dacia (furthermore, with two instances). The cults of these deities were surely introduced by colonists from Asia Minor after 106 AD.¹⁴ Nevertheless, we have no distinctive traces of a colonisation wave coming from Phrygia. Only one Phrygian individual, mentioned in an inscription dating precisely from AD 218 found in İnönü (territory of Dorylaion) is known for his (possibly rather short) stay in Dacia: after he lived in Dacia and Alexandria (!) (*ἐγδημήσας ἐς Δακίαν καὶ Ἀλεξάνδρῖαν*) he came back in his mother-country (*ἐς τὴν πατρίδα*) and set up an altar dedicated to Zeus *Bronton* (Ricl 1994: 161-162, no. 8 [*SEG* 44: 1041]).¹⁵

On the contrary, we have good evidence for colonists arriving in Dacia, notably at Apulum and in the mining district of Alburnus Maior, from Bithynia and Galatia. We know in Apulum of a *coll(egium) Pontobithynor(um)* which restored a *templum* about the beginning of Septimius Severus' reign (*IDR* III.5 153). The unnamed deity worshipped there was highly likely to have been Zeus *Cimistenus*, who is attested both by two altars bearing Latin inscriptions of the same city (*IOM Cimisteno: IDR* III.5 208-209 = Nemeti 2005: 368, nos. 266-267) and by another one with a Greek inscription from Bucium, which lies in the area of Ampelum (Daicoviciu 1937-1940: 301, no. 8 [*AE* 1944: 20]; Russu 1965, 64-65: no. 24 [*SEG* 25, 825]; Noeske 1977: 380, no. 13 [*SEG* 27, 413]; Ruscu 2003: no. 8; Nemeti 2005: 368, no. 268; Carbó García 2010: 954-955, no. 251): Δεὶ Κιμιστηγῶ). Yet Zeus *Kimistenos* is a Paphlagonian deity accurately circumscribed to the territory of Hadrianopolis.¹⁶ Some other colonists from Pontus-Bithynia are attested by funerary inscriptions from Ampelum (*CIL* III 1324 = *IDR* III.3 342; *IDR* III.3 341). As for the colonists coming from Galatia, we have evidence particularly for a *col(legium) Galatarum* in Germisara (*CIL* III 1394 [*ILS* 7152] = *IDR* III.3 234; cf. Petolescu 1978: 214), the *Gall[at]ae consistentes* from Napoca (*CIL* III 860 [*ILS* 4082]), a dedicator from Apulum (*IDR* III.5 25), and, furthermore, for several distinctively Galatian epithets for Jupiter (*Tauianus, Narenius, Bussumarus, Bussurigijs*, etc.: Nemeti 2005: 248-252, with references; Falileyev 2007: 64-66, 142-144).

¹⁰ *Contra*: Petolescu 1978: 215, who estimates that *Sarnendenos* is Phrygian but *Sardendenos* an Illyrian Zeus.

¹¹ Cf. Marek 2000: 132: ‚Wie mir Peter Frei mitteilte, findet sich genau dieser Zeusbeiname mehrmals im Gebiet östlich von Dorylaion am Porsuk wieder.‘

¹² Zgusta 1984: 544, § 1172: ‚die sprachliche Zugehörigkeit von Σαρνενδ//α// ist unklar.‘ Ladislav Zgusta also discusses Σαρνενδ//α// (taking into account Anderson's reading in our inscription no. 2) and Σαρδενδ//α// (with reference to our inscription no. 7): ‚Namen auf *Sard-* sind in der thrakischen Onymie häufig [...]; folglich ist es wohl besser, den eventuellen Namen Σαρδενδ//α// als einen thrakischen aufzufassen, als in ihm eine graphische Variante des vorangehenden Namens zu sehen.‘ But Σαρνενδ- and Σαρδενδ- must be deleted: these ghosts are due either to stone cutters or to false readings (see also Σαρνενδῶ for Σαρνενδ<ην>ῶ in our no. 5). *Sarnendenos* has nothing to do with a supposed Thracian toponym, as assumed in Fernoux 2004: 514.

¹³ Haas 1966: no. 18 (cf. 98-103, § 16/2), ll. 4/5 (*Ευγέξα/ρντι*, a reading improved in Lubotsky 1988: 19) and 10 (*Ευγισαρναν*).

¹⁴ For colonists from Asia Minor in Roman Dacia, see in particular Petolescu 1978.

¹⁵ Improved readings and dating through the consular pair: Frei 2001: 144-146, no. 5 (*SEG* 51, 1778).

¹⁶ Marek 1993:192, no. 14 (dedication Δὶ Κιμιστηγῶ carved into the rock); *ibid.*: 190-191, no. 6 (statue basis for Emperor Caracalla set up by the δῆμος Κιμιστηγῶν, i.e. by a regional confederation of villagers). In the area of the rock inscription (see also Zgusta 1984: 261-262, § 514), on the Asartepe hill, c. 10 km north-east of Hadrianopolis, a temple has been discovered (Lafli - Christof 2011; Summerer 2014: 200). On the other hand, Strabo 12.3.41 mentions a region called Κιμιστηγή (wrongly emended by several philologists in Coray's steps to Κιμιστηγή), which must in fact, as we learn from inscriptions, be Κιμιστηγή (Marek 1993: 122-124, with exhaustive discussion and topographic details). Moreover, the PN Κιμιστος (hapax) occurs in a recently published inscription from the same Caesarea/Hadrianopolis (Lafli - Christof 2012: no. 33, ll. 2/3).

Now, the altar dedicated to Zeus *Sarnendenos* in the mining district of Alburnus Maior belongs to a unitary series consisting of four similar pieces of about the same dimensions and decoration, all of them bearing Greek inscriptions, which is obviously remarkable in the latinophone Dacia. The other altars are dedicated to Zeus *Ναρηγος* (two monuments: Daicoviciu 1937-1940: 302-303, nos. 2 and 4 [AE 1944: 23 and 25]; Russu 1965: 68-69, nos. 28-29 [SEG 25: 828-829]; Noeske 1977: 380-381, nos. 15-16 [SEG 27: 413]); IDR III.3 398-399 [Ruscu 2003: nos. 3-4; Nemeti 2005: 369-370, nos. 277-278]) and Zeus *Σιττακωμικος* (Daicoviciu 1937-1940: 303, no. 5 [AE 1944: 26]; Russu 1965: 70, no. 31 [SEG 25: 831]; Noeske 1977: 381, no. 17 [SEG 27: 413]); IDR III.3 409 [Ruscu 2003: no. 7; Nemeti 2005: 370, no. 281]). The epiclesis *Σιττακομικος*, equally derived from a local 'demotic', is a hapax,¹⁷ but Zeus *Narenus* is well known in north-west Galatia (Mitchell 1982: nos. 11, 12, 42, 53, 67, 70, 86, all of them from the area of Mihalicçık; cf. Zgusta 1984: 420, § 885-1). Furthermore, Zeus *Narenus* is not attested outside his home country and Dacia, where beside the two Greek inscribed altars we also know of another one, from the territory of the same Apulum (village of Berghin), bearing a Latin inscription: [I(oui)] O(ptimo) M(aximo) / [Deo N]areno (IDR III.4 41 [AE 1988, 951]). Thus, there is little doubt that all these colonists from Alburnus Maior came from north-east Phrygia / north-west Galatia, perhaps more precisely from the area of Mihalicçık.

The worshippers of Zeus *Syrgastos* from Apulum or their ancestors came from Bithynia, very probably from the area of Tios/Hadrianopolis.¹⁸ But as we can see, Bithynian and Galatian colonists worshipped beside their 'national' deities gods of Phrygian origin: the very old Zeus *Syrgastos* and the apparently more recent Zeus *Sarnendenos*.¹⁹

|78|

¹⁷ Cf. Zgusta 1984: 577, § 1229: from **Σιττακώμη*. 'Ich würde vorziehen, die häufigen thrakischen Namen wie *Σιττας* [...] mit dem Vorderglied zu vergleichen.' But the West (?) Thracian PN *Sita*, *Σιτας*, *Σειτας* never occurs with double consonant (while the alternation *ι/ει* might prove that */i/* was long): see the testimonies collected in Dana 2014: 324-325. A parallel may be rather tried with the Ionian PN *Σιττᾶς* attested in Colophon (five entries in *LGPV* V.A). The second element, *-κωμικός*, is really disturbing: one would have expected *-κωμήτης*.

¹⁸ Compare with the dedication from Brixia (see above), where Zeus *Surgastens* seems to be associated (if the interpretation of the editors is correct) with the local hero of the Bithynian city.

¹⁹ I am deeply indebted to my friends: Dr Dan Dana for many valuable suggestions, and Prof. Dr Gocha Tsetsckhladze for having improved my English).

Bibliography

Anderson, J.G.C.

1899 "Explorations in Galatia cis Halym. Part II: Topography, Epigraphy, Galatian Civilisation", *JHS* 19: 52-134.

Ardevan, R.

1998 *Viața municipală în Dacia romană*, Timișoara (Bibliotheca historica et archaeologica Banatica 10).

Bajun, L.S. – Orel, V.È.

1988 "Jazyk frigijskikh nadpisej kak istoričeskij istočnik II", *VDI* (4): 132-168.

Brixhe, C. – Lejeune, M.

1984 *Corpus des inscriptions paléo-phrygiennes*, vol. I: *Texte*; vol. II: *Planches*, Paris (Institut français d'études anatoliennes, Mémoire n° 45).

Carbó García, J.-R.

2010 *Los cultos orientales en la Dacia romana. Formas de difusión, integración y control social e ideológico*, Salamanca.

Chanotis, A. – Mylonopoulos, J.

2003 "Epigraphic Bulletin for Greek Religion", *Kernos* 16: 247-306.

Christof, E. – Lafli, E.

2013 "Neue Transkriptions- und Übersetzungsvorschläge zu 43 Inschriften aus Hadrianopolis und seiner Chora in Paphlagonien", H. Bru – G. Labarre (eds.), *L'Anatolie des peuples, des cités et des cultures (IIe millénaire av. J.-C. – Ve siècle ap. J.-C.), Colloque international de Besançon – 26-27 novembre 2010*, vol. II: *Approches locales et régionales*, Besançon: 127-170.

Ciobanu, R.

2012 "Un zeu enigmatic la Apulum: Syrgastos - Pataros - TEIANON", *Apulum. Series Archaeologica et Anthropologica* 49: 103-108.

Ciongradi, C.

2009 *Die römischen Steindenkmäler aus Alburnus Maior*, Cluj-Napoca.

|79|

Daicoviciu, C.

1937-1940 "Neue Mitteilungen aus Dazien (Funde und Einzeluntersuchungen)", *Dacia* 7-8: 299-336.

Dana, D.

2014 *Onomasticon Thracicum (OnomThrac). Répertoire des noms indigènes de Thrace, Macédoine orientale, Mésies, Dacie et Bithynie*, Athens – Paris (Meletemata 70).

Falileyev, A.

2007 *Celtic Dacia. Personal Names, Place-Names and Ethnic Names of Celtic Origin in Dacia and Scythia Minor*, Aberystwyth.

Fernoux, H. L.

2004 *Notables et élites des cités de Bithynie aux époques hellénistique et romaine (IIIe s. av. – IIIe s. ap. J.-C.). Essai d'histoire sociale*, Lyon (Collection de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée, série épigraphique et historique 31).

Frei, P.

2001 "Inschriften und Reliefs. Ein Beitrag zur lokalen Religionsgeschichte Anatoliens", S. Buzzi – D. Käch – E. Kistler – E. Mango – M. Palaczyk – O. Stefani (eds.) *Zona archeologica. Festschrift für Hans Peter Isler zum 65. Geburtstag*, Bonn (Antiquitas 3): 135-158 + pls. 20-22.

Gusmani, R.

1980-1981 "Note d'antroponomastica lidia", *InL* 6: 21-27.
1985 "Microasiatica", *InL* 10: 107-112.

Haas, O.

1966 *Die phrygischen Sprachdenkmäler*, Sofia (Linguistique balkanique 10).

Heubeck, A.

1959 *Lydiaka. Untersuchungen zu Schrift, Sprache und Götternamen der Lyder*, Erlangen (Erlanger Forschungen, Reihe A, Geisteswissenschaften 9).

Kretschmer, P.

1927 "Griech. φίλος", *IF* 45: 267-271.

Lafli, E. – Christof, E.

2011 "Der kaiserzeitliche Tempel von Asartepe/Kimistene in der Chora des paphlagonischen Hadrianopolis. Ergebnisse der Prospektion von 2005", *IstMitt* 61: 233-286.
2012 *Hadrianopolis*, vol. I, mit einem Beitrag von M. Metcalfe: *Inschriften aus Paphlagonia*, Oxford (British Archaeological Reports, International Series 2366).

Lubotsky, A.

1988 "The Old Phrygian Areyastis-Inscription", *Kadmos* 27: 9-26.

Marek, C.

1993 *Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia*, Tübingen (Istanbuler Forschungen 39).
2000 "Der höchste, beste, größte, allmächtige Gott. Inschriften aus Nordkleinasien", *EA* 32: 129-149.
2003 *Pontus et Bithynia. Die römischen Provinzen im Norden Kleinasiens*, Mainz (Orbis provinciarum, Zaberns Bildbände zur Archäologie).
2010 *Geschichte Kleinasiens in der Antike*, Munich.

Mitchell, S.

1982 *Regional Epigraphic Catalogues of Asia Minor*, vol. II: *The Ankara District: The Inscriptions of North Galatia*, Oxford.
1993 *Anatolia. Land, Men, and Gods in Asia Minor*, vol. II: *The Rise of the Church*, Oxford.

Moga, V. – Piso, I. – Drimbărean, M.

1998 "Quatre monuments épigraphiques d'Apulum découverts dans le lit de Mureş", *Acta Musei Napocensis* 35: 109-118.

Nemeti, S.

2005 *Sincretismul religios în Dacia romană*, Cluj-Napoca.
2008 "Zeus Sarnendenos", *Ephemeris Napocensis* 18: 179-183.

Neumann, G.

1988 *Phrygisch und Griechisch*, Vienna (SBWien 499).

Noeske, H.C.

1977 "Studien zur Verwaltung und Bevölkerung der dakischen Goldbergwerke in römischer Zeit", *BJ* 177: 373-426.

Öztürk, B.

2013 "Tios (Zonguldak – Filyos) antik kentinde dinsel inanışlar ve kültler", Ş. Dönmez (ed.), *Güneş Karadeniz'den Doğar. Lux ex Ponto Euxino. Sümer Atasoy'a Armayan Yazılar. Studies Presented in Honour of Sümer Atasoy*, Ankara: 329-344.

Petolescu, C.C.

1978: "Les colons d'Asie Mineure dans la Dacie romaine", *Dacia N.S.* 22: 213-218.

Radermacher, L.

1926 "Zur Wortkunde des Griechischen", *Festschrift für Universitäts-Professor Hofrat Dr. Paul Kretschmer. Beiträge zur griechischen und lateinischen Sprachforschung*, Vienna – Leipzig – New York: 149-166.

Riel, M.

1994 "Inscriptions votives inédites au musée d'Eskişehir", *Živa antika* 44: 157-174.

Robert, L.

- 1935 “Sur des inscriptions de Chios”, *BCH* 59: 453-470 (= Robert 1969: 512-529).
 1938 *Études épigraphiques et philologiques*, Paris (Bibliothèque de l'École des Hautes Études. Sciences historiques et philologiques 272).
 1969 *Opera minora selecta*, vol. I, Amsterdam.
 1980 *À travers l'Asie Mineure. Poètes et prosateurs, monnaies grecques, voyageurs et géographie*, Paris (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome 239).

Ruscu, L.

- 2003 *Corpus Inscriptionum Graecarum Dacicarum*, Debrecen (Hungarian Polis Studies 10).

Russu, I.I.

- 1965 “Inscripțiile grecești din Dacia”, *Studii și comunicări. Muzeul Bruckenthal* 12: 47-82.

Schwabl, H.

- 1972 “Zeus. Teil I. Epiklesen”, *RE* 10A: 253-376.
 1978 “Zeus. Teil II”, *RE Suppl.* 15: 994-1481.

Strobel, K.

- 2009 “The Galatians in the Roman Empire: Historical Tradition and Ethnic Identity in Hellenistic and Roman Asia Minor”, T. Derks – N. Roymans (eds.), *Ethnic Constructs in Antiquity. The Role of Power and Tradition*, Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 13): 117-144.

Summerer, L.

- 2014 “Topographies of Worship in Northern Anatolia”, T. Bekker-Nielsen (ed.), *Space, Place and Identity in Northern Anatolia*, Stuttgart (Geographica Historica 29): 189-213.

Şahin, S.

- 1979-1987 *Katalog der antiken Inschriften des Museums von Iznik (Nikaia)*, vol. I-II.1-2, Bonn (IK 9-10).

Tischler, J.

- 2004 *Hethitisches etymologisches Glossar*, vol. II.13: *S/I*, mit Beiträgen von G. Neumann und E. Neu, Innsbruck (IBS 20).

Wollmann, V.

- 1996 *Mineritul metalifer, extragerea sării și carierele de piatră în Dacia romană*, Cluj-Napoca.

Zgusta, L.

- 1964 *Kleinasiatische Personennamen*, Prague.
 1984 *Kleinasiatische Ortsnamen*, Heidelberg.

Abbreviations

- AE* *L'Année épigraphique* (Paris 1888–).
BCH *Bulletin de correspondance hellénique*.
BJ *Bonner Jahrbücher*.
CIL *Corpus Inscriptionum Latinarum, consilio et auctoritate Academiae litterarum regiae Borussicae editum* (Berlin 1863–).
EA *Epigraphica Anatolica*.
 IBS Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft.
IDR III.3 I. I. Russu et al., *Inscripțiile Daciei romane III : Dacia superior 3: Teritoriul dintre Ulpia Traiana, Micia, Apulum, Alburnus Maior, Valea Crișului* (Bucharest 1984).
IDR III.4 I. I. Russu et al., *Inscripțiile Daciei romane III : Dacia superior 4: Zona răsăriteană* (Bucharest 1988).
IDR III.5 I. Piso, *Inscriptions de la Dacie romaine III: Dacie supérieure 5: Apulum* (Paris 2001) (Mémoires de l'Académie des inscriptions et belles-lettres 24).
IF *Indogermanische Forschungen*.
IGR R. Cagnat et al., *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes* (Paris 1906-1927).
 IK Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien.
ILS H. Dessau, *Inscriptiones Latinae selectae* (Berlin 1892-1916).
InL *Incontri Linguistici*.
InscrIt *Inscriptiones Italiae* (Rome 1931–).
IstMitt *Istanbuler Mitteilungen*.
JHS *The Journal of Hellenic Studies*.
LGPN *A Lexicon of Greek Personal Names* (Oxford 1987–).
RE *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (Stuttgart 1894-1980).
 SBWien Sitzungsberichte. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse.
SEG *Supplementum Epigraphicum Graecum* (Leiden 1923–).
VDI *Vestnik drevnej istorii*.

Kızıl Kale: An Iron Age Settlement in the Upper Kızılırmak Basin and New Findings¹

Atila ENGİN²

|84|

¹ Hakeme Gönderilme Tarihi 30.05.2016; Kabul Tarihi 21.06.2016.

² Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü 58140-SİVAS.
E-mail: enginatilla@hotmail.com

Keywords: Iron Age, Upper Kızılırmak Basin, Sivas survey, Iron Age pottery.

Kızıl Kale, located on the Upper Kızılırmak (Halys) Basin, on a natural hill situated on a valley flowing in east-west direction, is approximately 1.5 kilometers to the north of Kızılkale Village of Zara District, Sivas Province. The site is a large Iron Age settlement of approximately 250 x 350 m (Figs. 1-3). According to Early Iron Age hand-made monochrome wares (Figs. 4-5), Middle Iron Age monochrome wares (Figs. 6-9) and Late Iron Age Red Band Painted wares (Fig. 10) collected from the surface confirm that, the settlement was inhabited throughout the Iron Age. The settlement is a good example of large Iron Age settlements located on the eastern border of the Upper Kızılırmak Basin. According to current knowledge, Kızıl Kale material reflects the eastern borderland cultures dominating the eastern part of the Central Anatolian Plateau.

|85|

Anahtar Kelimeler: Demir Çağı, Yukarı Kızılırmak Havzası, Sivas ili yüzey araştırması, Demir Çağı seramiği.

Kızıl Kale, Yukarı Kızılırmak havzasında, Sivas İli, Zara İlçesi'ne bağlı Kızılkale Köyü'nün yaklaşık 1,5 km kuzeyinde, doğu-batı yönünde uzanan bir vadide, doğal bir tepe üzerinde yer alan, yaklaşık 250 X 350 m boyutlarında büyük bir Demir Çağı yerleşmesidir (Fig. 1-3). Yüzyeyden toplanan Erken Demir Çağı el yapımı monokrom seramiği (Fig. 4-5), Orta Demir çağı monokrom seramiği (Fig. 6-9) ve Geç Demir Çağı kırmızı bant boyalı seramiği (Fig.10) yerleşmenin Demir Çağı boyunca yerleşim gördüğünü göstermektedir. Yerleşme, Yukarı Kızılırmak havzasının doğu sınırında yer alan büyük Demir Çağı yerleşmelerine iyi bir örnek oluşturmaktadır. Kızıl Kale buluntuları, şimdiki bilgilerimize göre, Orta Anadolu platosunun doğu bölümünde hâkim olan Demir Çağı kültürlerinin doğu sınırına işaret etmektedir.

Introduction

The region within the province of Sivas was an important settlement zone in the Iron Age. However, Iron Age studies focusing on Sivas and its surroundings are limited. So far, the most detailed publications about the Iron Age is prepared by G. E. S. Durbin (1971) comprising the Iron Age pottery collected during the 1955 surveys by C. Burney in Sivas, and 1992-2000 surveys undertaken in the same region by (Ökse 1995, 1997, 1998, 1999a, 1999b).¹ G. E. S. (Durbin 1971) analysed the materials from Tokat and Sivas. His study focused on ceramic materials collected from 14 locations, around the Kızılırmak River Durbin 1971: 115-118; Ökse in print on the material of 68 sites in the same region.

Surveys carried out in the province of Sivas on behalf of the Ministry of Tourism and Culture and the Cumhuriyet University in 2007-2013 brought out 135 ancient sites representing the Iron Age cultures developed in the Upper Kızılırmak region.² The survey area to the east of the Upper Kızılırmak is the most neglected area of the province in terms of archaeological surveys and researches until 2007. The area around the Kızılırmak river has well-suited for settlement for millennia. Settlements here were mostly located in valleys shaped by the Kızılırmak river and its tributaries.

In comparison to the Late Bronze Age, the number of settlements in the region boomed during the Iron Age. The settlements are mostly located along the valleys of the Kızılırmak river and its tributaries as well as on high places on the plateau slopes.³ The forest resources as well as rich iron deposits of the region might have been the reason of the region's becoming a vital settlement area, especially on east-southeast zone of the region during the Iron Age, since iron ore became much prominent in this period. The lesser number of Late Bronze Age settlements in this region might be associated with the Hittites who were cognizant of iron mine and used it for all those technical incapacities (Muhly *et al.* 1985: 67-79).

Kızıl Kale

Kızıl Kale (SYA⁴ 214) has been discovered during the 2010 survey season (Engin *et al.* 2012: 185; çiz. 3-4), is ca. 1.5 kilometres to the north of the Kızılkale Village of Zara (Figs. 1-3). Kızıl Kale ("Red Castle") is named after the reddish soil dominating the area. The settlement is established on a wide flat area on a natural hill. The natural red soil is visible

¹ According to Ökse's researches (Ökse 1999a: 95), approximately 25% of the Iron Age settlements in the area are large, while others are small and medium-sized.

² Engin 2009a: 2010; 2011: Engin *in print*; *et al.* 2011; 2012; 2013; 2014.

³ See, Engin 2010: 133-138; 2011: 81-93; Ökse *in print*; 1995: 1997: 385; 1998: 328-331; 1999b: 477. Surveys carried out by Omura in a large part of Central Anatolia also revealed a boom in the number of Iron Age settlements (Omura 1992: 550).

⁴ SYA: Sivas Yüzey Araştırması (Sivas Survey).

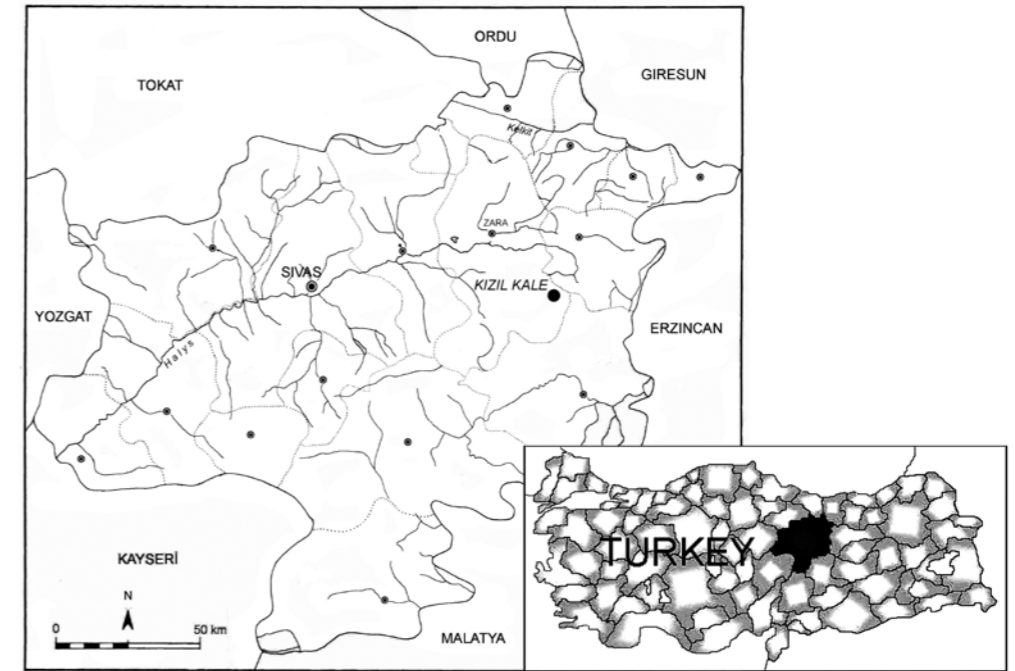

Fig. 1

only on the slopes of the hill.

Kızıl Kale is located on the southern slope of a high plateau among the valley stretching in east-west direction. The vicinity is a high transition zone between the high plateaus of the Upper Kızılırmak basin and the mountainous Eastern Anatolia. The Gökboğaz brook, one of the smaller tributaries of the Kızılırmak river, is located to the south of the hill, ca. 1830 m above sea level. The Kızılırmak River and its creeks form natural transportation routes through this mountainous zone.

The hilltop is a large triangular area used for agricultural purposes; however, the settlement area is covered by a thick layer of grass, since it has not been ploughed recently. Southern and southeastern slopes of the hill are partially destroyed due to erosion. A small hill – probably a tumulus – situated on the northern edge of the hill is ca. 20 m in diameter and 4 m in height. The settlement with dimensions of ca. 250 x 350 m presents one of the largest Iron Age settlements in the Upper Kızılırmak Basin.

Pot sherds are mainly collected from eroding southern slopes. According to the pottery the hill was inhabited throughout the Early, Middle and Late Iron Ages; however, a few sherds dating to the Early Bronze Age points to a pioneer settlement in the third millennium BC.

Early Iron Age Pottery

The Early Iron Age pottery consists of a few numbers of hand-made sherds belonging to bowls, jars and cooking pots in limited forms (Figs. 4-5). Ledge handles, incised and

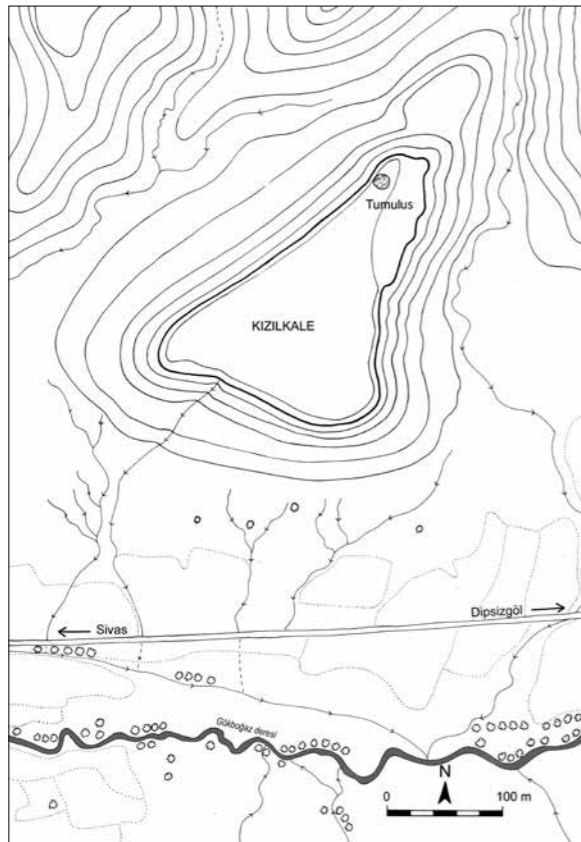

Fig. 2

knobbed decorations are common features of this group; however, no horse shoe-shaped handles – such as those in Boğazköy⁵ – are observed, though these were found together with incised sherds and ledge handles in other Iron Age sites in the region, such as those in Asmen Tepe (Engin 2011: Fig. 5: 6-10).

Hand-made pottery is one of the characteristic features of the Early Iron Age within the Upper Kızılırmak region, as determined during A. T. Ökse's surveys (Ökse 1998: 328; 1999a: 86-87). Ş. Dönmez suggests the homeland of this pottery as the Sivas region (Dönmez 2003a: 7). This group is also associated with the Iron Age material of Boğazköy (Genz 2004: 24-26, Tafel 1-36; 2011: 346, fig. 10) and Gordion (Henrickson 1994;

2005; Sams 1994: Figs.1-5, pls.1-9).⁶ When looking at ceramics, the difference between the Late Bronze Age and the Early Iron Age pottery is striking. The occurrence of this new pottery and producing techniques in Gordion and Boğazköy without precursors, is frequently associated with migrations (Genz 2003: 185; Voigt and Henrickson 2000: 42 ff). However, Genz argues that some ceramic forms of Early Iron Age in Boğazköy reflect Hittite tradition (Genz 2000: 36; 2003: 187).

Hand-made pottery tempered with fine minerals or rough organic material and small stones. The vessels are not fully oxidized, and the surface is mostly grey-brown multi-coloured. The surfaces are coated with thick layers of slip and are burnished. The manufacture of the pottery is similar to those common in Central Anatolia. Some vessel shapes

⁵ Genz 2003: 179, fig. 2: 1-3; 2004: Tafel 10: 12, 22: 12-13; 2011: 346, fig. 10: 1-3).

⁶ The excavations at Boğazköy (Genz 2004: 24-26) and Çadır Höyük (Kealhofer *et al.* 2010: 74-75, 78; Ross 2010) near Yozgat, revealed important data on the transition from the Late Bronze Age to the Early Iron Age. Although this transition period is also known in Eastern Anatolia, unlike the wheel-made pottery of the Late Bronze Age, coarse "grooved ware" of the Early Iron Age appears to be completely hand-made (See Köroğlu 2003).

Fig. 3

used in the earliest levels of Central Anatolian sites resemble Late Bronze Age traditions (Genz 2003: 181-187; 2004: 24-26; Kealhofer and Grave 2011: 420).

A few sherds from Kızıl Kale are decorated with horizontal grooves on the shoulder (Fig. 5: 3), similar to the Eastern Anatolian Early Iron Age pottery – *the Grooved Ware* –, also common in the Upper Euphrates region (Sevin 1991: Figs. 2-6). Due to the geographic connections of both regions, the spread of the *Grooved Ware* tradition in the Upper Kızılırmak region is not surprising. The previous survey materials also suggest a relation of the southern and eastern part of the Upper Kızılırmak region with the Upper Euphrates region (Yakar and Gürsan-Salzmänn 1979: 38-39; Ökse *in print*).

A few number of pot pieces collected on the surface have parallel grooves on the shoulder (Fig. 5: 3). This hand-made or hand-wheel type of ware pots, also known as Eastern Anatolian Grooved Ware, was common in the Upper Euphrates region during the Early Iron Age (Köroğlu 2003; Sevin 1991: Figs. 2-6). This connection with the Upper Euphrates region is not surprising due to the geographic proximity. According to the survey materials, southern areas of Sivas can be associated with the Upper Euphrates region (Yakar and Gürsan-Salzmänn 1979: 38-39).

Middle Iron Age Pottery

Materials from the Middle Iron Age are composed of wheel made monochrome and

Fig. 4

polychrome sherds.⁷ The majority of sherds collected from the surface, dating back to the Middle Iron Age are monochrome; similarly, ca. 85 % of the vessels uncovered in Gordion are also monochrome (Sams 1994: 328). Monochrome ware is generally overshadowed by the contemporary painted type in archaeological publications; thus, this group has not been examined sufficiently. There are no differences weather in vessel forms or production techniques between the monochrome and painted wares; the only difference is the painted decoration.

The clay is generally fine-medium mineral tempered, and the majority is slipped and burnished. The common use of potters' wheel in the Middle Iron Age enriched the vessel forms; carinated bowls, beakers, trefoil-jugs, jars and craters have been produced in various shapes. G.E.S. Durbin argues that the majority of the forms included in this group have been produced since the Second Millennium BC (Durbin 1971: 108). Hatched rim craters and jars are the most common forms found in Kızıl Kale (Fig. 6: 2-5). This vessel shape is already found in the "Destruction Level" of Gordion (Sams 1994: Figs. 39-40). Several flat bottom sherds within this group indicate that pots have generally flat bottoms.

The ceramic materials collected on Kızıl Kale do not include the *Gray Ware*. On the other hand, bearing in mind that the number of materials which can be collected from the surface is limited, sherds belonging to the *Grey Ware* might have not been present on

⁷ In the Middle Iron Age, Central Anatolia is divided into two different ceramic zones; monochrom grey wares is mainly characteristic in the western part and painted pottery in the eastern part (See Genz 2011: 346-349, fig. 11).

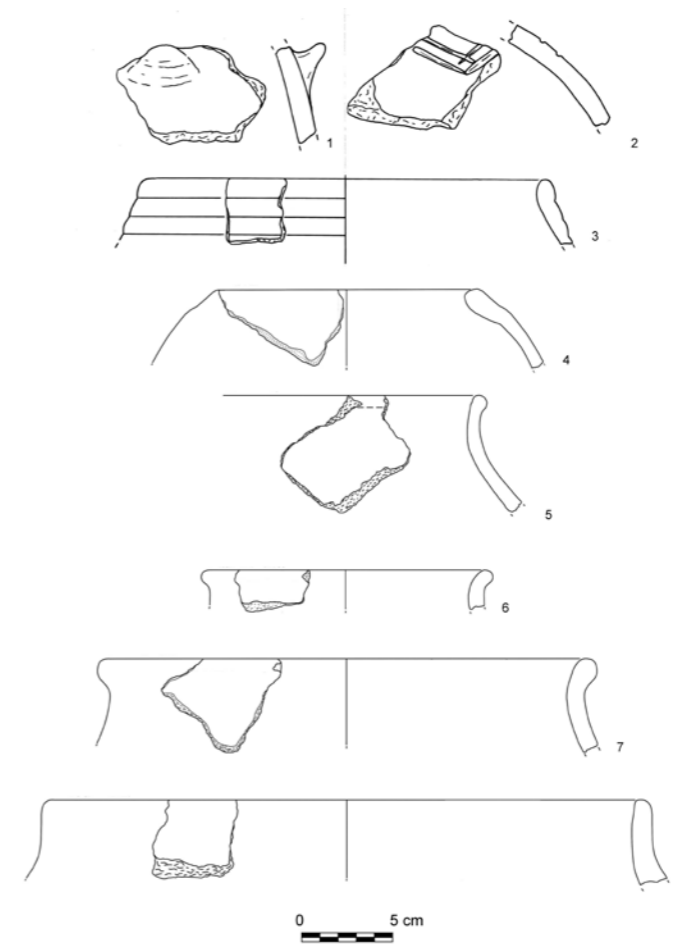

Fig. 5.

the surface. *Grey Ware* is occasionally associated with the Phrygians (Haspels 1971: 140 ff; Summers 1994), since this group was common in Gordion (Sams 1994: 34-35). However, the examples of Gordion are slightly different from those in the east. *Gray Wares* are numerous, especially on the western part of the Kızılırmak bend; however, seldom on the eastern part (Kealhofer and Grave 2011: 420). C. Burney's studies focusing on the east of Sivas revealed also a few sherds of the *Gray Ware* (Durbin 1971: 108, fig. 7: 48-51). Also the surveys of A. T. Ökse confirms that this ware becomes less common towards the east of the Upper Kızılırmak region (Ökse in print 1998: 330).

It is so far determined that the *Grey Ware* is more common on the western part of Central Anatolia, since most of the Iron Age sites examined during surveys performed in the Central Anatolia – Konya, Kırşehir, Nevşehir and Niğde – bear *Gray Ware* (Omura 2002: 305-306; Summers 1994: 241). Numerous examples of this ware were also discovered in Kaman-Kalehöyük (Omura 1996: 87 ff) and Kültepe (Özgüç 1971: 28, 72 ff).

Most of the sherds collected at Kızıl Kale include the Middle Iron Age painted ware (Figs. 7-9). These are wheel-made painted sherds having standard forms, as if they were products of one single workshop; moreover, the decoration shows also similar geometric

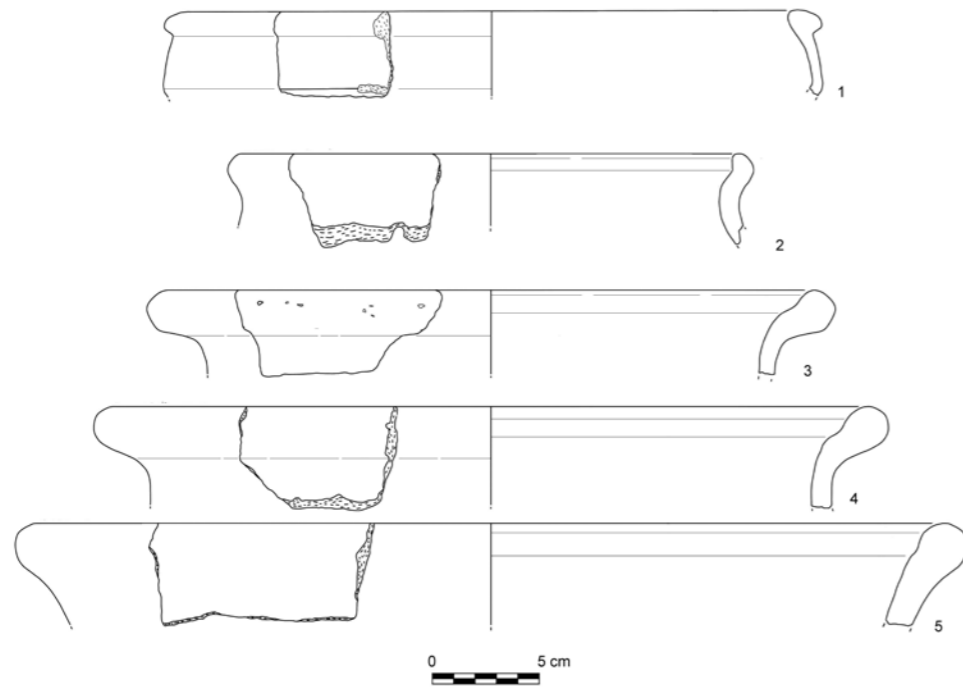

Fig. 6

[92]

patterns. The interior and exterior surfaces of open shapes are covered with a buff-pinkish and buff coloured burnished slip. This surface treatment is applied on the exterior surfaces of closed shapes, and the interior of rims. On this light coloured slip, decorations are applied with red, reddish brown, brown and black paint. A few polychrome sherds have similar geometric patterns in reddish brown, black and blackish brown paint (Fig. 9: 6, 9, 11). The clay is generally fine or medium-fine mineral tempered.

The painted pottery is observed in a large area extending from the Sakarya (*Sangarius*) River in the west, to the Upper Euphrates River in the east (Sivas-Malatya region), from Black Sea in the north and Taurus Mountains in the south (Özgüç 1982: 121). However, this pottery occurs intensively in Central Anatolia and is characteristic for this region, so, it seems to have been originated from Central Anatolian plateau. This pottery has been published with different names according to different reference points, such as *Alişar IV Ware* due to its primary discovery or *Central Anatolian Painted Ware* due to its common occurrence.⁸

Furthermore, the technical properties of the painted pottery played also a role in naming the *Dark on Buff Painted Pottery* (Summers 1994: footnote 2). This pottery is also named *Phrygian Painted Ware* according to its occurrence in Phrygia (Mellink 1954: 168;

⁸ Durbin 1971: 104; Kealhofer *et al.* 2010: 75; Mellaart 1955: 115 ff; Özgüç 1971: 85-93; Sams 1994; Summers 1994: 244.

Fig. 7

[93]

Sams 1994: 196); however, due to the occurrence in the Hittite lands, this ware is also called *Post-Hittite Pottery* in Central Anatolia (Osten 1937: 350). According to the identity of the painted pottery to the Phrygians and its geometric decoration, some scholars name this ware as *Phrygian Geometric Pottery* (Bittel 1945: Map 6). The animal and human figures in silhouette technique were applied on vessels during the later stage of the Middle Iron Age, so that the *Early Phrygian Painted Pottery* is also known as *Silhouette Ware* (Kealhofer and Grave 2011: 420-421, 427-428; Kealhofer *et al.* 2010: 75).

On the sherds collected in Kızıl Kale zigzag rows, parallel bands, triangles, chevron-triangles, butterfly panels, lozenge rows, cross and lozenge panels, checkerboards, latticed panels, cross hatching, semicircular rows and concentric circles are applied, similar to those from Gordion (Sams 1994: Figs. 27-44), Boğazköy-Büyükaya (Bossert 2000: Genz 2004: Tafel 37-75), Alişar (Osten 1937: Figs. 400-471), Çadır Höyük (Kealhofer *et al.* 2010: 74-81, fig. 4; Sams 2010), Maşat Höyük III (Özgüç 1982: Pls. 63-79), Kültepe and Kululu (Özgüç 1971: Figs. 8-139). As well as rims of pottery, interior surfaces of open bowls and exterior surfaces of closed bowls are geometric decorated with paint.

The Central Anatolian Painted Ware shows a two-phased development; the early and late phases (Akurgal 1955: 8 ff., Tab.1; Genz 2004: 29-30; Özgüç 1971: 85). The majority of the sherds collected from Kızıl Kale show characteristics of the late phase. Two-coloured polychrome ware is often considered as a characteristic feature of the late phase (Genz 2004: 30; Özgüç 1971: 85; 1982: 121). Some of the painted sherds collected in Kızıl

[94]

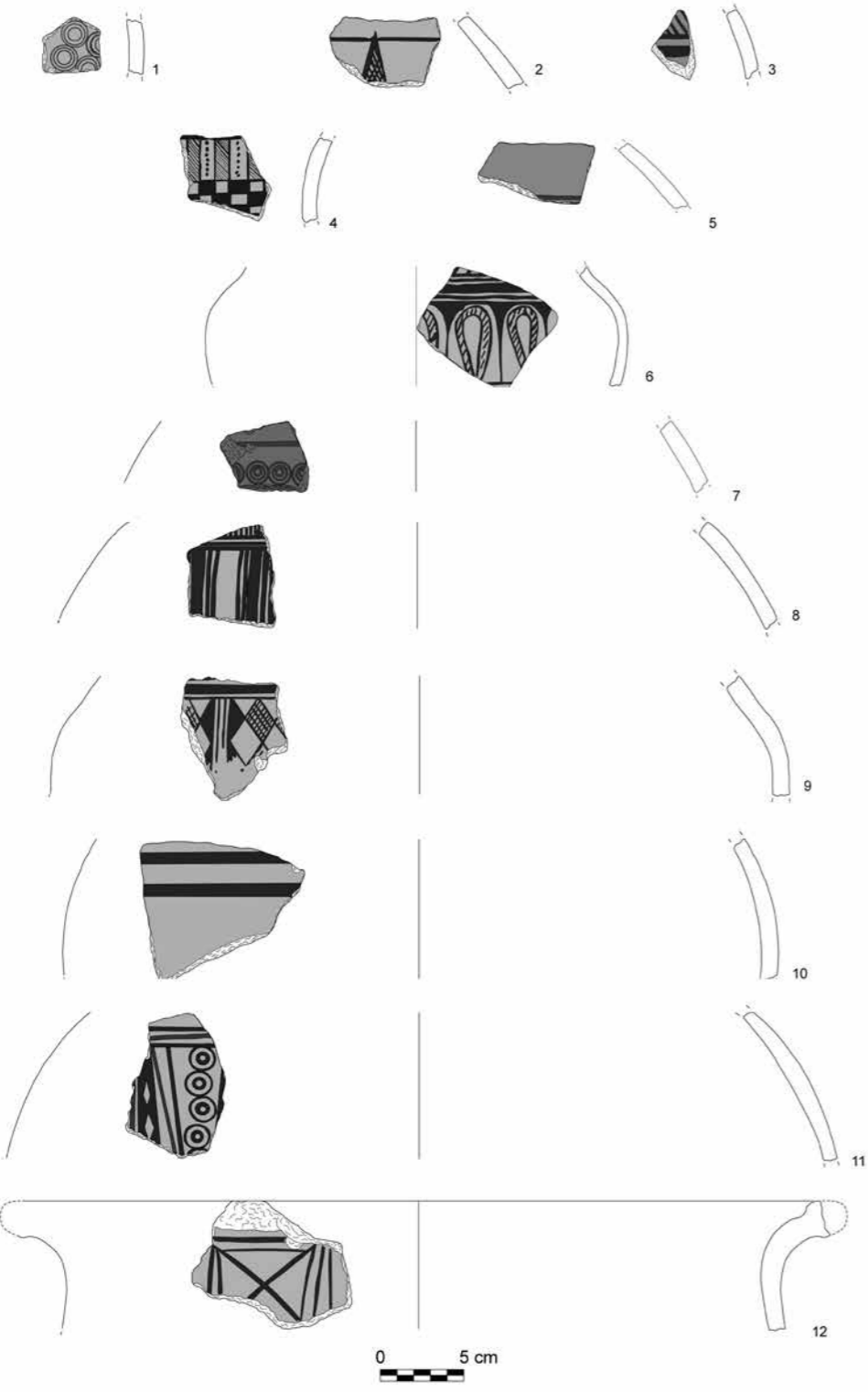

Fig. 8

[95]

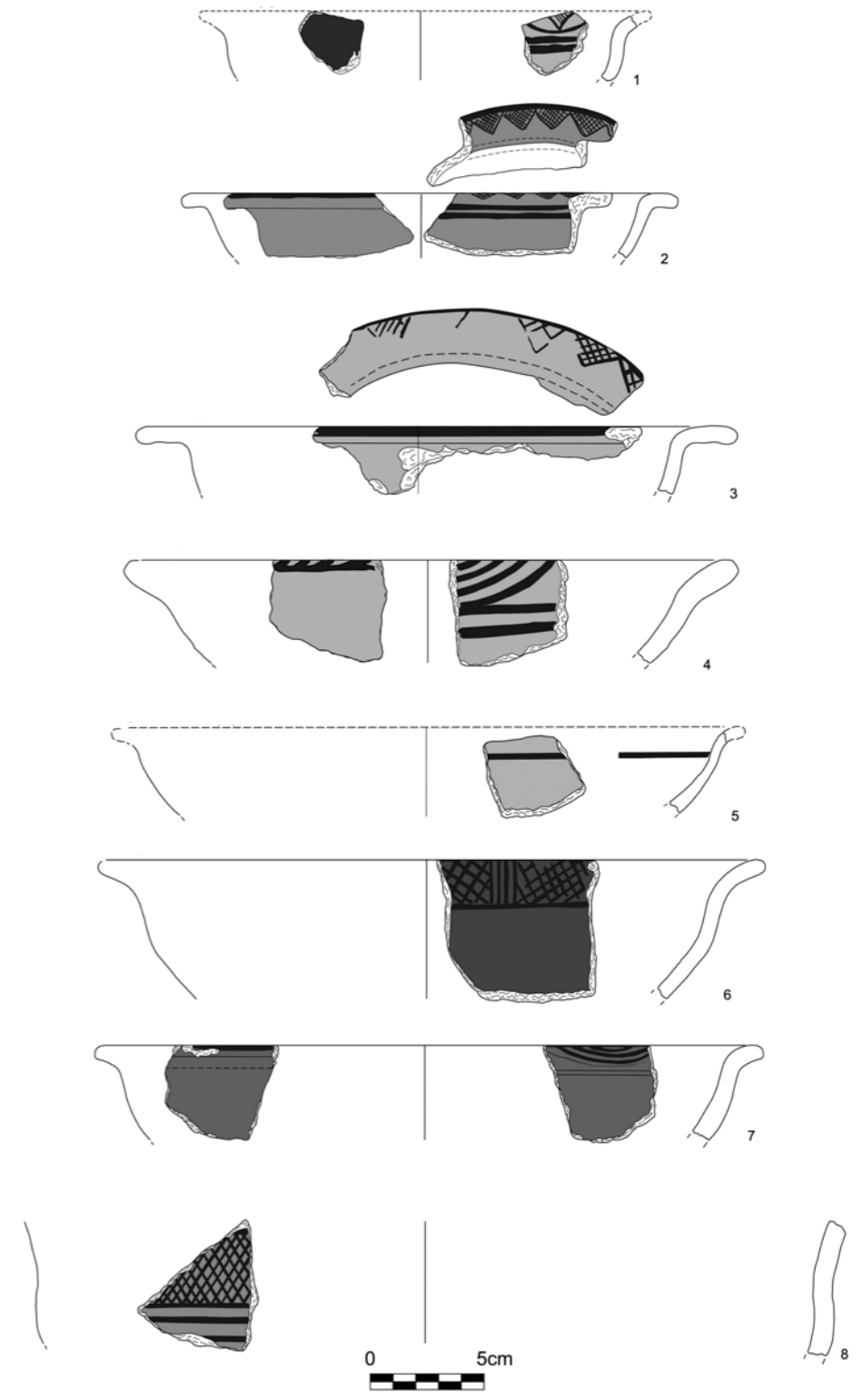

Fig. 9

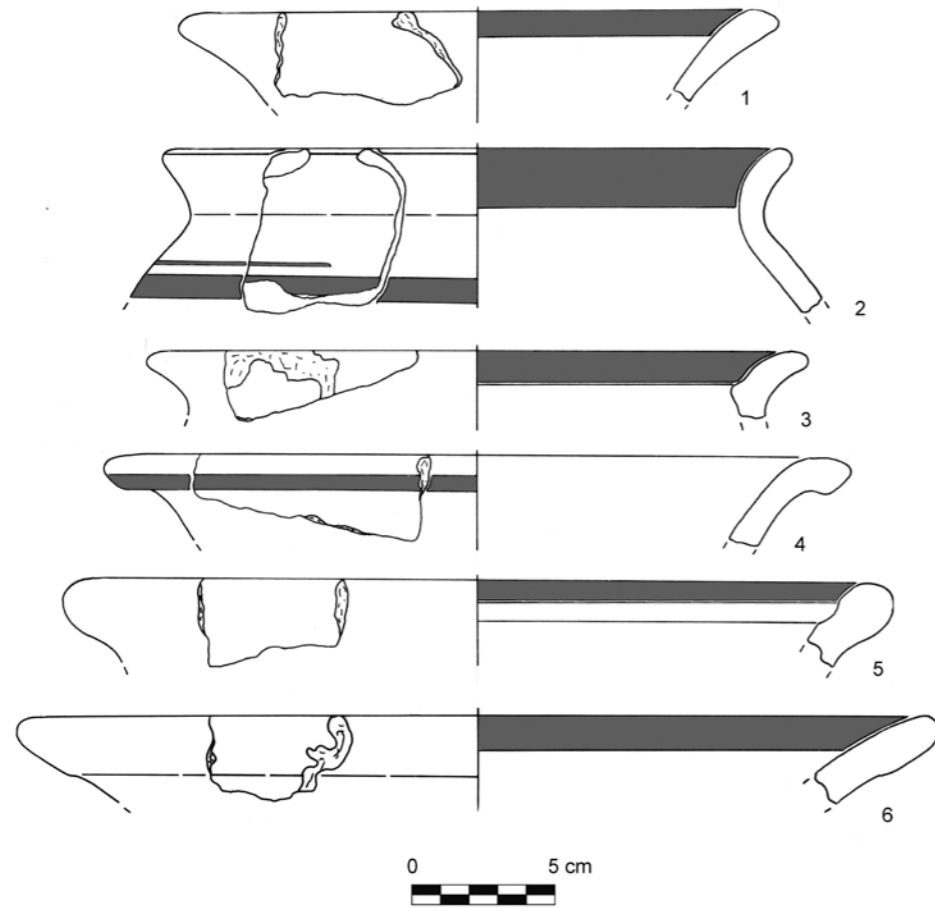

Fig. 10

Kale are decorated bichrome (Fig. 8: 6, 9, 11); however, no panelled decoration or silhouette animal and human figurines are observed. On the other hand, vessels decorated with plant, human and animal patterns increases in Central Anatolia during the Middle Iron Age (Genz 2004: 30, Tafel 74; Özgüç 1971: 88; 1982: 122), and the concept of painting cream coloured panels is characteristic for the late phase (Durbin 1971: 108; Özgüç 1971: 89-90; Özgüç 1982: 121).

Carinated or rounded bowls with flaring rim, craters and jars with hatched rim are the most common forms of the painted ware at Kızıl Kale (Figs. 8: 1-7; 9: 12), similar to their common occurrence in the Iron Age settlements of Central Anatolia (Genz 2004: Types B5, B14, D8, G1.1, G1.2; Özgüç 1971: Figs. 16-20, 77-97, 111-116; Özgüç 1982: 126-128).

The surveys carried out in the Sivas region determined the appearance of the painted ware up to the eastern part of Sivas. C. Burney discovered similar painted sherds in Sivas (Durbin 1971: Figs. 3, 6), and A. T. Ökse found this ware also in almost 90 % of all Iron Age settlements in the Kızılırmak Basin (Ökse in print 1999a: 90) Similar painted sherds

were also found in Gordion (Sams 1994: 36-38); however, these vessels are more common in the eastern part of Central Anatolia within the bend of the Kızılırmak River (Genz 2004: 29-35; Omura 1996: 92, fig. 19; 1998: 45; Özgüç 1971: 85-101; 1982: 121-135; Ross 2010; Summer 2006)⁹. On the other hand, only a few sherds are observed on the Konya plain to the south (Bahar 1999: 1, figs. 2, 3, 6), such as those in Porsuk Höyük (Crespin 1999: 69) on the Taurus Mountains and in the Upper Euphrates region (Bilgi 1991: 11-12; Ökse in print).

The origin of *Central Anatolian Painted Ware* is generally associated with foreign influences (Akurgal 1955: 8 ff., Tab.1; Genz 2004: 29-30; Özgüç 1971: 85-88). H. Genz argues that the Early Iron Age pottery at Boğazköy/Büyükaya can be associated with Central Anatolian Late Bronze Age, so, no origins abroad should be sought (Genz 2004: 37-38). The painted ware is commonly used in the eastern part of Central Anatolian plateau; however, some researchers suggested that this pottery is associated with Phrygians (Bilgi 1991: 12; Bittel and Güterbock 1933: 31; Bossert 2000) or the sites with this type of vessels are considered to be within the political territory of Phrygians, due to the material and population connections (Summers 1994: 244). Relating ethnicity with pottery may lead to incorrect results; moreover, many researchers argue that such a point of view may be dangerous (Genz 2004: 44-45; Özgüç 1971: 120-121; Summers 1994: 244-247). H. Genz is sceptical of this approach and claimed that there are significant differences between the Iron Age potteries of Central Anatolia and the settlements in actual Phrygia (Genz 2004: 45).

It is difficult to determine the existence of the Phrygians on such a vast area, only basing on archaeological records (Barnet 1980). Phrygian language and inscriptions should also exist in a settlement, in order to verify their existence (Summers 1994: 241). Thus, before naming the painted pottery from the Upper Kızılırmak region as the *Phrygian Ware*, one should be sceptical, if no other findings demonstrating the existence of Phrygians are attested. Historical documents state various ethnical groups – such as the *Mushkians* – who seem to have inhabited the region. Although the *Mushkians* mentioned in Assyrian texts are associated with the Phrygians, this suggestion is a debate due to the lack of historical records verifying this relationship (Mellink 1965; Roller 2011: 560-565; Sevin 1991; Summers 1994: 245-247). According to some researchers, the *Mushkians* lived in in the Upper Euphrates region (Sevin 1991; Roller 2011: 563-564).

Late Iron Age Pottery

The Late Iron Age settlement in Kızıl Kale is represented by very few number of Red Band Painted Ware (Fig. 10). The characteristic decoration consists of red, weak red or brownish

⁹ In the Middle Iron Age, Central Anatolia is divided into two different ceramic zones; monochrom grey wares is mainly characteristic in the western part and painted pottery in the eastern part (See Genz 2011: 346-349, fig. 11).

red band paint around the rims and bodies (Fig. 10: 2). The vessels are produced of fine or medium mineral tempered clays, and are hard fired; the vessels are mostly oxidized. Although slipping and burnishing are not common, some sherds show slight traces of burnish around the rim. The vessel shapes are generally similar to those of the Middle Iron Age, such as hatched rim jars (Fig. 10: 5).

However, in the western part of Central Anatolia there is no fundamental changes in the ceramic repertoire; in general painted decoration becomes less popular instead of monochrome pottery (Genz 2011: 349). The emergence of new vessel forms in the Late Iron Age is considered to be influences of the Greek pottery and western traditions (Bossert 2000; Genz 2011: 349; Kealhofer and Grave 2011: 421).

Conclusion

According to our current knowledge, Kızıl Kale pottery represents the findings of the eastern border zone of Central Anatolian plateau. Although this border zone is adjacent to Urartu, Kızıl Kale seems to have belonged to the cultural extension zone of Central Anatolian Iron Age. A few grooved potteries (Fig. 5: 3) found in Kızıl Kale reflects the relationship of the eastern border zone with the Upper Euphrates Region.

The surveys in the region confirm undoubtedly that the mountainous east terrain of the Upper Kızılırmak Basin was an important part of the Central Anatolian culture in the Iron Age. Contrary to the Second Millennium BC, the number of settlements boomed in the Middle Iron Age. Some of the settlements are located at strategical points controlling the trade routes and mountain passages (Ökse 2007) Kızıl Kale represents all phases of the Iron Age, determining continuity in settled life. Future excavations focusing on sites such as Kızıl Kale might contribute to the Iron Age history of the conjunction of Central and Eastern Anatolia and to configuring settlement models of the Iron Ages.

Bibliography

Akurgal, E.

1955 *Phrygische Kunst*, Ankara.

Barnett, R. D.

1980 "Phrygia and the peoples of Anatolia in the Iron Age", *Cambridge Ancient History, II / 2: The Middle East and The Aegean Region c. 1800-1380 BC*, Cambridge: 417-442.

Bahar, H.

1999 "The Konya region in the Iron Age and its relations with Cilicia", *Anatolian Studies* 49. Anatolian Iron Ages 4 (Proceedings of the Fourth Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Mersin, 19-23 May 1997), London: 1-10.

Bilgi, Ö.

1991 "Iron Age pottery from Köşkerbaba Höyük", A. Çilingiroğlu and D.H. French (eds.), *Anatolian Iron Ages: The Proceedings of the Second Anatolian Iron Ages (Colloquium held at İzmir, 4-8 May 1987)*, British Institute of Archaeology at Ankara, Oxbow Monograph 13, Ankara: 11-28.

Bittel, K. – H. G. Güterbock

1933 "Vorläufiger Bericht über die dritte Grabung in Boğazköy", *MDOG* 72: 1-53.

Bossert, E. M.

2000 *Die Keramik phrygischer Zeit von Boğazköy: Funde aus den Grabungskampagnen 1906, 1907, 1911, 1912, 1931-1939 und 1952-1960*, Boğazköy-Hattuša XVIII, Mainz am Rhein.

Crespin, A.-S.

1999 "Between Phrygia and Cilicia: The Porsuk area at the beginning of the Iron Age", *Anatolian Studies*, 49. Anatolian Iron Ages 4: Proceedings of the Fourth Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Mersin, 19-23 May 1997, London: 61-71.

Dönmez, Ş.

2003a “In the light of new evidence a view on Iron Age pottery of Central Black Sea Region”, *Anadolu/Anatolia* 24: 1-18.

2003b “The Early Iron Age Problem in the Central Black Sea Region”, B. Fischer, H. Genz, É. Jean and K. Köroğlu (eds.), *Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions*. Proceedings of the International Workshop Istanbul, November 8-9, 2002, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, İstanbul: 213-230.

Durbin, G. E. S.

1971 “Iron Age pottery from the provinces of Tokat and Sivas”, *Anatolian Studies* 21: 99-124.

Engin, A.

2009a “Sivas İli 2007 Yılı Yüzey Araştırması”, 26. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2: 73-94.

2009b “Sivas İli’nde Arkeolojik Çalışmalar”, *Cumhuriyet Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, Cilt 2, 27-30 Ekim 2008, Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Sivas: 199-224.

2010 “Sivas İli 2008 Yılı Yüzey Araştırması”, 27. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 3: 129-149.

2011 “Sivas İli 2009 Yılı Yüzey Araştırması”, 28. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2: 81-106.

In print “Second Millennium BC Settlement Patterns in the East of the Upper Kızılırmak Basin”, in *Places and Spaces in Hittite Anatolia I: Hatti and the East* (The Cultural Heritage of Hittite Anatolia: An International and Interdisciplinary Project for a Historical Atlas. International Workshop).

Engin, A. – B. Uysal – F. Ay-Şafak

2011 “Sivas İli Arkeolojisi Merkez İlçe Tescilli Sit Alanları.” K. Pürlü (ed.), *Sivas İli Kültür Envanteri*, 1. Cilt: Merkez İlçe, Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Es-Form Ofset, Sivas: 35-46.

Engin, A. – B. Uysal – F. Ay-Şafak – A. Bozkurt

2012 “Sivas İli 2010 Yılı Yüzey Araştırması”, 29. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1: 173-207.

2013 “Sivas İli 2011 Yılı Yüzey Araştırması”, 30. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2: 13-38.

Engin, A. – B. Uysal – O. Zengin-Koşan – F. Ay-Şafak – A. Bozkurt

2014 “Sivas İli 2012 Yılı Yüzey Araştırması”, 31. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2: 43-64.

Genz, H.

2000 “Die Eisenzeit in Zentralanatolien im Lichte der keramischen Funde vom Büyükkaya in Boğazköy/Hattuša”, *TÜBA-AR* 3: 35-54.

2003 “The Early Iron Age in Central Anatolia”, B. Fischer, H. Genz, É. Jean and K. Köroğlu (eds.), *Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions*. Proceedings of the International Workshop Istanbul, November 8-9, 2002, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, İstanbul: 179-192.

2004 Büyükkaya: I. Die Keramik der Eisenzeit. Funde aus den Grabungskampagnen 1993 bis 1998, Mainz am Rhein, Verlag Philipp von Zabern.

2011 “The Iron Age in Central Anatolia”, G. R. Tsetschladze (ed.), *The Black Sea, Greece, Anatolia and Europe in the First Millennium BC*, Peeters, Leuven, Paris, Walpole: 331-368.

Haspels, C. H. E.

1971 *Highlands of Phrygia*, Princeton, New Jersey.

Henrickson, R.

1994 “Continuity and discontinuity in the ceramic tradition of Gordion during the Iron Age”, D.H. French and A. Çilingiroğlu (eds.), *Proceedings of the Third International Anatolian Iron Age Symposium*. Oxford: 95-129

2005 “The local potter’s craft at Phrygian Gordion”, L. Kealhofer (ed.), *The Archaeology of Midas and the Phrygians*. Philadelphia: 124-135.

Kealhofer, L. – P. Grave

2011 “The Iron Age on the Central Anatolian Plateau” S.R. Steadman and G. McMahon (eds.), *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*, Oxford University Press, New York: 415-442.

Kealhofer, L. – P. Grave – B. Marsh – S. Steadman – R. L. Gorny – G. D. Summers

2010 “Patterns of Iron Age interaction in central Anatolia: Three sites in Yozgat province”, *Anatolian Studies* 60: 71-92

Köroğlu, K.

2003 “The Transition from Bronze Age to Iron Ages in Eastern Anatolia”, B. Fischer, H. Genz, E. Jean and K. Köroğlu (eds.), *Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions*. Proceedings of the International Workshop Istanbul, November 8-9, 2002, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul: 231-244

Mellaart, J.

1955 “Iron Age pottery from Southern Anatolia”, *Belleten* 19: 115-136.

Mellink, M. J.

1954 “Review of Exploration Archeologique de la Phrygie by C. H. E. Haspels”, *American Journal of Archaeology* 58: 167-169.

1965 “Mita, Mushki and Phrygians” Anadolu Araştırmaları 2 (Helmuth Theodor Bossert’in Hatırasına Armağan): 317-325.

Muhly, J.D. – R. Maddin – T. Stech – E. Özgen

1985 “Iron in Anatolia and the nature of the Hittite iron industry”, *Anatolian Studies* 35: 67-84.

Omura, S.

1992 “1990 Yılı Orta Anadolu’da yürütülen yüzey araştırmaları”, *IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı*: 541-560.

- 1996 “A Preliminary report on the ninth excavation at Kaman-Kale Höyük 1994”, *Essays on Ancient Anatolia and Syria in the Second and Third Millennium BC*, The Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan, Wiesbaden: 87-134.
- 1998 “1996 Yılı İç Anadolu’da yürütülen yüzey araştırmaları”, *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2: 41-50.
- 2002 “2000 Yılı Orta Anadolu’da yürütülen yüzey araştırmaları”, *XIX. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2: 303-307.
- Osten, H. H. von der**
- 1937 *The Alishar Hüyük Season of 1930-32*, OIP 29, The University of Chicago Press, Chicago.
- Ökse, A. T.**
- 1995 “Yıldızeli-Uyuzsuyu Kalesi buluntuları / Funde aus Uyuzsuyu Kalesi - Yıldızeli (Zusammenfassung)”, *Memoriam İ. Metin Akyurt ve Bahattin Devam, Studien über alte vorderasiatische Kulturen*, İstanbul: 245-258.
- 1997 “Sivas İli 1995 yüzey araştırması”, *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2: 375-400.
- 1998 “Yukarı Kızılırmak havzası Tunç Çağları ve Demirçap yerleşim tarihi”, *Belleten* 62/234: 299-390.
- 1999a “Cultural structure and settlement pattern of Eastern Central Anatolia in the Iron Ages”, *1998 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Ankara: 85-116
- 1999b “Sivas İli 1997 yüzey araştırması”, *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2: 467-490.
- 2007 “Ancient Mountain Routes Connecting Central Anatolia to the Upper Euphrates Region”. Transanatolia: A Bridging the Gap Between East and West in the Archaeology of Ancient Anatolia. *Anatolian Studies* 57: 35-45.
- In print* “The Eastern Border of Phrygia”, *International Conference: The Phrygian Lands Over Time (From Prehistory to the Middle of the 1st Millennium AD)*.
- Özgüç, T.**
- 1971 *Kültepe and its vicinity in the Iron Age*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- 1982 Maşat Höyük II: A Hittite center northeast of Boğazköy, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Roller, L. E.**
- 2011 “Phrygian and the Phrygians”, S.R. Steadman and G. McMahon (eds.), *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*, Oxford University Press, New York: 560-578.
- Ross, J. C.**
- 2010 “The Iron Age at Çadır Höyük”, *Anatolica* 36: 67-87.
- Sams, G. K.**
- 1994 *The Early Phrygian Pottery. The Gordion Excavations 1950-1973: Final Reports* vol. IV, Text-Illustrations. Philadelphia, The University of Pennsylvania.

Sevin, V.

- 1991 “The Early Iron Age in the Elazığ Region and the problem of the Mushkians”, *Anatolian Studies* 41: 87-98.

Summers, G. D.

- 1994 “Grey Ware and the eastern limits of Phrygia” in *Anatolian Iron Ages 3: The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages (Colloquium held at Van, 6-12 August 1990)*, eds. A. Çilingiroğlu and D.H. French, British Institute of Archaeology at Ankara, Monograph 16, Ankara: 241-252.
- 2006 “Aspects of material culture at the Iron Age capital on the Kerkenes Dağ in Central Anatolia”, *Ancient Near Eastern Studies* 43: 164-202.

Voigt, M. M. – R.C. Henrickson

- 2000 “Formation of the Phrygian State: The Early Iron Age at Gordion”, *Anatolian Studies* 50: 37-54.

Yakar, J. – A. Gürsan-Salzmann

- 1979 “Archaeological survey in Malatya and Sivas provinces 1977”, *Tell Aviv* 6: 34-44.

List of Figures

Fig. 5. Early Iron Age Monochrome ares.

1. Ledge-handle (SYA 214-118); fine sand and organic tempered, yellowish red (SYR 5/6) ware; gray (SYR 5/1) and yellowish red (SYR 5/6) surface; wet-smoothed on the outer surface; hand-made.
2. Incised body sherd (SYA 214-117); fine sand and organic tempered, yellowish red (SYR 5/6) and black (SYR 2.5/1) ware; black (SYR 2.5/1) - light reddish brown (SYR 6/3) slip the outer surface; burnished on the outer surface; hand-made.
3. Jar (SYA 214-72); medium sand tempered, reduced (SYR 5/4, core SYR 5/1) ware; reddish brown (SYR 5/3) self-slipped and burnished on the outer surface; wheel-made (?).
4. Jar (SYA 214-7); medium mineral tempered, reduced light reddish brown (SYR 6/3) - gray (SYR 5/1) ware; reddish brown (2.5YR 5/4) - gray (SYR 6/1) slipped on the outer surface; hand-made.
5. Jar (SYA 214-30); medium grit and plant tempered, reduced (SYR 6/2 - SYR 6/3) ware; pinkish gray (SYR 6/2), light reddish brown (SYR 6/3) slipped on the outer surface and pinkish gray (SYR 6/2) on inside; wheel-made (?).
6. Jar (SYA 214-31); medium mineral tempered, reduced (2.5YR 5/4-5YR 3/1) ware; reddish brown (2.5YR 5/4) and very dark gray (SYR 3/1) slipped and burnished on both surfaces; hand-made.
7. Jar (SYA 214-24); medium mineral and organic tempered, reduced (2.5YR 5/4, core SYR 4/1) ware; gray (SYR 4/1) slipped and slightly burnished on the outer surface; hand-made.
8. Jar (SYA 214-32); medium mineral tempered, reduced light reddish brown (SYR 6/3) - gray (SYR 5/1) ware; light reddish brown (SYR 6/3) slipped; slightly burnished; hand-made.

Fig. 6. Middle Iron Age Monochrome wares.

1. Bowl (SYA 214-8) fine mineral tempered, pink (7.5YR 7/4) ware; reduced (7.5YR 7/4, core SYR 5/1); red (2.YR 5/6) slipped and well burnished on the outer surface; wheel-made.
2. Jar (SYA 214-22) fine mineral tempered, reddish brown (2.5YR 5/4) ware; pink (SYR 7/3) slipped and well burnished on both side; wheel-made.
3. Crater (SYA 214-17) medium mineral tempered, reddish brown (2.5YR 5/4) ware; reddish yellow (SYR 7/6) slipped and burnished on the outer surface and rim; wheel-made.

4. Crater (SYA 214-18) fine mineral tempered, reddish brown (2.5YR 5/4) ware; reddish yellow (SYR 7/6) slipped and slightly burnished on the outer surface and rim; wheel-made.
5. Crater (SYA 214-19) medium mineral tempered, light reddish brown (2.5YR 6/4) ware; weak red (10R 4/4) slipped on the outer surface and pink (7.5YR 8/4) slipped on the inner surface; well burnished on the outer surface and slightly burnished on inside; wheel-made.

Fig.8. Middle Iron Age painted wares.

1. Body sherd (SYA 214-109) fine mineral tempered, weak red (2.5YR 4/2) ware; pink (7.5YR 8/4) slipped and slightly burnished on the outer surface; weak red (10R 4/3) painted; wheel-made.
2. Body sherd (SYA 214-98) medium mineral tempered, light reddish brown (SYR 6/4) ware; pink (7.5YR 7/4) slipped and burnished on the outer surface; dark brown (SYR 3/2) painted; wheel-made.
3. Body sherd (SYA 214-95) fine, reddish yellow (SYR 6/6) ware; pink (SYR 7/4) slipped on the outer surface; very dark gray (7.5YR 3/0) painted; wheel-made.
4. Body sherd (SYA 214-106) fine mineral tempered, red (2.5YR 5/6) ware; red (2.5YR 5/6) slipped on the inner surface and pink (7.5YR 8/4) slipped on the outer surface; slightly burnished on the outer surface; black (7.5YR 2/0) painted; wheel-made.
5. Body sherd (SYA 214-88) fine mineral tempered, light brown (SYR 6/4) ware; reddish yellow (7.5YR 7/6) slipped and well burnished on the outer surface; dark brown (7.5YR 4/2) painted; wheel-made.
6. Polychrome body sherd (SYA 214-104); very fine, grayish brown (10YR 5/2) - pink (7.5 YR 7/4) ware; pink (7.5YR 7/4) slipped on the outer surface; slightly burnished on the outer surface; very dark gray (10R 3/1) and very dark grayish brown (10R 3/2) painted; wheel-made.
7. Body sherd (SYA 214-108) medium mineral tempered, light reddish brown (SYR 6/4) ware; light reddish brown (SYR 6/3) slipped and very slightly burnished on the outer surface; reddish brown (SYR 4/3) painted; wheel-made.
8. Body sherd (SYA 214-102) thin sand and lime tempered, pink (7.5YR 7/4) ware; pink (7.5YR 7/4) slipped and slightly burnished on the outer surface; dark brown (7.5YR 3/2) painted; wheel-made.
9. Polychrom body sherd (SYA 214-101) medium mineral tempered, reddish brown (SYR 5/4) ware; pink (7.5YR 8/4) slipped and slightly burnished on the outer surface; dark reddish brown (SYR 3/2) and vey dark gray (SYR 3/1) painted; wheel-made.
10. Body sherd (SYA 214-89); fine mineral tempered, reddish yellow (SYR 6/6) ware; pink (7.5YR 8/4) slipped on the outer surface; very dark gray (SYR 3/1) painted; wheel-made.
11. Polychrome body sherd (SYA 214-107); fine mineral tempered, reduced (SYR 6/4, core SYR 5/1) ware; light reddish brown (SYR 6/6) and reddish gray (10R 5/1) slipped and burnished on the outer surface; dark reddish brown (SYR 3/2) and red (10R 4/6) painted; wheel-made.
12. Crater (SYA 214-45); fine mineral tempered, reddish yellow (SYR 7/6) ware; very pale brown (10YR 8/3) slipped on the outer surface and the inner surface; burnished; very dark gray (SYR 3/1) painted; wheel-made.

Fig. 9. Middle Iron Age painted wares.

1. Bowl (SYA 214-92); fine mineral tempered, reddish yellow (5YR 6/6) - dark grayish brown (10 YR 4/2) ware; dark grayish brown (10YR 4/2) - very pale brown (10YR 8/3) slipped on the inner surface; very slightly burnished on the inner surface; very dark brown (7.5 YR 3/2) painted; wheel-made.
2. Bowl (SYA 214-52); very fine, reddish yellow (5YR 6/6) ware; pink (7.5YR 7/4) slipped on both side; burnished; very dark gray (7.5YR 3/1) painted; wheel-made.
3. Bowl (SYA 214-51); very fine, reddish yellow (5YR 6/6) ware; pink (7.5YR 8/4) slipped and very slightly burnished on rim; very dark gray (7.5YR 3/1) painted; wheel-made.
4. Bowl (SYA 214-59); fine mineral tempered, red (2.5YR 5/6) ware; very pale brown (10YR 8/3) slipped on both side; very slightly burnished; dusky red (10R 3/2) painted; wheel-made.
5. Bowl (SYA 214-91); very fine, light red (2.5YR 6/6) ware; pink (7.5YR 8/4) slipped on both side; very dark gray (5YR 3/1) painted; wheel-made.
6. Bowl (SYA 214-55); fine, reddish brown (5YR 5/4) ware; reddish brown (2.5YR 4/4) slipped on outside and pink (7.5YR 7/4) slipped on the inner surface; burnished on both side; dark brown (7.5YR 3/2) painted; wheel-made.
7. Bowl (SYA 214-60); fine mineral tempered, reddish yellow (5YR 6/6) ware; reddish yellow (7.5YR 7/4) slipped on the outer surface; slightly burnished on the outer surface; very dark gray (7.5YR 3/1) painted; wheel-made.
8. Bowl sherd (SYA 214-90); fine mineral tempered, reddish brown (5YR 5/4) ware; light reddish brown (5YR 6/4) slipped and well burnished on the outer surface; very dark gray (5YR 3/1) painted; wheel-made.

Fig. 10. Late Iron Age Red Band Painted wares.

1. Jar (SYA 214-73); medium mineral tempered, pink (5YR 7/4) ware; weak red (10R 5/4) band painted on rim; wheel-made.
2. Jar (SYA 214-38); fine mineral tempered, light reddish brown (5YR 6/3) ware; red (10R 5/6) band painted on rim; wheel-made.
3. Jar (SYA 214-48); medium mineral tempered, pink (7.5YR 7/4) ware; no burnish; weak red (10R 5/4) band painted on rim; wheel-made.
4. Jar (SYA 214-54); fine mineral tempered; reduced (5YR 7/4 - 7.5 YR 6/1); burnished; reddish brown (2.5 YR 6/3) band painted on rim; wheel-made.
5. Crater (SYA 214-23); medium mineral tempered, pink (7.5YR 7/4) ware; no burnish; light reddish brown (2.5YR 6/4) band painted on rim; wheel-made.
6. Plate (SYA 214-70); fine mineral tempered, pink (5YR 7/4) ware; pink (7.5YR 7/4) slipped and very slightly burnished on the inner surface; reddish brown (2.5YR 5/4) painted on rim; wheel-made.

Mold-Made Bowls from Teos Hellenistic City Wall Excavations¹

Rahşan TAMSÜ POLAT²

[108]

¹ Hakeme Gönderilme Tarihi: 09.03.2016; Kabul Tarihi: 07.04.2016.

² Assistant Prof. Dr. Rahşan Tamsü Polat, Anadolu University, Literature Faculty, Department of Archaeology, Eskişehir/Turkey; e-mail: rahsantp@anadolu.edu.tr; ratamsu@gmail.com.

Anahtar Kelimeler: Ionia Bölgesi, Teos, Hellenistik Sur Duvarları, Kalıp Yapımı Kâseler, Hellenistik Dönem.

Teos kenti Hellenistik Dönem surlarının tespit edilmesine yönelik olarak yapılan kazı ve temizlik çalışmalarında ele geçen seramikler arasında, önemli bir buluntu grubunu da, kalıp yapımı kâselere ait parçalar oluşturmaktadır. Bu çalışmalarda 51 adet kalıp yapımı kâseye ait parça ile 1 adet kalıp parçası bulunmuştur. Bu çalışmada, gövde dış yüzeyi üzerindeki bezeme çeşitleri kıstas alınarak bir sınıflandırma yapılmıştır. Bu sınıflandırmaya göre, Teos kenti sur kazı ve temizlik kazılarında ele geçen kalıp yapımı kâseler, üst üste bindirilmiş yaprak bezemeli, uzun taç yapraklı, bitkisel bezemeli, figürlü olmak üzere dört gruptan oluşmaktadır. Yapılan değerlendirmelerde kalıp yapımı 51 seramik parçasının benzer hamur, form ve bezeme özelliklerine sahip olduğu belirlenmiştir. Bu değerlendirmenin yanı sıra kazı ve temizlik çalışmalarında bulunan kalıp yapımı kâselere ait parçalar ile yakın çevrelerdeki modern kil yataklarından alınan kil örnekleri arkeometrik olarak incelenmiştir. Gerek arkeometrik çalışmalar gerekse de sur kazılarında bulunan tek bir kalıp örneğinin varlığı, kalıp yapımı kâselerin kentte üretilmiş olduğu görüşünü güçlendirir niteliktedir.

[109]

Keywords: Ionia region, Teos, Hellenistic city walls, Mold-made bowls, Hellenistic period.

Mold-made bowl pieces constitute an important find group among the ceramics found in the excavation and cleanup project for the Hellenistic Period city walls of Teos. The classification method applied in this study is based on the decoration types of the outer surfaces of body fragment and resulted in four groups of mold-made bowls found in this excavation: Imbricated-leaf Decorated Bowls, Long Petal Bowls, Floral Decorated Bowls, and Figure Decorated Bowls. After examination, it is observed that the ceramics feature similar qualities in terms of clays, forms, and decorations. Archeometric study has been undertaken on the pieces and on the clay samples taken from nearby modern clay beds. As a result of these archeometric studies, it is possible to suggest the mold-made bowls were produced within the city, which is an argument also supported by the fact that a mold piece have been found in this excavation.

Introduction

The ancient city of Teos was part of Ionia Region and is located today in the town of Seferihisar in Sığacık District, 60 km southwest of Izmir. The city has two harbors, one in the South and one in the north, and it is known to be habituated since Proto-geometric Period (Béquignon – Laumonier 1925: 291; Boysal – Ögün 1964: 13). The first studies on ancient Teos were carried out by Society of Dilettanti of British Origin during 1764/1765 and 1862 (Chandler – Rewett – Pars 1769: 1-12; Pl. I-VI; Newton 1881, 35-37; Pullan 1881: 38-40; Llyod 1881: 49-55; Lethaby 1915, 25-34). After the British, the French researched the city between 1924 and 1925 (Béquignon – Laumonier 1925: 281-321). Yusuf Boysal and Baki Ögün, two archaeologists from Faculty of Humanities of Ankara University, continued Teos excavations between 1962 and 1967 (Boysal – Ögün 1964: 12-13; Ögün 1964: 115-121; Boysal 1965: 5-7; Boysal 1967: 231-233). Between 1980 and 1992, Duran Mustafa Uz, an architect, carried out a narrow-scoped trench on Dionysus Temple (Uz 1990: 51-61) and Archaic Temple (Uz 2013). Since 2010, the archaeological excavation and restoration research on the city has been directed by Prof. Dr. Musa Kadioğlu, a staff of Department of Classical Archaeology, Faculty of Humanities of Ankara University (Kadioğlu et al. 2011: 429-460; Kadioğlu et al. 2012: 211-232; Kadioğlu 2014: 437-471).

Our first knowledge of the defense systems of the city relies on the information provided by the writers from ancient times, which write about the existence of city walls around the acropolis during the Archaic Period (Herodotus, 1, 168). However, city walls from Archaic Period cannot be observed from the surface today where the only preserved city walls are from Hellenistic Period. The latest archaeological and geophysical studies revealed that the city walls are approximately 4 km long, and they surround an area of 65 hectares¹ (Polat 2016, 111).

The first modern study of the walls of the city was carried out by W. J. Hamilton and C. Texier during the 1830s (Hamilton 1842: 12-ff.; Texier 1882: 362-363). The first information of substantial value of the city walls was obtained in excavations by the French in 1924. The 1924 study involved a trench down to the foundation level through the interior wall to the west of Dionysus Temple, which was attributed to the reputable architect, Hermogenes (Béquignon – Laumonier 1925: 286, Fig. 3).

Between 1962 and 1965 a small trench -pit B- was opened by Y. Boysal and B. Ögün on the interior wall detected by French researchers to the West of the Dionysus Temple. The purpose of this trench was to determine the layers and check the wall's condition. This area proved to be rich in finds of Hellenistic Period as well as in 6th Century BC ceramics and finds spanning from 6th Century BC up to the Proto-geometric Period were found in the

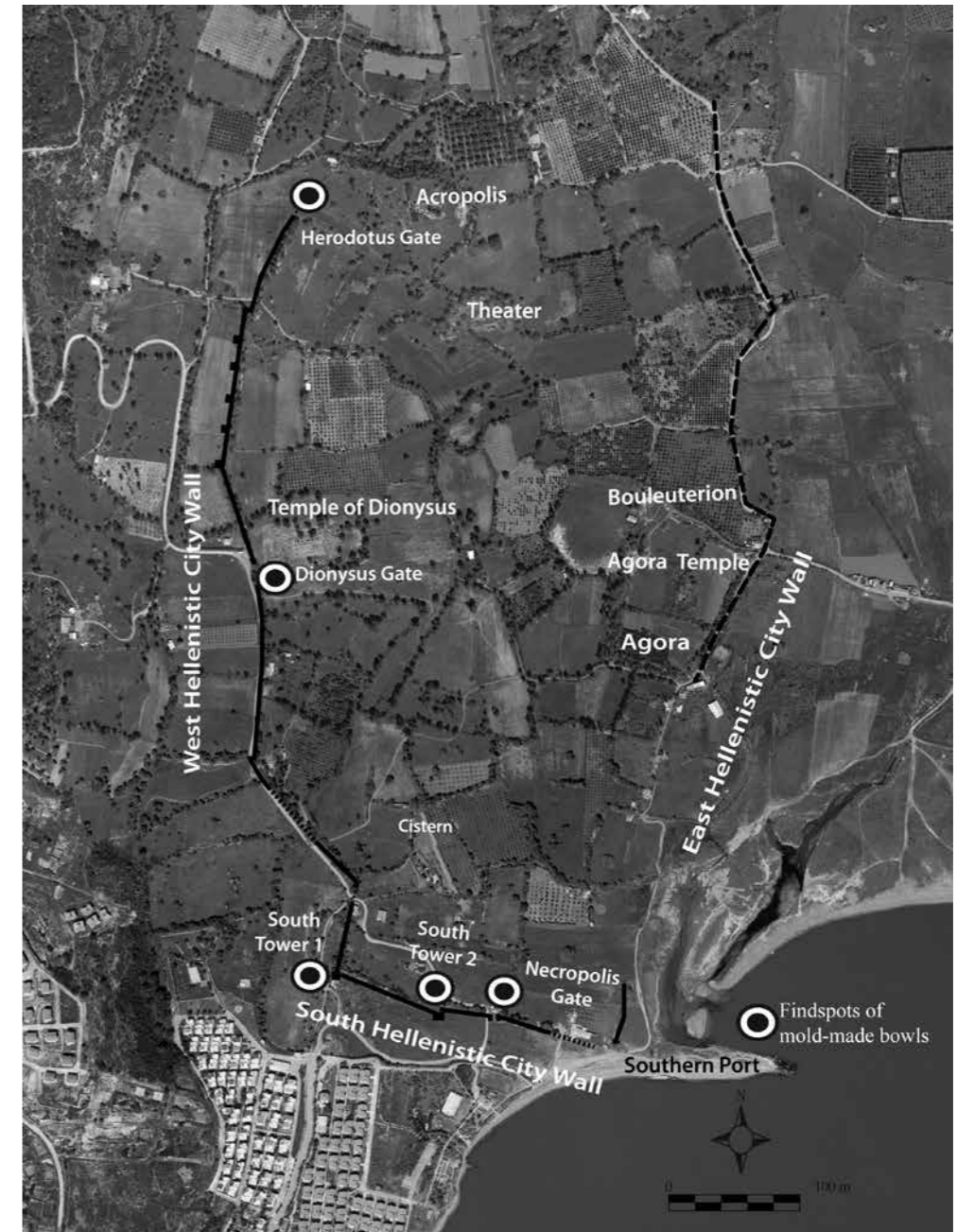

Fig. 1

¹ The study of Hellenistic City Walls was supported by Anadolu University Scientific Research Projects Commission under the grant no: 1307E289.

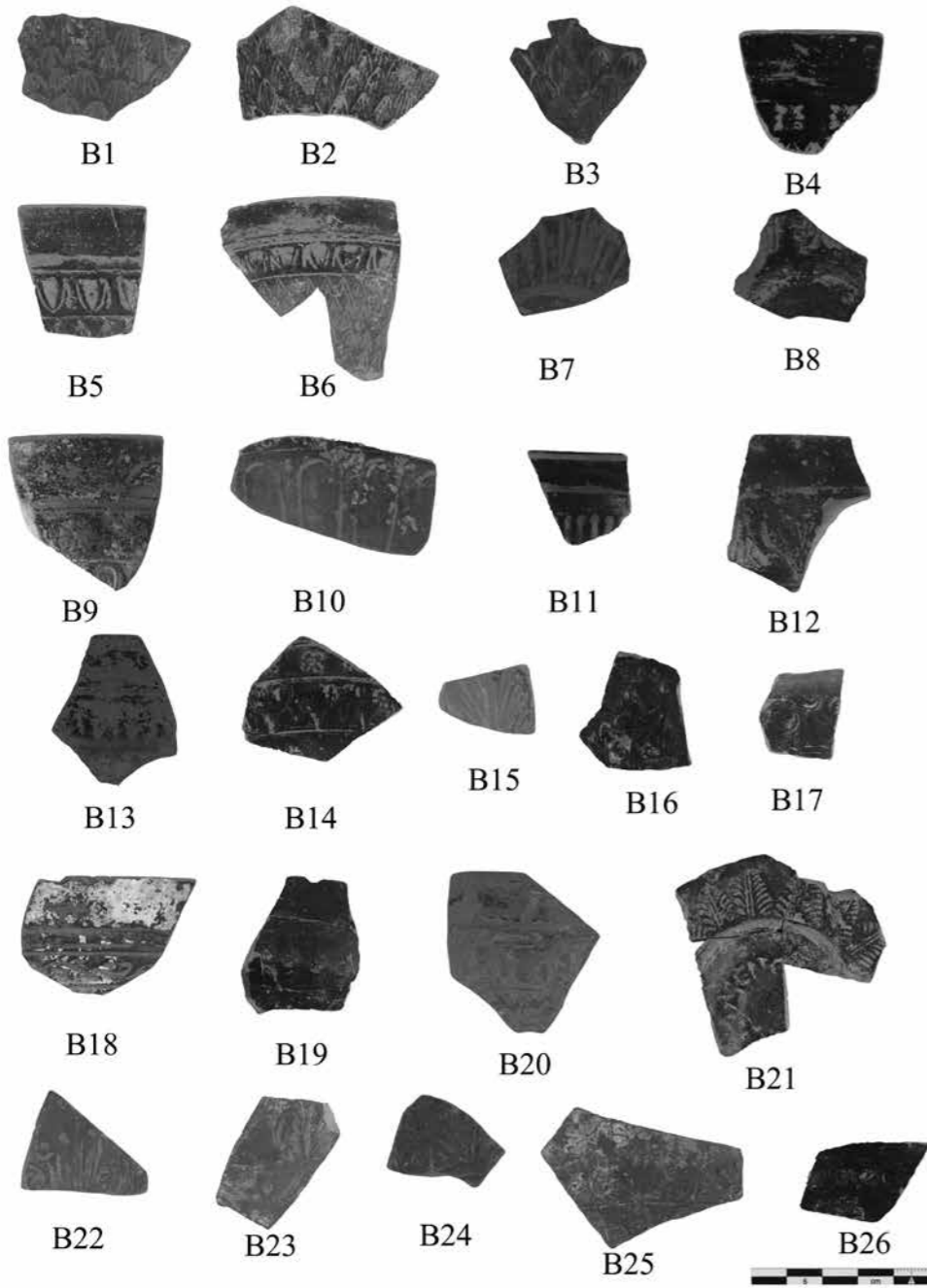

Fig. 2

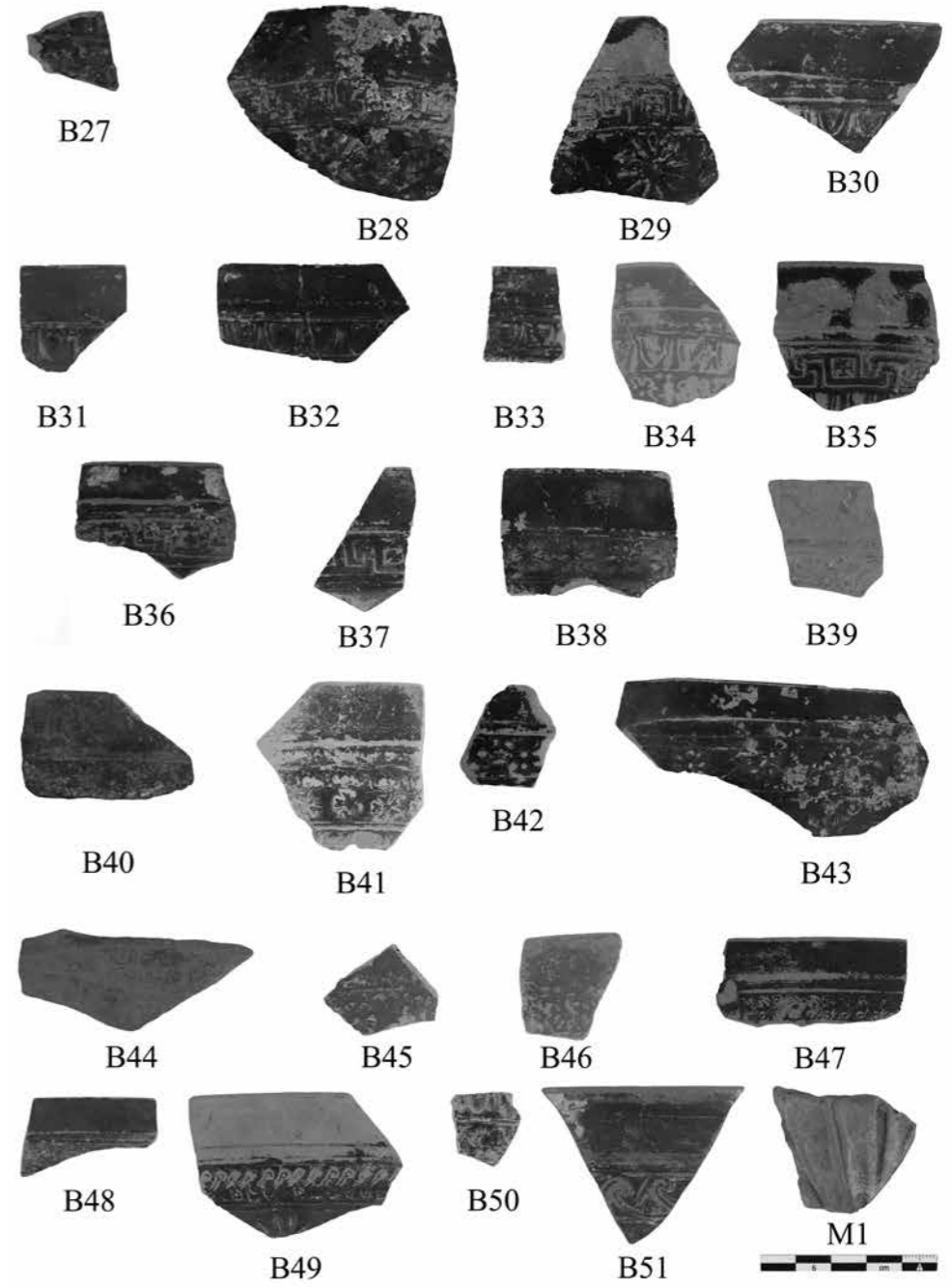

Fig. 3

[112]

[113]

0.80 m wide earth between the foundation of the wall and the bedrock (Boysal – Ögün 1964: 12; Ögün 1964: 117; Boysal 1965:6).

This article contains evaluations of mold-made bowls found in the excavations of the Hellenistic Period city wall.²

Mold-made embossed bowls were likely used during the Hellenistic Period as earthenware versions of contemporary wine glasses (Rotroff 1982: 1). Mold-made bowls are somewhat semi-spherical and have no base. Exteriors of bowls are decorated with floral depictions, geometrical shapes, or embossed figures (Bouzek – Jansova 1974: 15; Rotroff 1982: 3). These types of bowls were previously argued to be produced in Megara, and therefore were named as “Megara Bowls” (Bendorf 1883: 118). However, since the later researches showed that the bowls were produced in many regions, i.e. not specific to Megara (Neuru 1991: 13) a new name was given in the literature, “Mold-made Bowls” (Edwards 1975: 150). The suggested earliest production dates show some discrepancies between production centers. Various estimates are made on the earliest production date by every center: in Athens during 275, 250 240-220s BC, in Corinth and Argos during the last quarter of 3rd Century BC, in Delos during 200 BC, in Pergamon during Late 3rd Century BC, in Ephesus after 200 BC, and in Tarsus between Late 3rd and Early 2nd Century BC (Gürler 2000: 419-420). If the recovered pieces are classified based on form, they belong to multiple groups including Attika Bowls, that have deep-bodies and outturned rims; Delos Bowls, that are shallow bodied and have straight or inturned rims; and Syria Bowls, that have decorated surfaces in three parts and have outturned rims (Kossatz 1990: 2). Although the researches differ on the beginning of the production date of mold-made bowls, roughly it has started around Late 3rd BC in all centers, and are produced as the most preferred beverage vessel during 2nd Century BC, Later these vessels are replaced gradually by terra sigillata during early 1st Century BC (Bouzek – Jansova 1974: 15).

Local workshops also produced these ceramics when Hellenistic Period started in Attika. Ionia is an important region producing this type of ceramics in Anatolia (Neuru 1991: 13). Delos type bowls produced in workshops around Ionia have solid stands, are shallow and have flat-bases compared to those produced in Athens (Rotroff 1982: 14).

Samples of embossed bowls found in Anatolia feature multiple borders and embossed decorations (Kossatz 1990: 111). Many types of ornaments are observed on these items, including series of eggs and beads, ivies, flower-like rosettes, spirals, lesbian cymation, series of reels, palmettes, and bunches of meanders and laurels (Yilmazer-Çorbacı 2009: 75).

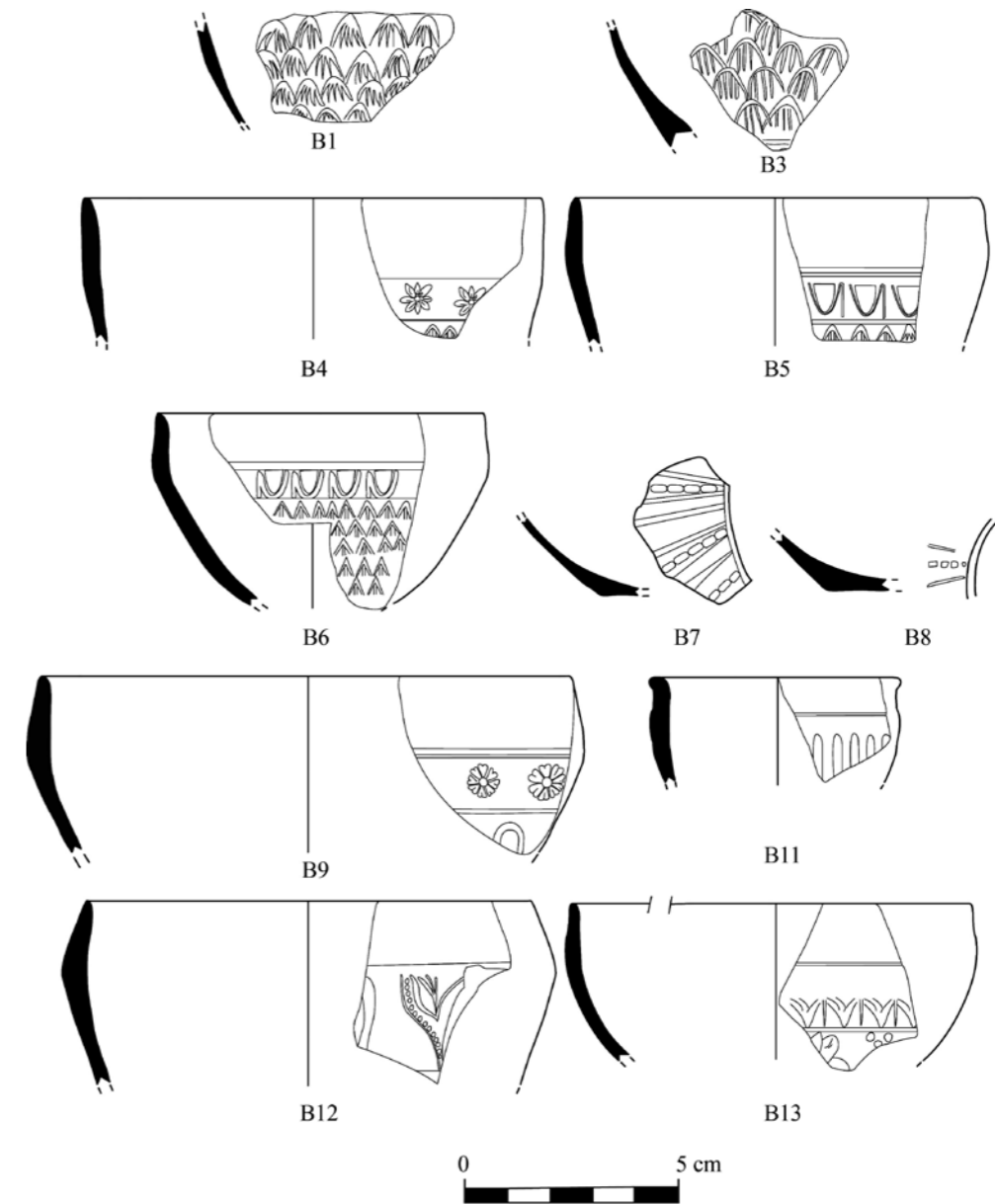

Fig. 4

Evaluations on Teos' Mold-Made Bowls

While classifying the recovered mold-made bowls, surface decorations are taken as the primary standing point. Pieces from 51 mold-made bowls and a mold were found in the excavation and cleanup project of the city's Hellenistic Period walls between 2010 and 2014. Multiple bowl pieces were discovered in the excavations carried out in various locations including the Necropolis Gate, Herodotus Gate, South Tower 1-2 and trenches north of

² Pieces of mold-made bowls that make up the subject of this article are among those found in the excavation for city walls between 2010 and 2014. I would like to thank Prof. Dr. Musa Kadioğlu, the Director of Teos Excavation who permitted me to work on these material.

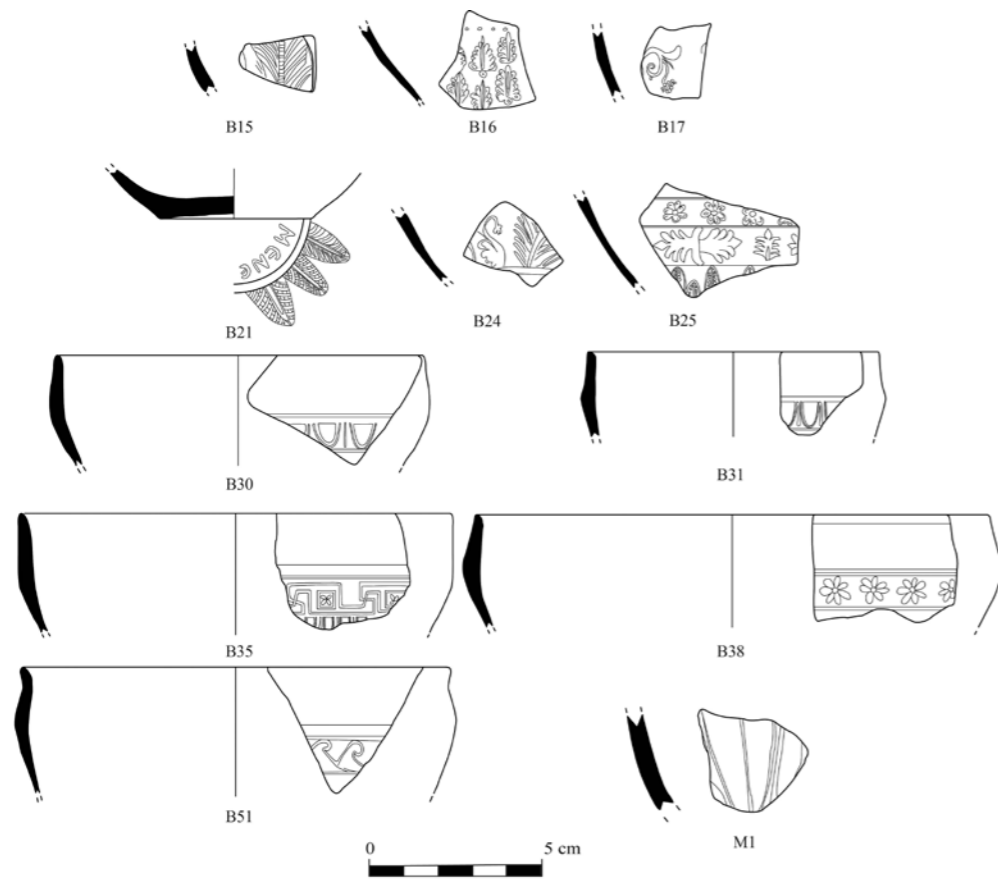

Fig. 5

Dionysus Gate, and West Wall Line between 2010 and 2014 (Fig. 1). The latest investigations unearthed a part of a mold and 51 mold-made bowl pieces. 31 pieces are parts of rims, 17 pieces are from bodies and 3 pieces are parts of base. Based on surface decorations, four distinct groups were identified among the pieces of Teos mold-made bowls: Imbricated-leaf decorated bowls, long petal bowls, floral decorated bowls, and figure-decorated bowls. Although floral decorations seem to be the most frequent, many pieces are only rim borders that don't allow proper identification of the composition.

Imbricated-leaf Decorated Bowls (B1-B3): Mold-made bowls decorated with overlapping small and large leaves are produced between 3rd Century BC and Early 1st Century BC (Rotroff 1982: 16). 6 pieces are found in total in excavations of Teos City Walls and classified under this group.

Samples between B1-B3 feature the same body fragment decoration. When compared to similar samples from the region, the samples are likely to be from 2nd Century BC. A sub-group can be suggested featuring triangular shaped leaves (B5-B6).

Long Petal Bowls (B4-B11): This group of bowls features simple decorations where their elements of patterns involve round-tipped long petals covering the entire body down

from the medallion up to the rim circle. This group of bowls is believed to appear first in Athens Agora during middle 2nd Century BC (Kossatz 1990: 2; Rotroff – Oliver 2003: 122). And similarly decorated bowls are believed to be replications of metal samples which were common at the time in Eastern Mediterranean and Near East during 4th Century BC and frequently encountered in Greece during Archaic and Classical Periods (Rotroff 1982: 34). Bowls featuring long petal patterns are also seen frequently in Anatolia (Jones 1950: 130, A, 163, 164, 221; Hellström 1965: Pl. II; 143-148, 151, 220; Dereboylu 2001: Taf. 18, 130-142). This pattern can feature adjacent or spread out leaves, and usually a row of embossed dots in between the leaves (Kossatz 1990: 2). Bowl samples B7-B11 from Teos are classified under the long petals group which is divided into two sub-types based on their composition: A plain type, featuring spread out leaves, and a type with leaves separated from each other by a row of dots. A long and thin petal is observed on Sample B11 among the plain types. Sample B7-B8 features a row of pints between long petals plainly drawn.

Floral Decorated Bowls (B12-B27): Bowls decorated with floral depictions are the earliest samples of mold-made bowls (Courby 1922: 334; Thompson 1934: 455). Floral Bowls are known to not be produced after Mid-2nd Century BC. It is known that, while some samples feature only floral depictions others feature figures mixed with floral depictions (Rotroff 1982: 17). In total 16 decorated bowls are found in Teos. Floral samples can be sub-classified based on their decorations as rosettes, palmettes, bunches of palmettes, laurel leaves, and fern bunches.

Figure-decorated Bowls (B28-B29): Dolphins, masks, goat, craters, *amphorae*, and crowns appear frequently among the figures depicted over the mold-made bowls (Kossatz 1990: 112-123). Human and animal figures were used between the last quarter of 3rd Century BC and Mid-2nd Century BC. The scenes drawn involve idyllic (pastoral) scenes and thematic scenery. Pastoral depictions include little Eros figures, bird figures, running animals, dolphins, and drawings of the sea. Thematic sceneries include scenes of hunting and mythology (Rotroff 1982: 19).

Two samples that can be classified as figurative bowls were identified among Teos mold-made bowls. However these are small pieces and don't provide sufficient detail to gather a composition. They belong to the group of decorations outlined by Rotroff, having figurative decorations in between floral decorations (Rotroff 1982: 17). Both samples include a frame divided diagonally featuring a *meander* pattern. On the body fragment of sample B29 a flower rosette appears under the frame between a snake's head (?) and a bird figure. And on sample B28 a bird figure appears next to a flower rosette under the frame.

Pieces of Frames (B30-B51): In addition to their bodies, different templates of patterns are used on the frames of the bowls. When pieces of Teos mold-made bowls are analyzed it is observed that Ion frame type with cymation is used with compassion on the frame areas. This specific type of frame is encountered frequently in the workshops of Ionia. Among other patterns, a diagonally divided *meander* pattern is also used during Hellenistic Period at centers producing mold-made bowls (Laumonier 1978: Pl. 2- 1957,

1919, Pl. 4-1340, Pl. 11-4838, Pl. 12-1798, Pl. 15-364, Pl. 17-45, 3112; Kossatz 1990: Taf. 23-M 282, Taf. 34-M387; Rogl 2001: Taf. 63-RB16, Taf.64-Rb21; Tuluk 2001: Taf. 33-9, Taf. 34-11; Dereboylu 2001: Taf. 13-61, Taf. 21-188; Rotroff – Oliver 2003: Pl. 11- 651, Pl. 90-519).

Flower rosettes are also used on the frame in Teos. Flower rosettes in frames are observed on mold-made bowls found at centers of Ionia (Laumonier 1978: Pl. 17, 2186; Dereboylu 2001: Taf. 22, 194; Gürler 2003: Pl. XII, A41).

On one base piece a signature, MENE[MAKHOS], is read (Fig. 2 and 5). Delos Type mold-made bowls featuring signatures of many workshops from Ephesus-Ion are found all over in Ionia which is the most important production center of Anatolia (Laumonier 1978: Pl. 18-20, 119,131 (for Belles Meduses), Pl. 25-29, 121-133, 132 (for Le Comique á la Canne), Pl. 50-51, 127, 133 (for Apollonios), Pl. 56-63, 127-128, 133, 105, 133 (for Philon), Pl. 64-73, 128-129, 133 (for Heraios), Pl. 74-81, 133 (for Plagiaire); Mitsopoulos-Leon 1991: 69). Menemakhos' signature belongs to one of those workshops (Laumonier 1978: Pl. 1-14, 113-118, 131). Articles on French excavations in Teos in 1924 mention ceramics pieces influenced in style by workshops of Ephesus-Ionia (Laumonier 1978: 3). Contemporary excavations similarly reflect the influence of these workshops. Finding a base fragment featuring Mene[makhos] signature is particularly significant since it points to existence of interrelations between Teos and workshops of Ephesus-Ionia.

Piece from a Mold (M1): During the excavation and cleanup project of walls of the City of Teos a piece from a mold was also recovered (Fig. 3 and 5). This find suggests the production of mold-made bowls are handled within the city. Among the bowl pieces found in Teos, a group of pieces were featuring long petals with rows of dots between the leaves. However the found mold piece does not produce dots, which means a sample produced in this mold have not yet been found.

General Evaluation and Results

Widely preferred by the population of the time, mold-made bowl repertoires of the Hellenistic Period feature lightly outturned rims, reflect the common qualifications of Ephesus-Ionia bowls, and are also found in excavations of Hellenistic Period City of Teos. Typically the rim diameters vary between 11 and 15 cm although a few smaller samples are also found (B6, B11). Most of the material have a common clay structure. The clay colors observed on the found samples generally feature light red, reddish yellow, and reddish gray. Slip colors are frequently dark reddish grey, reddish dark gray, and the slip layers are thin and matt. Sporadic color fluctuations are seen on slip layers due to the oven drying process. A few samples (B32, B36, B44, B51) have varnishes in various tones on the interiors and exteriors. Decorations on the samples can be grouped as imbricated leaves, long petals, floral patterns, figured, and just generic decorated. The frames are decorated with Ionic cymation, diagonally divided *meanders*, and flower rosettes.

Teos bowls reflect the stylistic features of workshops from Ephesus-Ionia and ceramic pieces found in the city wall excavations are no exception. A base signed MENE[MAKHOS] is found in contemporary excavations in Teos. This recovery proves the existence of some interaction between Teos and workshops of Ephesus-Ionia. Another signature “Asklepidou” is read on pieces from Ephesus-type oil lamps found in excavations at the East of Dionysus Temple.³ This signature belongs a workshop active in Ephesus during Hellenistic Period. This find further strengthens the probability of interrelations between Teos and Ephesus. During this excavation, a base featuring the signature of Mene[makhos] was found. This suggests interrelations between Teos and workshops of Ephesus-Ionia. Other evidence of these interrelations include the similarity of the clay structures, bowl forms, and decorations of the found pieces of ceramics. And archeometric analysis⁴ of the bowl pieces along with samples from nearby clay beds showed that the petro-graphical features of ceramic samples are in alignment with the local formation, making the local and regional production of these items probable. When the number and variety of such samples increase, it will be possible to have more comprehensive information. Then we may reach significant outcomes such as whether Teos was actually a local ceramic production center; what were the varieties of its produces; what was its production technology like; and how did its interaction with other production centers work (Polat – Akyol – Kadioğlu 2015: 227).

Ceramics recovered in excavations of city walls are among those which provide specific dates. Analogic analyses between Teos and nearby centers suggest that the embossed samples are dated somewhere between Mid- 2nd Century BC and Early 1st Century BC.

³ A signature reading Asklepiades is observed on the surface of an oil lamp from Kibyra. The abbreviation of this workshop is letter “A”. However another mold-made bowl located in Boubon, a city in Kabalis Region which also includes Kibyra is also signed by letter “A.” Therefore it is possible that this symbol is not unique to Ephesus workshop, rather it must point to another workshop in Kabalia, Metin 2014: 248.

⁴ Archeometric evaluation and analysis of samples are carried out by Prof. Dr. Yusuf Kağan Kadioğlu, and Assistant Prof. Dr. Ali Akin Akyol.

Catalogue

B1 (Fig. 2 and 4) Teos 2012, Hellenistic City Wall, Necropolis Gate, Room 1 PH. 2,4 cm. Light red (2,5 YR 6/8) clay with red (2,5 YR red 5/8) slip.

Fine sand, plenty of micas, rigid textured. Imbricated leaves featuring vertical lines and rounded edges over the body.

Courby 1922: Fig. 80, 8; Hellström 1965: Pl. 10, 128; Bouzek – Jansova 1974: Fig. 3, 69.

Late 3rd Century BC - Early 2nd Century.

B2 (Fig. 2) Teos 2013, Hellenistic City Wall, Herodotus Gate.

PH. 2,7 cm. Reddish yellow (5 YR 6/6) clay with very dark gray (5 YR 3/1) slip.

Fine sand, micas, medium-hard. Spherical bodied, pointy-tipped imbricated leaf patterns on the body.

Courby 1922: Fig. 80, 8; Hellström 1965: Pl. 10, 128; Bouzek – Jansova 1974: Fig. 3, 69.

B3 (Fig. 2 and 4) Teos 2013, Hellenistic City Wall, Herodotus Gate.

PH. 2,9 cm. Reddish gray (2,5 YR 5/1) clay with gray (5 YR 5/1) slip.

Fine sand, plenty of fine micas, rigid textured. Spherical bodied, round-tipped imbricated leaf patterns on the body.

Laumonier 1978: Pl. 50, 210; Dereboylu 2001: Taf. 13, 65 Taf. 15, 86; Gürler 2003: Pl. XIV, C10.

B4 (Fig. 2 and 4) Teos 2012, Hellenistic City Wall, Necropolis Gate, Room 1.

Rim Dim: 11,4 cm. Reddish gray (2,5 YR 5/1) clay with dark reddish gray (2,5 YR 4/1) slip.

Fine sand, plenty of micas, medium-hard. Round-rimmed, flower rosette on the spherical wall, bottom features an imbricated pattern of pointy tipped leaves.

Laumonier 1978: Pl. 5, 5855; Pl. 10, 5054; Neuru 1991: 14, 15, Fig. VI, 5 (150-125 BC);

Anderson – Stojanović 1992: Pl. 155, 111; Dereboylu 2001: Taf. 14, 79, Taf. 15, 90, Taf. 17, 125.

Mid-2nd Century BC.

B5 (Fig. 2 and 4) Teos 2013, Hellenistic City Wall, Herodotus Gate.

Rim Dim. 10 cm. Gray (5 YR 5/1) clay with dark gray (5 YR 4/1) slip.

Fine sand, calcite, plenty of fine micas, medium-hard. Slightly inturred rimmed, Ion cymation on the upper side of spherical body, bottom features an imbricated pattern of pointy tipped leaves.

Dereboylu 2001: Taf. 15, 88.

B6 (Fig. 2 and 4) Teos 2013 Hellenistic City Wall, Herodotus Gate.

Rim Dim. 8 cm. Light red (2,5 YR 6/8) clay with light red (2,5 YR 6/8) and red (10 R 5/6) slip. Fine sand, plenty of micas, rigid textured. Outturned rimmed, distinctive transition between the rim and the body, spherical body, Ion cymation on the upper body, imbricated pattern of pointy tipped leaves at bottom.

Laumonier 1978: Pl. 108, 190; Pl. 20, 8949; Edwards 1975: 161, Pl. 65, 791 (146 BC).

Mid-2nd Century BC.

B7 (Fig. 2 and 4) Teos 2012, Hellenistic City Wall, Necropolis Gate, Room 1.

Yellowish red (5 YR 5/6) clay with red (2,5 YR 5/6) slip.

Fine sand, lime, plenty of micas, rigid textured. Spherical body, embossed dot patterns between petals on the body.

Courby 1922: Fig. 81.3; Dereboylu 2001: Taf. 18, 134; Rogl 2008: Taf. 12, 130, 132, 133, 137.

2nd Half of 2nd Century BC.

B8 (Fig. 2 and 4) Teos 2011, Hellenistic City Wall, Trench 6.

Reddish gray (2,5 YR 5/1) clay with dark reddish gray (2,5 YR 4/1) slip.

Fine sand, fine micas, medium-hard. Flat base, embossed dot patterns between petals expanding on the upper body.

Courby 1922: Fig. 81.3; Laumonier 1978: Pl. 4898; Rogl 2008: Taf. 12, 130, 132, 133, 137.

2nd Half of 2nd Century BC.

B9 (Fig. 2 and 4) Teos 2011, Hellenistic City Wall, Trench 5.

Rim Diam. 13 cm. Reddish gray (2,5 YR 6/1) clay with reddish gray slip (2,5 YR 5/1).

Fine sand, plenty of micas. Slightly inturred rimmed, sharp angle between the rim and the wall, flower rosette on the spherical body, petals on the bottom.

Laumonier 1978: Pl. 92, 4549; Dereboylu 2001: Taf. 22, 194.

B10 (Fig. 2) Teos 2012, Hellenistic City Wall, Herodotus Gate, Room 1.

PH. 2,6 cm. Light red (2,5 YR 6/8) clay with light red (2,5 YR 6/8) and dark reddish (2,5 YR gray 3/1) slip.

A little lime, plenty of micas, rigid texture. Flower rosette pattern on the upper body, lotus flower between long petals.

Edwards 1975: Taf. 77, 902; Rogl 2008: Taf. 12, 127.

B11 (Fig. 2 and 4) Teos 2013, Hellenistic City Wall, Herodotus Gate.

Rim Dim. 6 cm. Reddish gray (10 R 6/1) clay with very dark gray (Gley 1 3/1) slip.

Fine sand, plenty of fine micas, medium-hard. Outturned rimmed, long thin petal on the spherical body.

Edwards 1981: Pl. 41, C1976-94.

B12 (Fig. 2 and 4) Teos 2013, Hellenistic City Wall, Herodotus Gate.

Rim. Dim 11 cm. Gray (5 YR 6/1) clay with dark gray (5 YR 4/1) slip.

Fine sand, fine micas, medium-hard. Slightly inturred rimmed, lesbian-leave frieze on the spherical body.

B13 (Fig. 2 and 4) Teos 2013, Hellenistic City Wall, Herodotus Gate.

Light red (2,5 YR 7/8) clay with red (10 R 5/8) slip.

Fine sand, fine micas, medium-hard. Slightly outturned rimmed, lesbian-leave frieze on the upper spherical body, embossed dot patterns between rosettes on the lower body.

Laumonier 1978: Pl. 37, 9289.

B14 (Fig. 2) Teos 2010, Hellenistic City Wall, Trench 3.

PH. 2,7 cm. Reddish yellow (5 YR 6/6) clay with very dark gray (5 YR 3/1) slip.

Fine sand, a little lime, micas, medium-hard. A rosette pattern on the upper spherical body, a series of lotus flowers on the lower body.

Dereboyu 2001: Pl. XLII, KA 25; Rogl 2008: Taf. 3, 23.

B15 (Fig. 2 and 5) Teos 2013, Hellenistic City Wall, Herodotus Gate.

PH. 1,9 cm. Light red (2,5 YR 6/8) clay with red (10 R 5/6) slip.

Fine sand, plenty of micas, medium-hard. An acanthus on the spherical body.

Marabini-Moevs 1980: Pl. I, 2; Kossatz 1990: Taf. 23, Abb. 45, M736; Neuru 1991: Fig. IX, 2.

Mid-2nd Century BC.

B16 (Fig. 2 and 5) Teos 2011, Hellenistic City Wall, Trench 7.

PH. 2,5 cm. Reddish gray (2,5 YR 5/1) clay with dark gray (Gley 1 4) slip.

Fine sand, plenty of fine micas, medium-hard. Imbricated palmette patterns on the spherical body with embossed dots above.

Rotroff 1982: 48, Pl. 5, 30 (225-175 BC), Pl.6, 32 (200 BC).

B17 (Fig. 2 and 5) Teos 2011, Hellenistic City Wall, Trench 7.

PH. 2,1 cm. Gray (5 YR 5/1) clay with dark gray (5 YR 7/1) slip.

Fine sand, very fine micas, rigid textured. Spherical bodied, vine leaves on the body, bunch of grapes.

Baur 1941: 238, Pl. XI, 193, 200.

2nd Century BC.

B18 (Fig. 2) Teos 2012, Hellenistic City Wall, Necropolis Gate Room 1.

Rim. Dim 14 cm dark reddish gray (2,5 YR 4/1) clay with dark reddish gray (2,5 YR 3/1) slip.

Fine sand, plenty of fine micas, rigid textured. Slightly outturned rimmed, spherical bodied, ivy pattern on the body.

Edwards 1975: 162, Pl. 66, 794 (175 BC); Marabini-Moevs 1980: 222, Pl. 11, 37 (150-75 BC).

Mid-2nd Century BC.

B19 (Fig. 2) Teos 2011, Hellenistic City Wall, Trench 6.

Gray (5 YR 5/1) clay with dark gray (Gley 1 4) slip.

Fine sand, a little lime, micas, rigid textured. Flat rim, spherical body. Horizontal row of lotus flowers facing left on the body.

3rd century BC-2nd century BC.

B20 (Fig. 2) Teos 2010, Hellenistic City Wall, Trench 3.

Rim Dim. 13 cm. Gray (5 YR 6/1) clay with reddish gray (5 YR 5/2) slip.

Fine sand, plenty of micas, medium-hard. Slightly outturned rimmed, Ionia cymation on the upper side of the spherical body, a series of ivies on the lower body.

B21 (Fig. 2 and 5) Teos 2011, Hellenistic City Wall, Trench 9.

Base Dim. 5,3 cm. Dark reddish gray (2,5 YR 4/1) clay with dark reddish gray (2,5 YR 4/1) slip.

A little lime, very fine micas, rigid textured. Flat base, "MENE[...]" is read inside a border on the base. Likely to be the signature of the produced person or workshop. A pattern with ferns with rounded edges contours the border.

For samples with Menemakhos sign, Laumonier 1978: Pl. 1-14, 113-118, 131.

B22 (Fig. 2) Teos 2010, Hellenistic City Wall, Trench 3.

PH. 223 cm. Light red (2,5 YR 6/8) clay with red (10 R 5/6) slip.

Fine sand, fine micas, medium-hard. Ivy patterns on the spherical body.

B23 (Fig. 2) Teos 2011, Hellenistic City Wall, Trench 7.

PH. 3,3 cm. Light red (2,5 YR 6/8) clay with red (10 R 5/6) slip.

Fine sand, fine micas, rigid textured. Spherical bodied, acanthus leaf on the upper body, dot pattern between ivy leaves on the lower body, rosette pattern.

Jones 1950: Fig. 131, j; Schäfer 1968: Abb. 19, Z109; Bouzek – Jansova 1974: Fig. 3, 67; Rogl 2001: Taf. 65-69, RB23.

B24 (Fig. 2, 5) Teos 2010, Hellenistic City Wall, Trench 3.

PH. 2,3 cm. Red (2,5 YR 5/8) clay with red (10 R 5/8) slip.

Fine sand, fine micas, medium-hard. Acanthus leaf, mixed floral patterns on the spherical body.

Laumonier 1978: Pl. 2, 487.

B25 (Fig. 2, 5) Teos 2012, Hellenistic City Wall, Necropolis Gate, Tower 2.

PH. 3 cm. Reddish yellow (5 YR 7/8) clay with red (10 R 5/6) slip.

Fine sand, plenty of micas, medium-hard. Body part, flower rosette pattern, palmette bundle on the lower body, a vertical palmette in between, ribbed leaf pattern on the lower body.

B26 (Fig. 2) Teos 2012, Hellenistic City Wall, Necropolis Gate Room 1.

PH. 2,3 cm. Light red (2,5 YR 7/8) clay with dark reddish gray (2,5 YR 4/1) slip.

Fine sand, fine micas, rigid textured. Row of eggs on the upper body, acanthus leaf pattern on the lower body.

B27 (Fig. 3) Teos 2012, Hellenistic City Wall, Necropolis Gate Room 1.

PH. 2 cm. Reddish gray (2,5 YR 5/1) clay with dark bluish gray (Gley 2 4/1) slip.

A little lime, fine micas, rigid textured. A mark from a lesbian leaf frieze on the upper body, rosette and dot pattern on the lower body.

B28 (Fig. 3) Teos 2012, Hellenistic City Wall, Necropolis Gate Room 1.

Rim. Dim. 12,2 cm. Light red (2,5 YR 6/6) clay with dark reddish gray (2,5 YR 3/1) slip.

Fine sand, fine micas, rigid textured. Slightly outturned rimmed, sharp angle between the rim and the body, a series of meanders on the spherical body, 4-leaved rosette pattern inside a square, flower rosette, bird figure facing right.

Edwards 1975: Pl. 37, 805; Rotroff 1982: Pl. 28, 152, 154.

Late 3rd Century BC -Early 2nd Century.

B29 (Fig. 3) Teos 2012, Hellenistic City Wall, Necropolis Gate Room 1.

Yellowish red (5 YR 5/6) clay with black (5 YR 2,5/1) slip.

A little lime, a little micas. Outturned rimmed, sharp angle between the rim and the body,

spherical bodied. A series of imbricated meanders on the upper body separated by four-leaved rosette, flower rosette pattern on the lower body between a snake (?) and a wing of bird figure.

B30 (Fig. 3 and 5) Teos 2010, Hellenistic City Wall, Trench 3.

Rim. Dim. 12,6 cm. Light red (2,5 YR 6/8) clay with weak red (2,5 YR 4/2) slip.

A little lime, very fine micas. Slightly outturned rimmed, distinctive transition between the rim and the body, spherical bodied, Ion cymation on the body.

Schwabacher 1941: Pl. X, 26; Laumonier 1978: 8198, 8201, 8206; Neuru 1991: Fig. VII, 19. 2nd century BC.

B31 (Fig. 3 and 5) Teos 2013, Hellenistic City Wall, Herodotus Gate.

Rim Dim. 10 cm. Reddish yellow (5 YR 6/8) clay with red (10 R 5/6) slip.

Fine sand, fine micas, rigid textured. Slightly outturned rimmed, distinctive transition between the rim and the body, spherical bodied, Ion cymation on the upper body, a mark from an imbricated row of meanders.

Schwabacher 1941: Pl. X, 26 (2nd century BC); Edwards 1981: C 1980-74. 2nd century BC.

B32 (Fig. 3) Teos 2013, Hellenistic City Wall, Western Walls 3.

Rim Dim. 15,2 cm. Reddish Yellow (5 YR 7/6) clay with dark gray slip (5 YR 4/1) on exterior and weak red slip (10 R 4/3) on interior.

Fine sand, plenty micas, rigid textured. Slightly inturned rimmed, distinctive transition between the rim and the body, spherical bodied, Ion cymation on the upper body, a mark from an imbricated row of meanders.

Schwabacher 1941: Pl. X, 26 (2nd century BC); Laumonier 1978: Pl. 12, 5666, Pl. 105, 8191, 8210. 2nd century BC.

B33 (Fig. 3) Teos 2011, Hellenistic City Wall, Trench 7.

Reddish yellow (5 YR 7/6) clay with dark reddish gray (2,5 YR 4/1) slip.

Fine sand, micas, rigid texture. Outturned rimmed, spherical bodied, Ion cymation on the upper body, a mark from an imbricated row of meanders.

Gürler 2003: Pl. XII, A 43.

B34 (Fig. 3) Teos 2012, Hellenistic City Wall, Necropolis Gate Room 1.

Light red (2,5 YR 6/8) clay with red (2,5 YR 5/6) slip.

Fine sand, a little calcite, very fine plenty of micas, rigid textured. Outturned rimmed, spherical bodied, imbricated Ion cymation on the upper body, flower rosette pattern on the lower part.

B35 (Fig. 3 and 5) Teos 2012, Hellenistic City Wall, Necropolis Gate Room 1.

Rim. Dim. 14,6 cm. Brown (7,5 YR 5/4) clay with dark reddish gray (2,5 YR 3/1) slip.

Fine sand, a little lime, very fine micas. Slightly outturned rimmed, sharp angle between rim and body, meanders surrounding the diagonally separated squares and bunches of laurel leaves are used, on the upper spherical body, four-leaved rosette pattern inside a square, Ion cymation on the lower border.

Neuru 1991: Fig. VI, 6; Dereboylu 2001: Taf. 21, 187.

B36 (Fig. 3) Teos 2012, Hellenistic City Wall, Necropolis Gate, Tower 2.

Rim. Dim: 11 cm. Light red (2,5 YR 6/8) clay with weak red slip (10 R 4/3) on exterior and red slip (10 R 5/6) on interior.

Fine sand, plenty of micas, medium-hard. Slightly outturned rimmed, meanders surrounding the diagonally separated squares and bunches of laurel leaves are used.

Rotroff 1982: 80, Pl. 55, 291 (225-200 BC), 90, Pl. 67, 88/391 (2nd century BC); Neuru 1991: Fig. VI, 11; Anderson-Stojanović 1992: 31, Pl. 18/113 (2nd Half of the 2nd century BC- mid-1st century BC); Dereboylu 2001: Taf. 13, 61; Gürler 2003: 13, Pl. XII/A38-A39, 14-15, Pl. XV/C18-C19, C22, C25.

2nd century BC- 1st century BC.

B37 (Fig. 3) Teos 2013, Hellenistic City Wall, Herodotus Gate.

Light red (2,5 YR 6/8) clay with red (10 R 5/6) and dark reddish gray (2,5 YR 3/1) slip.

Fine sand, a little lime, plenty of micas. Slightly outturned rimmed, meanders surrounding the diagonally separated squares and bunches of laurel leaves are used.

Edwards 1975: Pl. 37, 805; Rotroff 1982: Pl. 28, 152, 154; Güler 2003: Pl. XV, C25.

Late 3rd Century BC -Early 2nd Century.

B38 (Fig. 3 and 5) Teos 2012, Hellenistic City Wall, Necropolis Gate, Tower 1.

Rim. Dim. 17,6 cm. Gray (5 YR 5/1) clay with dark reddish gray (2,5 YR 3/1) slip.

A little lime, micas, rigid textured. Slightly outturned rimmed, distinctive transition between the rim and the body, spherical bodied, rosette pattern on the body.

Laumonier 1978, 4154.

B39 (Fig. 3) Teos 2010, Hellenistic City Wall, Trench 3.

Light red (2,5 YR 6/8) clay with light red (2,5 YR 6/8) slip.

Fine sand, micas, rigid textured. Slightly outturned rimmed, spherical bodied, rosette pattern on the body.

B40 (Fig. 3) Teos 2011, Hellenistic City Wall, Trench 7.

Dark reddish gray (2,5 YR 4/1) clay with dark gray (5 YR 4/1) slip.

Fine sand, plenty of micas, medium-hard. Slightly outturned rimmed, distinctive transition between the rim and body, spherical bodied, rosette pattern on the body.

Laumonier 1978: 5925; Marabini-Moevs 1980: 227, Pl. 16, 70 (75 BC); Dereboylu 2001: Taf 13, 60; Gürler 2003: Pl. XII, A41.

1st century BC.

B41 (Fig. 3) Teos 2012, Hellenistic City Wall, South Tower 2.

Rim. Dim. 13 cm. Reddish yellow (5 YR 7/8) clay with very dark gray (5 YR 3/1) and very dark grey (5 YR 3/1) slip.

Fine sand, calcite, plenty of micas, medium-hard. Slightly outturned rimmed, spherical bodied, rosette pattern on the body below the row of reels.

Laumonier 1978: Pl. 81, 5226; Pl. 85, 2415.

2nd century BC-1st century BC.

B42 (Fig. 3) Teos 2012, Hellenistic City Wall, Necropolis Gate Room 1.

Light red (2,5 YR 7/8) clay with dark reddish gray (2,5 YR 3/1) slip.

Fine sand, plenty of fine micas, rigid textured. Outturned rimmed, distinctive transition between the rim and the body, flower rosette pattern on the spherical body.

B43 (Fig. 3) Teos 2012, Hellenistic City Wall, Necropolis Gate Room 1.

Rim. Dim. 16,4 cm. Reddish yellow (2,5 YR 6/6) clay with dark reddish gray (2,5 YR 3/1) and reddish brown (2,5 YR 4/4) slip.

Fine sand, a little lime, rigid textured. Slightly outturned rimmed, flower rosette pattern on the upper and lower spherical body.

Laumonier 1978: Pl. 17, 2186.

B44 (Fig. 3) Teos 2011, Hellenistic City Wall, Trench 7.

PH. 3,1 cm. Light red (2,5 YR 6/8) clay with light red slip (2,5 YR 5/8) on exterior and light red slip (2,5 YR 6/8) on interior.

A little lime, plenty of micas, medium-hard. Rosette flower pattern on the body.

B45 (Fig. 3) Teos 2011, Hellenistic City Wall, Trench 7.

PH. 2,5 cm. Light red (2,5 YR 6/8) clay with red (2,5 YR 5/6) slip.

Fine sand, micas, rigid textured. Spherical bodied, rosette pattern on the body.

Laumonier 1978: Pl. 62, 5732; Marabini-Moevs 1980: Pl. 16, 70 (75 BC).

1st century BC.

B46 (Fig. 3) Teos 2010, Hellenistic City Wall, Trench 3.

Rim Dim. 10 cm. Light red (2,5 YR 6/8) clay with red (2,5 YR 5/8) slip.

A little lime, plenty of micas. Slightly outturned rimmed, rosette pattern on the body.

B47 (Fig. 3) Teos 2012, Hellenistic City Wall, Necropolis Gate Room 1.

Rim. Dim. 14 cm. Light red (2,5 YR 6/8) clay with red (2,5 YR 5/6) slip.

Fine sand, a little lime, plenty of fine micas, rigid textured. Outturned rimmed, imbricated row of ivy leaves facing left on the spherical body.

B48 (Fig. 3) Teos 2012, Hellenistic City Wall, Necropolis Gate Room 1.

Rim. Dim. 11,6 cm. Light red (2,5 YR 6/8) clay with red (10 R 5/8) and 10 R dark reddish gray 3/1 slip.

Fine sand, very fine micas, rigid textured. Slightly outturned rimmed, sharp angle between rim and body, imbricated row of ivy leaves facing right on the spherical body.

Edwards 1975: 161, Pl. 65, 789 (146 BC); Neuru 1991: Fig. VII, 18 (150-125 BC); Dereboylu 2001: Taf. 23, 218.

Mid- 2nd century BC.

B49 (Fig. 3) Teos 2012, Hellenistic City Wall, Necropolis Gate Room 1.

Rim. Dim. 18,4 cm. Light red (2,5 YR 6/8) clay with dark reddish gray 2,5 YR 3/1-2, reddish brown (5 YR 4/4) and reddish black (2,5 YR 2,5/1) slip.

Fine sand, very fine micas, a little lime, rigid textured. Slightly outturned rimmed, imbricated row of ivy leaves facing right on the spherical body and flower rosette pattern on the bottom.

B50 (Fig. 3) Teos 2011, Hellenistic City Wall, Trench 7.

PH. 2,1 cm. Reddish yellow (5 YR 7/6) clay with dark gray (5 YR 4/1) slip.

Fine sand, a little calcite, fine micas, rigid textured. Ion cymation on the upper body, wave pattern on the bottom.

B51 (Fig. 3, 5) Teos 2012, Hellenistic City Wall, Necropolis Gate Room 1.

Rim. Dim. 14,6 cm. Reddish gray (2,5 YR 5/1) clay with reddish brown slip (2,5 YR 4/3) on exterior and very dark gray (5 YR 3/1) slip on interior.

Fine sand, plenty of particles, rigid textured. Outturned rimmed, spherical bodied, wave pattern on the body.

Edwards 1975: Pl. 37, 805; Rotroff 1982: Pl. 28, 152, 154.

Late 3rd century BC-Early 2nd century BC.

M1 (Fig. 3, 5)

Teos 2012, Hellenistic City Wall, Necropolis Gate, Tower 1.

PH. 2,7 cm. Light red (2,5 YR 6/8) clay with light red (2,5 YR 6/8) slip.

Mold part, calcite, a little lime, particles. Deep petal grooves on the interiors of spherical body.

Edwards 1986: Pl. 88, 30 b, c.

Bibliography

Anderson – Stojanović, V. R.

1992 *Stobi The Hellenistic and Roman Pottery*, Princeton.

Baur, P.V.C.

1941 “Megarian Bowls in the Rebecca Darlington Stoddard Collection of Greek and Italian Vases in Yale University”, *AJA* 45: 229-248.

Bendorf, O.

1883 *Griechische und sizilische Vasenbilder*, Berlin.

Béquignon, Y. – Laumonier, A.

1925 “Fouilles de Teos (1924)”, *BCH* 49: 281-321.

Bouzek, J. – Jansova, L.

1974 *Anatolian Collection of Charles University: (Kyme I)*, Prague.

Boysal, Y. – Ögün, B.

1964 “Teos Kazısı 1962 Kısa Raporu”, *Türk Arkeoloji Dergisi* 13.1: 12-13.

Boysal, Y.

1965 “1962 Senesi Teos Kazıları Hakkında Kısa Rapor”, *Türk Arkeoloji Dergisi* 12.2: 5-7.

Boysal, Y.

1967 “Teos Kazısı 1965 Yılı Kısa Raporu” *Türk Arkeoloji Dergisi* 14: 231-233.

Chandler R. – Revett, N. – Pars, W.

1769 “The Temple of Bacchus at Teos”, *Antiquities of Ionia Part I*. London: 1-12.

Courby, F.

1922 *Les Vases grecs à Reliefs*, Paris.

Dereboyu, E.

2001 “Weissgrundige Keramik und hellenistische Reliefbeher aus dem in Hanghaus 2 in Ephesos”, *Studien zur Hellenistischen Keramik Ephesos*, Wien: 21-44.

Edwards, G.R.

1975 *Corinthian Hellenistic Pottery, Corinth Vol. VII, Part III*, Princeton.

Edwards, G.R.

1981 “Corinth 1980: Molded Relief Bowls”, *Hesperia* 50/2: 189-210.

Edwards, G.R.

1986 “Corinthian Moldmade Bowls, the 1926 Reservoir”, *Hesperia* 55: 389-402.

Gürler, B.

2000 “Yeni Kronolojik Veriler Işığında İonia Kalıp Yapımı Kâselerinin Bazı Serilerinin Değerlendirilmesi”, *Belleten* 240: 419-425.

Gürler, B.

2003 “Hellenistic Ceramic of Metropolis In Ionia: Chronology, Production and Related Cities”, C. Abaide-Reynal (ed.), *Les Ceramiques En Anatolie Aux Epoques Hellenistique Et Romaine, Actes de la Table Ronde d'Istanbul, 22-24 mai 1996, Varia Anatolica XV*, Paris: 9-16.

Hamilton, W. L.

1842 *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia: with some account of their antiquity and geology*, 2 vols., London.

Hellström, P.

1965 *Pottery of Classical and Later Date Terracotta Lamps and Glass, Labraunda Vol. II, Part 1*, Lund.

Herodotus

Historiai/Histories, A.D. Godley (trns.), *The Loeb Classical Library*, London, 1927.

Jones, F. F.

1950 “The Pottery”, H. Goldman (ed.), *Excavations at Gözlü Kule, Tarsus, The Hellenistic and Roman Periods, Vol. I*, Princeton: 149-296.

Kadioğlu, M. – M. Adak – C. Özbil – D. Ö. Yalçın – Y. Polat

2011 “2010 Yılı Teos Kazısı Raporu (İlk Sezon)”, *Kazı Sonuçları Toplantısı* 33.3, Ankara: 429-460.

Kadioğlu, M. – M. Adak – C. Özbil – S. H. Öztaner – R. T. Polat – Y. Polat

2012 “2011 Yılı Teos Kazısı Çalışmaları (2. Sezon)”, *Kazı Sonuçları Toplantısı* 34.2, Çorum: 211-232.

Kadioğlu, M.

2014 “2012-2013 Yılı Teos Kazısı Çalışmaları (3.-4. Sezon)”, *Kazı Sonuçları Toplantısı* 36.3, Ankara: 437-472.

Kossatz, A. U.

1990 *Funde aus Milet. Die Megarischen Becher*, Berlin.

Laumonier, A.

1978 *La céramique hellénistique a Relief I, Ateliers “Ioniens”, Delos XXXI*, Paris.

Lethaby, W. R.

1915 “The Third Ionian Mission: Priene, Teos and the Smintheum”, *Antiquities of Ionia, Part V*. London: 25-34.

Lloyd, W. W.

1881 “Appendix No. 1: Memoir on the Proportions of the Ionic Temples of Priene, Teos and the Smintheum”, *Antiquities of Ionia, Part IV*, London: 49-55.

Marabini-Moevs, M. T.

1980 “Italo-Megarian Ware at Cosa”, *Memoirs of the American Academy in Rome* 34: 159-227.

Metin, H.

2014 “Boubon’dan Bir Grup Kalıp Yapımı Kâse”, *CollAn XIII*: 243-260.

Mitsopoulos-Leon, V.

1991 *Die Basilika am Staatsmarkt in Ephesos Kleinfunde, 1. Teil: Keramik hellenistischer und römischer Zeit, Forschungen in Ephesos IX, 2.2*, Wien.

Neuru, L. L.

1991 “Megarian Relief Ware”, J.W. Hayes (ed.), *The Hellenistic And Roman Pottery. Paphos III*, Nicosia: 13-17.

Newton, C. T.

1881 “Teos”, *Antiquities of Ionia, Part IV*, London: 35-37.

Ögün, B.

1964 “Teos Kazıları 1963”, *Türk Arkeoloji Dergisi* 13.1: 115-121.

Polat, Y.

2016 Teos Hellenistik Dönem Savunma Sistemi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara.

Pullan, R. P.

1881 “Mr. Pullan’s Report on Excavations at Teos”, *Antiquities of Ionia, Part IV*, London: 38-40.

Rogl, C.

2001 “Eine Varschau Zu den Reliefverzierten Trinkbechern der ephesischen Monogramm-Werkstätte”, *Studien zur Hellenistischen Keramik in Ephesos*, Wien: 9-111.

Rogl, C.

2008 Die Hellenistischen Reliefbecher aus Lousoi Österreichisches Archäologisches Institut, Wien.

Rotroff, S.

1982 *Hellenistic Pottery Athenian and Imported Moldmade Bowls, The Athenian Agora Vol. XXII*, New Jersey.

Rotroff, S. – Oliver, A.

2003 *The Hellenistic Pottery from Sardis: The Finds Through 1994*, London.

Schäfer, J.

1968 *Hellenistische Keramik Aus Pergamon, Pergamenische Forschungen 2*, Berlin.

Schwabacher, W.

1941 “Hellenistische Reliefkeramik am Kerameikos”, *AJA* 45.2: 182-228.

Tamsü Polat, R. – A. A. Akyol. – Y. Kadioğlu

2015 “Teos Hellenistik Dönem Surları Çevresindeki Sondajlarda Bulunan Seramiklerin Arkeolojik ve Arkeometrik Ön Çalışmaları”, *Selevcia ad Calycadnum* 5: 221-236.

Texier, C.

1882 *Asie Mineure, Description Géographique, Historique et Archéologique des Provinces et des Villes de la Chersonnèse d’Asie (Typographie de Firmin Didot Frères, Fils et C., Editeurs de L’Institut de France)*, Paris.

Thompson, H. A.

1934 “Two centuries of Hellenistic pottery”, *Hesperia* 3.4: 311-476.

Tuluk, G.

2001 “Hellenistische Reliefbecher Im Museum Von Ephesos”, *Studien zur hellenistischen Keramik in Ephesos*, Wien: 51-69.

Uz, D. M.

1990 “The temple of Dionysos at Teos”, W. Hoepfner – E.-L. Schwandner (eds.), *Hermogenes und die hochhellenistische Architektur. Internationales Kolloquium in Berlin vom 28.–29. Juli 1988*, Mainz: 51-61.

Uz, D. M.

2013 *Teos’taki Dionysos Tapınağı*, Ankara.

Yılmaz-Çorbacı, H.

2009 “Anadolu Medeniyetleri Müzesi’nde Bulunan Bir Grup Megara Kâsesi”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 130: 57-80.

List of Figures

Figure 1: Findspots of mold-made bowls around the Hellenistic City Walls (Aerial Photo).

Figure 2: Imbricated-leaf Decorated Bowls (B1-B6), Long Petal Bowls (B4-B11), Floral Decorated Bowls (B12-B26), Figure-decorated Bowls (B28-B29), Pieces of Frames (B30-B51) (Photo by R. Tamsü Polat).

Figure 3: Floral Decorated Bowls (B27), Figure-decorated Bowls (B28-B29), Pieces of Frames (B30-B51), Pieces of Mold (M1) (Photo by R. Tamsü Polat).

Figure 4: Drawings of mold-made potteries (Drawing R. Tamsü Polat).

Figure 5: Drawings of mold-made potteries (Drawing R. Tamsü Polat).

Konane Kale Tepe Yerleşmesi Hellenistik Dönem Savunma Sistemi¹

Uygar HECEBİL²

[132]

Keywords: Pisidia, Konane, Hellenistic Period, Defense System, Garrison.

Konane Kale Tepe Settlement is located in the northwest part of Pisidia. Konane occupies an important place in respect to its position. It is located on the course of the north-south route of the antique cities of Apollonia and Seleukeia Sidera, both of which were founded as colony cities during the reign of Seleukos Dynasty. Konane – Kale Tepe Settlement, which was probably founded to maintain the security of Seleukeia Sidera in particular and positioned on a hill at an elevation of 1676 m, depicts the typical features of a military garrison. The archaeological surveys showed that this settlement had almost all the elements of a defense system such as fortification walls, turrets, gates and moats. The defense system was shaped according to the topography of the area. Besides, it took a considerably large portion of land under control thanks to its peculiar location. Taking all these aspects into account, an effort was made in the current study to comprehend how the defense systems developed during Hellenistic Period were positioned in Konane – Kale Tepe Settlement making use of such documentation as the measurements carried out in the site, aerial photographs and drawings.

[133]

Anahtar Kelimeler: Pisidia, Konane, Hellenistik, Savunma, Garnizon.

Pisidia Bölgesi'nin kuzeybatısında konumlanan Konane Kale Tepe yerleşmesi, konumu itibarıyla oldukça önemli bir yere sahiptir. Seleukos Hanedanlığı Döneminde koloni kenti olarak kurulan Apollonia ve Seleukeia Sidera kentlerinin kuzey-güney doğrultusundaki yol güzergâhı üzerinde, güvenliğin sağlanabilmesi amacıyla 1676 m yüksekliğindeki Konane Kale Tepe yerleşmesi, askeri garnizon özelliği göstermektedir. Yapılan yüzey araştırmaları sonucunda savunma sistemini oluşturacak unsurların (sur duvarları, kuleler, kapılar ve hendek) neredeyse tamamına sahip olduğu görülmektedir. Özellikle arazinin topografyasına göre savunma sisteminin şekillendirildiği görülmektedir. Ayrıca konumu itibarıyla oldukça geniş bir alanın kontrolünü sağlamaktadır. Tüm bu özellikler dâhilinde, Hellenistik Dönemde geliştirilen savunma sistemlerinin, Konane Kale Tepe yerleşmesinde ne şekilde uyarlanmaya çalışıldığı yapılan ölçümler, hava fotoğrafları ve çizimler gibi dokümantasyonlarla anlamlandırılmaya çalışılmıştır.

¹ Hakeme Gönderilme Tarihi: 09.03.2016; Kabul Tarihi: 07.04.2016.

² Uygar HECEBİL, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, TR 32260 Çünür/ ISPARTA; uylarhecebil@gmail.com.

Kuzeybatı Pisidia Bölgesi'nde konumlanan ve kale tipi bir yerleşme olan Konane Antik Kenti savunma sistemlerinin (sur duvarları, kapılar ve kuleler) irdelenmesi bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Savunma sistemlerinin detaylı olarak incelenmesi sonucunda elde edilecek veriler yerleşim alanlarının ekonomik ve politik olarak sahip oldukları bölgenin sınırlarının yanı sıra, bu yerleşmenin etrafında konumlanan diğer yerleşim yerleriyle ilişkilerinin anlaşılabilmesi bakımından önem taşımaktadır. Kuzeybatı Pisidia Bölgesi içerisinde yer alan Konane Kale Tepe yerleşmesinin savunma sistemleri, bölgenin Hellenistik Dönem boyunca karşı karşıya kaldığı politik olaylar sonucunda polis ve askeri garnizon gibi yerleşim modellerinin aldığı şekillenmeyi değerlendirebilmeyi mümkün kılmaktadır¹.

Tarihsel Çerçeve ve Hellenistik Dönemde Koloni/Kale Kentler

MÖ 281 yılında Kurupedion Savaşı'nın ardından neredeyse tüm Anadolu Seleukoslar'ın hâkimiyetine girmiştir. Genel olarak bakıldığında Pisidia, Phrygia, Lydia, Karia Bölgelerinde Seleukoslar'ın egemenliği görülmektedir (Schafer 1950: 243-246; Özsait 1985: 116; Brandt 1992: 39-44; Bracke 1993: 17; Kosmetatou 1997: 21). I. Seleukos Nikator ve onun ardılları tarafından kurulan koloniler sayesinde doğuda Hindistan, batıda Ege Denizi'ne kadar uzanan büyük bir coğrafyanın egemenliği kontrol altına alınmıştır (Cohen 1978: 4; Kosmetatou 1997: 5-6; Kaya 2000: 121). Aslında bu dönemde kurulan her yeni yerleşmenin kent anlamından çok koloni amaçlı kurulduğu, fakat antik yazarların Hellenistik Dönem krallıklarında kurulan yerlerin statüsüne bakılmadan, koloni olsa bile kent olarak adlandırdıkları görülmektedir (Cohen 1978: 19-20; Kaya 2000: 121)². Seleukosların bir yerleşimi koloni olarak kullanılabilmesi için belirli kriterleri göz önüne aldıkları anlaşılmaktadır. Koloniler kurulmadan önce, özellikle savunmasının güçlü olması, su kaynaklarına yakınlığı, hayvancılık ve tarımın yapılabilmesi için bereketli topraklara ve kereste ihtiyacını karşılayabilecek ormanlık alanlara ihtiyaç duyduğu anlatılmaktadır (Cohen 1978: 7-8; Kaya 2000: 131-132).

Seleukoslar'a ait kolonilerin beş farklı kral tarafından kurulduğu öne sürülmektedir. Bu krallar sırasıyla I. Seleukos Nikator, I. Antiokhos Soter, II. Antiokhos Theos, III.

Antiokhos Megas ve IV. Antiokhos Epiphanes şeklinde sıralanmaktadır. Bu kralların her birinin ne kadar koloniye sahip olduğu konusunda kesin bir bilgi mevcut değildir (Cohen 1978: 12-13). Ancak, I. Seleukos'un Kurupedion Savaşı'nda elde ettiği zaferin ardından sadece yedi ay daha hayatta kalmış olması, Pisidia, Phrygia ve Lydia Bölgeleri'nde kurulan koloni organizasyonlarında pek fazla katkısının olmadığını düşündürmektedir (Cohen 1978: 11-13).

Hellenistik Dünya'da büyük ve modern kentler Yunanistan ya da Makedonya dışında daha çok zengin krallıklar olan Pergamon, Suriye ve Mısır'da da görülmektedir. Yapılan arkeolojik çalışmalarla bu büyük kentlerin Pergamon ve Seleukos Krallıklarına ait oldukları konusunda yeteri kadar bilgi mevcuttur (McNicol 1997: 1-2). Küçük Asya olarak adlandırılan bu bölge, Antik Dönemde büyük ticaret yollarına sahiptir. Söz konusu ticaret yollarına ait ilk kol, doğuya doğru Ankyra'dan Halys Nehrinin yukarısında Kaesarea ve sonunda Tyana ve Kilikia kapılarına; ikinci kol güneye doğru Pisidia Antiokheia üzerinden Pamphylia'ya, üçüncü kol ise güney batıya doğru Philadelphia'dan Sardis ve Smyrna'ya takip etmektedir (Winter 1971: 36-37). Ticaret yollarının güvenliğini sağlamak sadece Hellenistik Dönemde öne çıkan bir strateji değildir. MÖ 9. yüzyıldan MÖ 7. yüzyıla kadar geçen süre zarfında, Batı ve İç Anadolu'nun kontrolünü sağlayan Phryg Krallığı'nın savunma sistemlerinin, konum olarak ticaret yollarına yakınlığı ve büyük blok taş, sık duvar örgüsüyle inşa edildiği görülmektedir (Lawrence 1979: 29). I. Seleukos Nikator ve onun ardılları tarafından kurulan koloniler sayesinde doğuda Hindistan, batıda Ege Denizi'ne kadar uzanan büyük bir coğrafyanın egemenliği kontrol altına alınmıştır (Cohen 1978: 4-5; Kaya 2000: 121).

Seleukos Dönemi kentlerinde öncelik, ticaret limanları ve kesintisiz ticaret yollarının güvenliğini sağlamaktır. Bunun için güçlü savunmanın olması, düşman saldırılarına karşı başarılı olabilmek açısından önemlidir. Hellenistik Dönemde büyük ölçekli stratejik önem taşıyan ana merkezlerin güvenliği, sınırların yakınlarına konumlandırılan veya daha önceki dönemlerde kullanılan güçlü kaleler ile sağlanmıştır. Seleukoslar Magnesia Savaşına (MÖ 190) kadar eski yapıları onarıp yeni yapılar yaparak Küçük Asya'da kontrolü ellerinde tutmuşlardır (Appian, XI.6; Livius, XXXVII; Winter 1971: 39-40). Seleukoslar'ın Ephesos'tan Suriye ve Mezopotamya'ya kadar ulaşan ana yolun güvenliğini sağlamak için Batı Anadolu'da Maiandros Irmağı ve oradaki verimli ovalara sahip tepeler üzerine özellikle Galatlar'ın kuzeyden gelebilecek tehlikelere karşı, sınır teşkil edecek yerlere koloniler kurmuşlardır (Özsait 1985: 45-51; Kaya 2000: 123; Vanhaverbeke – Waelkens 2005: 49-50).

Seleukos, Hanedanlığı boyunca üç tip kolonizasyon kullanmıştır. Bunlardan ilki *kleros* tipi kolonilerdir. I. Antiokhos tarafından Suriye ordusunda hizmet etmiş ya da aktif bir şekilde askerliği devam eden komutanlar yerleştirilmiştir (Cohen 1978: 45; Akalın 2006: 70-71). İkinci tip koloniler sivil kolonilerdir. Üçüncü tip ise asker ve sivillerden oluşan kolonilerdir (Kaya 2000: 130). Seleukosların kontrolü altına giren Pisidia'da da Seleukoslar Bölge'nin kuzey sınırından geçen ve Suriye'yi Anadolu'ya; Gülek Boğazı'ndan geçerek Kilikya ile Ege'yi bağlayan; MÖ 300-100 yılları arasında gelişen doğu ticaret yolu olarak

¹ Isparta İli ve İlçelerinde yürütülen Isparta Arkeolojik Surveyi (IAS) Başkanı Sayın Doç. Dr. Bilge HÜRMEZLÜ KORTHOLT'a; Süleyman Demirel Üniversitesi Bilimsel Araştırma Koordinasyon (BAP) Birimine (4377-YL1-15 no'lu proje), Koç Üniversitesi Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi (AKMED) yönetimine, Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) 111K376 no'lu "Kuzeybatı Pisidia Bölgesi Hellenistik ve Roma Dönemi Yerleşim Modellerinin İncelenmesi" konulu projeden sağlanan desteklerden ötürü anılan kurumlara teşekkür ederim.

² Büyük İskender ve ardıllarının Hellen kültürünü yayma amacıyla tercih ettikleri yeni yerleşim yerleri kurma politikası ve şehirleşme anlayışının yoğun bir biçimde uygulandığı görülmektedir. Özellikle İskender'in ölümünden sonra, komutanları arasında paylaşılan topraklarda bölge kontrolünün sağlanabilmesi ilk etapta askeri koloniler ile gerçekleşmiştir. Konum olarak bakıldığında stratejik noktalara kurulan bu koloniler, bölge içerisinde bulunan yerel halkları kontrol ettiği gibi, ayrıca askeri sevkiyatlarda yol ve sınır güvenliğini de sağlamaktadır. Daha sonra sivil halk göçleriyle bu koloni yerleşimlerinin büyüterek kentleşme sürecine girdiği görülmektedir (Akalın 2006: 66-74; Hürmezli 2015: 169-186).

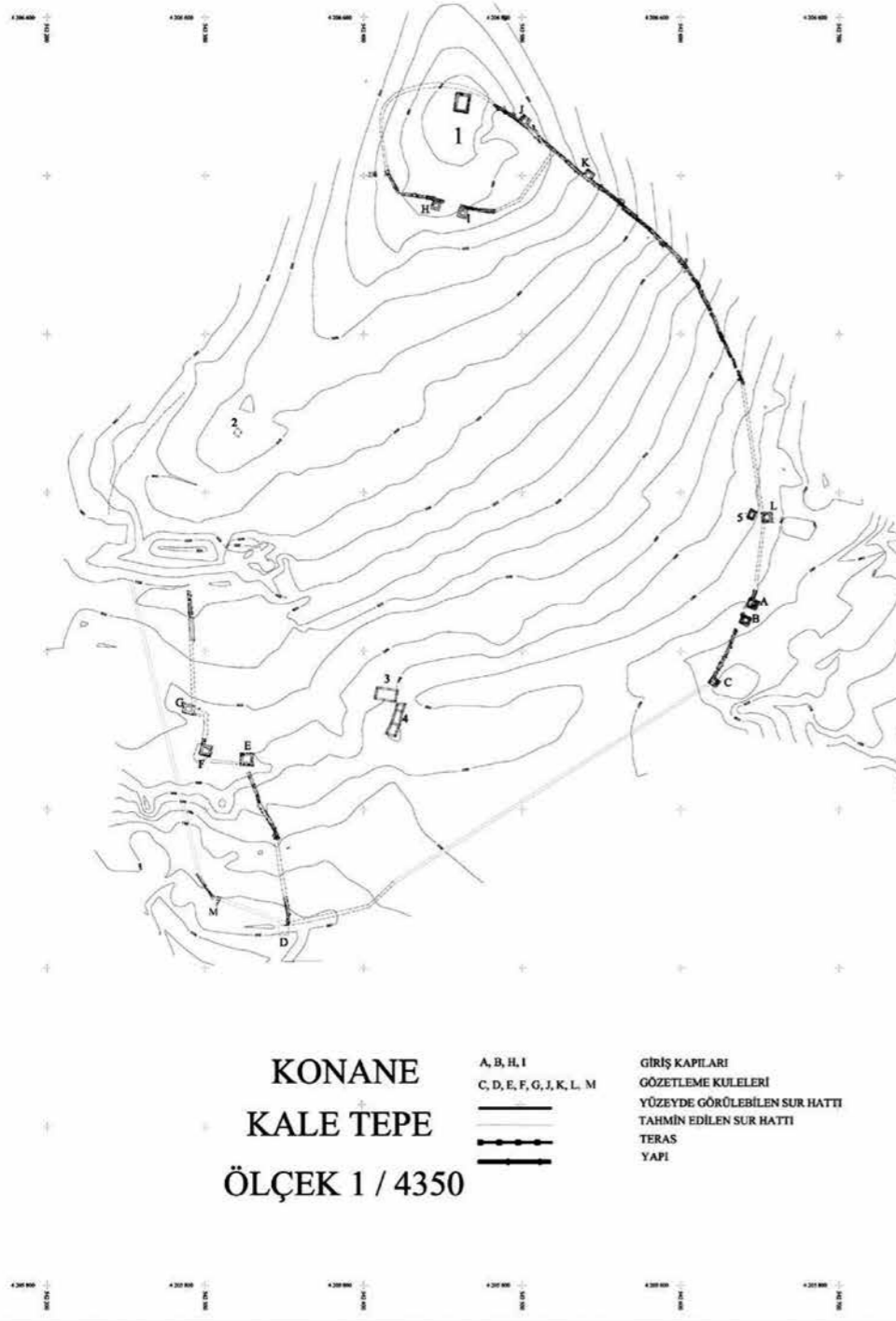

Fig. 1: Konane Kale Tepe Yerleşmesi Topografik Plan (IAS arşivi Uygar Hecebil).

Fig. 2: Konane Kale Tepe Yerleşmesi Giriş Kapıları (IAS arşivi, Uygar Hecebil).

Fig. 3: Konane Kale Tepe Yerleşmesi A Giriş Kapısı Kapı Sürgüsü Deliği (IAS arşivi, Uygar Hecebil).

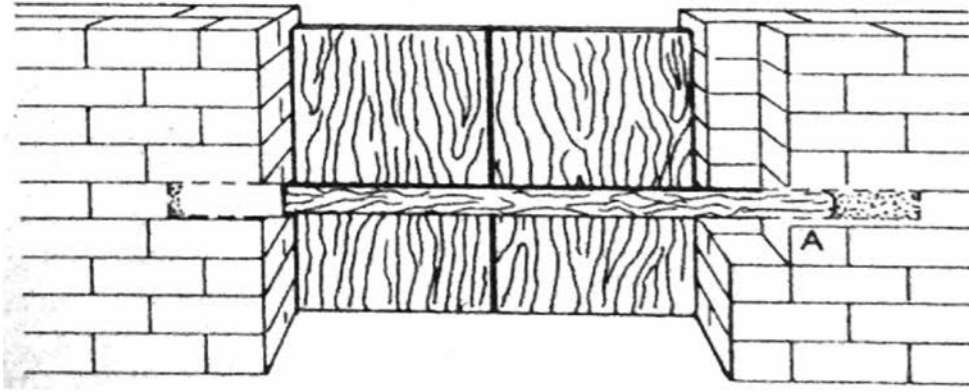

Fig. 4: Giriş kapısı sürgü sistemi (Winter 1971: 259, Fig. 299)

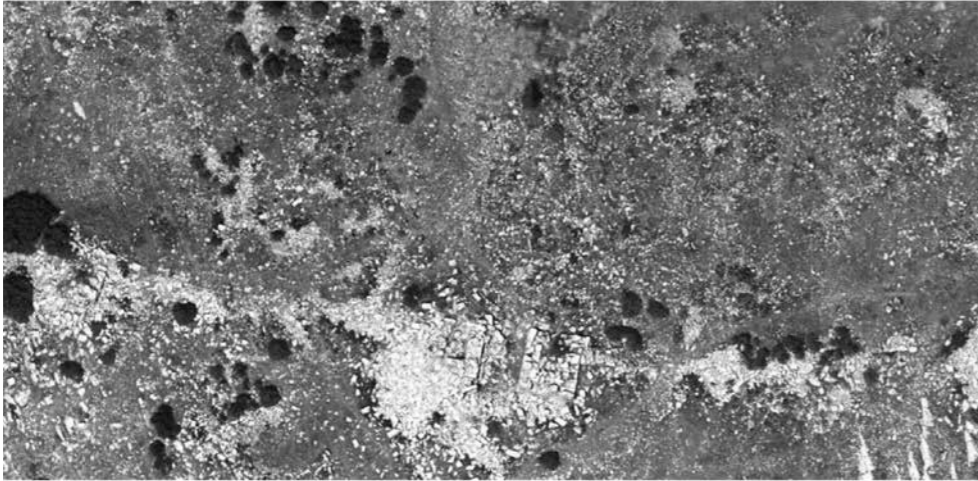

Fig. 5: Konane Kale Tepe Yerleşmesi Giriş Kapısı Avlu (IAS arşivi, Hava Fotoğrafi, Uygar Hecebil).

kullanılmaya başlanan yol üzerinde askeri karakterli dört yerleşme kurmuştur (Levick 1967: 127-127; Bingöl 1994: 46). Bunlar Seleukeia Sidera, Apollonia, Pisidia Antiokheia ve Neapolis kentleridir (Levick 1967: 127-129; Özsait 1985: 124-125; Özhanlı 2013: 156-157; Hürmüzlü 2015: 173). Kuzeyden gelebilecek Galat tehlikesi dışında, güneyde Sagalassos gibi bağımsızlıklarından vazgeçmeyen kentlerin Antiokhos'a karşı ayaklanmalarını önlemek amacıyla Seleukeia Sidera Kenti ile bölgenin kontrolü sağlanmıştır (Bevan 1902: 166; Vandorpe 2000: 498).

Hellenistik Dönemde yaşanan savaşlar ve Büyük İskender'in ardılları arasındaki mücadeleler Pisidiada savunmaya büyük önem verilmesine neden olmuştur. Bölge'de yaşanmış savaşlar ve Hellenistik Dönemin yayılcı politikası ile ele geçen yerlerin korunması için,

belirli bir savunma sisteminin olması şarttır. Olası bir dış saldırı karşısında önce bu dış savunma hattının aşılması gerekmektedir. Arazinin durumuna ve yerin önemine göre kule ve kaleler stratejik önemi olan tepeler üzerine inşa edilmiştir. Erken Hellenistik Döneme tarihlenen Konane Kale Tepe yerleşmesi de bu anlayışla iskân görmüş bir yerleşmedir. Kale Tepe buluntuları MÖ 4. yüzyılın sonundan 1. yüzyılın başına tarihlenen bir döneme işaret etmektedir (Hürmüzlü 2013: 146)³. Aktif savunma politikaları kapsamında güneye doğru uzanan yollar üzerine Konane Kale Tepe yerleşmesi gibi doğu-batı, kuzey-güney doğrultusunda, stratejik yerlere karakol görevi görebilecek, askeri garnizon şeklinde yerleşimlere yer verilmiştir. Pisidia Bölgesi'nin kuzeybatısında Kale Tepe üzerinde yer alan yerleşme, Pisidiada birçok noktada karşımıza çıkan küçük ölçekli, dağ zirvelerinde veya yüksek tepeler üzerinde konumlanmış yerleşmelerle benzerdir (Cohen 1996: 57).

Hellenistik Dönem Savunma Sistemlerinin Genel Özellikleri

Hellenistik Dönemin yayılcı politikası ile ele geçen bölgelerin korunması için, güçlü ve caydırıcı bir savunma sisteminin olması gerekmektedir. Arazinin durumuna ve yerin önemine bağlı olarak kule ve kaleler stratejik önemi olan tepeler üzerine inşa edilmiştir (Akarca 1998: 118). Sınırları savunan kalelerin düşmanı tamamen durdurması söz konusu değildir. Fakat düşmanı hırpalamaya ve tedirgin etmeye yetecek güçtedir. Kuleler vasıtasıyla kentlerin birbiriyle iletişimi ateşle işaret verilerek olmaktadır. Böylelikle haberleşme için iki, üç ya da daha fazla günde kat edilebilecek mesafe yerine, ateşle işaretleşerek, kısa sürede kentler birbirleriyle iletişim sağlamaktadır. Polybius bu durumun özellikle savaşlarda taşıdığı büyük öneme işaret etmektedir (Polybius, X. 43).

Hellenistik Dönem kentlerinin savunma hattı, sınıra en yakın yerden uzak, uzun mesafede ve alanın karakteristik özelliği ne olursa olsun her zaman büyük meblağda paralar ile inşa edilmiştir. Büyük ölçekli kentler ve limanlar, Hellenistik Dönemde giderek artmakta olan güvenlik zafiyeti, ticari çatışmalar ve karmaşık olaylar sonucunda doğabilecek sorunların müdahalesi için kolayca ulaşılabilir alanlarda farklı savunma sistemleriyle koloni kentler inşa edilmiştir (Winter 1971: 60).

Temel olarak Yunan etkisinin görüldüğü kentlerin duvarları malzeme olarak üç ana gruba ayrılmaktadır. Bunlar; temeli taş olan kerpiç duvarlar, duvarları perdeli olan ve zemin katlı taşlı kuleler ile üst tarafların ağaç ve tuğladan oluşan bölümler, son olarak girişleri taşlardan inşa edilen duvarlardır. İlk grup sayılı örnekler dışında çok tercih edilmemiştir. Üçüncü grup ise çoğunluğunu MÖ 4. yüzyıldan sonra inşa edilmiş kent duvarlarını içerir

³ Sparta'nın 24 km kuzeyinde bulunan Gönen İlçesi'nin 4,5 km kuzey batısında 1676 m yüksekliğe sahip Kale Tepe Mevkii'nde arkeolojik çalışmalar devam etmektedir (Hürmüzlü 2013: 146; Hecebil 2014: 13; Hecebil - Browne - Hürmüzlü - Kohlmeyer 2015: 34; Fig. 1). Konane tarihçesinin oldukça değişken dinamikler üzerine kurulu olduğu, son zamanlarda yapılan yüzey araştırmaları ile tespit edilen arkeolojik buluntular ışığında anlaşılmaktadır (Hürmüzlü - De Giorgi - Iversen 2009: 235-245).

Fig. 6: Konane Kale Tepe Yerleşmesi, 1 no'lu Yapı ve İç Kale Diatekhisma, Hava Fotoğrafı (LAS arşivi, Uygar Hecebil).

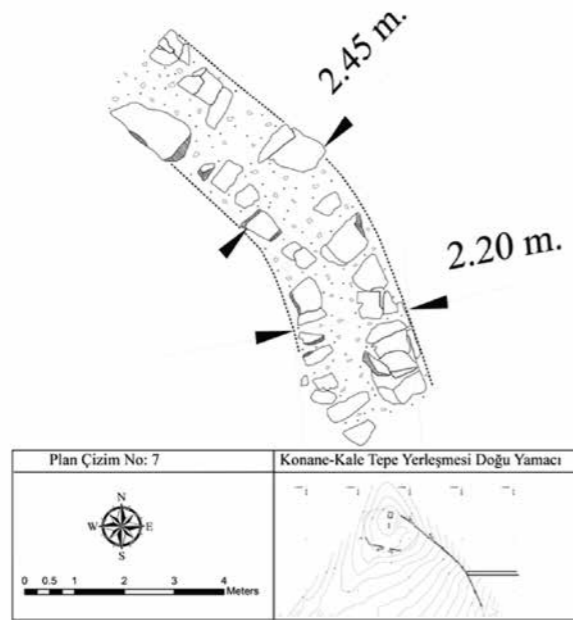

Fig. 7: Konane Kale Tepe Yerleşmesi Doğu Yamacı Plan Çizim No: 7 (LAS arşivi).

(Winter 1971: 69; Akarca 1998: 107-109). Bununla birlikte, savunma amaçlı yapılan sur hatlarının taş ve kerpiçten yapıldığı görülmektedir.

Savunma sistemleri oluşturulurken darbe ve güllelere karşı dayanıklı olması dikkat edilen bir faktördür. Sağlamlığı arttırabilmek amacıyla sur duvarlarına farklı tiplerde dolgu yapılmıştır. Dolgulu sur duvarları; sade dolgulu, çift örgülü, bölmeli ve atkılı olmak üzere dört gruba ayrılmaktadır. Birinci çeşitte iki taş örgü arasında döküntü taş, toprak ya da kerpiç doldurmakla yetinilmiştir. Çift örgülü duvarlar daha fazla sağlamlık kazandırmak için, duvarların iç yüzlerine tarla taşlarından ikinci bir duvar örülmüştür. Bu teknik çok defa, duvar kalınlığı fazla olmayan kulelerde kullanılmıştır. Bölmeli ve atkılı yapılar daha dayanıklı bir yapı meydana getirmiştir. Bölmeli duvarda dış yüzler ince bölme duvarları ya da atkı taşları ile bağlanıp; meydana gelen bölmelere, taş, toprak ya da kerpiç doldurulmuştur. Atkılı duvarlarda dış yüzler örülürken duvar içine, aralıklı olarak atkılı taşlar uzatılır ve boşluklar dolgu malzemesi ile doldurulmaktadır (Winter 1971: 70-77; Akarca 1998:107-108).

Konane (Kale Tepe) Yerleşim Örneği

Pisidia Bölgesinde yapılan araştırmalar sonucunda Hellenistik Dönem özellikleri gösteren yerleşim yerleri ve kentlerin savunma sistemlerinin ölçüleri arazinin topografyasına göre değişiklik göstermektedir. Bunlara örnek olarak Adada, Pisidia Antiokheiası, Arriassos, Kapıkaya (Yenice Boğazı), Kaynar Kale, Kremna, Pednelissos, Sagalassos ve Seleukeia Sidera gösterilebilir⁴.

Pisidia kentlerinin Hellenistik Dönemde güvenliği sağlayabilmek için kuleleri, kapıları ve sur duvarlarıyla oluşturulan savunma hattının, Strabon'un da aktarımıyla "Pisidialıların Pamphylia Ovası'nı çeviren dağlık arazide oturduklarını" (Strabon, XII.7.1.-2.) söylemiş olması, bölgedeki askeri özellik gösteren kentlerin bu standartlara uygun olarak konumlandırıldığı göstermektedir (Mitchell 1991a: 139). Bu özellikler dikkate alındığında, Kale Tepe'nin 1676 m yüksekliğe sahip dağlık bir arazi üzerine kurulmuş olmasının nedeni de ortaya çıkmaktadır.

Kale Tepe'nin iyi durumda korunmuş olan sur duvarlarıyla tahkim edilmiş ve sivil yapılarla cadde sistemlerinin izlenebildiği Hellenistik Döneme ait bir çekirdek yerleşme alanı olduğu görülmektedir (Hürmüzlü 2010: 124; Hürmüzlü 2013: 145; Fig. 1). Yüzey araştırmaları sonucunda, Konane Antik Kenti'nin Hellenistik Dönemine ait olan Kale

⁴ Kent ve yerleşimlerin detaylı ölçümleri için bkz.: Adada (Büyükkolancı 1998: 17; Özden 2006: 13; Laufer 2010: 170-173), Pisidia Antiokheiası (Mitchell - Waelkens 1998: 91-96; Taşhalan 1997: 12; Özden 2006: 55; Sokolicek 2011: 286-287), Arriassos (Mitchell - Owens - Mitchell 1989: 63; Mitchell 1991a: 159-160; Mitchell 1991b: 94), Kapıkaya (Yenice Boğazı) (Akarca 1998: 124), Kaynar Kale (Aydal - Mitchell - Vandeput 1998: 275-276), Kremna (Akarca 1998: 78; Mitchell 1995a: 4; Mitchell 1995b: 46-50), Pednelissos (Işın 1998: 113-114; Vandeput - Köse 2003: 323), Sagalassos (Vandorpe 2000: 489-507; Özden 2006: 67-68), Seleukeia Sidera (Bingöl 1994: 53; Lafli 2001: 39, 74; Bingöl 2012: 459-461).

Fig. 8: Konane Kale Tepe Yerleşmesi Dolgu (LAS arşivi, Uygar Hecebil).

[142]

Fig. 9: Konane Kale Tepe Yerleşmesi Batı Yamacı Sur Dışı (LAS arşivi, Uygar Hecebil).

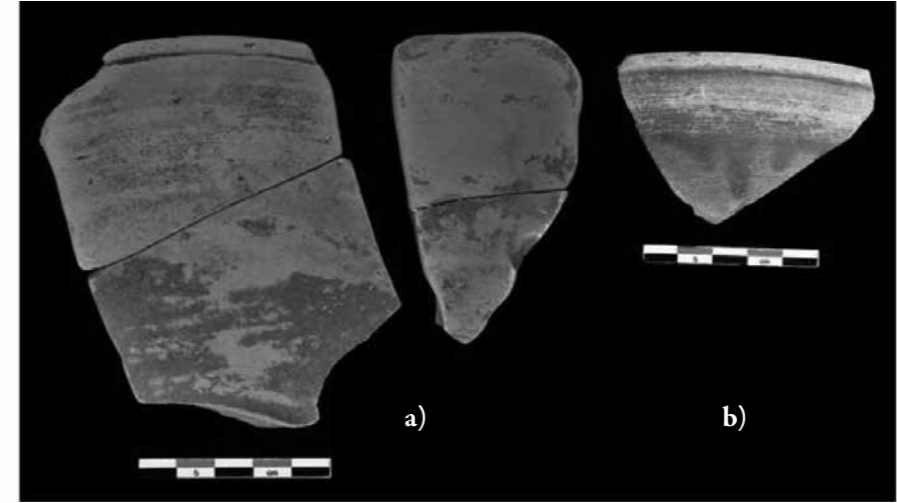

Fig. 10: a) KT046.35-1 (LAS arşivi).
b) KT050-2 (LAS arşivi).

Tepe yerleşmesinin mimari yapılar bakımından sade olduğu ve muhtemelen de Hellenistik Dönemde kurulmuş bir askeri garnizon olarak kullanılmış olabileceği ihtimali üzerinde durulması gerektiğine işaret eden önemli veriler elde edilmiştir. Yerleşmenin sur duvarlarının yaklaşık olarak 11,2 hektarlık bir yerleşmeyi çevrelediği, yapılan ölçümler sonucunda gözlenmiştir.

Kale Tepe yerleşmesine, büyük blok taşlar kullanılarak inşa edilmiş olan giriş kapıları ile girilmektedir (Fig. 2). Yerleşme bu giriş kapısına eklenen ve gözetleme kuleleriyle korunmuş, sur duvarıyla da çevrelenmiştir. Kapılarda kullanılan duvar örgüsünün bosajlı, isodomik ve köşelerinde kenar düzeltmesinin olması dikkat çekmektedir (Fig. 2). Ayrıca plan çizimleri sonucu kapılarda, şekilsiz atkılı dolgunun kullanıldığı görülmektedir. Blok taşların yüzeyinin bosajlı bir şekilde işlenmesi, MÖ 5. yüzyılda ortaya çıkmış, MÖ 4. yüzyılda yaygın olarak kullanılmıştır (Akarca 1998: 117). Giriş Kapısı'na ait kulelerde karşılıklı olarak yer alan cephelerde farklı ölçülerde, kare biçimli oyukların bırakılmış olduğu tespit edilmiştir (Fig. 3). Kapı açıklığı kapının büyüklüğüne göre, tek ya da çift kanatla kapatılmaktadır. Kanatlar ahşap ve arkadan kalaslarla sürgülenmiştir. Kalasın bir başı yandaki kapılardaki duvar içine bırakılmış yatağa sürülür, kuleli kapılarda ise kulenin içine itilirdi (Winter 1971: 259; Fig. 4). Kapılara ait hatıllarla ilişkili olması muhtemelen bu oyuklardan "A Giriş Kapısı'ndaki" 18 x 18 cm; "B Giriş Kapısı'ndaki" ise 34 x 24 cm ölçülerindedir. Birbirine paralel, karşılık gelen oyukların ölçüleri göz önüne alındığında B Giriş Kapısı'nın ölçülerinin, A Giriş Kapısı'na göre geniş olması muhtemelen kapı sürgüsünün B Giriş Kapısı'na doğru sürgüyle hareket ettirildiğini göstermektedir (Fig. 3).

Yerleşmeye, kapılardan giriş yapıldıktan sonra bir avlunun olduğu, hava fotoğraflarından elde edilen görüntüler sayesinde anlaşılmaktadır (Fig. 5). Kale Tepe yerleşmesinin kent planlaması açısından en aktif olduğu bölge, A ve B Giriş Kapılarından kuzeye doğru

[143]

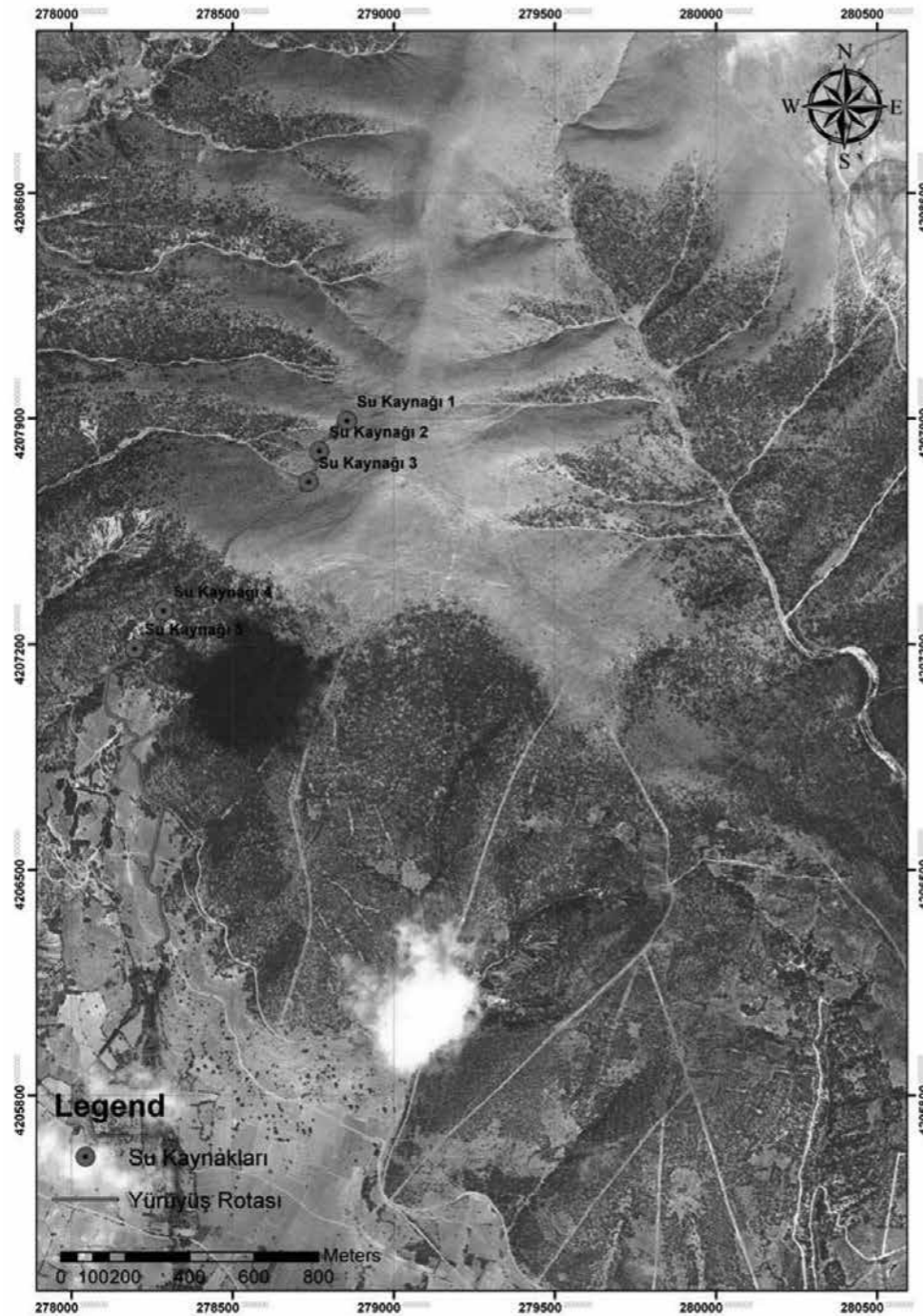

Fig. 11: Konane Kale Tepe Yerleşmesi Su Kaynakları, Quickbird 206 Uydu Görüntüsü, (IAS arşivi, Uygar Hecebil).

uzanan alanda, doğu-batı yönünde, kompleks yapıların olduğu tespit edilmiştir. Muhtemelen askeri garnizon özelliği taşıyan kentin, günlük yaşam faaliyetlerini ve yaşam yerlerini bu bölge oluşturmaktadır (Fig. 5).

Yerleşmenin zirvesinde yer alan 9,50 m x 12,20 m ölçülerinde dikdörtgen planlı bir yapı tespit edilmiştir (Fig. 6). Sur sisteminden bağımsız bir şekilde, doğu-batı sur hatlarına birleşen, kendisine ait bir çevreleme duvarı ve iki adet giriş kapısı bulunmaktadır (Fig. 1 ve 6). İşlevi henüz anlaşılmayan ve aydınlatılması için kazı çalışmasına ihtiyaç duyulan bu alanın (1 no.lu yapı) Kale Tepe yerleşmesinde diğer mekânlardan bağımsız olarak tasarlanmış ve ayrıca özel olarak korunmak istenmiş olduğu açıktır. Muhtemelen yönetici konutu veya kutsal temenos alanının diatekhisma duvarları ile çevrili bir iç kale olduğu düşünülmektedir⁵. Belirtilen bu alanda girişin kontrollü bir şekilde olması amaçlanmıştır. Hellenistik Dönemde diatekhisma duvarlarıyla çevrili iç kale özelliğine sahip; Priene, Latmos Herakleiası ve Assos Kentleri bu duruma örnek olarak gösterilmektedir (McNicoll 1997: 189; Akarca 1998: 132).

Konane Kale Tepe Yerleşmesine ait savunma sistemlerini oluşturan sur duvarları yüzeyde rahatlıkla izlenebilmektedir (Fig. 1). Korunma durumu iyi olan kurtinlerin yaklaşık uzunluğu 443 m'dir. Tepe'nin doğu yamacını çevreleyen sur hattının, arazinin topografik özellikleri dikkate alınarak inşa edildiği anlaşılmaktadır. Topografyaya göre daraldığı ya da genişlediği, çoğu yerde sur bloklarının ana kaya zemine oturtulmaya çalışıldığı görülmektedir. Sur duvarı hattının korunmuş olan kısmında yapılan ölçümlerde, duvar kalınlığının genişliği yaklaşık 1,80 m – 2,10 m arasında değiştiği tespit edilmiştir. Ölçülerin bu kadar değişiklik göstermesi, daha çok engebeli ya da eğimli arazilerde testere şekline benzer duvar hattının oluşturulmasından kaynaklanmaktadır (Akarca 1998: 133-134)⁶. Ayrıca sur duvarının dönüş yaptığı alanlarda duvar kalınlığının 2,20 m – 2,45 m arasında genişlediği gözlemlenmiştir (Fig. 7). Pisidia Bölgesi kent ve kale yerleşmelerinde sur duvarlarının kalınlığı değişiklik göstermektedir. Pisidia Antiokheiası'nda duvar kalınlığı 1,50 m ile 5,50 m arasında (Taşlıalan 1997: 12; Özden 2006: 55); iken, Kapıkaya (Yenice Boğazı) kale yerleşmesinde (Akarca 1998: 125) 2,50 m ile 2,60 m arasında değişiklik göstermektedir. Konane Kale Tepe yerleşmesinin yaklaşık 15 km güneydoğusunda yer alan Seleukeia Sidera'nın koruna gelmiş olan sur hattı akropolisin güneydoğusunda bulunmakta ve uzunluğu yaklaşık olarak 88,30 m'dir. Savunma sisteminin yapımında arazinin topografik özelliği önemli bir yer tutmaktadır. Sur hattının yer yer ana kaya üzerine oturtulduğu görülmektedir. Hattın dolgusu ise blok taşların büyük olarak kullanılmasından dolayı dolgu olarak blokları kenetleyerek inşasının yapıldığı sonucuna ulaşılmıştır.

⁵ Diatekhisma (iç sur): Yerleşmelerin içinde belirli bölgeleri sınırlayan ve onları kentin geri kalan bölümünden ayıran surlar bulunmaktadır. Kutsal ve idari alanlar temenos duvarları ile ayrılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Sokolicek 2010: 219-237.

⁶ Bu tip sur duvarlarının detaylı örnekleri için bkz. Winter 1971: 116-118.

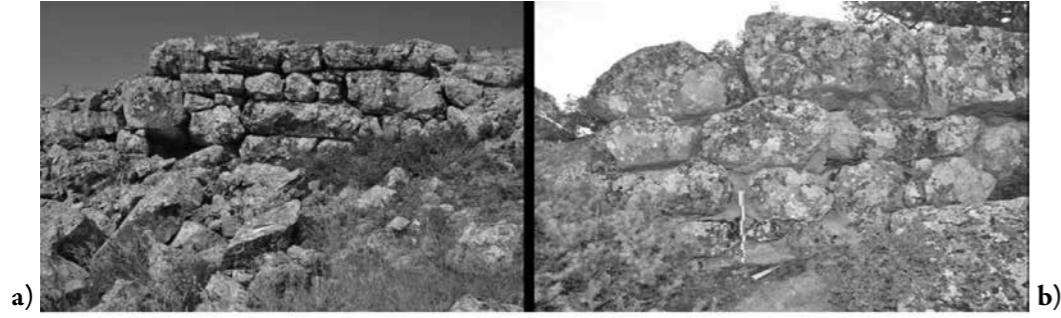

Fig. 12: a) Konane Kale Tepe Yerleşmesi Doğu Yamacı Sur Hattı, Çizim No: 4 (LAS arşivi, Uygar Hecebil).
b) Güneykent Kale Tepe Mevkii Kuzey Yönüne Doğru Takip Eden Sur Hattı (LAS arşivi, Uygar Hecebil).

Fig. 13: Seleukeia Sidera, Akropolün Güney Doğusundaki Sur Hattı Cephe (LAS arşivi, Uygar Hecebil).

Sur duvarının inşasında kullanılan dolgu genişliği ise yaklaşık 80 cm olarak tespit edilmiştir. Sur hattının dolgusunda, çakıl taşları ve yumruk büyüklüğünde taşlar kullanıldığı gözlenmiştir. Kale Tepe’de yapılan gözlemler sonucunda, sur hattında kullanılan dolgunun sade dolgu şeklinde olduğu ve iki taş örgü arasına döküntü taş, toprak ya da kerpiç doldurmakla yetinildiği anlaşılmaktadır (Fig. 8).

Konane Kale Tepe yerleşmesinde, savunma sistemini oluşturan sur duvarları ve kuleler, arazinin topografyasına göre oluşturulmuştur. Tepenin güneybatı yamacında iki farklı sur hattı dikkat çekmektedir. Muhtemelen Erken Dönemde kullanılan sur hattı⁷, Hellenistik Dönemde içeri çekilmiş ve dışarıda kalan duvar proteikhisma şeklinde ilk savunma amacıyla kullanılmış olmalıdır (Fig. 9). Bu durum Hellenistik Dönem kalelerinden daha erken döneme ait sur sistemleri ve kalelerin kendilerinin yeniden iskân edilmesine bir örnek oluşturmaktadır. Duvar işçiliği açısından blok taşların işlenişi, doğu yamacındaki sur hattında görülen ve Hellenistik Dönem öncesi yerleşmesine ait olduğu düşünülen polygonal ve bosajlı taş bloklarla benzerliği nedeniyle dönemsel olarak çağdaş olabileceğini düşündürmektedir (Fig. 9). Nitekim söz konusu alanda toplanan seramiklerin MÖ Geç 4. yüzyıla tarihlendiği görülmektedir; bu buluntular arasında, MÖ 4. yüzyılın sonuna tarihlenen ve dönemin sıklıkla kullanılmış formları olan dışa çekik ağızlı, küresel gövdeli kâseler yer almaktadır. Bu küresel gövdeli kâseler çift daldırma firnisli olup ağız profilinde çeşitlilik göstermektedir (Fig. 10). Benzer örnekleri Atina Agorası⁸, Daskyleion ve Klazomenai’de bulunan bu gruba ait örnekler yaklaşık MÖ 350-275 yıllarına tarihlendirilmiştir⁹.

Kale Tepe’nin kuzeybatı-batı yamacında, sur hattının yapılmamış olması, kentin bu bölgede savunmayı su kaynakları ile yapmış olduğu ihtimalini ortaya çıkarmıştır. Nitekim Winter ve Akarca, “su destekli” veya “hendek” şeklinde savunmanın Hellenistik Dönemde yapıldığından söz ederler (Winter 1971: 47-53; Akarca 1998: 175-176). 2014 yılında yapılan yüzey araştırması sonucunda bu durumu açıklar nitelikte bulgular ile karşılaşılmıştır. Yaklaşık olarak 1576 m yüksekliğe sahip olan kuzeybatı yamaçta, Kale Tepe’nin batısında bulunan derin vadiye, farklı tepelerden giden birçok su kaynağının olduğu görülmektedir. Yaklaşık olarak 2,4 km kuzeyden güneye yapılan yürüyüş sonucunda Kale Tepe’nin güneybatı yamaçlarına inilmiş olup yol boyunca beş adet su kaynağı tespit edilmiştir (Fig. 11). Hellenistik Dönemde askeri yerleşim yerlerinde öncelikle dikkat edilen nokta, topografyanın yapısına göre savunma sistemleri uygulanmış olmasıdır. Batısında sur duvarının olmamasının ana nedeni olarak tespit edilen su kaynaklarının derin vadiye akmasıyla oluşan doğal oyukların hendek olarak savunmayı sağladığı anlaşılmaktadır.

Tepenin batı yamacından güneye doğru uzanan sur hattında güvenlik zafiyetinin olma ihtimaline karşı, Hellenistik Dönemde içeriye çekilmiş olan sur hattının dört adet kule ile desteklendiği görülmektedir (Fig. 1). Nitekim Seleukeia Sidera’ya kuzeybatı yönünde uzanan yolun ilk kontrolü bu yamaçtan yapılmaktadır. Bu nedenle, batı yamacından güneye doğru uzanan bölge, güçlendirilmeye çalışılmıştır.

⁷ Kale Tepe yerleşmesinin Makedonların geliştirmeden önce iskân edildiğine işaret eden seramik parçaları ele geçmiştir. Kale Tepe yerleşmesinin erken dönemine işaret eden bulgular için bkz. Hürmüzlü – De Giorgi – Iversen 2009: 238-239.

⁸ Atina Agorası örnekleri için bkz. Sparkes – Talcott 1970: 291-292, Fig. 8, 785.

⁹ Daskyleion örnekleri için bkz. Bulut 2007: 145-148; Klazomenai örnekleri için bkz. Egeci 2014: 22-23, No. 66 ve 67.

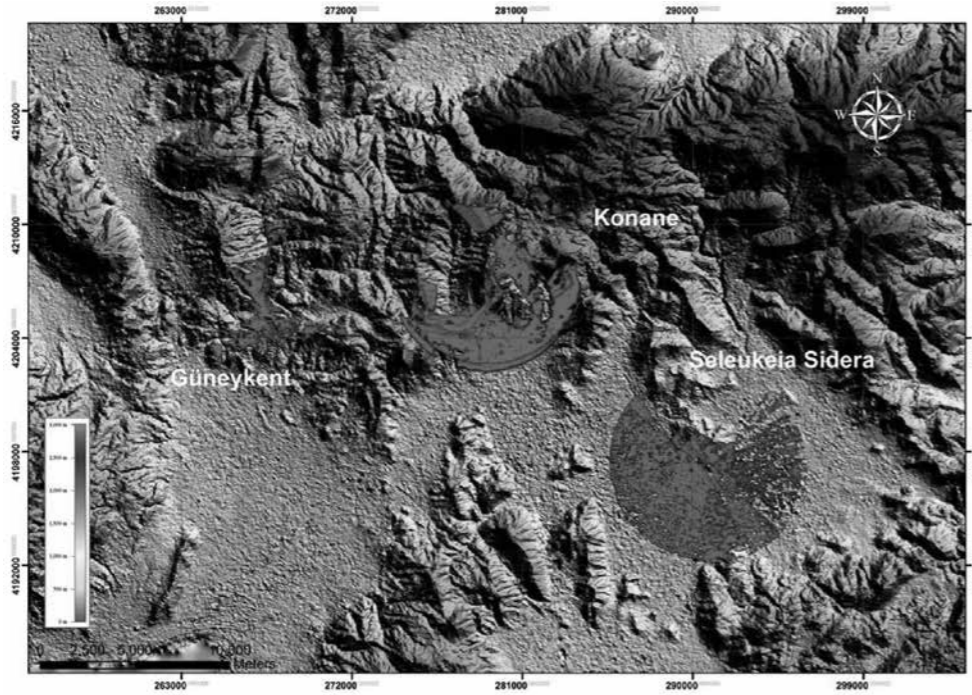

Fig. 14: Konane Kale Tepe Yerleşmesi, Seleukeia Sidera, Güneykent Kale Tepe Yerleşmesi Viewshed Analizi, (IAS arşivi, Uygar Hecebil).

Fig. 15: Seleukeia Sidera'dan Konane Kale Tepe Yerleşimine Bakış, Hava Fotoğrafı (Hürmüzlü 2015:174, Fig. 4).

Konane Kale Tepe yerleşmesinin kent planlaması açısından sur hattı içerisinde kalan yapıların işlevsel olarak özelliklerinin anlaşılabilmesi amacıyla havadan görüntüleme çalışmaları yapılmıştır. Elde edilen görüntülerde yerleşmenin giriş kapısından geçişi yapıldıktan sonra kuzey yönünde barınmaya yönelik yapıların olduğu görülmektedir. Ayrıca sur hattı içerisinde yapılan yoğun (intensive) yüzey araştırması sonucu, seramik parçalarının bu alanlarda yoğun olarak ele geçtiği tespit edilmiştir. Elde edilen görüntülerde büyük ölçekli yapıların, toplantı alanı veya askeri malzemelerin depolandığı alanlar olarak kullanılmış olma ihtimali üzerinde durulması gerekmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Pisidia Bölgesi'nde Büyük İskender'in Phrygia'ya geçerken sadece Selge, Termessos ve Sagalassos kentlerine uğramış olması, iç kesimlerde etkinliğinin olmadığı anlayışını ortaya çıkarmaktadır (Arrianos, I.27.-28). Büyük İskender'in Phryg Satrabı olarak atadığı komutanı Antigonos Monophtalmos'un MÖ 333 yılından MÖ 301 Ipsos Savaşı'na kadar geçen sürede Bölge'nin güneyini kontrol altına almak amacıyla Kretopolis Kenti'ni kurarak kolonizasyon çalışmalarına başladığı anlaşılmaktadır (Kosmetatou 1997: 21). Antigonos'un Bölge içerisinde koloni olarak kurulan Kretopolis yerleşmesi gibi örnek olabilecek başka yerleşmelerin varlığıyla ilgili net bir bilgi yoktur. Bundan dolayı, Bölge'nin Hellenistik Dönemi, tam anlamıyla Seleukoslar Döneminde yaşanmıştır. Büyük İskender ile başlayan Hellenistik Dönemin yayılmacı politikası, İskender'in ölümünden sonra ardılları arasında paylaşılan bölgelerde de hâkim bir düşüneydi. Nitekim Suriye'den Ege Denizi'ne kadar uzanan geniş bir coğrafyanın kontrolünü elinde tutmak isteyen Seleukoslar, bu amaçla stratejik yerlere konumlandıkları askeri garnizonlar ve koloni kentler ile güvenliği sağlamışlardır (Cohen 1978: 1-25). Pisidia Bölgesi'nde Seleukoslar Döneminde kurulan Apollonia ve Pisidia Antiokheia Kentleri, Bölge'nin kuzeyinde sınır kentleri olarak görülmektedir. Güneyde kalan Seleukeia Sidera kentinin yol güvenliğini sağlayabilmek amacıyla küçük ölçekli askeri garnizon özelliği taşıyan kale yerleşmelerine rastlanmaktadır. Isparta Arkeolojik Surveyi (IAS)¹⁰ çalışmaları kapsamında tespit edilen Konane Kale Tepe, Güneykent Kale Tepe (Özsait 2007: 112) ve Erenler Tepesi bu duruma örnek yerleşmelerdir.

Konane Kale Tepe ve Güneykent Kale Tepe (Fig. 12) yerleşmelerinde kullanılan teknik ve duvar işçiliği birbirine benzer özellikler gösterirken, koloni kent yerleşimi olan Seleukeia Sidera Antik Kenti'nde (Fig. 13) farklılıklar karşımıza çıkmaktadır. Giriş kapıları kesme taş örgü tekniğiyle yapılmış ve arazinin dağlık olması nedeniyle sur hattının belli bölgeleri ana kayaya oturtulmuştur. Dolgu olarak Konane ve Güneykent Kale Tepe yerleşmelerinde irili

¹⁰ Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ile Süleyman Demirel Üniversitesi Arkeoloji Bölümü Öğretim üyesi Doç. Dr. Bilge HÜR MÜZLÜ KORTHOLT başkanlığında yürütülen, Isparta İli ve İlçeleri Yüzey Araştırması 2008 yılından itibaren devam etmektedir.

ufaklı yumruk büyüklüğünde çakıl taşların kullanıldığı, Seleukeia Sidera Antik Kenti'nde ise blok taşların büyük olarak kullanılması sonucu dolgunun, taşlar ile yapıldığı görülmektedir. Özellikle Konane Kale Tepe yerleşiminin doğu yamacında bulunan yaklaşık 14 m lik sur hattı şekilsiz ve polygonal taş tipi ile örülmüştür. Bu yerleşimin jeopolitik konum olarak önemli olduğunu ve politik açıdan kargaşalı bir dönem olan Erken Hellenistik Dönemde bir an önce yapılıp büyük bir alanın kontrol altına alınması kaygısıyla inşa edildiği açıktır¹¹. Bu bağlamda, Güneykent Kale Tepe yerleşimi ve Seleukeia Sidera Antik Kenti'nin sur sisteminin inşasının nispeten daha uzun sürede tamamlandığı, yüzeyde tespit edilen blok taşların işlenmesi bakımından bu görüşü destekler nitelikte olduğu anlaşılmıştır.

Konane Kale Tepe ve Güneykent Kale Tepe Seleukedia Sidera Kenti'nin teritoriumunda yer alan ve bu koloni kentini korumaya yönelik yerleşim alanları olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Bu her üç yerleşiminin hâkim olduğu ve kontrol altında tuttuğu alanlar dikkate alındığında bu durum açıkça ortaya çıkmaktadır¹². Konane Kale Tepe yerleşiminde tespit edilen sekiz adet gözetleme kulesinin korunmuş yükseklikleri yaklaşık 4 m dir. Bu kulelere ait olan ve hemen kulenin önüne devrilen blokların yükseklikleri de dikkate alındığında yaklaşık 6 m yüksekliğe sahip olduğu tahmin edilmektedir. Seleukeia Sidera ve Güneykent Kale Tepe yerleşimlerinde muhtemel gözetleme kulelerinin varlığına işaret eden noktalarda, Konane Kale Tepe yerleşmesi ile dönemsel olarak çağdaş oldukları dikkate alınarak gözetleme kulelerinin yükseklik değerleri 6-8 m olarak kabul edilmiştir. Bu sayısal veriler bilgisayar ortamına girilerek Konane Kale Tepe yerleşmesi, Güneykent Kale Tepe yerleşmesi ve Seleukedia Sidera Kenti'nin hâkimiyet alanları gösterilmiştir. Elde edilen haritada, kuzey-güney ve doğu-batı yönlerinde ovalara hâkim oldukları ve muhtemelen Seleukeia Sidera'ya giden antik bir yolun koruma altına alındığı anlaşılmaktadır (Fig. 14 ve 15). Ayrıca Isparta İli ve İlçeleri Yüzey Araştırması kapsamında Konane Kale Tepe yerleşmesinin territoriumunda tespit edilen Hellenistik Dönem kırsal yerleşimlerin, hâkimiyet alanının içerisinde olduğu görülmektedir.

Konane Kale Tepe yerleşmesi, Hellenistik Dönem savunma sistemlerini oluşturan özelliklerin neredeyse tümüne sahiptir. Yerleşimin savunmasının sur duvarları, kaleler, diateikhisma veya proteikhisma gibi öğelerle sağlanmasının yanı sıra, batı yamacının su destekli bir savunmayla yapıldığı görülmektedir. Yüzey araştırması sonucu tespit edilen su kaynakları ve elde edilen hava fotoğrafları, tepenin batı yamacında sur hattının olmama sebebini açıklamaktadır. Su kaynaklarının derin vadiye akmasıyla oluşan doğal oyukların hendek

olarak savunmayı sağladığı anlaşılmaktadır. Pisidia Bölgesi'nde bu özelliğe sahip tek örnek yerleşim yeri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç olarak, Konane Kale Tepe yerleşmesi, iyi durumda korunmuş olan sur duvarlarıyla çevrelenmiş; 11,2 hektarlık bir alana sahip, cadde sistemleri ile sivil yapıların izlenildiği çekirdek bir yerleşmedir. Bu özellikleriyle Mitchell'in belirttiği, Hellenistik Dönem surlarının standart şemasına uymaktadır (Mitchell 1991a: 139). Küçük ölçekli bu yerleşimin, askeri bir garnizon özelliği gösterdiği ve polis olarak anılabileceği unsurlara MÖ 1. yüzyıla kadar kavuşmadığı anlaşılmaktadır.

¹¹ Kale Tepe'de bugüne dek ele geçen en erken tarihli Hellenistik Dönem seramikleri MÖ 4. yüzyılın sonuna tarihlenmektedir, bkz. Hürmüzlü 2013: 146.

¹² Coğrafi Bilgi Sistemlerine (CBS) uygun olarak yapılan bu çalışmalarda, ArcGIS yazılımı Arcmap eklentisi ile viewshed analizi kullanılmıştır. Analiz için gerekli olan parametreler şu şekildedir: kulelerin yükseklikleri ve insan gözünün görüş mesafesi, atmosfer etkisi göz önüne alınarak 2,5 km'lik alanı görebilmesi mümkündür, bkz. Koparal 2011: 40-41.

Kaynakça

Akalın, A. G.

2006 “Hellenleştirmede Bir Yerleşim Ögesi: Katoikia”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi* Cilt 25, 39: 66-74.

Akarca, A.

1998 *Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri I. Şehir ve Savunması*, Ankara.

Appian

Appians Roman History XI, White, H. (çev.), Harvard, 1912-1913.

Arrianos, F.

2005 İskender'in Seferi (Alexandrou Anabasis), Akderin, F. (çev.), İstanbul.

Aydal, S. – S. Mitchell – L. Vandeput

1998 “1996 Yılı Pisidia Yüzey Araştırması”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 15, Cilt II: 275-294.

Bevan, E. R.

1902 *The House of Seleucus*, London.

Bingöl, O.

1994 “Seleukeia Sidera 1993 yılı Arkeolojik Kazıları”, *Göller Bölgesi Arkeolojik, Kültürel Turistik Araştırma ve Değerlendirme Projesi 1993 Yılı Çalışmaları*: 43-78.

2012 “Seleukeia Sidera”, O. Bingöl – A. Öztan – H. Taşkiran (eds.), *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları (1936 - 2011)*, 75. Yıl Armağanı: 457-470.

Bracke, H.

1993 “Pisidia in Hellenistic Times, Sagalassos I, First General Report on the Survey (1986-1989) and Excavations (1990-1991)”, M. Waelkens (ed.) *Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae* 5, Leuven: 15-35.

Brandt, H.

1992 *Gesellschaft und Wirtschaft Pamphyliens und Pisidiens im Altertum*, Asia Minor Studien 7.

Büyükkolancı, M.

1998 *Adada Pisidia'da Antik Bir Kent*, Isparta.

Cohen, G. M.

1978 *The Seleucid Colonies. Studies in Founding, Administration and Organization*, Wiesbaden.

1996 *The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands and Asia Minor*, California.

Hecebil, U.

2014 “Isparta Arkeolojik Surveyinde CBS Uygulamaları”, *Arkeometri Sonuçları Toplantısı* 29: 13-17.

Hecebil, U. – A. Kai Browne – B. Hürmüzlü – K. Kohlmeyer

2015 “Konane Antik Kenti Yüzey Araştırması: 2014”, *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler* 39: 34-35.

Hürmüzlü, B. – A. De Giorgi – P. A. Iversen

2009 “New Research in Northwestern Pisidia: Ancient Konane (Conana) and its Territory”, *CollAn* VIII: 248-256.

Hürmüzlü, B.

2010 “Isparta Bölgesi Arkeolojik Yüzey Araştırması 2009 Konane Antik Kenti ve Çevresi”, *Anadolu Akdeniz'i Arkeoloji Haberleri* 8: 124-126.

2013 “Konane Antik Kenti Hellenistik Dönem Yerleşmesi”, B. Hürmüzlü – M. Fırat – A. Gerçek (eds.), *Pisidia Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı* 1: 142-154.

2015 “Pisidia Bölgesi'nde Seleukoslar Dönemi Yerleşim Politikaları”, *CollAn* XIV: 169-186.

Işın, G.

1998 “The Ruins at Kozan-Bodrumkaya: Pednelissos”, *Adalya* 3: 111-128.

Kaya, M. A.

2000 “Suriye Krallığı'nın Büyük Menderes Havzasındaki Kolonileri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* 15: 121-136.

Koparal, E.

2011 *Urbanization Process And Spatial Organization in Klazomenian Khora From Early Iron Age To Roman Period*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yerleşim Arkeoloji Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara.

Kosmetatou, E.

1997 “Pisidia and the Hellenistic Kings From 323 to 133 B.C.”, *Ancient Society* 28: 5-37.

Lafli, E.

2001 “Seleuceia in Pisidia in The Hellenistic Period”, *Orbis Terrarum* 7: 55-98.

Laufer, E.

2010 “Pednelissos, Sillyon, Adada: “Römische” Stadtmauern und Kilikische Piraten?”, Lorentzen J. – F. Pirson – P. I. Schneider – U. Wulf-Rheidt (eds.), *BYZAS* 10: 165-193.

Lawrence, A. W.

1979 *Greek Aims in Fortification*, Clarendon Press, Oxford.

Livius, T.

1905 *Livy's History of Rome: XXXVII*, Roberts, C. (çev.), Rhys, E. (ed.), London.

Levick, B.

1967 *Roman Colonies in Southern Asia Minor*, Oxford.

McNicol, A. W.

1997 *Hellenistic Fortifications From The Aegean to The Euphrates*, Oxford.

Mitchell, S. – E. Owens – M. Waelkens

1989 "Ariassos and Sagalassos 1988", *Anatolian Studies* 39: 61-77.

Mitchell, S.

1991a "The Hellenisation of Pisidia", *Mediterranean Archaeology* 4: 119-145.

1991b "Ariassos 1990", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 9: 93-108.

1995a *Anatolia-Land Men, and Gods in Asia Minor*, Cambridge.

1995b *Cremna in Pisidia. An Ancient City in Peace and in War*, London.

Mitchell, S. – M. Waelkens

1998 *Pisidian Antioch: The Site and Its Monuments*, London.

Polybius

1922-1968 *The Histories*, W. R. Paton (çev.) 6 Volumes, London.

Özden, S.

2006 *Pisidia Bölgesi'nde Yunan ve Roma Dönemlerine Ait Kültür Varlıkları*, Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 7, İstanbul.

Özhanlı, M.

2013 "Pisidia Antiokheia Özelinde Roma Dönemi Kent Planı", B. Hürmüzlü – M. Fırat – A. Gerçek (eds.), *Pisidia Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı* 1: 155-175.

Özsait, M.

1985 *Hellenistik ve Roma Devri'nde Pisidya Taribi*, İstanbul.

Shafer, R.

1950 "Pisidian", *The American Journal of Philology* 71-3: 239-270.

Sokolicek, A.

2010 "Grenzen und Mauern in der griechischen Stadt: Überlegungen zu Diateichisma, Temenos und Stadtmauren", J. Lorentzen – F. Pirson – P. I. Schneider – U. Wulf-Rheidt (eds.), *Aktuelle Forschungen zur Konstruktion, Funktion und Semantik Antiker Stadtbefestigungen*, *BYZAS* 10: 219-237.

Sokolicek, A.

2011 "Die Stadtmauer von Antiochia ad Pisidiam: Die Arbeiten im Sommer 2010", Österreichisches Archäologisches Institut 80: 269-289.

Strabon

Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika XII-XIII-XIV), Pekman, A. (çev.), İstanbul, 2005.

Taşlıalan, M.

1997 *Pisidian Antioch The Journeys of St. Paul to Antioch*, Ankara.

Winter, F. E.

1971 *Greek Fortifications*, Toronto.

Vandeput, L. – V. Köse

2003 "Pisidia Survey Proje: Erste Kampagne in Pednelisos", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 20, Cilt I: 315-328.

Vandorpe, K.

2000 "Negotiators' Laws from Rebellious Sagalassos in an Early Hellenistic Inscription", M. Waelkens (ed.), *Sagalassos, Report on the Survey and Excavation Campaigns of 1996 and 1997*: 489-508.

Vanhaverbeke, H. – M. Waelkens

2005 "If You Can't Beat Them, Join Them? The Hellenization of Pisidia", *Mediterranean Archaeology* 18: 49-65.

Aiolis Kymesi'nden Samurlu 879 Nekropolis¹

Özden ÜRKMEZ²

[156]

¹ Hakeme Gönderilme Tarihi: 08.03.2016; Kabul Tarihi: 23.03.2016

² Yrd. Doç. Dr. Özden ÜRKMEZ, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Kahramanmaraş. E-mail: ozdenurkmez@gmail.com

Keywords: Aeolis, Kyme, Necropolis, Hellenistic Period, Burial Customs

Samurlu 879 necropolis is located at a flat terrain next to Izmir Çanakkale highway approximately 1 km east of Kyme ancient city. Excavations in the necropolis unearthed 88 burials in 6 different types of tombs. 38 of these were Stroter (tile) Graves, 18 were Pithos and Pottery Graves, 16 were Wood Closed (simple) Graves, 10 were Stone Closed Graves, 2 were Sarcophagi, 2 were Cremations, 1 was an Urn, and 1 was a Cist Grave. It is required to evaluate Samurlu 879 necropolis together with Samurlu 877 necropolis (Ürkmez 2014: 337-381). It is important to analyze these two necropoli, only 100 m apart, comparatively to properly perceive the burial traditions of the era they were used. Chronologically, both necropoli were initially used in mid-4th Century BC the earliest. However, based on the contexts, it could be argued that Samurlu 877 was commenced to be used a little later (approximately twenty years?). Utilization of Samurlu 789, which spans an area slightly larger than 900 m² with 88 graves, was terminated around 100 BC. As could be observed in Samurlu 877 and 879 necropoli, at least the little necropoli laid out in certain lots starting from Late Classical and Early Hellenistic period should be genealogical-family necropoli. Review of the necropoli of Kyme as a whole would show that the city had a larger population especially in the Hellenistic period compared to other ages. Samurlu 879 necropolis is significant with burial customs in Hellenistic period tombs, especially with its dense large pithos and pottery graves, and differs from the other necropoli of the city.

[157]

Anahtar Kelimeler: Aiolis, Kyme, Nekropolis, Hellenistik Dönem, Ölü Gömme Adetleri

Samurlu 879 Nekropolisini, Kyme Antik Kenti'nin yaklaşık 1km. kadar doğusunda, İzmir-Çanakkale Karayolu'nun hemen kenarındaki düz bir arazide konumlanmıştır. Nekropolis'te yapılan kazılar sonucunda 88 adet gömüye ait 6 mezar tipi ile karşılaşmıştır. Bunlardan 38 tanesi Stroter (kiremit) Mezar, 18 tanesi Pithos ve Çömlek Mezar, 16 tanesi Ahşap Kapama (basit) Mezar, 10 tanesi Taş Kapama Mezar, 2 tanesi Lahit, 2 tanesi kremasyon, 1 tanesi Urne ve 1 tanesi Sanduka Mezar'dır. Samurlu 879 Nekropolisini Samurlu 877 Nekropolisini ile beraber değerlendirmek gereklidir (Ürkmez 2014: 337-381). Birbirlerine yaklaşık olarak 100m. mesafede olan, Kyme'nin bu iki doğu nekropolisini karşılaştırmalı olarak incelemek, kullanıldıkları dönemin ölü gömme adetlerinin algılanabilmesi için önemlidir. Kronolojik olarak iki nekropolis te, en erken olarak MÖ IV. yüzyılın ortalarında kullanılmaya başlanmıştır. Bununla beraber, kontekstlere dayanarak Samurlu 877'nin biraz daha geç (yaklaşık yirmi yıl?) kullanılmaya başlandığı söylenebilir. 88 adet mezarı ile, 900m²den fazla bir alana yayılmış olan Samurlu 879'un kullanımı, MÖ 100 yılı civarında sona erdirilmiştir. Samurlu 877 ve 879 örneklerinde görüldüğü üzere, en azından Geç Klasik ve Erken Hellenistik Dönem'den itibaren belli parsellere yerleştirilmiş küçük nekropolisler, soy/aile nekropolisleri olmalıdırlar. Kyme'nin tüm nekropolislerine bütün olarak bakıldığında, özellikle Hellenistik Dönem'de diğer dönemlere nazaran büyük bir nüfusa sahip olduğu söylenebilir. Samurlu 879 Nekropolisini, Hellenistik Dönem mezarlarının ölü gömme gelenekleri açısından, özellikle büyük pithos mezarları ve çömlek mezarların yoğunluğu ile şehrin diğer nekropolislerinden farklı bir özellik göstermektedir.

İzmir İli, Aliğa İlçesi, Samurlu Köyü'nün 879 sayılı parseline kayıtlı, Kyme Antik Kenti'nin 3. Derece arkeolojik sit alanında bulunan ve mülkiyeti İzmir Demir Çelik Sanayi A.Ş.'ye ait arazi üzerinde, 06.04.2012 – 24.07.2012 tarihleri arasında İzmir Müze Müdürlüğü tarafından sondaj ve kurtarma kazıları yapılmıştır¹. Söz konusu arazi, 32.235 m²'lik bir alanı kapsamakta olup, kazılar sonucunda 88 adet mezara ulaşılmıştır. *Samurlu 879* olarak isimlendirdiğimiz nekropolis, Kyme Antik Kenti'nin yaklaşık 1km. kadar doğusunda, İzmir-Çanakkale Karayolu'nun hemen kenarındaki düz bir arazide konumlanmıştır² (Fig.1).

Samurlu 879 Nekropolisi, Aiolis Kymesi'ne ait birçok nekropolisten biridir. Bunlar arasından belki de en önemlisi, onunla aynı dönemde kazılan ve 2014 yılında yayınlanan Samurlu 877 Nekropolisi'dir. Söz konusu iki nekropolis arasındaki 100 metrelik yakın mesafe ve genel olarak aynı döneme ait olmaları, Kyme'nin bu doğu nekropolislerindeki bir parselizasyon uygulamasına işaret etmektedir. Bu uygulamanın kanıtı, tüm arazide açılan 428 adet sondaj ve Samurlu 877 Nekropolisi üzerinde yaptığımız araştırma olmuştur. Samurlu 879 Nekropolisi'nde ortaya çıkarılan 88 adet çeşitli tipteki mezar, Samurlu 877 Nekropolisi'nde ortaya çıkarılan 74 adet çeşitli tipteki mezarlarla, nitelik ve ölü gömme adetleri açısından benzerlikler göstermekle beraber, önemli oranda çeşitli farklılıklar da ihtiva etmektedir. Bu açıdan, Samurlu 879 Nekropolisi'nin özelliklerinin ortaya konulmasında, Samurlu 877 ile birlikte değerlendirmesi önemlidir³.

Nekropolis'te yapılan kazılar sonucunda 88 adet gömüye ait 6 mezar tipi ile karşılaşılmıştır. Bunlardan 38 tanesi *Stroter(kiremit) Mezar*, 18 tanesi *Pithos ve Çömlek Mezar*, 16 tanesi *Ahşap Kapama(basit) Mezar*, 10 tanesi *Taş Kapama Mezar*, 2 tanesi *Lahit*, 2 tanesi *kremasyon*, 1 tanesi *Urne* ve 1 tanesi *Sanduka Mezar*'dır. Bu mezar tipleri arasında, Samurlu 877 Nekropolisi'nde de görüldüğü gibi, stroter mezarların oranı nekropolis içinde yaklaşık %50'lik bir orana sahiptir. Diğer mezar tiplerinde ise sayısal olarak böyle bir üstünlük görülmez.

Urne ve Kremasyon Mezarlar

Nekropolis'te yakarak gömmenin gerçekleştiği az sayıda örnek mevcuttur. Bunlardan ilki yakılan bireye ait kalıntıların bir kaba konulduktan sonra gömüldüğü urne mezarlar, ikincisi ise kalıntıların/kemiklerin toprakla kapatıldığı kremasyon mezarlardır. Samurlu 879'da bulunan urne mezarlardan **M.71**, bir urne tipi olmasıyla birlikte, yanmış kemiklerin

¹ Bu nekropolisin yayınlanması konusunda resmi izni veren İzmir Arkeoloji Müzesi Müdürlüğü'ne, müdür yardımcısı Ayla Ünlü nezdinde teşekkür ederim. Ayrıca, kazı çalışmalarını yöneten İzmir Arkeoloji Müzesi arkeologlarından Mahir Atıcı ve Günay Karakaş'ın malzemelere ulaşmamda gösterdikleri yardıma ve kazının çeşitli alanlarında görev yapan Sanat Tarihçisi Seray Akın Ürkmez ile Arkeologlar Hacer Topuz ve Serkan Zazaoglu'na teşekkür ederim.

² Nekropolisin konumu için bkz. Ürkmez 2014: Fig. 1.

³ Samurlu 877 Nekropolisi için bkz. Ürkmez 2014: 337-381.

Fig. 1

konulduğu kabın cinsi, nekropolisdeki en erken mezar olması ve gömü tarzı açısından oldukça ilgi uyandırıcı bir mezar olmuştur (Fig.2). Mezar, 90x90cm. genişliğinde ve en az yarım metre derinliğinde bir gömü çukurunun dört adet kalın, kare formlu kireç taşı blokla çevrelenmesiyle oluşturulmuştur. İçinde kremasyona uğramış bireyin kalıntılarını barındıran bronz bir hydria, bloklarla çevrili bu mezar çukuruna konulmuş, sonrasında mezarın üzeri iki adet dikdörtgen kireçtaşı blok ile kapatılmıştır. Ayrıca, bu kapakların kaymaması için, aralarında kurşun kenetler kullanılmıştır. Mezar içinden çıkarılan hydria şu anda İzmir Arkeoloji Müzesi'nin vitrininde sergilenmektedir. M.71 ile çok benzer, hatta mezarın oluşturulma biçimi ile aynı tip bir başka örnek, 2011 yılı Ainos'un Terazi Nekropolisi çalışmalarında ortaya çıkartılmıştır (Başaran-Kurap 2013: 376, Fig.11). Başaran bu son hydria ile birlikte, Ainos'ta şimdiye kadar toplam beş adet urne olarak kullanılmış hydria bulunduğunu söyler. Aynı zamanda bu son hydrianın, Ainos'un diğer nekropolisi olan Çakıllık'ta bulunan bir başka benzer hydria gibi MÖ V. yüzyıla ait olduğundan bahseder⁴. Bununla birlikte, Çakıllık nekropolisinde bulunan ve Edirne Müzesi'nde 2878 envanter numarası ile sergilenen Bronz hydrianın Geç Klasik, Erken Hellenistik Dönem'e ait olduğu da söylenmiştir (Yıldırım-Karakaş 2006: 15).

M.71'e ait 49cm. yüksekliğindeki bronz hydria, form açısından bu Ainos örneklerine benzer. Bununla birlikte onlar gibi, dikey kulpunun altında ve gövdeye applike figürler de

⁴ Başaran'ın Terazi ve Çakıllık nekropolislerinde bulunan bronz hydrialar ve bu konudaki yorumları için bkz. C. Başaran, "Enez (Ainos) 2011 Yılı Arkeoloji Kazısı", <http://www.ttk.gov.tr/templates/resimler/File/Kazilar/2012/15-Enez.pdf>; C. Başaran, "Trakya'da Bir Prenslik Merkezi: Ainos Antik Kenti", Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi'nde verilen konferans (26 Mart 2008), http://www.obarsiv.com/pdf/sait_basaran.pdf

Fig. 2

barındırmaktadır. Aslında bu tipler özellikle Kuzey Yunanistan'da MÖ VI. yüzyıldan itibaren klasik bir tip olarak karşımıza çıkmaktadır. Richter bunlardan Metropolitan Museum'da sergilenen bir örneği MÖ V. yüzyılın sonuna tarihlenirken (Richter 1937: 532-538), yine aynı müzede sergilenen başka bir örneği de MÖ 350'ye tarihlenmektedir (Richter 1946: 361-367; 1967: 201-205, fig. 305, 305a). Aynı zamanda bu hydria üzerinde, M.71 hydriasi üzerindekiyle oldukça benzer bir aplike figür çifti kabartması da mevcuttur. Dikey kulp altına yerleştirilmiş bu tür dionisiak aplike kabartmalar, hydrialar dışında örneğin Doğu Trakya Tümülüsleri'nde bulunan bronz oinokhoeler üzerinde de görülmektedir. Bu örneklerin tarihlenmiş olanları da genel olarak MÖ IV. yüzyılın ortasına verilmiştir⁵. Bu kısa değerlendirme ile birlikte, M.71 Bronz Hydria Urnesi için en uygun tarihin, MÖ 350 dolayları olduğunu düşünmekteyiz. Bu tarih aynı zamanda Samurlu 879'un en erkene gidebilecek mezarlarıyla da uyumludur⁶.

M.71'in tek mezar hediyesi, hydria içinde kremasyon kalıntıları ile birlikte bulunmuş floral bezemeli altın bir diademdir. İnce bir işçiliğe sahip diademin uç kısımlarında, başa

⁵ S. Onurkan, *Doğu Trakya Tümülüsleri Maden Eserleri, İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki Trakya Toplu Buluntuları*, 55-59, lev. 32,34., 1988 Ankara. Ayrıca başka bir örnek, Efes/Selçuk Müzesi vitrininde sergilenmektedir.

⁶ M.71 bronz hydriasi, tarafımızca ayrı bir çalışma konusu olarak yayına hazırlanmaktadır.

Fig. 3

tutturulmak için ip delikleri açılmıştır. Bu hediye aynı zamanda, yakma aşaması ve gömüden önce, cenazenin prothesis aşamasındaki bir ritüelin de göstergesidir. Bu ritüel sırasında ölü, yakılmadan gömülecekmiş gibi hazırlanmış ve bu hazırlık aşamasında altın diademle taçlandırılmış olabilir. Diadem, yakılma esnasından önce çıkartılmış, gömü esnasında da tekrar mezar sahibine hediye olarak iade edilmiş olmalıdır.

M.73, Nekropolis'te ikincil kremasyon uygulamasının gerçekleştirildiği bir mezardır (Fig.3). Mezarın başka bir özelliği, nekropoliste az sayıdaki kremasyon mezar arasında bir kontekste sahip tek örnek olmasıdır. Mezar, 40-30cm. çapında oval bir çukurun açılması ve içine daha önce yakılmış bireye ait küllerin bu çukura doldurulması ile oluşturulmuştur. Toprakla karışmış bu kül yığını yaklaşık 20cm. yüksekliğindedir. Konteksti oluşturan dört adet kap ta, bu yığın taban kısmında ele geçmiştir. Başka bir deyişle, gömü çukuruna ilk önce mezar hediyeleri bırakılmış ve üzerine içinde yanık kemiklerin yer aldığı küller boşaltılmıştır. Sonrasında çukur toprak ile doldurulmuştur. Kontekste yer alan iki adet unguentariumun diğer merkezlerden gelen benzer örnekleri MÖ II. yüzyılın ikinci yarısı ile I. yüzyılın başlarına tarihlenmektedir (Dündar 2008: 113, 114, 115, Kat. No. U85, U87, U92, U94; Knigge 1976: Lev.69, no.388). Hediyeler arasında yer alan bir ekhinus kaseinin Atina Agorası'ndaki benzer örnekleri MÖ 225 yıllarında görülmeye başlar ve bunlar en geç MÖ 150 yıllarına tarihlenir (Rotroff 1997: 341-343, Nr.1007, 1009, 1020, 1023, 1031, Fig. 63, 64, Pl. 76, 77). Parçalar halinde bulunan bir tür kozmetik kabı, mezarın bir diğer hediyesidir. Form yerel tipte bir aryballos olmalıdır. Özellikle unguentariumlar ve ecinus kaseinin tarihlerine bakıldığında, mezar MÖ 150 yıllarına ait olmalıdır. Bu tarih aynı zamanda, nekropolisin en erken safhasında (MÖ 350) görülmeye başlayan kremasyon geleneğinin, nekropolisin en geç safhalarına kadar devam ettiğinin de bir göstergesidir. Fakat, nekropoliste bu tipteki çok az mezarla karşılaşılması, kremasyonun nekropoliste güçlü bir geleneğe sahip olmadığını da göstermektedir.

Fig. 4

Samurlu 877 Nekropolisi'nde de belirlenebilmiş urne ve kremasyon uygulamasının sayısı ancak dördtür ve bunların hiçbiri kontekst eksikliğinden kesin olarak tarihlenememiştir⁷. Bununla birlikte, Batı Anadolu'nun ve Aiolis'in diğer birçok merkezinde olduğu gibi, Kyme'de de Arkaik Dönem'in yadsınamaz bir ölü gömme geleneği olarak karşımıza çıkan urneler (İren 2008: 614, Fig. 41-43; Küçükgüney-Altun 2009: 58; Yağız 2012: 177) Klasik Dönem içinde yok olmaya yüz tutmuştur. M.71 Mezarı, bu gelenekten ayrılış safhasında Samurlu 879 Nekropolisi içinde en gösterişli ve muhtemelen en erken mezar olarak önemli bir yer teşkil eder. Başka bir deyişle, MÖ IV. yüzyıl ortalarında, gösterişli bir urne/kremasyon geleneği ile gömü yapılmaya başlanan Samurlu 879, bu geleneğin sadece kremasyon kısmını çok kısıtlı bir şekilde devam ettirmiştir. Bu devamın yegane kanıtı ise, M.73'tür. Bu açıdan bakıldığında, aslında görkemli M.71'den sonra, nekropoliste kremasyonun bir gelenekten çok, bulaşıcı hastalıklarla ilgili hijyenik kaygılarla yapıldığı akla daha yakındır (Buluç 1993: 83-95). Bununla birlikte, M.71'in gösterdiği üzere, mezara bırakılan hediyeler, böyle bir zorunlulukta dahi toplumun ölü ve ölü kültü ile ilgili güçlü bir hassasiyete sahip olduğunu göstermektedir.

Ahşap Kapama Mezarlar

Arkeoloji literatüründe *basit toprak* ya da *basit inhumasyon* olarak, bizce yanıltıcı bir şekilde isimlendirilmiş bu mezar tipi için, kullanılacak en doğru terimin, *ahşap kapama mezar* olduğu konusunda, Samur 877 Nekropolisi üzerinde yaptığımız çalışmada ayrıntılı bir biçimde değinmiştik (Ürkmez 2014: 345-348). Samurlu 879'da bu tipteki mezarların sayısı on beş olsa da, bunların kontekstli olanlarının sayısı beşi geçmez. Bununla beraber, bu kontekstli örneklerden bazıları hem zengin mezar hediyelerine sahip olmaları, hem de nekropolisin erken safhalarına tarihlenmeleri ile önemlidir. **M.88**, kuzeydoğu-güneybatı yönünde açılan bir gömü çukuruna, iskelet boyu 1.51 m. olan bireyin, kolları vücuduna paralel olarak sırt üstü yatırılması ve üstünün muhtemel ahşap kapaklarla kapatılması ile oluşturulmuştur (Fig.4). Biri dışında, çok çeşitli 19 adet mezar hediyesi, bireyin ayak bölgesine toplu bir biçimde üst üste bırakılmıştır. Bu hediyeler: açık ve kapalı çeşitli tipteki pişmiş toprak kaplar, pişmiş toprak ağırşak, cam, metal, mermer gibi maddelerden yapılmış boncuk, strigilis, yüzük, makas ve deniz kabuklarından oluşan objelerdir. Bu hediyeler arasında yer alan, özellikle demir makas ve pişmiş toprak ağırşak gibi hediyeler, bireyin terzi ya da benzeri bir zanaatkar (esnaf) sınıfından olduğunu düşündürse de, öte dünya inançları açısından bu hediyelerin üzerlerinde bazı özel anlamlar taşıyor olabileceği olasılığı da unutulmamalıdır. Mezarda bulunan demir strigilise ait parçalar, M.88 bireyinin erkek olduğuna işaret eder. Birey mezara parmağındaki bronz bir yüzükle gömülmüştür. Özellikle mezarda yeme içme ile ilişkili pişmiş toprak kap-kacakların yoğun olarak ele geçmesi ve

⁷ Genel olarak Batı Anadolu'daki kremasyon ve urne mezar geleneği ve Samur 877 örnekleri için bkz. Ürkmez 2014: 352-354.

bunların yanında, muhtemelen tabak işlevinde kullanıldığı anlaşılan büyük bir istiridye kabuğuyla birlikte bulunan çok sayıda midye kabuğu, bireye gömü sırasında bol miktarda yemek bırakıldığına işaret etmektedir. Özellikle istiridye tabak ve midyeler, bu yiyecekler arasındaki deniz mahsullerinin kalıntılarıdır. Diğer hediyeler arasında ele geçen küçük mermer ezme taşları, ya olasılıkla kişinin mesleki kimliğiyle alakalı hediyeler, ya da yine bireye sunulan ziyafetle bağlantılı mutfak materyalleri olmalıdır. Mezar konteksti içindeki parfüm kapları unguentariumlar ve kült kapları minyatür khouslar⁸ tarihleyici niteliktedir. İki unguentariumdan parçalar halinde ele geçmiş siyah firnisli örnek, kısa ve kalın ayağı ile diğer merkezlerde bulunmuş olan MÖ IV. yüzyılın sonuna tarihli formlarla yakınlık gösterir (Dündar 2008: 97, Kat. No. U11-12; Knigge 1976: Lev.96, E84,86). Boyun ve ağız kısmı korunmamış diğer unguentariumun çeşitli merkezlerden gelen benzer örnekleri ise, MÖ IV. yüzyılın sonları ile, III. yüzyılın başlarına tarihlenmiştir (Dündar 2008: 98-100, Kat. No. U15, 21, 22, 25; Knigge 1976: Lev.96, E85, Lev.67, no. 358, Lev.96, E92). Kontekst içinden gelen biri kulpu kırık, diğeri tam iki adet khous ta, Samurlu 877 Nekropolisi örnekleri ve Klaros buluntuları ışığında genel olarak MÖ 350-300 yılları arasına ait olmalıdır (Şahin *et al.* 2003: 77, Fig.5; Ürkmez 2014: 345, Fig. 8). Unguentariumlar ve khouslar, kronolojik açıdan beraber değerlendirildiğinde, M.88 Ahşap Kapama Mezarı için en uygun tarih MÖ 325-300 aralığıdır.

Nekropoliste MÖ IV. yüzyılın sonlarında kullanılmaya başlanan Ahşap Kapama Mezar geleneğinin, III. yüzyılda da devam ettiği ve son olarak ta en geç, MÖ I. yüzyılın başında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu geleneğin uygulandığı nekropolisteki en geç örnekler, M.22 ve M.85'dir. **M.22**, doğu-batı yönünde açılan dikdörtgen gömü çukuruna, bireyin sırt üstü ve kolları vücuda paralel olarak yatırılması ve üzerinin muhtemel ahşap materyallerle kapatılması ile oluşturulmuştur (Fig.5). Bireyden kalan iskelet uzunluğu 1.40m'dir. Bireyin yüz kısmı kuzeye dönüktür. Mezardaki tek hediye, sol omuz kısmına dayalı ve kola paralel olarak bırakılmış bir adet p.t. unguentariumdur. Bu unguentariumun konumuyla, gelişigüzel bırakılmadığı ve bunun bir gelenek olduğu, Samurlu 877'den bilinmektedir⁹. Unguentariumun diğer merkezlerden gelen benzerleri MÖ II. yüzyılın sonları ile MÖ I. yüzyılın başına tarihlenmektedir (Dündar 2008: 115, Kat.No. U93-96; Knigge 1976: Lev.96, E101, 2, Lev.69, no.388, 390.). **M.85**, M.22 ile aynı tarihlere ait benzer bir mezar tipi olmasına karşın, gömü geleneğinde bazı farklı özelliklere sahiptir. Buna göre farklı olarak, iskelet uzunluğu 1.52m. boyunda olan bireye ait M.85, kuzey-güney yönünde uzanan bir ahşap kapama mezardır. Diğer bir farklılığı ise, hediye olarak bırakılan p.t. unguentariumun

⁸ Samurlu 877 mezarlarından M.68 Taş Kapama Mezarı'nın buluntuları arasında yer alan khouslar için, özellikle hamileyken ölmüş kadın mezarları için kullanılmış olabileceğine dair bir görüş getirmiştik. Bkz. (Ürkmez 2014: 344-45, dip not 8). M.88 bireyinin tahmin ettiğimiz gibi bir erkek olması durumunda, bu kült kaplarının nekropolislerde sadece hamile kadınlar için kullanılmış olması görüşümüz çürümektedir.

⁹ Samurlu 877 Nekropolisi'nin Hellenistik Dönem mezarlarında tespit ettiğimiz bu gelenek için bkz. Ürkmez 2014: 341.

Fig. 5

Fig. 6

omuz kenarına değil, sağ alt bacağın yanına bronz bir ayna ile birlikte bırakılmış olmasıdır. Ayna, mezar sahibinin muhtemelen bir kadın olduğunun işaretidir. Unguentarium, M.22'de bulunmuş olan ile aynı form da olup, MÖ II. yüzyılın sonları ile MÖ I. yüzyılın başına aittir (Dündar 2008: 115, Kat.No. U93-96; Knigge 1976: Lev.96, E101, 2, Lev.69, no.388, 390.).

Taş Sanduka, Taş Lahit ve Taş Kapama Mezarlar

Burada Taş Sanduka, Taş Lahit ve Taş Kapama mezar tiplerinin birlikte değerlendirilmesinin sebebi, bu tiplerin tarih verici kontekstlere sahip olmayışındandır. Nekropolis'te ortaya çıkarılan iki adet lahit teknesi kireç taşından yapılmıştır. İki lahit te yumuşak taş

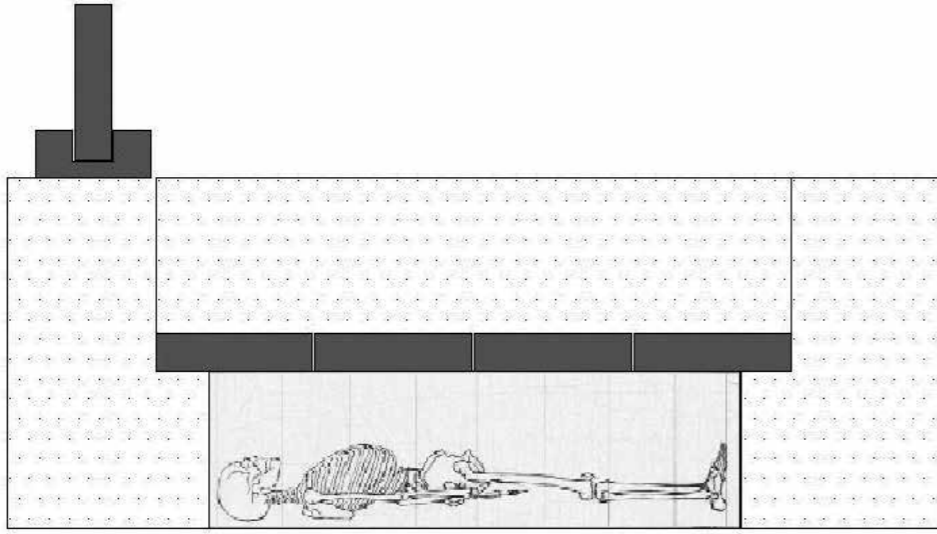

Fig. 7

özelliklerinden ötürü zamanla eriyerek parçalanmıştır. Bunlardan **M.72**, Taş Kapama tiplerinde olduğu gibi, kalın dikdörtgen plakalarla kapatılmıştır (Fig.6). İskeletin çok kötü korunmasına karşın, bireyin lahit içinde sırt üstü uzandığı anlaşılabilmiştir. Samurlu 879'un taş lahitleri, semerdam kapaklı ve zengin kontekstli Samurlu 877 örneklerinden farklıdır (Ürkmez 2014: 349-351, Fig. 13-15). Burada, Batı Anadolu'da lahit geleneğinin MÖ VII. yüzyılın sonunda İonia'nın Klazomenai kentinde pişmiş toprak örneklerle başladığını (Hürmüzlü 2004a: 77-96; Hürmüzlü 2004b: 195-198) ve Kyme örneklerinde de görüldüğü üzere, yerlerini Klasik Dönem'in sonunda tamamen taştan yontulmuş tiplere bıraktığını da belirtmek gerekir.

Samurlu 879'da, 10 adet Taş kapama mezarla karşılaşılmasına karşın, bunlardan çoğu mezar hediyesine sahip değildir. Hediye olanlar ise tarihleme açısından çok yetersiz kontekstlere sahiptir. Bu özellikleri ile Samurlu 877 örneklerine çok benzedikleri görülür. Bu nedenle, onlar gibi MÖ IV. yüzyılın ikinci yarısı içinde kullanılmaya başlandıkları ve kullanımlarının en geç MÖ III. yüzyılın içlerine kadar gittiği düşünülebilir (Ürkmez 2014: 341-345, Fig.7-9). Samurlu 879'da, 877'de olduğu gibi, bu tiplerin taş kapaklarında kesin bir standart yoktur. Açılan gömü çukuruna bireyin yerleştirilmesinden sonra, çeşitli sayıda ve boyuttaki dikdörtgen blok taşla çukur kapatılmakta ve bu taşların üzerindeki üst çukur kısmı toprakla doldurulmaktadır (Fig.7). Samurlu 879'da, örneğin **M.80**'in yapımında, yaklaşık 110cm. derinliğindeki alt gömü çukuru, dört adet dikdörtgen taş bloğun yan yana dizilmesi ile kapatılmıştır. **M.27** ise, biri kare boyutlara yakın ve küçük, diğeri ise yekpare uzun, birbirinden çok farklı iki adet taş plakanın oturtulması ile oluşturulmuştur.

Samurlu 879'daki tek sanduka örneği olan **M.84**'ün taş kapama tiplerinden tek farkı, açılan gömü çukurununun etrafına büyük taş plakaların döşenmiş olmasıdır (Fig.8). Birey, bloklarla çevrili mezar çukuruna yatırıldıktan sonra, sanduka ortalama 75X100cm.

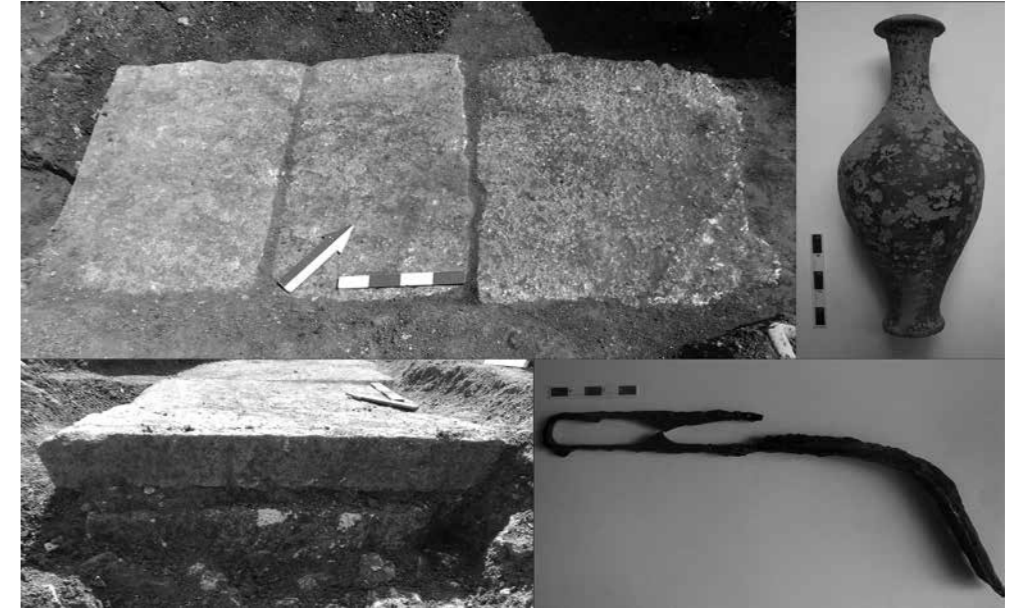

Fig. 8

boyutlarındaki üç adet taş plaka ile kapatılmıştır¹⁰. Doğu-batı yönünde uzanan mezar, iskelet boyu 1,46m. olan bir bireye aittir. Mezar konteksti az buluntuya sahip olmakla beraber, buluntuların niteliği yüksektir. Buna göre, mezardan ele geçen strigilis, bireyin muhtemelen erkek olduğunu gösterip, onun sportif kimliğine işaret etmektedir. Siyah firnisli bir unguentarium ise, benzer örnekleri ile MÖ IV. yüzyılın sonlarına tarihlidir¹¹ (Dündar 2008: 96, Kat. No: U9; Knigge 1976: Lev.96, E86; Boulter 1963: Lev.46, H1).

Pithos ve Çömlek Mezarlar

Samurlu 879 Nekropolisi'nde MÖ IV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kullanılan önemli mezar tipleri ise pithos ve çömlek mezarlardır. Bu tiplerin sayısı 22 olup, nekropoliste kullanım yoğunluğu olarak ikinci sırada gelmektedirler. Bu mezar tipleri, Samurlu 877 örnekleri ile karşılaştırıldığında, iki nekropolis arasındaki gelenek farklılığının en önemli örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Samurlu 877'deki çömlek ve pithoslar hem sayıca çok azdır, hem de 879 da görülen büyük boyutlu pithoslardan burada hiç örnek yoktur¹².

¹⁰ Bu mezarın Samurlu 877'deki MÖ III. yüzyıla tarihli çok benzer bir örneği için bkz. Ürkmez 2014: 348, Fig.12, M.38.

¹¹ Hem *Taş Kapama* hem de *Sanduka* tiplerinin genel özellikleri ve Samurlu 877'deki örnekleri için bkz. Ürkmez 2014: 341-345, 348-349.

¹² Batı Anadolu'da kullanılan bu tipler ve MÖ III ile MS I. yüzyıla tarihlenen az sayıdaki Samurlu 877 örnekleri için bkz. Ürkmez 2014: 351-52.

Fig. 9

Samurlu 879'da, bu tiplerin en erken örnekleri MÖ IV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülmeye başlanmaktadır. Bunlar büyük boyutlu pithoslar şeklinde değil, daha küçük boyutlu çömlek mezarlar olarak karşımıza çıkar. **M.83**, kuzey-güney yönünde uzanan, parçalanmış durumu ile 45x45cm. boyutlarında ve 23cm. yüksekliğinde olan bir çömlek mezardır. Kabın/mezarın güneye bakan ağız kısmı gömü gerçekleştirildikten sonra taş bir plaka ile kapatılmış, sonrasında mezar çukuru toprakla doldurulmuştur (**Fig.9**). Mezar içinde, parçalanmış bir kafatasına ait kemikler ile iskelete ait diğer kemik parçaları az sayıda ele geçmiştir. Mezarın boyutları, durumu ve hediyeleri, mezarın bir çocuğa ait olması gerektiğine işaret etmektedir. Buna göre en fazla 45cm. uzunluğunda olan çömleğe, çocuk ayakları açık kısma gelecek şekilde hoker pozisyonda yerleştirilmiş olmalıdır. Mezarın ağız kısmı taş bir plaka ile kapatıldıktan sonra, hediyeler mezarın baş tarafına ve çömlek üzerine bırakılmıştır. Hediyeler arasında, bir parfümeri kabı olan aryballos, kültürel bir amaçla kullanıldığı anlaşılan minyatür/sembolik bir pişirme/mutfak kabı chytra, bir sürahi(lagynos) ve bir oyuncak figürin yer almaktadır. Bodur lekythos formlarına yakın aryballosun en geç örnekleri Atina Agorası'nda en geç MÖ IV. yüzyılın sonlarına verilir (Sparkes-Talcott 1970: 206-208, Nr. 1681). Hellenistik Dönem'e ait benzer aryballos örnekleri ise MÖ 350-290 yılları arasına tarihlendirilmiştir (Rotroff 1997: 422, Nr.1755, Pl.138, fig.104). Minyatür chytranın Agora'daki benzer formları MÖ IV. yüzyılın sonuna tarihlenmiştir (Rotroff

1997: 334, Nr.1402-1403, Pl.45). Benzer Korinth örnekleri ise MÖ 300 ve sonrasına tarihlenmiştir (Edwards 1975: 121-124, Nr.649,657-658, Pl.27-28). Mezar buluntuları içinde yer alan bir adet siyah firnisli sürahi(lagynos) ise hem form hem de kronolojik açıdan biraz daha problemlidir¹³. Fakat onun da genel olarak MÖ IV. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmesi mümkündür. M.83'ün kontektü içinde kap formlarından daha farklı olarak, bir terrakotta figürin yer almaktadır. Kukla/oyuncak bebek (doll/dancingdoll) tipindeki bu figürin tiplerinin varlığı, Arkaik Dönem'den itibaren Kyme'de bilinmektedir (Höricht 1987: 97, Nr.111, Tav.XIX). Tip, özellikle Korinth'de MÖ V. yüzyılda sıklıkla görülür (Higgins 1970: 248, 252, 253, Pl. 132-133, fig. 909, 924, 929, 930). Atina Agorası'ndaki daha geç örnekleri ise MÖ 350-300 yılları arasına tarihlenmiştir (Thompson 1952: 126, Nos.1-10, Pl.32). Bu tiplere genel olarak bakıldığında, kolların ve bacakların vücuttan ayrı oldukları ve bu uzuvların küçük bir delik ve tel vasıtası ile vücuda tutturuldukları görülmektedir. Diğer bir deyişle bunlar terrakotta kuklalardır. Başka bir ortak özelliklere ise ya tamamen çıplak ya da kısa etekli kız/kadın figürinleri olmalarıdır. M.83 Oyuncak Bebeği, bunların kısa etekli bir versiyonudur. Özellikle buluntular arasındaki bu figürin, mezar sahibinin küçük bir kız çocuğu olduğunun da göstergesidir. Ayrıca, bu tipteki kukla/oyuncak bebek (doll/dancingdoll) figürinlerini, Antik Dönem'in barbi bebekleri (Barbie Babe) olarak görmek de mümkündür. Tüm bu değerlendirmeler ile, M.83 çömlek mezarının muhtemelen MÖ IV. yüzyılın ikinci yarısında ölmüş ve hoker pozisyonunda gömülmüş çocukluk çağındaki bir kıza ait olduğu söylenebilir.

Samurlu 879'da çömlek mezar geleneğinin MÖ III. yüzyılda da devam ettiği görülmektedir. Bu tipler arasında, **M.13** ve **M.14** çömlek mezarları gömü biçimleri açısından fiziksel olarak birbirleri ile ilişkilidir (**Fig.10**). Mezar olarak kullanılan çömlekler, düz dipli ve geniş ağızlı iki adet kraterdir. Bunlardan M.13, 90X75cm., M.14 ise, 75X63cm. boyutlarındadır. İki mezar arasındaki bağlantı, bunların ya aynı anda, aynı mezar çukuruna gömüldüğüne, ya da birinin çok uzak olmayan bir zamanda bilinçli olarak diğerinin uç kısmına özenli bir biçimde yerleştirildiğine işaret eder. Buna göre, iki çömleğin de ağız kısmı doğuya, dip kısmı batıya bakmaktadır. M.14'ün ağız kısmını M.13'ün dip kısmı kapatırken, M.14'ün ağız kısmı

13 Hellenistik Dönem'in tipik kap formları arasında gösterilen Lagynoslar, genel bir kabulle MÖ III. yüzyıldan daha önceye tarihlenmezler. Bununla beraber, bu görüş özellikle Atina Agorası'ndaki III. yüzyıl ait bir boşluk kaynaklı olmalıdır. Bununla ilgili olarak, ilk dönemlerde bu boşluğun, formun Atina'daki en erken serisinin belirlenmesinde engel teşkil ettiği belirtilmiştir. Bkz. (Thompson 1934: 451). Atina'da bu formların III. yüzyılın sonlarından önceye tarihlenmemesi ile birlikte, Rotroff *lagynos* isminin en azından MÖ IV. yüzyılın sonunda uzun boyunlu ve tek kuplu şarap testileri için antik kaynaklarda geçtiğini ve bu kapların en azından bu dönemden önce kullanıldığını belirtmektedir (Rotroff 1997: 226). Hellenistik Dönem lagynos örneklerinin form olarak prototipleri olduğu anlaşılan sürahiler Klazomenai depozitlerinde ele geçmiştir ve MÖ 375-350 yılları arasına tarihlendirilmiştir. Bkz. (Zeren 2004: 201-202, 206, Şek.17, 24, Kat.No. 53,54,68). Klazomenai formları M.83 örneğiyle Hellenistik Dönem lagynoslarına göre çok daha benzerdir, farklılıkları ise Klazomenai formlarının daha kısa ve kalın bir boyun profiline sahip olmalarıdır. Bu verilerle, M.83 örneği, en geç IV. yüzyılın ortalarına tarihlenen sürahilerden hemen sonra gelmeli ve Hellenistik örnekler öncesine ait bir protolagynos olarak MÖ 350-300 yılları arasına ait olmalıdır. Bu görüşümüzü hem IV. yüzyılın siyah firnisli seramik geleneği, hem de aynı tarihe ait olan M.83'ün diğer kontekt buluntuları desteklemektedir.

Fig. 10

Fig. 12

[170]

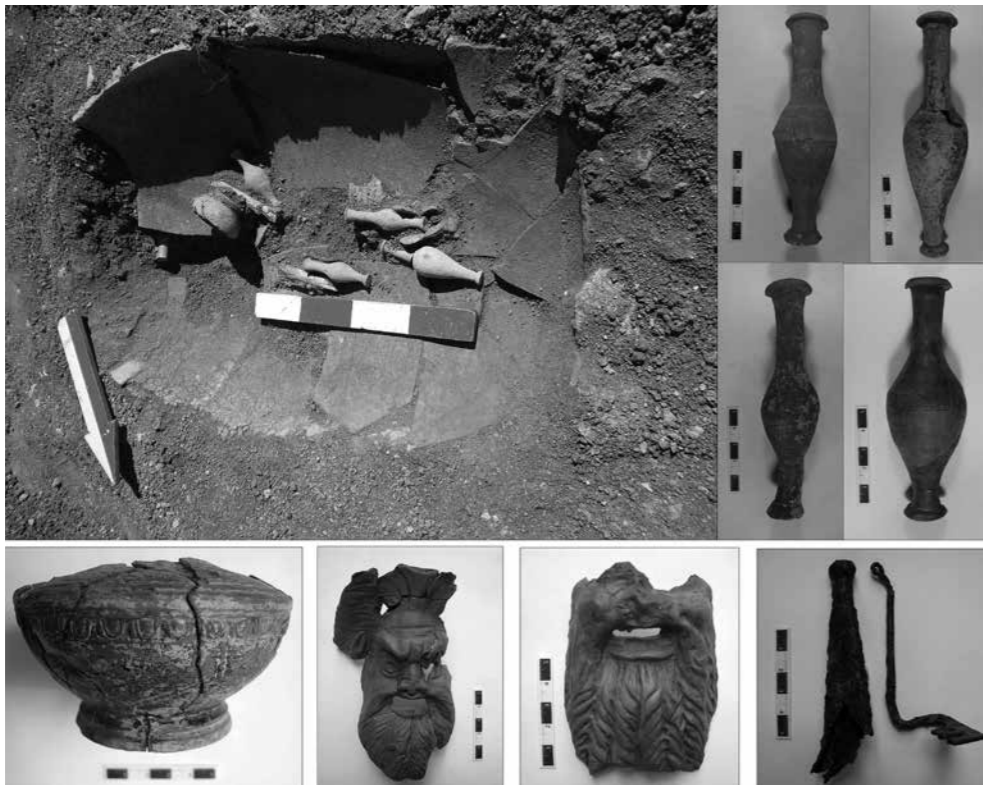

Fig. 11

[171]

oval düz bir taş ile kapatılmıştır. Bu iki çömlek mezarın oturduğu mezar çukuru düzlemi aynıdır. İki mezarda da bireylere ait iskeletlerden çok az kalıntı mevcuttur. Mezar uzunluklarına bakıldığında (90-75 cm.), bireyler buraya eğer düz bir biçimde yatırıldıysa, gömülen kişiler iki küçük çocuk olabilir. Diğer bir ihtimal, gömülerde bir hoker pozisyonu söz konusuysa, bireylerin daha büyük yaşlarda olmasıdır. Mezarların kontekstlerine bakıldığında, bizce ikinci ihtimal daha kuvvetlidir.

M.13'ün mezar hediyeleri (Fig. 11) arasında yer alan pişmiş toprak kapların haricinde bulunan demir strigilis, mezar sahibinin genç bir erkek olduğunun işaretidir. Kontekste ele geçen üç adet unguentariumdan sağlam olan iki tanesinin diğer merkezlerden gelen benzer örnekleri MÖ III. yüzyılın ilk yarısına tarihlidir (Dündar 2008: 103, Kat. No. U41; 104, Kat. No. U45, U46; 105, Kat. No. U47, U48; Knigge 1976: Lev.96, E96, 1,2; Boulter 1963: Lev.46, j-1). Bunların dışında kontekste yer alan bir adet siyah firnisli ekhinus kasesinin benzerleri Atina Agorası'nda sıklıkla ele geçmiştir. Bunların M.13 buluntusu ile form açısından en benzerleri, en erken ve şüpheli olarak MÖ 325 yılına tarihlenmiş, diğerleri ise MÖ 290-275 yılları ile, III. yüzyılın ikinci yarısına verilmiştir (Rotroff 1997: Kat. No. 993, 1000, 1003, 1030). M.13'ün tüm kontekst buluntularına bakıldığında, onu geniş olarak 300-250 yılları arasına tarihlendirmek mümkündür.

M.14'ün konteksti M.13'e göre biraz daha çeşitlidir (Fig. 12). Kontekste dört adet p.t. unguentariumun yanı sıra, kalıp yapımı özelliklerini barındıran alt yarısı ele geçmiş bir adet lagynos, iki adet p.t. dionisiak mask ve muhtemelen ahşap bir mücevher kutusundan (cista)

arta kalan demir kilit aksam ele geçmiştir. M.14 kontekstinde ele geçen unguentariumların hepsi farklı tiptedir. Bunların diğer merkezlerden gelen benzer örnekleri, geniş ve farklı olarak MÖ 300-125 yılları aralığına tarihlenmiştir. Fakat bunların çoğu yine de, MÖ III. Yüzyıla aittir (Dündar 2008: Kat. No. U39, 40, 43, 55, 74, 78, 119; Knigge 1976: Lev.70, no.386 HW 8, Lev.96, E91, E96; Boulter 1963: Lev.42, j-2). Kontekst içinde yarım olarak bulunmuş lagynos gövdesi, bezeme değil fakat form olarak Atina Agorası'nın MÖ 200-160 yılları arasındaki bazı örnekleriyle yakınlık gösterir (Rotroff 1997: Kat.No. 494, 495, 497). Bununla beraber, M.14 Lagynos'un keskin omuz kısmının altında/gövdenin en üst bölümünde, vazoyu çevreleyen ince ve kabartmalı bir girland bant bulunmaktadır. Bu tip girland bantların Agora'nın kalıp yapımı kaselerinin gövde üstünde betimlendiği en erken örnekler MÖ 225-175 yılları arasına tarihlenmiştir (Rotroff 1982: Kat. No. 8, 13, 66, 72, 88, 97, 139, 155, 171, 238, 240, 246, 247, 254, 259, 260, 263). Kalıp yapımı kaseler dışında, yine MÖ 225-175 yılları arasına tarihlenmiş bir amphora üzerinde, bu kabartmalı girland bant hem aynı tarzda primatiftir, hem de gövde üzerine yerleştirilme biçimi aynıdır. M.14 kontekstinde ele geçen buluntular arasında, en farklı olanları iki adet terrakota masktır. Dionisiak stildeki bu masklar, yine mezarla ilgili bir dionisiak kültürün göstergesi olmalıdır. Söz konusu maskların benzerleri *mask*, *aktör başı* ve *silenos başı* olarak nitelendirilmekte ve genel olarak MÖ III. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Güçlü 2006: 62, lev.19, Fig.33-a; Thompson 1959: 140-42, Pl.29, Nr. 27-32; Töpperwein 1976: 123-126, Taf.76, Nr.525-527; Vierneisel-Schlörb 1997: 97, Taf.56, Nr.293). M.14'ün kontekstine bakıldığında, cista ile onun bir kadına ait olduğu düşünülebilir. Bununla beraber mezar MÖ 225 civarlarına ait olmalıdır. Mezarın, MÖ III. yüzyılın ortalarına tarihli, bir erkeğe ait olduğu muhtemel M.13 ile bağlantılı durumu, M.14 ve M.13 çömlek mezarlarının bir çifte ait olabileceklerini akla getirmiştir. Eğer durum böyleyse, MÖ 250 civarlarında ölen erkeğin yanına MÖ 225 dolaylarında ölen eşi gömülmüş olabilir.

Samurlu 879'da çömlek gömü geleneğiyle birlikte, sıkça karşılaşılan benzer bir gömü biçimi de, daha büyük kapların mezar olarak kullanıldığı pithos gömülerdir. Nekropolis'teki toplam 22 adet çömlek mezardan 11 tanesinde pithoslar kullanılmıştır. Bunlar arasında M.69, özellikle kontekst zenginliğiyle dikkat çekicidir (Fig.13). Pithos, 160X120cm. boyutları ile oldukça büyüktür. Onun 120cm. genişliği aynı zamanda yaklaşık çapını da vermektedir. Bu da, pithos için açılan gömü çukurunun en azından yaklaşık olarak 1.50-2.00m. derinliğinde olması gerektiğini göstermektedir. Ayrıca, 160m. uzunluğundaki pithosa mezar çukuru içinde bireyin/bireylerin yerleştirilebilmesi için, gömü çukurunun yaklaşık 2,5m. uzunluğunda olması gereklidir. Başka bir seçenek ise, bireylerin pithosa mezar çukuru dışında yerleştirilmesi ve sonrasında pithosun mezar çukuruna indirilmesidir. Kuzey-güney yönünde uzanan pithosun güneye bakan ağız kısmı düz bir taş plaka ile kapatılmıştır. Pithosun içinden iki bireye ait iskelet kalıntıları ele geçmiştir. Bireylere ait kafatasları pithosun dip kısmında yani mezarın kuzeyinde ele geçmiştir. İskeletlerden biri, kafatasının ardından vücuda ait uzun kemiklerin düzgün bir biçimde devam ettiği insitu şeklinde bulunmuştur. Diğer kafatasına ait kemiklerin ise dağıldığı/dağıtıldığı tespit

edilmiştir. Muhtemelen bu dağılmış iskelet mezarın ilk sahibine aittir ve ikinci bireyin daha sonra pithosa yerleştirilmesi sırasında dağılmış olmalıdır. Bu açıdan bu iki bireyin akraba olma olasılıkları da yüksektir. M.69 pithosu zengin bir kontekste sahiptir. Pithos dışına özellikle bırakılmış ya da gömü sırasında mezar çukuru içine tesadüfen düşmüş bir p.t. ağırşak dışında, diğer tüm hediyelerin büyük çoğunluğu özellikle insitu iskeletin sağ omuz kenarının yanında ele geçmiştir. Bununla beraber bu toplu buluntu gurubunun ilk gömüye ait olup, ikinci gömü sırasında kenarda toplanma olasılığı vardır. Ya da ikinci bireyin hediyeleri olarak buraya toplu bir biçimde konulmuşlardır. Hediyeler, altı adet p.t. çanak çömlek, üç adet çeşitli bronz eşya, bir adet sarı değerli taştan kolye ucu ve bir bronz sikkedir. Özellikle Kyme sikkesi mezarın MÖ 320-250 yılları arasında kullanıldığını göstermektedir (SNG 1945: 41-48). Kontekst içinde yer alan biri yarım iki adet siyah firnisli kantharosun tam benzerleri değil fakat yakın örnekleri Atina Agorası (Sparkes-Talcott 1970: 287, Nr.712-720, Pl.29; Rotroff 1997: 252, 257, 265-66, 271, Nr.102-103, 148-149, 220-230, 273, Pl.10, 14, 21, 28) ve Korinth'de (Edwards 1975: 79, Nr.404, 408, Pl.52) genel olarak MÖ 325-225 yıllarına tarihlenmiştir. Bununla beraber Klazomenai'de bulunan ve 380/370 dolaylarına tarihlenen bir örneğin gövde formu açısından benzerliği (Zeren 2004: 254, Nr.216, Şek.77), M.69 kantharoslarının Hellenistik örnekler arasında çok ta geç olmaması gerektiğine işaret etmektedir. Kontekst içinde yer alan siyah firnisli lydion tipi bir kabin form olarak en yakın benzerleri, ritüel kapları olarak nitelendirilmiş ve MÖ 325-275 yıllarına tarihlendirilmiş Atina Agorası'ndaki votive skyphoslardır (Rotroff 1997: 378-379, Nr.1393-1396, Pl.107). Hediyelerden bir diğeri olan yaklaşık 12cm.'lik minyatür bir situlanın alt gövde kısmı kalıp yapımı tekniğindedir. Hellenistik situlaların Atina Agorası'ndaki en erken örnekleri MÖ 325 yılına tarihli olup, bunların çoğu genellikle MÖ III. yüzyıla verilmiştir (Rotroff 1997: 302, 376, 416, Nr.570-578, 1706, 1372, Pl. 53, 104, 135). Fakat bunların hiçbirisi kalıp yapımı özelliği göstermez. M.69 situlasının kabartmalı bölümü, bitkisel motiflerle birlikte uçan kuş figürlerine sahiptir. Atina ve Korinth'deki buna benzer kalıp yapımı kaselerin en erken örnekleri ise MÖ 225 yıllarına aittir (Rotroff 1982: 55, 60, 72, Nr.95, 96, 135, 263, Pl. 16, 25, 53; Edwards 1975: 169, Nr.817, Pl.69). Bu durumda M.69 minyatür situlası en erken olarak MÖ 225 dolaylarına ait olmalıdır. Atina Agorası buluntuları içinde *bell* ya da *cookingbell* olarak isimlendirilmiş çan şeklindeki bir seramik form, (Sparkes-Talcott 1970: 332, 377, Nr.1365, 1366, 2021, 2022, Pl.44.97) minyatür situla gibi kalıp yapımı özelliği göstermekte ve bundan dolayı o da MÖ 225'ten daha erken olmamalıdır. Kontekst içinde yer alan bir amphoriskosun form açısından en yakın benzerleri, MÖ III. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen Greko-İtalik amphoraların Tip V örnekleridir (Olcese 2007: 64, fig.2). Kontekst içinde yer alan kantharoslar dışında, diğer seramik formlarının gömü ile ilgili bir yeme içme geleneğinden çok, özellikle ölü kültürü ile ilgili ritüel amaçlı hediyeler olduğu anlaşılabilmektedir. Ayrıca, kontekst içindeki minyatür bronz bir kase ve sarı değerli taştan bir kolye ucu biryana, özellikle işlemeli bir adet bronz saç tokası ve bronz bir strigilis, mezar sahiplerinin birinin kadın diğeri ise erkek

Fig. 13

olduğuna kanıt teşkil etmektedir. M.69 pithosunda tespit edilen gömülerden biri MÖ 250 yılından sonra, diğeri ise MÖ 225 yılından önce yapılmamış olmalıdır. Başka bir deyişle mezar konteksti, gömülerin birbirine çok uzak zamanlar da yapılmamış olması gerektiğini de göz önüne alarak, mezara ilk gömünün MÖ III yüzyılın ortalarında, ikinci gömünün ise aynı yüzyılın son çeyreğinde yapılmış olması gerektiğini göstermektedir. Ayrıca mezarın kontekstinde ele geçen kantharoslar dışındaki kapların hepsi, gömü sırasındaki bir cenaze yemeğinden çok, ölümler için yapılan daha farklı bir ritüelin göstergesi niteliğindedir.

M.76, nekropolis içindeki diğeri bir pithos gömüdür (Fig.14). Kuzey-güney yönünde uzanan pithos gömü 90cm. uzunluğunda ve 65cm. genişliğindedir. Pithos içindeki bireye ait kemikler az sayıda ve parçalanmış şekilde ele geçmiştir. Bununla beraber, kafatasının ağız kısmında ele geçmesi ve pithosun boyutları, eğer birey bir çocuk değilse, başının kuzeyde olduğunu ve bireyin muhtemelen hoker pozisyonunda gömüldüğünü göstermektedir.

Fig. 14

Ayrıca buluntuların yoğun olarak pithosun dip kısmında ele geçmesi, mezar hediyesinin birey pithosa yerleştirilmeden önce bırakıldığına işaret eder. Pithosa ait kontekst, hediyesinin cinsi açısından diğeri mezarlardan daha farklı ve ilgi çekicidir. Kontekst içinde yer alan bir adet p.t. unguentariumun diğeri merkezlerdeki benzer örnekleri MÖ III. yüzyıl içine tarihlenmektedirler (Dündar 2008: 103, 104, 106, Kat.No: U39, U42, U43, U55; Knigge 1976: Lev.96, E91, 94; Boulter 1963; Lev.46, j-2). Mezarın diğeri bir hediyesi, kalıp yapımı tarzında siyah firnisli, yüksek kaideli bir kasedir. Bu kaseğin gövde formu açısından en yakın örnekleri MÖ 250-210 yılları arasına tarihlendirilmiş, Atina Agorası'ndaki Baggy kantharoslardır (Rotroff 1997: 267-269, Nr.237, 252, 260, Pl.22-249. Bununla beraber onu, MÖ 225-175 yılları arasına tarihlenen bitkisel motifli kalıp yapımı kaselerin en erken örnekleri arasına koymak daha doğrudur (Rotroff 1982: 50-54, Nr.49-86). Mezar sahibinin bir kadın olduğuna işaret eden çok renkli birçok boncuk dışında, M.76'nın en

Fig. 15

Fig. 16

ilgi çekici hediyeleri 6 adet terrakotta figürindir. Bu hediyelerin ilgi çekiciliği, figürinlerin mezar hediyeleri arasında çok nadir olarak yer almasına karşın, M.76'da altı tane birden bulunmasından gelir. Bu figürinlerden yalnız bir tanesi tam olarak ele geçmiş olup, diğerleri parçalar halindedir. Tam olarak ele geçen figürin, ayakta duran giyimli bir kadındır. Sağ elinde bir phiale tutarken, sol bacağına büyük bir yuvarlıkla belirtilmiş bir kalkan ya da tympanon dayalıdır. Pergamon'da MÖ II. yüzyılın ikinci yarısına tarihli tympanonlu kadın figürinleri Kybele olarak nitelendirilmiştir (Töpperwein 1976: 51, Nr.190). Troia'da yine MÖ II. yüzyıla tarihli, yalnızca phiale tutan benzer bir figürin ise Tykhe olarak isimlendirilmiştir (Tavukçu 1999: 323, Kat.no: 92). Bununla beraber Rhodos'ta bir eliyle phiale tutan benzer peploslu Athena figürleri de mevcuttur (Higgins 1970: 85, Nr.223, Pla.38). M.76 figürünün sol yanındaki yuvarlak kabartmanın bir tympanondan ziyade kalkana benzemesi onu Athena figürlerine daha çok yaklaştırmaktadır. Kontekstteki diğer giyimli ve stephaneli(başlık) iki kadın figürünü yarım olarak ele geçmiştir. Sol kolları vücut önünde, elbise altından kıvrılarak betimlenen bu tiplerin benzer örnekleri MÖ IV. yüzyıldan II. yüzyıla kadar tarihlenmişse de, en yakın örnekler MÖ III. yüzyıl sonu ve II. yüzyıl başlarına verilmektedir (Dereboylu 2012: 393, K.177, Lev.45; Thompson 1959: 133, Nr.10, 11, T2920, T3186, T1629, T1966, T2256; Thompson 1963: 124, Nr.152, 154, 155, Pl.XXXII; Vierneisel-Schlörb 1997: 147-148, Nr.455, 464, Taf.78). Bu giyimli tanrıça ve kadın figürlerinin yanı sıra, çıplak örnekler de mevcuttur. Bunlardan oturur pozisyonda olup, sağ eliyle sağ göğsünü tutanı, Aphrodite ya da çıplak Hierodoulos olarak tanımlanmaktadır (Tavukçu 1999: 289-291, Kat. no: 25, 26, 28, 29, 30; Thompson 1963: 94, Nr.58, Pl. XVIII). Sadece Yunus kuyruğu kısmı korunmuş olan benzer bir figürin ise, MÖ III-II. yüzyıllar arasında tarihlenen, Pergamon'un Yunus tarafından taşınan Aphrodite figürinleriyle benzer olmalıdır (Töpperwein 1976: 56, Nr.217). Sadece baş kısmı korunmuş olan son kadın figürünün saçları Knidos(Knidian) tipindedir. Bu saç stiline sahip benzer örnekler Pergamon ve Kerameikos'ta MÖ III. yüzyılın son çeyreği ve II. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenmiştir (Kielau 2009: 121, Nr.422, Taf.44; Vierneisel-Schlörb 1997: 143, Nr.435, Taf.75). M.76, kontekstinin genel olarak değerlendirilmesi ile MÖ 225-200 yıllarına ait olmalıdır. Bir kadına ait olduğu anlaşılan mezarda ele geçen figürinlerin hepsi kadın ve bunların çoğu da Tanrıça figürinleridir.

M.82, pithos mezarlar arasında kontekstiyle en geç tarihlenmiş mezardır(Fig.15). Mezar son derece tahrip olmasına karşın, konteksti içinden ele geçen sağlam bir unguentarium (Dündar 2008: 112-115, Kat.no: U84, 85, 86, 91, 93-95; Knigge 1976: Lev. 69, no.388, 390, Lev.96, E101, Lev.97, E105) mezarın yaklaşık olarak MÖ 100 yıllarına ait olması gerektiğini göstermiştir. Ayrıca, Kontekst içinde sadece alt yarısı ele geçen yarım çıplak bir erkek figürünü, eros olmalıdır (Dereboylu 2012: 359, 362, K.62-63, 73, Lev.26-27; Töpperwein 1976: 107, Nr.451). Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere, mezara bırakılan figürinlerin, kişilerin yaşları ve cinsiyetleri ile bağlantılı oldukları göz önüne alındığında, M.82'in genç bir erkeğe ait olma olasılığı düşünülebilir.

Stroter (Kiremit) Mezarlar

Samurlu 879 Nekropolisi'ndeki stroter mezarlar¹⁴, nekropolis içinde en çok kullanılan mezar tipidir. **M.52**, bu tipler arasındaki en erken örnektir (**Fig.16**). Toplam 6 stroterin yanlarda birbirine çatılması ve ayak ile baş ucu kısmına kapak olarak birer stroterin yerleştirilmesi ile oluşturulan mezar, 183cm. boyundadır. Bireye ait iskelet kötü korunmasına karşın, doğu-batı yönünde sırt üstü uzandığı anlaşılmaktadır. Mezar hediyeleri arasındaki bir adet siyah firnisi p.t. unguentarium, Samurlu 877'de de görülen bir geleneğin benzeri olarak sol üst kolun yanına paralel olarak bırakılmıştır. Unguentariumun diğer merkezlerden gelen benzerleri MÖ IV. yüzyılın sonu ile III. yüzyılın başlarına tarihlenmektedir (Dündar 2008: 101-102, Kat.no: U28-32). Kontekst içinde yer alan bir adet khous (minyatür olpe) ölü kültü ile ilgili özel bir ritüel kabıdır (Ürkmez 2014: 344-345, dn.8). Atina Agorası'nda bulunan ve tıbbi kaplar olarak değerlendirilen bu formların en erken örnekleri MÖ 425-400 yıllarına tarihlenmektedir (Sparkes-Talcott 1970: 396, Nr.2000-2003, Pl.96). **M.52** örnekleri ise, bunların nekropolislerde kült amaçlı kullanılan, MÖ 300 yıllarına ait tipleridir. Mezarda bulunan strigilise ait bronz bir parça, mezar sahibinin erkek olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca, baş tarafta bulunan altın suyuna bandırılmış tek delikli p.t. boncuklar, gömü sırasında bireyin başına takılan taca/diademe ait parçalardır¹⁵. **M.87**, bu tip mezarlar içinde en erken kullanılanlardan bir diğeridir. Bununla beraber 8 stroterden oluşturulan klasik örneklerden farklı olarak 6 stroterin birbirine çatılmasıyla oluşturulmuştur. Başka bir deyişle, mezar erişkin mezarı değil, çocuk mezarıdır. Güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda uzanan, 141cm. uzunluğundaki mezar içinde, 106cm. uzunluğundaki çocuğa ait bir iskelete ulaşılmıştır. Özellikle kafatasının küçüklüğü ve iskeletin durumu, bireyin 8-10 yaşlarında olması gerektiğine işaret etmektedir. Çocuk için bırakılan tek hediye, sağ alt koluna paralel olarak konulan bir p.t. unguentariumdur. Unguentariumun benzer örnekleri en erken olarak MÖ III. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmektedir (Dündar 2008: 104, 106, Kat.no: U42, U43, U55; Knigge 1976: Lev.96, E91, 94.). **M.57**, 225cm. boyunda, 8 stroterin birbirine çatılmasıyla oluşturulan, doğu-batı doğrultusunda uzanan klasik bir stroter mezarıdır. Mezar içinde, 169cm. boyunda bir iskelete sahip olan birey sırt üstü yatırılmıştır. İskeletin tek hediyesi, sol bacağın yanına paralel olarak bırakılan büyük bir p.t. unguentariumdur. Unguentariumun diğer merkezlerdeki benzer örnekleri MÖ II. yüzyılın ikinci yarısına ve en geç MÖ I. yüzyılın başına tarihlenmektedir (Dündar 2008: 116-118, Kat.no: U99, U102, U105, U106, U107; Knigge 1976: Lev. 69, no.388, 390). **M.57** bu açıdan nekropolisin ve stroter tiplerinin en geç tarihli örneklerinden biridir. **M.21**, nekropoliste kuzey-güney doğrultusunda uzanan bir başka stroter mezarıdır (**Fig.17**). 205cm. boyundaki mezara

14 Bu mezar tipiyle ilgili geniş bilgi, isim tartışması ve 877 örnekleri için bkz. Ürkmez 2014: 338-341.

15 Bu diademlerin tam örneklerine, Kolophon'a bağlı Şaşal Nekropolisi'nde 2000-2001 yıllarında yaptığımız kazılarda sıkça rastlamıştık.

Fig. 17

ait stroterler çok tahrip olmasına karşın, hediyelerinin cinsi açısından diğer stroter mezarlardan farklıdır. Samurlu 877 Nekropolisi'nde de görüldüğü üzere, stroter mezarlar genellikle az sayıda hediye konteksti barındırır ve bunlar da genellikle unguentariumlardır. Fakat **M.21**'in hediyeleri büyük boyutlu iki adet figürindir. Mezara ait kemikler dağınık olarak ele geçse de, kemiklerin durumundan iskeletin bir çocuğa ait olduğu anlaşılabilmektedir. Figürinlerin cinsine bakıldığında, bu çocuğun ayrıca bir kız olduğu da anlaşılabilmektedir. Figürinlerden biri, yüksek bir kaide üzerinde duran giyimli bir kadındır. Figürin, bacak, kol ve başın pozisyonuyla son derece hareketli bir görünüm sergiler. Özellikle, sağ elin sağ

kalçaya dayanma pozisyonu ile MÖ III. yüzyılın sonu ile II. yüzyılının başlarına tarihlenen örneklere benzemektedir (Tavukçu 1999: 375-378, Kat.no: 194, 199, 200). Diğer figürin ise, başında çok yüksek ve süslü bir stephan olan, oturur pozisyonda betimlenmiş bir çıplak kukla/oyuncak bebek figürinidir (Higgins 1970: 401, Nr.1528, Pl.206; Vierneisel-Schlörb 1997: 55, Nr.157-160, Taf.31; Dereboylu 2012: 343, K12-13, Lev.18).

Genel Değerlendirme

Samurlu 879 Nekropolisi'ni değerlendirirken, Samurlu 877 Nekropolisi ile beraber ele almak gereklidir (Ürkmez 2014: 337-381). Birbirlerine yaklaşık olarak 100m. mesafede olan, Kyme'nin bu iki doğu nekropolisini karşılaştırmalı olarak incelemek, kullanıldıkları dönemin ölü gömme adetlerinin algılanabilmesi için önemlidir. Kronolojik olarak iki nekropolis te en erken olarak MÖ IV. yüzyılın ortalarında kullanılmaya başlanmıştır. Bununla beraber, kontekstlere dayanarak Samurlu 877'nin biraz daha geç (yaklaşık yirmi yıl?) kullanılmaya başlandığı söylenebilir. 88 adet mezarı ile, 900m²'den fazla bir alana yayılmış olan Samurlu 879'un kullanımı, MÖ 100 yılı civarında sona erdirilmiştir. Bu mezarlar, bazı istisnalar dışında seyrek aralıklarla yerleştirilmişlerdir. MS I. yüzyılın sonlarına kadar kullanılan Samurlu 877'de ise, 74 adet mezar 600 m²'lik alana sık aralıklarla, hatta bazı bölümlerde üst üste yerleştirilmişlerdir. Başka bir deyişle, Samurlu 877, Samurlu 879'un yer olanağına karşın, en az 200 yıl daha gömülerini kendi sıkışık nekropolis alanında yapmaya devam etmiştir. Bu durum, Kyme'deki nekropolis anlayışında demografik bir duruma işaret etmektedir. Buna göre, Samurlu 877 ve 879 örneklerinde görüldüğü üzere, en azından Geç Klasik ve Erken Hellenistik Dönem'den itibaren belli parsellere yerleştirilmiş küçük nekropolisler, soy/aile nekropolisleri olmalıydılar. Örneğin, yaklaşık olarak MÖ 350-100 yılları arasında 250 yıl kullanılmış Samurlu 879'da, 88 mezar ve ikincil gömülerle ortalama 100 birey, ancak Şehir(Kyme) içindeki küçük, demografik bir gruba karşılık gelebilir.

Samurlu 877 ve 879 nekropolisleri aynı dönemlerde kullanılmış olmalarına karşın, mezar tiplerinin kullanım oranları ve kontekstlerinin niteliği açısından da farklılık göstermektedir. Bununla beraber ölü gömme gelenekleri açısından sahip oldukları ortak noktaları, dönemin gelenekleri olarak görmek yerinde olur. İki nekropoliste de, kullanılan mezar tipleri aynıdır. Buna karşın kullanım şekilleri ve oranları farklılık gösterebilmektedir. Genel olarak stroter(kiremit) mezarların her iki nekropoliste de en çok kullanılan tipler olduğu görülür. Aslında bu durum, Hellenistik Dönem söz konusu olduğunda tüm Batı Anadolu nekropolisleri için ortak bir özelliktir. Samurlu 877 ve 879 için, diğer tiplerin kullanım tercihi ise tam bir uyumsuzluk içindedir. Örneğin Samurlu 879'da ikinci en çok kullanılan mezar tipi Ahşap Kapama(Basit) mezarlar, Samurlu 877'de bunların sayısı dokuzu geçmez. Buna karşın Samurlu 877'de sıkça tercih edilen Taş Kapama, Sanduka ve Lahit mezarlar, Samurlu 879'da çok daha az tercih edilmiştir. Mezar tipolojisi açısından iki nekropolis arasındaki en önemli ayrılık ise, çömlek ve pithos mezarlar olarak karşımıza çıkar. Samurlu 877'de fakir kontekstlerle ancak 4 adet çömlek ve pithos tipi ele geçmişken, Samurlu 879'da bu tiplerde ele geçen mezar sayısı 18'dir. Ayrıca bunlar arasında çoklu gömülerin yapıldığı

büyük pithoslara ve oldukça zengin kontekstlere de rastlanmıştır. Böyle zengin kontekstler, Samurlu 877'de ancak iki adet taş lahit mezarda karşımıza çıkmıştır.

Mezar kontekstleri ya da diğer bir deyişle ölen kişiye sunulan hediyeler açısından da önemli orandaki gelenek farklılıklarından söz edilebilir. Buna göre, başta unguentariumlar olmak üzere kozmetik kaplarının mezarlara hediye olarak bırakılması dönemin ortak özelliğidir. Bu kaplar Samurlu 877'de de olduğu gibi, Samurlu 879 için de neredeyse vazgeçilmez mezar hediyeleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Hatta mezar içlerinde sıklıkla ölümlerin omuzlarına paralel olarak bırakılmaları bile, bu geleneğin güçlülüğünü ortaya koyar (Ürkmez-Dündar 2014: 51-72). Bunun gibi, ölü gömme açısından başka benzerlikler de olmasına karşın, aslında bu benzerlikler iki nekropolis arasındaki gelenek ortaklığından çok, dönemin ortak gelenekleri ile ilgilidir. Gelenek ayrılıkları ise daha barizdir. Samurlu 877'de, kadınlara ait mezarları niteleyen ayna, toka, cista vb. hediyelere rastlanırken, erkek mezarlarını bu şekilde cinsiyet olarak kimliklendirebilen hediyelerle karşılaşmamıştır. Samurlu 879'da ortaya çıkarılan 88 adet mezardan, insutu olarak az ya da çok bir mezar kontekstiyle bulunan mezar sayısı 44'tür. Bunların yarısının ortalama olarak bu toplumdaki erkek bireylere ait olduğu kabul edildiğinde, tahmin edilen 20-22 adet erkek mezarının 10 tanesinde demir ya da bronz strigilislerle karşılaşmıştır. Bu durum, Samurlu 877'de hiçbir zaman görülmeyen farklı bir geleneği ortaya koymaktadır. Samurlu 879 mezarlarının en az 6 tanesinin kontekstlerinde çeşitli figürinler önemli yer tutmaktadır. Bu sayı çok olarak görülmesi bile, Samurlu 877 Nekropolisi'nde de birçok figürin bulunmasına karşın, bunların hiç birinin mezar kontekstleri içinde yer almaması, Samurlu 879 için güçlü olmasa da Hellenistik Dönem için yine farklı bir geleneği ortaya koymaktadır. Hatta farklı tipteki bu figürinlerin, ölen kişinin cinsiyet ve yaş özellikleri ile uyum göstermesi, gelişigüzel tercih edilmediklerini de göstermektedir.

İki nekropolis ile ilgili ortak bir özellik, mezarlardan bağımsız olarak bulunan mezar stelleridir. Mezar tiplerine ve buluntularına bakıldığında, her iki nekropolisin de genel olarak alt-orta ya da orta sınıfa ait ailelere ait olduğu görülmektedir. 877 ve 879 nekropolislerinde bulunan 10'dan fazla mezar stelinin hiç biri figürlü değildir. Ayrıca, büyük çoğunluğu kireçtaşından yontulmuş bu stellerin ancak on tanesi yazıtlıdır. Yazıtlarda sadece kısaca ölenlerin kimlikleri belirtilmiştir. Bu açıdan mezar stelleri de, mezar tipleri ve buluntularıyla uyumlu bir biçimde, alt-orta sınıfı işaret etmektedir (Ürkmez-Adak 2015: 46-56).

Kyme'nin İzmir'in en büyük sanayi merkezinin ortasında yer alması ve buradaki büyük şirketlerin arazi ihtiyaçları, bölgede küçük ya da büyük çaplı birçok kurtarma kazısının yapılmasını sağlamıştır. Yapılan bu kazılar arasında halen devam ettirilenler vardır. Şu ana kadar bile, kazısı tamamlanmış ve müze araştırmacıları tarafından müze kurtarma kazıları sempozyumlarında sunulmuş nekropolislerin sayısı sekizdir (Uçankuş 1980: 139-149; Ünlü-Özsaygı 2007: 13-24; İren 2008: 613-638; Küçük-Altun 2009: 53-74; Çırak-Kaya 2011: 217-232; Korkmaz-Gürman 2012: 71-96; Konak-Tarakçı 2012: 185-198; Atıcı-Karakaş 2013: 229-243). Bununla beraber hiç yayınlanmayanlarla birlikte şehirdeki nekropolis sayısı bunun iki katıdır. Bu nekropolislerin sayısının ileriki dönemlerde yapılacak

kurtarma kazılarında artacağı bellidir. Kyme'nin tüm nekropolislerine bütün olarak bakıldığında, özellikle Hellenistik Dönem'de diğer dönemlere nazaran büyük bir nüfusa sahip olduğu söylenebilir. Samurlu 879 Nekropolisi, Hellenistik Dönem mezarlarının ölü gömme gelenekleri açısından, özellikle büyük pithos mezarları ve çömlek mezarların yoğunluğu ile şehrin diğer nekropolislerinden farklı bir özellik göstermektedir.

Samurlu 879, Batı Anadolu'nun Hellenistik Dönem'e ait diğer nekropolisleri ile karşılaştırıldığında, başta stroter/kiremit mezarlar olmak üzere mezar tiplerinin tercihi açısından onlarla ortak özelliklere sahip olduğu görülür. Bununla birlikte, çömlek ve pithos mezarların kullanım yoğunluğu, kullanım tarzı ve mezar hediyelerinin gösterdiği üzere, bu mezarlara yapılan gömülere gösterilen ihtimam açısından daha farklı bir özelliği ortaya koyar. Buna göre, Klazomenai'nin Akpınar Nekropolisi'nde kullanılan MÖ III. yüzyıla ait birkaç Amphora mezar bebek mezarıdır (Bakır et al 2004: 107, Fig.11). Kolophon'un Cevizcioglu Nekropolisi'nde situlalardan oluşturulmuş Geç Hellenistik Dönem'e ait çok az sayıdaki çömlek mezara 6-7 yaşlarında çocukların gömüldüğü tespit edilmiştir (Özkan-Atukeren 1999: 46,50, Fig.64a-d). Aynı nekropoliste 189 adet mezar arasından erişkin bireylerin gömüldüğü sadece üç pithos mezar olup, onlar da Roma Dönemi'ne tarihlenmiştir (Özkan-Atukeren 1999: 44-45, Fig.47). Batı Anadolu'nun diğer nekropolislerine ait Hellenistik Dönem örneklerine bakıldığında ise, özellikle erişkin bireylerin gömüldüğü pithos mezarlarla karşılaşmamaktadır. Bununla birlikte, Hellenistik Dönem'de Atina, Samothrake, Laodikeia, Beçin, Belentepe gibi merkezlerde gömü için kullanılan özellikle stamnos gibi kapların hepsi urne kabıdır (Yağız 2012: 483). Samurlu 879 Nekropolisi içinde kullanılan Hellenistik Dönem'e ait 22 adet çömlek ve pithos mezar, tüm mezarlar içinde %25'lik bir orana sahiptir. Zengin kontekstlere sahip bu mezarlar, hem çocuklar hem de erişkin bireyler için kullanılmıştır. Ayrıca, pithoslara çoklu gömülerin yapıldığı da görülür. Samurlu 879'un Hellenistik Dönem'e ait bu çömlek ve pithos mezar geleneği, diğer tüm Batı Anadolu nekropolislerinden farklı olarak, çok güçlü bir biçimde karşımıza çıkar. Bu özelliği ile Samurlu 879 Nekropolisi, Batı Anadolu'nun diğer Hellenistik Dönem nekropolisleri arasında farklı bir yere sahiptir.

Kaynakça

Atıcı, M. – Karakaş, G.

2013 “Kyme Doğu Nekropolü (İzmir İli, Aliğa İlçesi, Samurlu Köyü, 877 ve 879 Parsel”,
22. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, (14-17 Kasım 2013, Adana):
229-242.

Bakır, G. et al

2004 “2002 Yılı Klazomenai Kazısı”, *XXV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 2. Cilt
(26-31 Mayıs 2003, Ankara): 101-110.

Başaran, C. – Kurap, G.

2013 “Enez (Ainos) 2011 Yılı Arkeoloji Kazısı”, *34. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 2. Cilt,
(28 Mayıs-1 Haziran 2012, Çorum): 375-391.

Boulter, C.G.

1963 “Graves in Lenormant Street, Athens”, *Hesperia* 32/2: 113-137.

Çırak, N. – Kaya, S.

2011 “2009 İDÇ Nekropolü Kurtarma Kazısı”, *19. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu* (29 Nisan-1 Mayıs 2010, Ordu): 217-232.

Buluç, S.

1993 “Anadolu'da Kremasyon-Ölü Yakma Geleneği”, *1992 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, Ankara: 83-101.

Dereboylu, E.

2012 *Aigai Pişmiş Toprak Figürinleri*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Ana Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir.

Dündar, E.

2008 *Patara IV.1, Patara Unguentariumları*, İstanbul.

Edwards, G.R.

1975 *Corinthian Hellenistic Pottery*, Vol. VII, Part III, Princeton.

Güçlü, H.

2006 *Tekirdağ Çevresi Pişmiş Toprak Figürinleri*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne.

Higgins, R.A.

1970 *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum I, Greek: 730-330 BC*, Oxford.

Höricht, M.S.

1987 *Le Terrecotte Figurate di Cuma*, Roma.

Hürmüzlü, B.

2004a “Burial Grounds at Klazomenai: Geometric through Hellenistic Periods”, *Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony, Proceedings of the International Symposium held at the Archaeological Museum of Abdera*, Abdera, 20-21 October 2001, Thessaloniki: 77-96.

2004b “New Type of Clazomenai Sarcophagus: The Alteration of the Burial Customs in Clazomenai”, R. Bol and Kreikenbom (eds.), *Sepulkr- und Votivdenkmäler östlicher Mittelmeergebiete (7. jh. V.-1. hb. n. Chr.). Kulturbegegnungen im Spannungsfeld zwischen Akzeptanz und Resistenz. Akten des Internationalen Symposiums vom 01-03. November 2001 in Mainz, Möhnesse, Paderborn: 195-198.*

İren, K.

2008 “The Necropolis of Kyme Unveiled: Some Observations on the New Finds”, *Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağanı EVERGETES Festschrift für Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu zum 65. Geburtstag*, II. Cilt, Antalya: 613-638.

Kielau, S.

2009 *Terrakotten aus Pergamon, Tonfiguren aus Wohnhäusern der Stadtgrabung*, Philosophischen Fakultät der Westfälischen Wilhelms-Universität, (Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades), Münster.

Knigge, U.

1976 *Kerameikos IX, Der Südhügel*. Berlin.

Konak-Tarakçı, S. – Selçuk, T.

2012 “Batı Liman 1205 Parsel Kurtarma Kazısı 2011”, 21, *Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu* (01-05 Nisan 2012 Marmaris): 185-198.

Korkmaz, E. – Gürman, B.

2012 “İzmir İli, Aliğa İlçesi, Bozköy Biçerova Mevkii Kyme antik Kenti Doğusu Sur Dışı Yapıları ve Doğu Nekropolü Kurtarma Kazısı”, 20. *Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu* (25-29 Nisan 2011, Bodrum): 71-96.

Küçükgüney, Z. – Altun, P.T.

2009 “İDÇ Liman Kurtarma Kazısı (İzmir İli, Aliğa İlçesi, Çakmaklı Köyü, Kendirci Mevkii 613 ve 68 Parsellere Ait)”, *XVII. Müze Kazıları ve Kurtarma Sempozyumu* (28 Nisan-1 Mayıs 2008, Side) Ankara: 53-74.

Olcese, G.

2007 “The Production and circulation of Greco-Italic amphorae of Campania (Ischia/Bay of Naples). The data of the archaeological and archaeometric research”, *Skyllis* 7, 60-75.

Onurkan, S.

1988 *Doğu Trakya Tümülüsleri Maden Eserleri, İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki Trakya Toplu Buluntuları*, Ankara.

Özkan, T. – Atukeren, S.

1999 “Cevizcioğlu Çiftliği Nekropolü Kazıları”, *Tahtalı Barajı Kurtarma Kazıları Projesi: Tahtalı Dam Area Salvage Project*, İzmir: 43-54.

Richter, G.M.A.

1937 “A Greek Bronze Hydria in the Metropolitan Museum”, *AJA* 41/4: 532-538. 1946

“A Fourth-Century Bronze Hydria in New York”, *AJA* 50/3: 361-367.

1967 *A Handbook of Greek Art*, London.

Rotroff, S. I.

1982 *The Athenian Agora XXII, Hellenistic Pottery: Athenian and Imported Moldmade Bowls*, Princeton.

1997 *The Athenian Agora XXIX, Hellenistic Pottery, Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material*, Princeton.

SNG

1945 *Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals Danish National Museum, Aeolis-Lesbos*, Copenhagen.

Sparkes, B. A. – Talcott, L.

1970 *The Athenian Agora XII, Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C.*, Princeton.

Şahin, N. et al

2003 “Klaros 2002 Yılı Kazı, Restorasyon ve Epigrafi Çalışmaları” 25. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 2. Cilt (26-31 Mayıs 2003, Ankara): 73-87.

Tavukçu, A.Y.

1999 *Troas Bölgesi Terrakota Figürinleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum.

Thompson, H. A.

1934 “Two Centuries of Hellenistic Pottery”, *Hesperia* 3/4, 311-476.

Thompson, D. B.

1952 “Three Centuries of Hellenistic Terracottas”, *Hesperia* 21/2, 116-164.

1959 “Three Centuries of Hellenistic Terracottas: II B. The Altar Well”, *Hesperia* 28/2, 127-152.

1963 “Three Centuries of Hellenistic Terracottas the Second Century BC”, *Hesperia* 32/3, 301-317.

Töpperwein, E.

1976 *Terrakotten von Pergamon*, Berlin.

Uçankuş, H.T.

1980 “Kyme Kurtarma Kazısı Ön Raporu (1979)”, *II. Kazı Sonuçları Toplantısı*, (11-15 Şubat 1980, Ankara), 139-149.

Ünlü, A. – Özsaygı, M.

2007 “İzmir İli, Aliğa İlçesi, Gümrük Binası Sondaj Kazısı”, *XV. Müze Kazıları ve Kurtarma Sempozyumu*, (24-26 Nisan 2006, Alanya), 13-24.

Ürkmez, Ö.

2014 “Aiolis Kymesi’nden Samurlu 877 Nekropolis”, *Colloquium Anatolicum XII*: 337-381.

Ürkmez, Ö. – DüNDAR, E.

2014 “Remarks on the Possible Uses of the Perfumed Oils, Ointments and Containers in the Cult of the Dead from the Fourth Century BC to the Second Century AD: In the Light of the Necropoleis of Kyme, Colophon and Patara”, *JILA* 01: 51-72.

Ürkmez, Ö. – Adak, M.

2015 “Hellenistische Grabstelen aus der Ostnekropole von Kyme”, *Philia* 1: 46-56.

Vierneisel-Schlörb, B.

1997 *Kerameikos XV, Die Figürlichen Terrakotten I: Spätmykenisch bis späthellenistisch*, München.

Yağız, K.

2012 *Kuzeybatı Anadolu’da İ.Ö. 1. Bin’de Ölü Gömme Gelenekleri*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir.

Yıldırım, Ş.–Karakaş, G.

2006 *Museum and Sites, Edirne Müzeleri ve Ören Yerleri*, İstanbul.

Zeren, M.

2004 *Klazomenai’de Ele Geçen M.Ö. 4. Yüzyıl Kap Formları*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir.

Levhalar Listesi

Fig. 1: *Samurlu 879 Nekropolis Alanı’nın Çizimi*, S. A. Ürkmez tarafından.

Fig. 2: *M.71 (Urne/Bronz Hydria Mezar) ve Konteksti*, MÖ 350.

Fig. 3: *M.73 (Kremasyon Mezar) ve Konteksti*, MÖ 150.

Fig. 4: *M.88 (Ahşap Kapama Mezar) ve Konteksti*, MÖ 325-300.

Fig. 5: *M.22 (Ahşap Kapama Mezar) ve Konteksti*, MÖ 100.

Fig. 6: *M.72 (Kireçtaşı Lahit Mezar)*.

Fig. 7: *Taş kapama mezar tipinin temsili profil çizimi*, S. A. Ürkmez tarafından.

Fig. 8: *M.84 (Taş Sanduka Mezar) ve Konteksti*, MÖ 325-300.

Fig. 9: *M.83 (Çömlek Mezar) ve Konteksti*, MÖ 350-300.

Fig. 10: *M.13 ve M.14 Çömlek Mezarları*, MÖ 250-225.

Fig. 11: *M.13 (Çömlek Mezar) ve Konteksti*, MÖ 250.

Fig. 12: *M.14 (Çömlek Mezar) ve Konteksti*, MÖ 225.

Fig. 13: *M.69 (Pithos Mezar) ve Konteksti*, MÖ 250-200.

Fig. 14: *M.76 (Pithos Mezar) ve Konteksti*, MÖ 225-200.

Fig. 15: *M.82 (Pithos Mezar) ve Konteksti*, MÖ 100.

Fig. 16: *M.52 (Stroter Mezar) ve Konteksti*, MÖ 300.

Fig. 17: *M.21 (Stroter Mezar) ve Konteksti*, MÖ 200.

A Preclassical Stamp Seal From Perge¹

Sedef ÇOKAY-KEPÇE²

[188]

¹ Hakeme Gönderilme Tarihi: 12.04.2016; Kabul Tarihi: 27.04.2016.

² Sedef ÇOKAY. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, Laleli İSTANBUL. E-mail: sedef.cokay@gmail.com

Keywords: Perge, Stamp seal, Neo-Babylonian, Chalkedony, Pre-Roman

Perge is one of the most important cities of Pamphylia. The excavations conducted on the west necropolis of the city, has revealed simple pit burials, various types of sarcophagi, tombs and rock-cut tombs with some in situ finds, which give a date between 1st century BC and 4th century AD. In the present article, it is examined a stamp seal which was found in tomb from late Hellenistic-early Roman era. The stamp seal has an octagonal pyramidal body and tapering base an octagonal convex surface, on which an offering scene before a deity's symbol. The find is dated to the Neo-Babylonian period, which is one of the earliest finds from the city.

Anahtar Kelimeler: Perge, Damga mühür, Yeni Babil, Kalkedon taşı, Roma öncesi

Antik Pamphylia bölgesinin önemli kentlerinden biri olan Perge'nin Batı Nekropolisinde yapılan kazı çalışmalarında sayısız tipte mezarlar in situ buluntularıyla birlikte açığa çıkarılmıştır. Makale, geç Hellenistik-erken Roma dönemine tarihlenen bir lahit içinde bulunmuş bir mühürü konu almaktadır. Mühür, sekizgen gövdeli, yukarı doğru daralan formda olup, hafif dışbükey tabanında tanrısal semboller önünde sunu yapan, uzun giyimli ve sakallı bir rahip betimine sahiptir. Benzerleri Yeni Babil Dönemi'ne tarihlenen bu buluntu, Perge'nin Roma öncesi dönemlerine ait sınırlı sayıdaki buluntulardan biridir.

[189]

Perge is one of the most important cities of Pamphylia, a region that covers the modern Antalya plain. The first work at the site was conducted by Prof. Arif Müfid Mansel in 1943 and followed by those of Prof. Jale İnan between 1970-1980, and Prof. Haluk Abbasoğlu between 1988-2011. The long term excavations by the members of Istanbul University revealed that the lower city was adorned by magnificent structures especially in the Hellenistic and Roman periods, when the city lived its heyday¹. At the same time, the association of “Parrha”, a settlement name included in a border agreement between the Hittite king Tudhaliya IV and Kurunta with “Perge”, has led to a number of other studies dealing with the early history of the city. Thus, between 1994 and 2007, a joint venture at Perge acropolis with Prof. Wolfram Martini of Justus Liebig University in Giessen, lowered date for early human presence in Perge to the Chalcolithic Period (Martini 1999). It seems that in the Hellenistic period the residents descended the plain below and fortified the settlement to include the acropolis, where the settlement continued in spite of building activities in the lower city.

The work by Prof. Abbasoğlu concentrated on the study of social life in the city. To that end, excavations were conducted first at the residential quarters then the necropolis. The city has three necropoleis, one outside the walls on the acropolis, others to the west and east respectively. The west necropolis, systematically excavated from 1997 following several sporadic excavations, revealed simple pit burials, various types of sarcophagi, tombs and rock-cut tombs with some *in situ* finds, which give a date between 1st century BC and 4th century AD.

Findspot and Context of the Seal

The diverse types of burials in the west necropolis were laid out as a street in line with the slope of the terrain. The seal was found here, in one of the three adjacent sarcophagi, which were placed in east-west direction and bonded with mortar. The long eastern side of the easternmost sarcophagus is beneath the peribolos wall of a monumental tomb. The lids of the sarcophagi adjacent to the tomb including the one with the seal were deliberately broken and then reclosed. Skeletons are badly damaged due to the soil slide, hence the original locations of the finds.

The sarcophagus with the seal is of limestone with a low and flat roof. It is undecorated and without any inscriptions. These plain types are defined as local Late Hellenistic-Early Roman sarcophagi (Turak 2011: 511). Bones belonging to three individuals and skulls have been reported along with two unidentified bronze coins, a base fragment of an unguentarium and the seal in question.² The unguentarium fragment has a large foot with

¹ I am grateful to Prof. Dr. H. Abbasoğlu for his support and the permission to study the material. Also thanks to H. Garan for drawing of the seal. For historical description of the city see Abbasoğlu 2001; Abbasoğlu 2006; Özdizbay 2012, 5-20.

² Contextual finds from the west necropolis of Perge is the subject of another work by the author.

a conical base and an everted body. In this type, the body widens to form a shoulder and then narrows to form a high neck, and finally opens outwards creating a wide mouth. Similar finds have been dated to the 1st century BC (Tuluk 1999: 147-148, no. 146). The coins, however, are unintelligible due to the heavy corrosion.

The Seal

It has an octagonal pyramidal body and is made of chalcedony with sporadic cracks on the surface and flaking on the sides. Its dimensions are 2.3 x 1.5 x 1.2 cm. The tapering base has an octagonal convex surface and the top a suspension hole cutting the seal longitudinally. On the base is a standing male figure looking left made with a drill. He wears a long dress covering the body down to the ankles and tightened at the waist. Both arms bend up at a 45 degree angle. In front of the figure is a spade on a platform with four horizontal lines and a motif composed of two vertical stylus. Below the spade a short horizontal line draws attention. The scene depicts a figure praying or making an offering before divine symbols.

General Assessment

As is known, use of stamp seals began around 6500 BC in North Syria and Mesopotamia (Porada 1993: 563). Following these earliest examples that are presumably amulets, cylindrical ones appear in 3500 BC in Uruk (Porada 1993: 563). The use of seals, which took shape in accordance with certain social statuses, become popular for economic and religious reasons. The depictions they bear offer valuable insights on the political and cultural aspects of the period they belong to. Ample areas on the cylindrical seals allowed desired motifs to be applied more freely, while stamps seals have limited space for this. Our example is notable for its above-mentioned religious.

Earliest offering scenes before a deity or his/her symbol are dated to the 9th century BC (Gane 1990: 11-12). They were remodelled and abridged in the Neo-Babylonian Period, substituting symbols for deities. Offering before symbols was a dominant subject in Neo-Babylonian period (625-539 BC) and remained in use until the reign of Darius I (521-486 BC) (Gane 1990: 20; Zettler 1979: 257 ff.). On the other hand, the documents stamped with the seals bearing worshipping scenes are usually of legal or commercial nature (Gane 1990: 26 vdd) and it is thought that they might have been used by men of high status (Gane 1990: 31).

Octagonal pyramidal Neo-Babylonian stamps seals like the Pergean example are numerous.³ They are usually of limestone, quartz, hematite, lapis lazuli, agate and chalcedony

³ eg. Vollenweider 1967; Porada 1948; Osten 1954.

with some unique examples (Glass -Schachner 2008:74 and terracotta -Gane 1990: 33).⁴ Most of them bear a figure making an offering before various symbols. Motifs were modelled or drilled, and the figures become simpler and more schematic towards the end of the period. Their widespread geographical distribution is attributed to the simplicity, hence easier imitation. Thus their local production is quite intensive (Ornan 2010; Porada 1948: 96) and it would be more accurate to describe the seal as “it is made in the Neo-Babylonian style”.

The workmanship of the Pergean seal suggests that it is not one of the later examples. Despite its schematic appearance, a closer look reveals some details. For instance, the figure rests on a ground line which is not seen the majority of the seals of this type. Detailed craftsmanship can also be observed on the beard which is down from his chin to the belly, nose and on the lips. Although the round head makes the figure look like bald, it is clear from the round groove on the shoulder that he wears a head dress and sports long hair. In fact, in certain examples with similar motifs the figure already has a headdress. This is supported by Herodotus’ passage on Babylonians: “For clothing, they wear a linen tunic, reaching to the feet; over this the Babylonian puts on another tunic, of wool, and wraps himself in a white mantle; he wears the shoes of his country, which are like Boeotian sandals. Their hair is worn long, and covered by caps; the whole body is perfumed. Every man has a seal and a carved staff, and on every staff is some image, such as that of an apple or a rose or a lily or an eagle: no one carries a staff without an image” (Hdt. 1.195).

The figure on the seal too wears a plain long dress reaching down to the ankles as Herodotus mentions. Presence of a belt is implied by two horizontal lines. Some seals with similar features bear figures with two layers of dress, but Pergean examples do not offer any hint of dress other than the belt.

The figure stands before a spade which has an ovoid in shape on a sceptre with a horizontal line in its centre, standing on a base made of four horizontal lines. This motif is interpreted as “marru-spade”, the symbol of Marduk, one of the most important deities in Babylonian pantheon (Ornan 2010:54; Gane 1990: 54). Behind it is two styluses, attributes of Nabu, the god of writing and wisdom (Ornan 2010:54; Gane 1990: 54). Contrary to most of the examples of this type, the Pergean seal does not have star and crescent motifs.⁵

A significant findspot for similar seals in Anatolia⁶ is Dülük Baba Tepesi, which was later transformed into sanctuary of Zeus Dolichenus. It yielded finds dating back to the 3rd millennium BC, which included cylindrical, stamp and scaraboid seals. They were probably brought here by the visitors (Schachner 2008: 69-96; Schachner 2014: 33-48). Similar

finds has not yet occurred in the neighbouring regions of Perge⁷, though one example is known from the Burdur Uylupinar necropolis.⁸

It has been concerned that the Neo-Babylonian era covering roughly the 7th-5th cent.B.C., the Pergean seal bears a new data for Pamphylian region which belongs to very early date before Roman times. The pottery finds from the acropolis of Perge showed strong influence of Cyprus since 1st thousand B.C. After the end of the 8th cent B.C., some Lydian wavy pattern and marblising decorated vessels and their imitations has been found; but it is observed that much more dominant effects of Rhodes at the same period. Although it has been proposed in terms of the intensity of the Rhodian amphoras, the presence of the elite people in the area. After 5th cent BC and onwards, it is seen strong Attic influences both on pottery and the architecture (Recke 2003:252-253). A remarkable amphora piece depicted a bird-man was also dated to the 700 B.C., bears strong influence Hittite and eastern effects (Martini 2010:39-42; Recke 2003: 252). Thus, it has been suggested that after the end of the 8th cent.B.C. yet slowly growing western influence, for example on the ruling class itself, or on elite, but also oriental influences continue.

We have noted above that the seal was found along with an unguentarium fragment dating to the 1st century BC. The Neo-Babylonian seal appears as a burial gift in a much later context, which indicates multiple uses.⁹ Similar cases are reported in other regions: They appear in a Roman tomb at Tell eş-Şafi (Ornan 2010: 54-56) or in a second century BC kurgan in north Caucasia (Kacharava 2005:300, ftn.26). It is conventionally suggested that these seals were found by the grave owners and used in their lifetime, though it is equally possible that they were valued as family heirlooms. The seal is a new find that sheds further light on the history of Pamphylia in the 7th-6th centuries BC. Although its provenance remains unknown, the seal is as yet a weak indicator of city’s ties with east, be it personal or commercial. Future research and new finds will contribute greatly to the understanding Perge and Pamphylia in general.

⁴ For various and semi-various stamp/gemma stone types in Anatolia see Hatipoğlu-Güney 2013: 165-168.

⁵ They are known to represent Sin and Ishtar.

⁶ Some others from Gordion, Dusinberre 2010: 331, fig.31.9; from Daskyleion Bakır 2011: 101-102.

⁷ For similar ones from the Near East, see Ornan 2010: 54; Tushingham 1992:15-18; Gane 1990.

⁸ Personal communication with Asst. Prof. Eray Dökü of Burdur Archaeology Museum, for which I am indebted.

⁹ Multiple burials and broken sarcophagus lid might point to secondary or perhaps tertiary use of the grave.

Fig. 1
Octagonal surface of the stamp seal.

Fig. 2
Imprint.

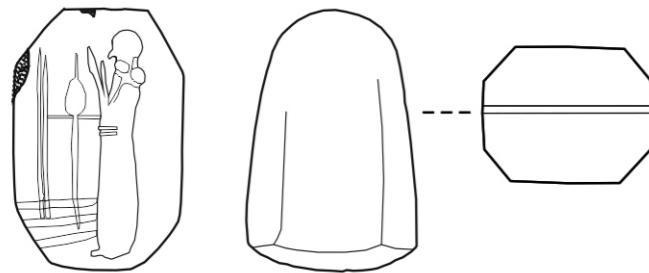

Fig. 3
Drawing of the seal.

Bibliography

Abbasoğlu, H.,

- 2001 "The founding of Perge and its development in the Hellenistic and Roman periods", *Urbanising in Western Asia Minor, Ed.D.Parrish, JRA Supp.* 45: 172-188.
2006 "Perge", *Stadtgrabungen und Stadtforschung im Westlichen Kleinasien, Byzas* 3, 2006, Internationales Symposium 6./7.August 2004 in Bergama (Türkei), W.Radt (Hrsg), İstanbul, 289-302.

Bakır, T.

- 2011 *Balıkesir'in Eski Çağlardaki Valilik Merkezi Daskyleion*, Balıkesir.

Dusinberre, E.

- 2010, "Anatolian Crossroads: Achaemenid Selas from Sardis and Gordion", *Colorado*: 323-335.

Gane, C.E.

- 1990 *The Worshipper before Symbols on Selected Neo-Babylonian Stamp Seals*, Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts Department of Near Eastern Studies University of California, Berkeley.

Hatipoğlu, M. – Güney, H.

- 2013 "Archeo-gemmological investigation of gemstone glyptics (seal Stones and ceremonial Stones) and ancient jewellerys mounted gemstones in İzmir Archaeological Museum (Turkey)", *Journal of Cultural Heritage*: 165-168.

Kacharava, D.

- 2005 "Recent finds at Vani", *Dialogues d'histoire ancienne.Supp.1*: 291-309.

Martini, M.

- 1999 "Perge in vorrömischer Zeit. Untersuchungen auf der Akropolis 1994 und 1995", *Çağlar Boyunca Anadolu'da Yerleşim ve Konut Uluslararası Sempozyumu*, 5-7 Haziran 1996: 303-310.
2010 W.Martini, *Die Akropolis von Perge in Pamphylien vom Siedlungsplatz zur Akropolis*, Wissenschaftliche Gesellschaft an der Johann Wolfgang Goethe-Universität Frankfurt am Main- Sitzungsberichte.

Ornan, T.

2010 "A Local Imitation of a Neo-Babylonian Stamp Seal from a Burial cave near Gelilot",
Atiqot 62: 53-57.

Osten, H. von der

1954 *Ancient Oriental Seals in the Collection of Mr. Edward T. Newell*, Chicago.

Özdizbay, A.

2012 *Perge'nin MS. I.-2. Yüzyillardaki Gelişimi*, İstanbul.

Porada, E.

1948 *Corpus of Near Eastern Seals in North American Collections I: The Collection of the Pierpont Morgan Library*, New York.

1993 "Why Cylinder Seals? Engraved Cylindrical Seal Stones of the Ancient Near East, Fourth to First Millennium B.C.", *The Art Bulletin* 75/4: 563-582.

Recke, R.

2003 "Die Akkulturation Pamphyliens am Beispiel der Fundkeramik der Akropolis von Perge. Ein Vorbericht", *Griechische Keramik im kulturellen Kontext. Akten des Internationalen Vasen Symposium in Kiel vom 24 bis 28.9.2001*, Arch.Inst.der Christian-Albrechts Universität Kiel, B.Schmaltz-M.Söldner (Hrsg): 251-253.

Schachner, A.

2008 "Babylonier und Achaemeniden auf dem Dülük Baba Tepesi: Kulturelle Vielfalt in der Späten Eisenzeit im Spiegel der vor-Hellenistischen Funde", *Patris Pantrophos Kommagene. Neue Funde und Forschungen zwischen Taurus und Euphrat*, E.Winter (Hrsg): 69-96.

2014 "Beobachtungen zu den Siegeln und Kleinfunden der Eisenzeit vom Dülük Baba Tepesi", *Asia Minor Studien* 73: 30-48.

Tuluk von Graeve, G.

1999 "Die Unguentarien im Museum von İzmir", *Anatolia Antiqua* 7: 127-166.

Turak, Ö.

2011 *Roma Dönemi Pamphylia Lahitleri ve Atölye Sorunu*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Tushingham, A.D.

1992 "A 'Neo-Babylonian' Seal from Tell Taanach", *BASOR* 286: 15-18.

Vollenweider, M.L.

1967 *Catalogue Raisonné des Sceaux Cylindres et Intailles, Musée d'art et Histoire de Genève*.

Zettler, R.L.

1979 "On the Chronological Range of Neo-Babylonian and Achaemenid Seals", *JNES* 38/4: 257-270.

Side Kazılarında Bulunan Roma Dönemi İthal Seramikleri: Doğu Akdeniz Roma Seramik Ticaretinde Side'nin Durumuna Genel Bir Bakış¹

B.S. Alptekin ORANSAY²

[198]

Keywords: Eastern Mediterranean, Pamphylia, Side, Rome, Terra Sigillata

The pottery is one of the overriding materials that trading through the various regions for varying periods. For that reason, a comprehensive study of pottery finds may contribute to our comprehension on economic and commercial structure of their period alongside the typological and chronological studies. In this article the author examined the imported terra sigillata ware of Side from Pamphylia region, where we our information about their pottery through the literature is too limited. The aim of the examination is to presented new informations about the economic and commercial position of Side with exposing the percentage of various originated imported sigillata and their changing over periods. Most of the imported sigillata finds, in 2009-2015 seasons, consist of Eastern Sigillatas, such as ESA, ESB, ESC, ESD as well as early groups of Sagalassos Red Slip Ware. In order of majority in total, we can name, ESA, ESD, Sagalassos, ESB and ESC.

[199]

Anahtar Kelimeler: Doğu Akdeniz, Pamphylia, Side, Roma, Terra Sigillata

Seramik ürünler farklı coğrafyalar arasında ve değişen sürelerle ticareti yapılan malzemeler arasında başta gelenlerden biridir. Bu nedenle seramik çalışmalarında elde edilen tipolojik ve kronolojik verilerin yanı sıra buluntu gruplarının toplu olarak incelenmesi, dönemlerinin ekonomik ve ticari yapılarının anlaşılmasında katkı sağlayabilir. Bu çalışmada sınırlı sayıda seramik çalışmaları olan Pamphylia Bölgesi'nin önemli liman kentlerinden Side'nin ithal terra sigillata buluntuları incelenmiştir. Çalışmanın amacı, kentteki ithal seramiklerin üretim merkezlerine göre dağılımını ve bu dağılımın dönemsel değişimini ortaya koyarak Side'nin ekonomik ve ticari durumu ile ilgili yeni veriler elde etmektir. İncelemesi yapılan 2009-2015 yılı kazı buluntuları arasında yer alan kaliteli ithal sigillata'ların tamamına yakını Doğu Sigillatası olup; DSA, DSB, DSC, DSD ve Sagalassos Kırmızı Astarlı Seramiklerinin erken gruplarına girmektedir. Bu gruplar içinde toplam ölçekte yoğunluk bakımından öncelikli sırayı DSA ve DSD grupları almaktadır. Bunların ardından Sagalassos, DSB ve DSC grupları gelmektedir.

¹ Hakeme Gönderilme Tarihi: 31.03.2016; Kabul Tarihi: 10.04.2016.

² B.S. Alptekin ORANSAY, Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Yunus Emre Kampüsü, 26450 ESKİŞEHİR; saoransay@anadolu.edu.tr; aoransay@gmail.com.

Antik çağ günlük yaşamında çok geniş bir kullanıma sahip olan seramik ürünleri üzerine yapılan çalışmalar birçok farklı alanda bilgiler sunabilmektedir. Bu bilgiler arasında dönemin yeme- içme gelenekleri, tercih edilen kap formları ve süslemelerinin yanı sıra seramik üretim teknolojisi ve üretim - dağılım ilişkileri de bulunmaktadır. Arkeolojik ve arkeometrik çalışmalar sayesinde öğrendiğimiz gibi seramik malzemeler farklı coğrafyalar arasında ve değişen sürelerle ticareti yapılan malzemeler arasında başta gelenlerden biridir. Bu nedenle seramik çalışmalarında elde edilen tipolojik ve kronolojik verilerin yanı sıra buluntu gruplarının toplu olarak incelenmesi, dönemlerinin ekonomik ve ticari yapılarının anlaşılmasında da katkı sağlayabilir. Bu çalışmada ele alınacak olan Side'nin de içinde bulunduğu Pamphylia bölgesi, üzerinde durulacak olan Roma Döneminde önemli limanlara ve zengin kentlere sahip olması ile tanınmaktadır. Burası aynı zamanda, Anadolu'nun güney sahil şeridinde bulunan; seramikleri konusunda en sınırlı bilgi sahibi olduğumuz bölgelerden biridir¹.

Bu çalışmada, Side antik kentinde elde edilen Geç Hellenistik - Erken Roma Dönemi ithal kaliteli seramik ürünlerinin incelenmesiyle hem kent hem de Pamphylia Bölgesindeki ithal seramikler konusundaki bilgilerimize yeni veriler sağlanması amaçlanmaktadır. Çalışmada, dönemin kaliteli malları arasında oluşu ve farklı merkezlerde üretilip satılmasının yanı sıra hemen her yerleşim yerinde ele geçmesi nedeniyle terra sigillata türü kaplar incelenmiştir. Bu amaçla incelenen buluntular, kentin kültürel ve ekonomik merkezi olarak kabul edilebilecek olan tiyatro, agora ve çevresindeki alanlarda 2009-2015 yılları arasında gerçekleştirilen kazılar sırasında elde edilmiştir². Söz konusu alanlarda bulunan Geç Hellenistik - Erken Roma Dönemi seramiklerinin toplam seramik buluntuları içindeki yeri % 15 civarındadır³. Alanda yerleşimin Roma Döneminden sonra da uzun bir süre devam etmesi ve yeni yerleşimlerin alttaki tabakaları bozması nedenleriyle Roma dönemine ait seramik buluntuları genel olarak kırık, küçük ve düşük kondisyonlu parçalar halinde ele geçmektedir. Buna karşılık örneklerin tamamına yakınının form ve köken saptaması yapılabilmektedir⁴. Kentte yapılan çalışmalarda söz konusu dönemlerde seramik üretimi olduğuna ilişkin bir bilgi henüz saptanamamıştır.

İncelenen buluntular arasındaki kaliteli ithal sigillataların tamamına yakını Doğu

Sigillatası olup; DSA, DSB, DSC, DSD ve Sagalassos Kırmızı Astarlısı gruplarına girmektedir⁵. Ürünlerden bazıları belirli dönemlerde diğerlerine oranla daha fazla yoğunluk göstermekte olup bu durum kentte farklı zamanlarda, değişik kökenli sigillata gruplarının popülerlik kazandığını düşündürmektedir.

Bu gruplardan ilki, Doğu Sigillatası A (DSA)'dır. Side kazılarında DSA örnekleri Tykhe Tapınağı, Dionysos Tapınağı, Tiyatronun kuzeybatısındaki alan ve Tiyatro galerinde ele geçmiştir. Bu örnekler sondajların alt seviyelerinde herhangi bir katmana bağlı olmaksızın dağınık ve küçük parçalar halinde ve zaman zaman geç Hellenistik dönem seramik örnekleri ile birlikte bulunmuştur. Örneklerin hamuru genel olarak açık sarımsı bej olup, astarları koyu parlak kırmızı renktedir.

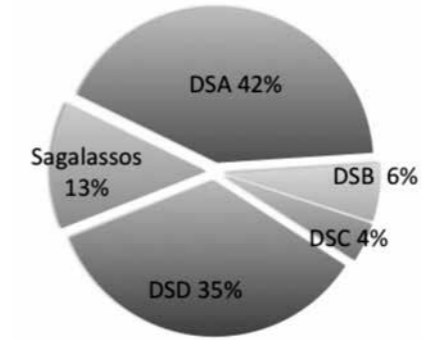

Fig. 1: Side'de 2009-2015 Yılları arasında bulunan Terra Sigillata gruplarının yüzdelik oranları.

Kenyon'un sınıflandırmasında Doğu Sigillataları arasında ilk grubu oluşturan DSA'nın buluntu yoğunluğu ve dağılım alanı Kuzey Suriye - Kilikya'da artış göstermektedir. Bu durum, üretim merkezinin bu bölgede birden fazla merkezde olabileceğini düşündürmektedir⁶. DSA grubu, MÖ 2. yüzyıl ortalarından itibaren ortaya çıkmış ve başta üretim yapılan bölge olmak üzere Doğu Akdeniz'deki pek çok bölgede kısa sürede yaygınlık kazanmıştır⁷. Çark yapımı olan bu ürünler MS 3. yüzyıl ortasına kadar üretimini ve çeşitli merkezlerde popülerliğini sürdürmüştür (Hayes 1985: 13).

DSA grubu örnekleri, Side kazılarında bulunan sigillata grubunun %42'sini oluşturmaktadır. (Fig. 1) Örnekler arasında Hayes'in sınıflandırmasına göre toplam 27 form

¹ Bölgede Roma Dönemi seramikleri üzerine bugüne kadar yapılan çalışmalar arasında Perge ön sırada yer almaktadır. Atik tarafından Perge'nin güney hamamından ele geçen seramikler yayınlanmıştır, Atik 1995; Fırat tarafından kentin konut alanında ele geçen seramikler bir doktora tezi kapsamında incelenmiş ve elde edilen veriler bilim dünyasına sunulmuştur, Fırat 1999. Yine Atik tarafından, Jale İnan'ın Lyrbe'de gerçekleştirdiği kazılar sırasında bulunan örnekler, bir kazı raporu bünyesine ele alınmıştır, Atik 1998.

² Bu makalede ele alınan seramik incelemeleri, Anadolu Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Proje Müdürlüğü tarafından desteklenen 1105E106 no'lu BAP projesi kapsamında yapılan çalışmaların sonuçlarından oluşmaktadır.

³ Bu alanda ele geçen seramik buluntularının ağırlıklı kısmını Geç Roma - Erken Bizans Dönemi seramikleri oluşturmaktadır. Söz konusu buluntular Dilek Şen Yıldırım tarafından yayına hazırlanmaktadır.

⁴ Side kazılarında seramik çalışmaları yazar kendisi ve Dilen Şen Yıldırım başkanlığında arkeoloji öğrencilerinden oluşturulan bir ekip tarafından yürütülmektedir.

⁵ Çalışmada Roma Dönemi Sigillatalarının sınıflandırılmasında Kenyon tarafından önerilen Doğu Sigillatası A, B, C şeklindeki gruplandırması esas alınmıştır. Aynı zamanda gruplar ve formların değerlendirme tek bir standartta gitmesi amacıyla Hayes tarafından 1985 yılında yayınlanan Sigillatalar ile ilgili yayınındaki sınıflandırma baz alınmıştır, Hayes 1985.

⁶ Her ne kadar günümüze kadar üretim artıklarının bulunduğu bir merkez saptanamamış olsa da genel olarak Latakya (Suriye) ile Tarsus (Türkiye) arasında kalan bölgenin bu açıdan en büyük olasılığa sahip yer olduğu genel kabul görmüştür. Üretim merkezleri arasında Beth-Shan, Antiokheia, Tarsus, Samaria ve Hama kentleri anılmaktadır, bkz. Bes 2015: 15; Uygun 2012: 8

⁷ Doğu Sigillatası A konusunda yapılmış olan çalışmalar için bkz. Uygun 2012: 7-9; Bes 2015: 12-16; Waage 1948: 20; Kenyon - Crowfoot 1957: 283

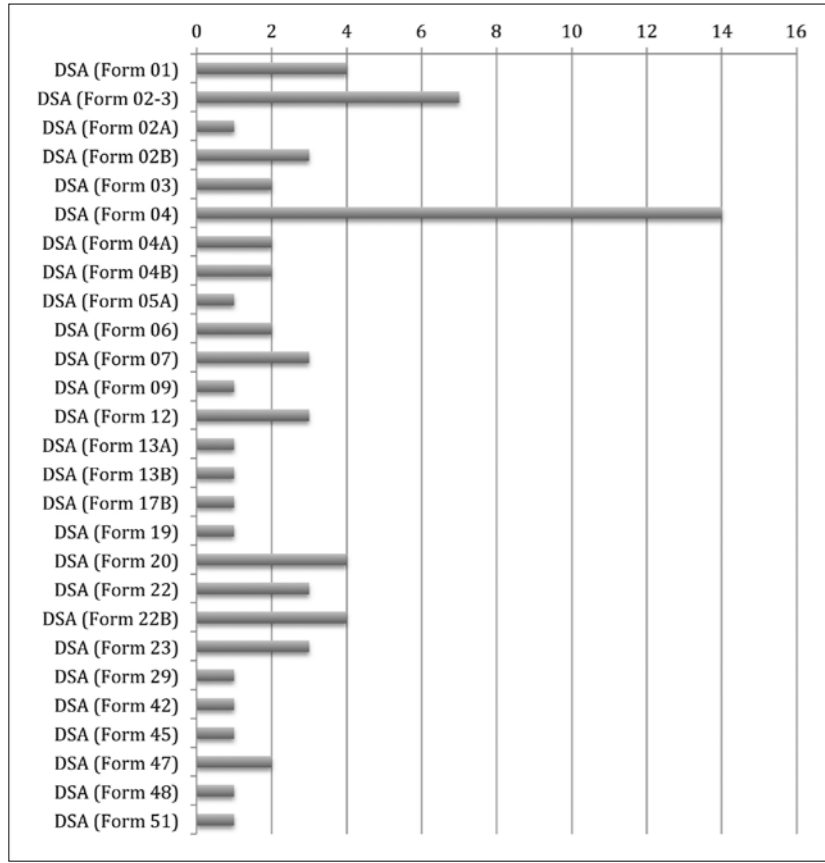

Fig. 2: Side Kazılarında Bulunan Doğu Sigillatası A (DSA)

grubu örneklerinin Hayes sınıflandırmasına göre form bazında birim sayısı oranları.

saptanmıştır. (Fig. 2) Çarkta yapılmış olan örnekler arasında tabak, kase, çanak gibi formlar bulunmaktadır. MÖ 2. yüzyıl ortasından MS 2. yüzyılın 1. yarısına kadar ki döneme kadar geniş bir zaman dilimine giren örnekler mevcuttur. Bunların arasında MÖ 2. yüzyıla tarihlendirilen formlar (Hayes Form 2A, 17B, 20) azdır. MÖ 1. yüzyıl başından MS 1. yüzyıl ortalarına kadar ki döneme ilişkin formlar (Hayes Form 1, 2B, 3, 4, 5A, 6, 7, 9, 12, 13, 19, 22, 23, 29, 42, 45, 47) çoğunluktadır. MS 1. yüzyıldan sonraki döneme ilişkin formlarda (Hayes Form 48, 52) belirgin bir düşüş gözlenmektedir.

Side kazılarında bulunan DSD grubu örnekleri, kentteki kazılarda DSA grubundan sonra en yoğun olarak ele geçen Erken Roma Dönemi kaliteli kırmızı astarlı seramik grubunu oluşturmaktadır. Kentte kazısı yapılan bütün alanlardan ele geçen bu grubun örnekleri Tykhe tapınağı ve Tiyatro galerilerinde yapılan derin sondaj çalışmalarında, yapıların temel seviyesi konteksi içinde tespit edilmiştir. Örneklerin hamuru pişme durumuna göre farklılık göstermekle birlikte genel olarak açık kırmızı - pembe veya sarımsı - koyu kırmızı renklindedir. Astar rengi ağırlıklı olarak hamur renginden daha koyudur. Geç örneklerinde astarın kalitesinde bir düşüş görülmekte ve turuncuya kayma gözlenmektedir.

Doğu Sigillatları arasında Hayes tarafından saptanan ve "Kıbrıs Sigillatası" olarak tanımlanan grup Rosenthal tarafından Kenyon'un sınıflandırması gözönüne alınarak DSD olarak adlandırılmıştır (Hayes 1967: 66; Rosenthal 1978: 18-19). Grubun üretim merkezi konusunda yapılan çalışmalarda Kıbrıs ön plana çıkmaktadır⁸. DSD grubu Kıbrıs'ta MÖ 2. yüzyılın sonlarından itibaren görülmeye başlamaktadır. MÖ 1. yüzyıldan itibaren Kıbrıs dışında Doğu Akdeniz'in çeşitli bölgelerinde yayılan grup, Kıbrıs'ta Geç Roma Kıbrıs Kırmızı Astarlılarının üretimine başladığı MS 4. yüzyıl başına kadar görülmektedir (Hayes 1972: 381). Hayes DSD grubu içinde toplam 59 form tespit etmiştir (Hayes 1985: 79-81).

DSD grubu örnekleri Side kazılarında bulunan sigillatların %37'sini oluşturmaktadır. (Fig. 1) Örnekler arasında Hayes'in form sınıflandırmasına göre toplam 16 form saptanmıştır. (Fig. 3) Çarkta yapılmış olan örnekler arasında tabak, kase ve krater formları bulunmaktadır. Side'de en erken DSD grubu örnekleri, grubun MÖ 1. yüzyıla tarihlendirilen formları ile temsil edilmektedir. Bu formlar (Hayes Form P4B, P22A, P37) grubun MÖ 1. yüzyıl ortası - MS 1. yüzyıl ortası döneminde kullanılmıştır. Grubun Side'de en yoğun olarak görüldüğü ve en zengin form repertuarı ile (Hayes Form P11, P12, P22B, P27, P28, P29, P30, P40, X58) temsil edildiği dönem MS. 1. yüzyıl ortası - 2. yüzyılın ortasına kadar geçen dönemdir. Bu popülerliğin MS 2. yüzyıl 2. yarısından başlayıp 3. yüzyıl sonuna doğru form sayısının azalması ile (Hayes Form P31A, P41, P42) gerilemeye başladığı görülmektedir.

DSA ve DSD grupları dışında Side kazılarında DSB, DSC ve Sagalassos Kırmızı Astarlı gruplarının örnekleri az sayıda da olsa saptanmıştır. Üretim merkezi bakımından Ege denizi çevresine özgü olan DSB ve DSC grupları, dağılım alanı açısından yine bu bölgede yoğun olarak gözlenmektedir⁹. Side'nin içinde bulunduğu Pamphylia Bölgesi ve Doğu Akdeniz'in geri kalan kesimlerinde bu malların örnekleri oldukça sınırlı miktarda ele geçmiştir¹⁰. Side kazısı buluntuları arasında DSB ve DSC örneklerinin genel sigillata buluntularına oranı % 10'dur. (Fig. 4) Bu örnekler MS 2. yüzyıla ait olup her iki grubun da Ege Bölgesinde en popüler olduğu döneme aittir. Her iki grup, bu dönemde Doğu Akdeniz'de DSA ve DSD gruplarına karşı büyük bir varlık gösterememiştir.

Side kazılarında ele geçen kaliteli masaüstü kapları arasında DSA ve DSD'nin ardından en yoğun buluntu grubu Sagalassos Kırmızı Astarlı kaplarıdır. MS 1. yüzyıldan 7. yüzyıla kadar üretimi yapılan bu grubun Side'deki örnekleri MS 2. yüzyıldan başlayarak MS 4. yüzyıla kadar sayısal artış göstermektedir. Sagalassos Kırmızı Astarlı seramikleri, sarımsı

⁸ DSD grubunun Kıbrıs'taki esas üretim yeri olarak Hayes Soli bölgesini önermiştir, Hayes 1967: 74. Lund ise buluntu yoğunluğu nedeniyle üretimin Paphos yakınlarında olması gerektiğini ileri sürmektedir, Lund 1997: 203. Polis, Kornakiti, Ayros Philon'da DSD örneklerinin yanısıra fırın ve kil yataklarının varlığı bu kentlerin de üretim merkezi olarak düşünülmesine yol açmıştır, Hayes 1967: 74. İsrail'de Oboda'da ve Pamphylia'da bu grubun yerel taklitlerinin üretilmiş olduğu konusunda görüşler bulunmaktadır, Negev 1974: 32; Poblome v.d. 1995: 249.

⁹ DSB, Atina ve Ephesos gibi Ege denizinin iki yakasındaki en önemli merkezlerde MS 1. yüzyılın 3. çeyreğinden 2. yüzyıl ortalarına kadar ki dönemde karşılaşılan en yoğun sigillata grubudur, Bes 2015: 74.

¹⁰ Dağılım alanı konusunda bkz. Bes 2015: Fig. 50-55.

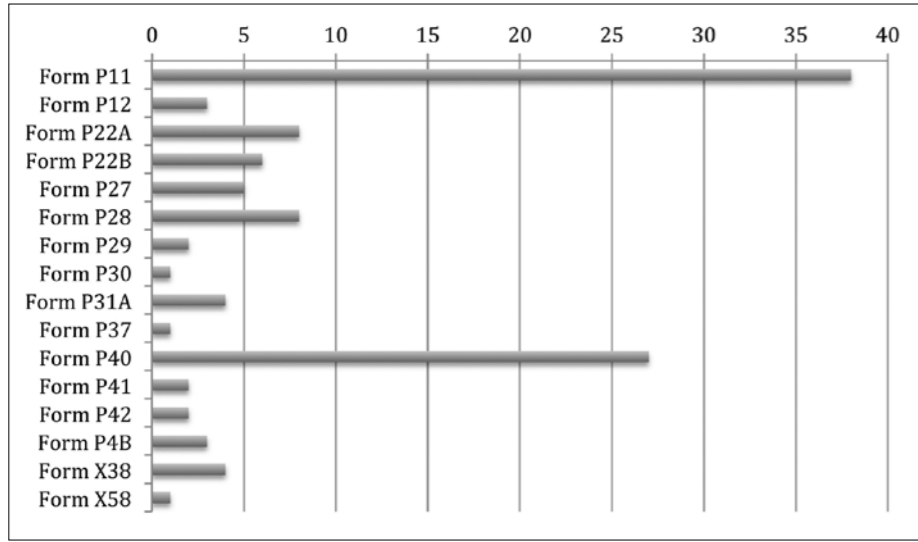

Fig. 3: Side Kazılarında Bulunan Doğu Sigillata D (DSD)

grubu örneklerinin Hayes sınıflandırmasına göre form bazında birim sayısı oranları.

kırmızı hamuru ve koyu kırmızı parlak astarının yanı sıra metal kap formlarının imitasyonları olması ile dikkati çekmektedir. Çarkta ve kalıpta üretilen bu formlar, Poblome tarafından kapsamlı bir çalışma ile değerlendirilmiş, sınıflandırması yapılmıştır. Buna göre söz konusu grup, üretim yerinin Pisidia Bölgesinde olması göz önünde bulundurulduğunda; hem Anadolu'nun iç kesimlerinde hem de Doğu Akdeniz sahil kesiminde örneklerinin olması ile oldukça geniş bir dağılım alanına sahiptir (Poblome 1999: Fig.1). Side'de bu grubun örneklerinin, toplam sigillata içindeki oranı % 13'tür. (Fig. 1) Bu gruptakilerin büyük kısmı Poblome'nin form sınıflandırmasına göre Type 1B162, Type 1B163, Type 1A150, Variant 1B101, Variant 1B191 örneklerinden oluşmaktadır. Örneklerin sayısal yoğunluğu MS 1. yüzyıl tabakalarında oldukça düşük olup MS 2. yüzyılda artış göstermektedir. Kentte Sagalassos örneklerinin en yoğun bulunduğu evre MS 3. yüzyıla tarihlenmektedir.

Akdeniz dünyasında farklı merkezlerde üretilen, literatürde kaliteli kırmızı astarları nedeniyle sigillata olarak adlandırılan ürünler, yukarıda sözü edildiği gibi Roma Dönemi yerleşim alanlarında yaygın olarak karşımıza çıkmaktadır. Bugüne kadar seramik buluntuları üzerine kapsamlı araştırmaların yayınlandığı birçok merkezde saptanmış olan sigillataların üretim merkezlerine göre dağılımları dikkate alındığında bazı ortak özellikler olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki, farklı merkezlerde üretilen sigillataların; bu merkez ile coğrafi bakımdan yakınlığı olan veya deniz ve kara ulaşımı ile birbirinin etki alanı içinde olan yerleşimlerde daha yoğun ele geçmesidir. Bu durum günlük yaşamda yoğun bir kullanım alanı bulan seramiklerin temininde yakın çevredeki üretim merkezlerinin birinci tercih olduğunu göstermektedir. İkincisi, ulaşım yolları bakımından uzakta olan üretim merkezlerinin ürünlerinin daha az örnek de olsa temsil edilebilmesidir. İlkine göre daha az örnek ile incelenebilen bu konunun nedenleri incelenen bölgenin kendine özgü siyasi, askeri ve ticari

koşullarına dayalı olabilir.

Bu çalışmada yukarıdaki satırlarda Side kazılarında bulunan ve kente dışarıdan getirilmiş Sigillata gruplarının toplam içindeki oranları ve bu oranların dönemsel durumları ayrı ayrı incelenmiştir. İncelemede ele alınan veriler her bir grup için olduğu kadar grupların birbiriyle ilişkileri ve kentteki genel durumun anlaşılması için de önem taşımaktadır. Side kazılarında 2009-2015 yılları arasında tarafımızdan incelenen sigillatalar, tamamen Doğu Sigillata gruplarından oluşmaktadır. Bu gruplar içinde toplam ölçekte yoğunluk bakımından öncelikli sırayı DSA ve DSD grupları almaktadır. Bunların ardından Sagalassos Kırmızı Astarlıları, DSB ve DSC grupları gelmektedir. (Fig. 1) Söz konusu grupların arasında DSD ve Sagalassos Kırmızı Astarlıları gruplarının daha yüksek bir sayıda örnekle temsil edilmesi, bu iki grubun üretim merkezlerinin yakın olması sonucu, kentin - doğal olarak - yakın mesafedeki merkezlerden daha fazla ürün temin ettiğini göstermektedir. Pamphylia'nın diğer büyük kenti olan Perge'de, Fırat tarafından değerlendirilen konut alanı seramik örneklerinde de Side'deki duruma benzer şekilde Sagalassos Kırmızı Astarlıları ve DSD grupları, diğer gruplara oranla daha fazladır¹¹.

Uzak mesafede bulunan üretim merkezlerinden ulaşan seramik ürünlerin oranına bakıldığında, Side'de Doğu Akdeniz'de MÖ 1. yüzyıldan itibaren yaygın olarak görülen DSA grubunu yoğun olarak tercih edildiği görülmektedir. Side'nin içinde bulunduğu Pamphylia bölgesinin; Kıbrıs, Suriye-Filistin ve Mısır'ı Roma'ya bağlayan deniz yollarının üzerinde bulunması bu grubun DSB ve DSC gibi Ege kökenli gruplara oranla daha fazla tercih edilmesine neden olabilir (Drexhage 1991; Poblome – Waelkens 2003: 181; Arca – Gökalp – Önen 2011: 2). Side'de DSA grubunun yoğun olarak ele geçmesi, Sagalassos Kırmızı Astarlıları ve DSD gruplarında paralellik bulunan Perge'de görülmemektedir. Fırat tarafından incelenen Perge'nin konut alanı buluntuları içinde DSA grubu çok düşüktür. Ayrıca Side'de bugüne kadar saptanamamış olan İtalyan Sigillataları ve Pergamon Sigillataları da Perge'de ele geçen buluntular arasında dikkati çekmektedir (Fırat 1999: Grafik 4, 5).

Side kazılarında bulunan sigillata oranlarına ilişkin veriler, Perge ve Lyrbe/Seleukeia ile birlikte Pamphylia bölgesinin genel durumunu ortaya koymaktadır. Bölgenin bu konudaki genel durumu daha önce Bes tarafından, Roma İmparatorluğu'nun Doğu Eyaletlerinde terra sigillata ürünlerinin dağılımı üzerine yapılan bir çalışmada ele alınmıştır¹². Bu çalışmada

¹¹ Fırat 1999: Lev. 4-5. Fırat çalışmasında özellikle DSD grubu içinde orijinal ve taklit olmak üzere iki alt grup saptanmıştır. Bu çalışmada her iki grupta DSD'nin kentteki popülerliğinin bir göstergesi olarak kabul edilerek bir bütün halinde değerlendirmeye dâhil edilmiştir.

¹² Bes'in çalışmasında İmparatorluğun doğu eyaletlerindeki yayınların kapsamlı bir inceleme ve değerlendirmesi yapılmıştır. Söz konusu çalışmada belirtildiği gibi Roma dönemi seramik çalışmaları açısından en problemlilerden birisi Side'nin de içinde bulunduğu Pamphylia bölgesidir. Bes çalışmasında Pamphylia ile ilgili bölümde elde ettiği verileri bu nedenle soru işareti ile değerlendirmektedir. Pamphylia bölgesi konusunda Bes'in sonuçlarındaki bir diğer problem ise bölge ile ilgili yapılmış olan Türkçe literatürün eksikliğidir, Bes 2015: 42. Perge dışında yayınlanmış Roma dönemi malzemesinin son derece sınırlı olmasından kaynaklanan bu eksikliğin Side'de yürütülen çalışmalar ile yakın gelecekte daha fazla katkı sağlanması amaçlanmaktadır.

ele alınan diğer bölgelere bakıldığında Pamphylia ile yakın olan Pisidia, Lykia, Kilikia ve Karia Bölgelerinde karşılaşılan sigillata grupları ve bu grupların yüzdesel oranlarında daha farklı bir tablo ile karşılaşılmaktadır. Pamphylia bölgesinin doğu komşusu olan Kilikia'da, Bes tarafından değerlendirmeye alınan Anemurium, Diocaesareia, Domuztepe, Küçük Burnaz ve Tarsus kazılarının yayınlanmış olan malzemenin bölgesel çaptaki ortalamasına bakıldığında DSA grubu yaklaşık %80 civarında olduğu; bunu sırasıyla Batı Sigillatası grupları, DSD, DSB ve DSC gruplarının izlediği görülmektedir¹³. Pamphylia'nın batısında Lykia'da merkezler arasında farklılıklar göze çarpmaktadır. Bunun en iyi örnekleri arasında bölgedeki iki önemli kent olan Patara ve Limyra verilebilir. Her iki merkezde sigillata grupları arasında oran bakımından ilk sırayı DSA grubu almasına karşın diğer grupların sıralama içindeki yeri farklılık göstermektedir. DSA grubundan sonra ilk sırayı bölgenin doğusundaki Limyra'da DSD grubu, DSC ve DSB grupları alırken; bölgenin batısında yer alan Patara'da DSB, DSD'nin hemen ardından Sagalassos ve İtalyan Sigillata grupları almaktadır (Uygun 2012: 166 grafik 1; Bes 2015: 42; Yener-Marksteiner 2012: 374 diagram 5). Bu açıdan Patara'nın, DSD grubunun yoğun olarak görüldüğü merkezler arasında en batıdakilerden birisi olduğu üzerinde durulabilir. Karia ve İonia Bölgelerinde Bes tarafından yapılan çalışmada değerlendirmeye alınan Notion, Ephesos, Samos, Priene, Labraunda, Iasos, Didyma ve Halikarnassos buluntularının bölgesel çaptaki ortalamasına bakıldığında en yoğun grubun %64 ile DSB olduğu; bunu sırasıyla DSA, DSC ve İtalyan Sigillataları'nın izlediği belirlenmiştir (Bes 2015: 38).

Kentteki sigillata grupları buluntu yüzdesinin, seramik buluntuları yayınlanmış merkezler arasında en yakın karşılaştırma örneği, Anemurium'dur. Kilikia ve Kuzey Suriye-Levant Bölgesindeki diğer merkezlerde çok büyük bir yoğunluğa ulaşan DSA gruplarına karşın, bölgenin en batısındaki kentlerden biri olan ve üretim merkezlerine uzak bir noktadaki Anemurium'da bu sayı toplam örnek sayısının yarısına yakındır. Side ile yaklaşık olarak aynı olan Anemurium'da DSD grubunun oranı ise Kilikia bölgesindeki diğer merkezlerle oranla çok daha yüksek olup bu grubun Anadolu'nun güney sahil şeridinde yoğun dağılım gösterdiği alanın doğu sınırını oluşturduğu görülebilir (Bes 2015: 44, fig. 29; Williams 1989: 1-25).

Side'de bulunan Doğu Sigillatası gruplarının dönemsel yoğunluğunda da değişim görülmektedir. (Fig. 4) Kentte görülen en erken sigillata grubu DSA olup MÖ 2. yüzyılın ortalarında ortaya çıkmakta ve aynı yüzyılın 2. yarısında oldukça yoğun biçimde görülmektedir. DSA grubu MÖ 50 - MS 50 yılları arasında yoğun biçimde görülmeye devam ederken MS 1. yüzyıl ortalarından itibaren azalmaya başlamaktadır. DSD grubu, MÖ 50 - MS 50 yılları arasında kentte yavaş yavaş görülürken DSA'nın azalmaya başladığı MS 1. Yüzyılın ortalarından itibaren yoğunluğu artmaktadır. Kazılarda bulunan örnekler göre kentte MS 2. yüzyıl ortalarına kadar en popüler sigillata grubu DSD'dir. MS 2. yüzyılın ortalarında az

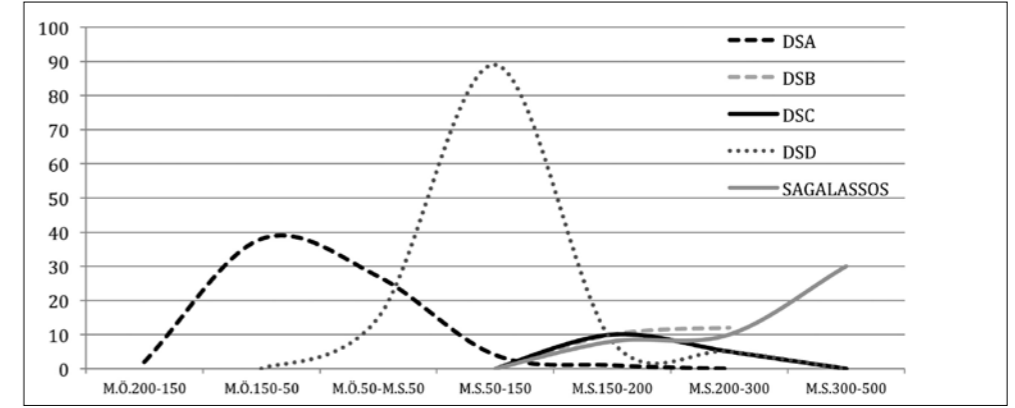

Fig. 4: Side'de 2009-2015 Yılları arasında bulunan Terra Sigillata gruplarının dönemsel oranda yoğunluk değişimi (birim sayısı / yüzyıl).

sayıda DSB ve DSC örnekleri mevcuttur. Aynı dönemde kentte görülmeye başlayan Sagalassos Kırmızı Astarlıları ise MS 3. yüzyılda popülerliğini artırır. Kentin seramik repertuarının değişmeye başladığı MS 4. yüzyıla kadar kentte DSD ve Sagalassos Kırmızı Astarlı örnekleri görülmeye devam etmiştir.

Söz konusu gelişim kentteki seramik tercihleriyle ilgili bazı saptamaları ortaya koymamıza olanak sağlamaktadır. Öncelikle kentte, Doğu Akdeniz'de üretilen sigillata gruplarını, bu grupların popüler olmaya başladıkları dönemden itibaren görmemiz mümkün olmaktadır. Bölgede karşımıza çıkan en erken grup olan ve kısa sürede Doğu Akdeniz'de popüler hale gelen DSA grubunun bu özelliği Side için de geçerli olmuştur. Ancak MÖ 1. yüzyılda ortaya çıkan ve yüzyılın ortalarından itibaren dış piyasada popülerlik kazanan DSD grubunun kente kısa sürede ulaşmasının ardından DSA grubu, popülerlikte yerini bu seramiklere bırakmıştır. MÖ 1. yüzyılın ortasından itibaren DSD grubunun, aralarında Side'nin de bulunduğu bazı kentlerde popülerlik kazandığı anlaşılmaktadır (Bes 2015: fig. 52). Side ile yakın coğrafi ilişkide bulunan yerleşimler içinde seramik incelemesi yapılmış olan Perge, Anemurium, Patara gibi merkezlerde aynı şekilde sayısal ve form çeşitliliğinde MÖ 1. yüzyıl ortasından başlayarak artış gözlenmektedir (Fırat 1999; Williams 1989; Uygun 2012). DSA'nın üretimine devam edilmesine karşın Kilikia'nın en batısındaki Anemurium'dan başlayarak Side'nin de içinde bulunduğu Anadolu'nun geri kalan kesiminde DSD'nin tercih edilmeye başlaması dikkat çekicidir. Kil ve astar özellikleri ile DSA grubu kalitesine ulaşamayan DSD'nin tercih sebebi yukarıda üzerinde durulduğu gibi yakın bölgeden elde edilmesinin kolay olması ile ilişkili olmalıdır. Nitekim MS 3. - 4. yüzyıllarda Side'de Sagalassos Kırmızı Astarlısı grubunun yoğunlaşmasında da, her iki kent arasındaki yakın mesafe ulaşımının rahat olması başta gelen neden olabilir¹⁴.

¹³ Bes 2015: 43 Bes'in çalışmasında ele alınmamış olan Elaiussa-Sebaste (Ferrazzoli 2003: 650, 653, 655) ve Kelenderis (Tekocak 2006: 33) verileri gözden geçirildiğinde, durumun bu merkezler içinde geçerli olduğu görülmektedir.

¹⁴ Side'nin bu durumuna karşılık Sagalassos ürünleri bölgede en yoğun olarak Perge'de görülmektedir.

Kentin, kazılarda ele geçen ve belli dönemlerde popüler olduğu anlaşılan sigillata gruplarının üretim merkezleri ile bağlantıları konusunda verilerimiz oldukça sınırlıdır. Kentte yürütülen kazılar sırasında bu bölgeler ile yoğun bir ticari ilişkiye işaret edebilecek, seramik dışında, bir veri saptanamamıştır¹⁵. Bu nedenle incelenen seramiklerdeki pazar farklılığının Side buluntuları ışığında diğer veriler ile kıyaslanması çok mümkün değildir¹⁶.

Sonuç olarak bu çalışmada incelenen kaliteli kırmızı astarlı kap repertuarına ilişkin sayısal veriler, erken Roma Dönemi içinde farklı merkezlerde üretilen sigillata gruplarının Side'de kullanıldığını göstermektedir. DSA, DSD ve Sagalassos gruplarının diğerlerine oranla daha yoğun ele geçmesi, kentte bu grupların daha popüler olduğu şeklinde yorumlanabilir. Diğer bir önemli sonuç ise, seramik gruplarının popülerliğinin dönemsel bazda değişim göstermesidir.

Bu dağılım, kentin içinde bulunduğu Pamphylia bölgesindeki diğer kentler ile karşılaştırıldığında, genel ölçekte paralel bir yüzdesel gruplamanın bütün bölge için geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bazı farklılıkların göze çarpması, bölgedeki kentlerin Doğu Akdeniz'de anılan dönemdeki seramik pazarındaki farklı tercihlerini ortaya koymaktadır. Side'de tamamen DSA'nın popüler olduğu erken dönemlerde Perge'de DSA'nın yanısıra Batı Sigillatası'nın da tercih edilmesi ilk dikkat çeken farklılıktır. İlerleyen yıllarda yapılacak kazılarda bu durumu değiştirebilecek yeni verilerin elde edilmesi mümkündür. Ancak yine de Side'nin coğrafi konumu ile Pamphylia'nın Kilikya Bölgesi yakınında olması ve Hellenistik Dönemden itibaren kaliteli seramik ürünlerde Kilikya malzemesinin ağırlığının hissedilmesi, Roma döneminde de İtalyan Sigillatası yerinde DSA grubunun tercih edilmiş olabileceğini şimdilik düşündürmektedir¹⁷.

DSA grubundan sonra kentte yaygın olarak görülen DSD grubu ise daha önce sözü edildiği gibi Anadolu'nun bu kesiminde en doğu sınırı Anemurium olmak üzere Side, Perge gibi Pamphylia kentlerinde MS 1. - 2. yüzyıllarda en popüler grup olma özelliğine sahiptir. Bu açıdan Kıbrıs'ta üretildiği kabul edilen DSD grubunun, ada dışındaki büyük dağılım

alanının bu bölge olduğu söylenebilir¹⁸. Bu yoğunluklu dağılım alanının en batı sınırı, sayısal oranı düşük ama form çeşitliliği bakımından zengin bir temsil oranına sahip olan Patara buluntularıyla Lykia'ya kadar uzanmaktadır (Uygun 2012: 166, grafik 1). Bu iki bölgedeki ithal sigillata gruplarıyla ilgili daha detaylı bir değerlendirme için, kazı buluntuları henüz yayınlanmamış diğer kentlerin sonuçları ile yeni çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Ancak Perge'nin Sagalassos ile ilişkilerinin daha geniş çaplı olması mümkündür. Bir Pisidia kenti olan Sagalassos'un ürünlerinin Akdeniz'de yaygın biçimde görülmesi, ürünlerin bir liman vasıtasıyla sevk edildiğini düşündürmektedir. Bu konuda erken Roma döneminden itibaren Perge ile sıkı ilişkilerin olması nedeniyle sevkîyatın bu yolla sağlanmış olduğu varsayılmaktadır, Poblome – Waelkens 2003: 181.

¹⁵ Bunda, halen kentte kazısı yapılmış olan bölgelerin, geç dönemlerde yerleşime devam edilmesi nedeniyle erken tabakalarının tahrip olması da etkili olmuştur.

¹⁶ Bu duruma bir örnek olarak Sikke verilerine bakılabilir. Seramik buluntularıyla aynı alanlardan ele geçen sikkeler arasında kent sikkeleri dışında kalan ve farklı merkezlerden gelenlerin toplam içindeki oranı %10 civarındadır. Görüldüğü gibi Side, kent içinde kendi sikkelerini kullanmıştır ve yabancı sikkelerin tedavülüne pek izin vermemiştir. Kentte yapılan kazılar sırasında ele geçen sikke buluntuları Doç. Dr. Ahmet Tolga Tek tarafından incelenerek yayına hazırlanmaktadır. Bahsi geçen bilgileri paylaştığı için kendisine teşekkürlerimi sunarım.

¹⁷ Side kazılarında DSA grubunun ele geçtiği tabakalarda Kilikia bölgesine özgü hamur özellikleri gösteren kase ve çanak örnekleri saptanmıştır. Kentte Kilikia bölgesine özgü amphora gibi ürünlere geç roma dönemine kadar rastlamak mümkündür.

¹⁸ DSD grubunun Suriye-Levant Bölgesinde de oldukça geniş bir dağılım alanı bulunmakla birlikte bu ürünlerin bölgedeki DSD taklidi üretim yapan bir atölyeye ait olması yüksek bir olasılıktır, Negev 1974: 32; Poblome v.d. 1995: 249.

Kaynakça

Arca, E. A. – N. Gökalp – N. T. Önen

2011 “Pamphylia Bölgesi'nin Mısır ve Kıbrıs İle Olan İlişkileri”, *Olba* 19: 1-27

Atik, N.

1995 *Die Keramik aus den Südthermen von Perge*, Wasmuth.

1998 “Çanak Çömlek Buluntuları”, N.Başgelen (ed.) *Jale İnan, Toroslarda Bir Antik Kent Lyrbe? – Seleukia?*, İstanbul: 92-103.

Bes, P.

2015 *Once Upon a Time in the East: The Chronological and Geographical Distribution of Terra Sigillata and Red Slip Ware in the Roman East*, Oxford.

Drexhage, H. J.

1991 “Die Kontakte zwischen Side, Alexandria und Agypten in der römischen Kaiserzeit (1.-3. Jh. n. Chr.)”, E. Schwertheim (ed.) *Studien zum antiken Kleinasien: Asia Minor Studien 3, Friedrich Karl Dörner zum 80. Geburtstag*, Bonn: 75-90.

Ferrazzoli, A.F.

2003 “Ceramiche Sigillate Orientali” E.Schneider, (Ed.) *Elaiussa Sebaste 2 (Vol. 37)*, L'Erma di Bretschneider: 649-707.

Fırat, N.

1999 *Perge Konut Alanı Kullanım Keramiği* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi ve Arkeoloji Anabilim Dalı, Klasik Arkeoloji Bilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.

Hayes, J.W.

1967 “Cypriot Sigillata”, *Report of the Department of Antiquities, Cyprus*: 65-77.

1972 *Late Roman Pottery*, London.

1985 “Sigillate Orientali”, *Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale. Atlante delle Forme Ceramiche II*, Ceramica Fine Romana nel Bacino Mediterraneo (Tardo Ellenismo e Primo Impero), Rome: 1-96.

Kenyon K. M. – J. W. Crowfoot

1957 *The Objects from Samaria. Samaria-Sebaste*, London.

Lund, J.

1997 “The Distribution of Cypriot Sigillata as evidence of sea-trade involving Cyprus”, S. Swiny – RL Hohlfelder – HW Swiny (eds.), *Res Maritimae. Cyprus and the Eastern Mediterranean from Prehistory to Late Antiquity*, Atlanta : 201-215.

Negev, A.

1974 *The Nabatean Potter's Workshop at Obod*, Rei Criteria Romanae Fautorum Acta Supplementa 1, Bonn

Poblome, J.

1999 *Red Slip Ware Produced at Sagalassos (Southern Turkey). Typology and Chronology*, Brepols

Poblome, J. – W. Viaene – R. Ottenburgs – H. Kucha – J. Hertogen – C. Vynckier – M.

Waelkens – D. Laduron

1995 “Geochemical Distribution of Trace Elements in Sagalassos Red Slip Ware” M. Waelkens – J. Poblome (eds.), *Sagalassos III*, Leuven university Press: 245-270.

Poblome, J. – Waelkens, M.

2003 “Sagalassos and Alexandria. Exchange in the eastern Mediterranean”. *Varia Anatolica* 15 (1): 179-191.

Rosenthal, R.

1978 “The Roman and Byzantine Pottery”, *Excavations at Tel Mevorakh*, E. Stern (ed.), *Qedem* 9: 14-19.

Tekocak, M.

2006 *Kelenderis Roma Çağı Seramiği* Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı Klasik Arkeoloji Bilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya.

Uygun, Ç.

2012 *Patara IV,2: Tepecik Kırmızı Astarlı Seramikleri*, İstanbul.

Waagé, F.O.

1948 *Antioch-on-the-Orontes IV, 1: Ceramics and Islamic Coins*, Princeton.

Williams, C.

1989 *Anemurium: The Roman and Early Byzantine Pottery*, Subsidia Mediaevalia 16, Belgium

Yener-Marksteiner, B.

2012 “Frühkaiserzeitliche Sigillata der Weststadtgrabung in Limyra 2002-2003”, M. Seyer (ed.), *40 Jahre Grabung Limyra: Akten des internationalen Symposions Wien, 3.-5.Dezember 2009*, Wien: 371-387.

İç Kalıp Teknikli Cam Eserler ve Çanakkale Müzesi Örnekleri¹

Emre TAŞTEMÜR²

Keywords: Core-Formed, Glass, Çanakkale Museum, Troas, Calvert Collection

The core-formed glass technique which was the earliest glass container production technique, constitutes the main subject of this study. In the first place, general information is given about the core-formed glass technique and later an assessment of the finds now in Çanakkale Museum, most of which has been found alongside with archaeological contexts, takes place in the article. This study aims to make a morphological classification of the finds from their appearances to their latest periods, and a series of principal discussions such as the origins and the home of the finds are being held in the paper. Furthermore, it is hoped that this study will give general and current information about the core-formed glass finds in Çanakkale Museum and make a general assessment of them mainly in the light of their parallels.

Anahtar Kelimeler: İç Kalıp, Cam, Çanakkale Müzesi, Troas, Calvert Koleksiyonu

Makalenin konusunu en erken cam kap yapım tekniği olan iç kalıp teknikli camlar oluşturmaktadır. Öncelikle iç kalıp teknikli camlar hakkında genel bilgi verilmiş daha sonra ise Çanakkale Müzesi'ndeki çoğu kontekt buluntu olan eserlerin bir değerlendirilmesi yapılmıştır. Çalışmada söz konusu eserler erken dönemlerden geç dönemlere kadar biçimsel olarak sınıflandırılmış ve bu kapların kökeni ve üretim merkezi olabilecek bölgelerden söz edilmiştir. Ayrıca çalışmada iç kalıp teknikli kaplar hakkında genel ve güncel bilgiler vermenin yanı sıra analogilerden yararlanarak Çanakkale Müzesi'nde sergilenen eserlerin bir değerlendirmesi yapılmıştır.

¹ Hakeme Gönderilme Tarihi: 08.04.2016; Kabul Tarihi: 17.05.2016

² Dr. Emre TAŞTEMÜR, Uşak Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 1 Eylül Yerleşkesi, Uşak/TÜRKİYE, emre.tastemur@usak.edu.tr

Giriş

İnsanın doğası gereği her daim daha iyiye sahip olma isteği onu tüm zorluklara karşı, istediklerini elde etmek için bir mücadeleye girmesine yol açmıştır.¹ Bu unsurlar her dönem için arz ve talep dengelerini değiştirerek ticaretin sürekli devinimi sağlamıştır. Cam ise bu ticari olgunun bir maddesi olarak ilk defa deniz aşırı bir yük gemisinde, “Uluburun Batığı” olarak adlandırılan gemi enkazında, yaklaşık olarak MÖ 2. Binin ortalarında karşımıza çıkmıştır (Oppenheim 1973: 259-266). Uluburun Batığı’ndan birkaç yüzyıl sonra ise “Gelidonya Batığı” camın deniz aşırı ticarete ulaştığı noktayı kanıtlarcasına ortaya çıkarılmış buluntu grubu olarak yerini almıştır (Taştemür 2013: 113). Yine bu dönemde Tel el-Amarna’da bulunan arşiv yazıtları da Mısır, Mezopotamya, Anadolu arasındaki ticari ve kültürel ilişkileri göstermesi açısından oldukça önemli belgelerdir (Moran 1992: 77, 235, 293, 347, 352). Kültürlerarası etkileşimin arttığı ve harmanladığı Geç Tunç Çağı’nda (Childe 2006: 162) cam, ilk kez “kap” olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemle birlikte cam ustaları, kapların biçimlendirilmesinde “iç kalıp” olarak adlandırılan tekniği kullanmaya başlamışlardır.

En erken iç kalıp teknikli cam kap Alalakh IV. (Tell Açına) tabakasında MÖ 16. yüzyılın başlarında ele geçmiştir (Barag 1985: 42, no.7, Fig.1.7, pl.1.7). Her ne kadar erken dönemlerde ortaya çıksa da iç kalıp tekniğiyle yapılmış cam kaplar ortaya çıkış sürecinden MÖ 6. yüzyıla kadar kontekstlerde çok sık karşılaşılmayan cam tiplerindedir². MÖ 6. yüzyıl ile birlikte cam endüstrisi tekrar canlanır ve birçok mezar alanında karşımıza çıkmaya başlar³ ve MS 1. yüzyılın başlarına kadar sevilen bir teknik olarak üretimi devam eder (Erten 1999: 173-174).

İç kalıp tekniğinin temel özelliği; kömür tozu, gübre ve kum gibi daha sonra yüksek ısıda kolaylıkla yok olabilen malzemelerden bir iç kalıbın hazırlanıp, camın bu iç kalıp üzerine sarılması ya da kalıbın eriyik cama daldırılıp daha sonrasında şekillendirilmesiyle oluşmaktadır. Biçimlendirilen formun üzerine eriyik halde renkli cam ipliklerinin yatay bir şekilde sarılıp, daha sonra istenilen bölümünün bastırılarak çekilmesi ile zikzak biçiminde dekor oluşması sağlanırdı⁴. Teknik olasılıkla daha önce uygulanan cam boncuk yapım

tekniginde kullanılan aletlerin geliştirilmesi ile oluşturulmuş olmalıdır. Çünkü cam ustalarının boncuk yapımı için eriyik haldeki camı aletle almayı bildikleri tekniksel anlamda bir gerçektir.

İç kalıplama tekniğiyle form olarak alabastron, amphoriskos, oinokhoe, aryballos, stannos ve unguentarium gibi kaplar üretilmiştir. Dönemin modası olan ve etki alanı yaygın bu formlar cam ustalarının da repertuarına girmiştir. Özellikle MÖ 6. yüzyılda iç kalıp tekniğiyle üretilen kaplara bakıldığında Yunan seramiğinin bazı formlarının⁵ etkisinde kaldığını görmekteyiz (Grossmann 2002: 7; Stern 1977: 13). Alabastron formunda olduğu gibi bazen de Mısır etkili formlar yapılmıştır (Moore – Philippides 1986: plate.88, no: 1257, 48).

İç kalıp tekniğiyle yapılan formlar merhemlerin, kokulu yağların ya da parfümlerin saklanması amacıyla kullanılmaktaydı⁶. Parfüm satıcıları özellikle değişmeyen ve belirli ölçülere sahip kaplar satın almaktaydılar. Ancak bu ölçü sistemleri bölgesel olarak farklılık göstermekteydi. Ege Bölgesi’nde Attika ölçüleri temel alınırken Fenikeliler ise Mezopotamya ölçülerini kullanılmaktaydı. Kap formları Geç Arkaik ve Klasik Dönem’de belirli standartlarda özel ölçülerle üretilirken Geç Hellenistik Dönem’de birbirinden daha farklı boyutlarda ölçüler kullanılmıştır. Örneğin, Harden’in Akdeniz Grubu 1.1’deki formu 90 ml⁷ ölçülerine sahip iken, Harden’in Akdeniz Grubu 3.18’deki alabastron formu 24 ml⁸ ölçülerinde olabilmekteydi (Verhelst – Cosyns – Nys: 2015).

İç Kalıp Tekniğiyle Yapılmış Camların Tarihlendirilmesi

İç kalıp tekniğiyle ilgili tipolojik kronolojiyi ilk defa 1940 yılında Fossing yapmıştır. Fossing’in eseri (Fossing 1940) 1981 yılındaki Harden’in çalışmasına (Harden 1981) kadar öncü bir çalışma olarak kullanılmıştır. Harden bu çalışmayı geliştirerek, Fossing’in fark edemediği Mezopotamya I. Grubu’nu da yaptığı sınıflandırmaya eklemiştir.

Harden’in iç kalıp tekniğiyle ilgili sınıflandırması şöyledir:

I. Mezopotamya Grubu: MÖ 7. yüzyıl ile Erken 6. yüzyıl.

II. 1/Akdeniz Grubu: MÖ 6. yüzyılın ortaları ile Erken 4. yüzyıl.

¹ Müze malzemesini çalışmaya izin veren Çanakkale Arkeoloji Müzesi Müdürü Nurten SEVİNÇ ile yardımcı olan uzmanlar Özgür ÇAVGA ve Musa TOMBUL’a çizimler için Natalia ARAKELOVA’ya teşekkürlerimi sunarım. Makale konusu eserlerin fotoğrafları ve düzeltmeleri metin yazarına aittir.

² Özellikle MÖ 12. yüzyıl ile 8. yüzyıllar arasında tüm eserlerde olduğu gibi camda da duraklama görülmektedir.

³ MÖ 612’de Asur İmparatorluğu’nun tarih sahnesinden silinmesinden sonra Mezopotamya’daki cam üretimi liderliği Mısır’a geçmiştir. Mısırlılar iç kalıp tekniğinde, kabın zemininde mavi rengi; dekor renginde ise, sarı, beyaz, yeşil, kırmızıyı tercih etmişlerdi, Schlosser: 1977: 13.

⁴ Bu konudaki öncü çalışmalar; P. Fossing “Glass Vessels Before Glass-Blowing”, Copenhagen, 1940; M. C. McClellan, “Core-Formed Glass From Dated Contexts”, Doktora tezi, University of Pennsylvania, 1984; D.B. Harden, “Catalogue of Greek and Roman Glass in British Museum - Volume I”, Londra, İngiltere, 1981 ve D.F. Grose, “Early Ancient Glass - The Toledo Museum of Art”, New York, 1989; E.M. Stern, B. Schlick-Nolte’un, “Early Glass of the Ancient World - Ernesto Wolf Collection”, Hatje 1994; A. L. Oppenheim-R. H. Brill-D. Barag- A. Von Saldern, Glass and Glassmaking in Ancient Mesopotamia, Corning Museum of

Glass, Monograph 3. New York 1970, Mezopotamya iç kalıp teknikli camları ile Asur, Babil ve Mezopotamya dışı eserler anlatılmıştır. İlk olarak daha küçük boyutlu objelerde tecrübe edilen iç kalıp tekniği zamanla kap formlarında da uygulanmaya başlamış olmalıdır. Neticede, erken dönem cam objeler; küçük boyutlu, opak, basit işçilikli, dinsel amaçlarla kullanılan; boncuk, pendant ve amulet tarzı küçük objelerdir. Her ne kadar bazı arkeolojik kayıtlarda bazı opak ve iç kalıp teknikli camlar taş, frit, fayans gibi malzemelerle karıştırılıyor olsa, özellikle ele geçen boncuklar Anadolu’da tekniğin köklerini göstermesi bakımından önemlidir, Çakmaklı 2012: 30.

⁵ MÖ 6. yüzyıl örneklerinde Korinth *amphoriskos*ları benzeri olarak üretilmişlerdir.

⁶ Plinius, parfüm yapımında en çok mercan köşk, safran, kına, nane, süsen gibi bitkilerden yararlanıldığını belirtmektedir. Plinius 13.1-25.

⁷ 20 kochliaria – κοχλιάριον, 2 kyathoi - κύαθος yaklaşık 4.5 ml ve 20 kaşık, 2 kepçe.

⁸ 5 kochliaria, κοχλιάριον, 5 kaşık ya da konchē – κόγχη, 1 deniz kabuğu ölçüğü.

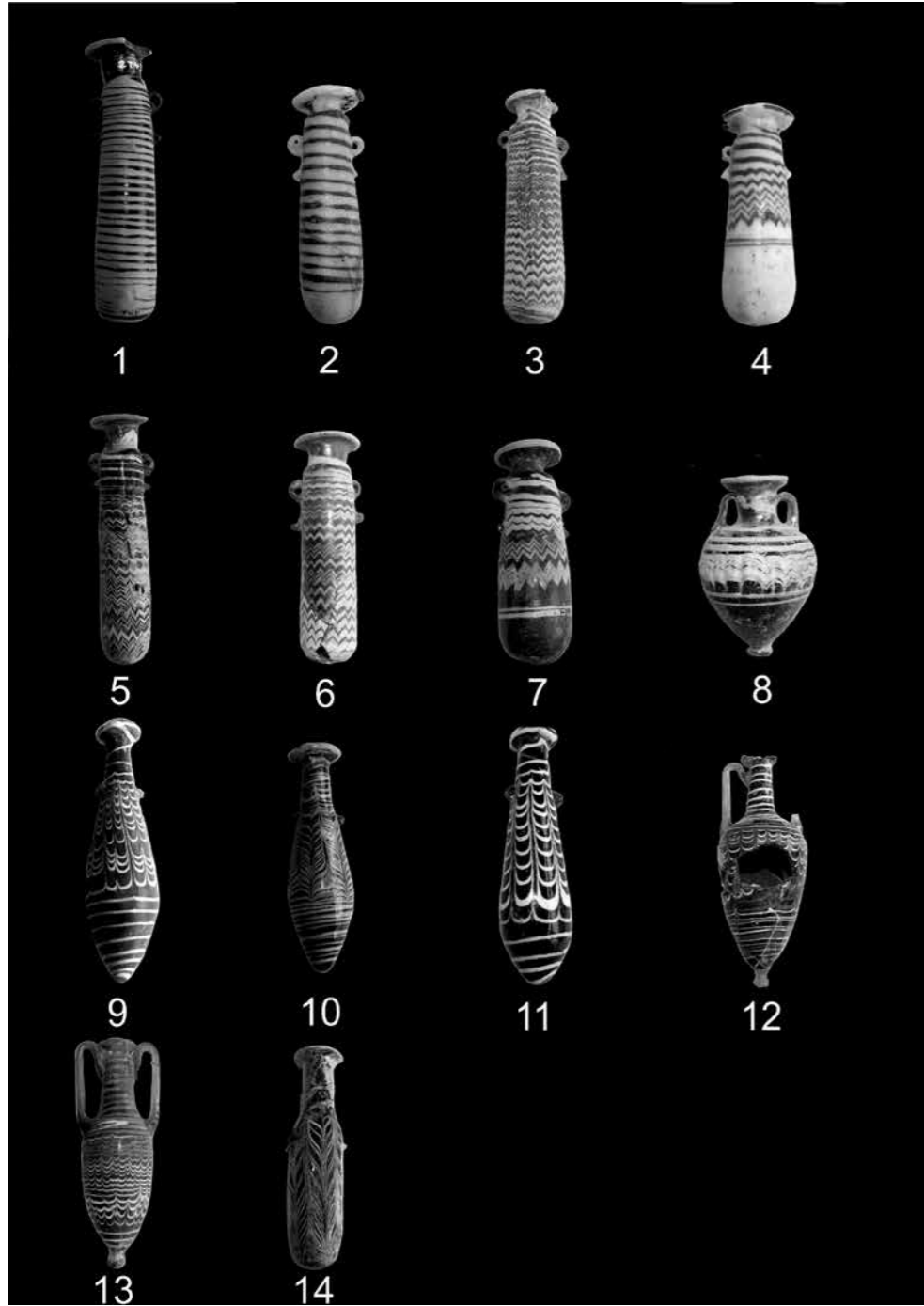

Fig.1 Calvert Koleksiyonu'ndan alabastron (Fotoğraf: E. TAŞTEMÜR, Çizim: N. ARAKELOVA).
Fig.2 Calvert Koleksiyonu'ndan alabastron (Fotoğraf: E. TAŞTEMÜR, Çizim: N. ARAKELOVA).
Fig.3 Calvert Koleksiyonu'ndan alabastron (Fotoğraf: E. TAŞTEMÜR, Çizim: N. ARAKELOVA).
Fig.4 Calvert Koleksiyonu'ndan alabastron (Fotoğraf: E. TAŞTEMÜR, Çizim: N. ARAKELOVA).
Fig.5 Assos Nekropolü'nden alabastron (Fotoğraf: E. TAŞTEMÜR, Çizim: N. ARAKELOVA).
Fig.6 Assos Nekropolü'nden alabastron (Fotoğraf: E. TAŞTEMÜR, Çizim: N. ARAKELOVA).
Fig.7 Tenedos Nekropolü'nden alabastron (Fotoğraf: E. TAŞTEMÜR, Çizim: N. ARAKELOVA).
Fig.8 Tenedos Nekropolü'nden amphoriskos (Fotoğraf: E. TAŞTEMÜR, Çizim: N. ARAKELOVA).

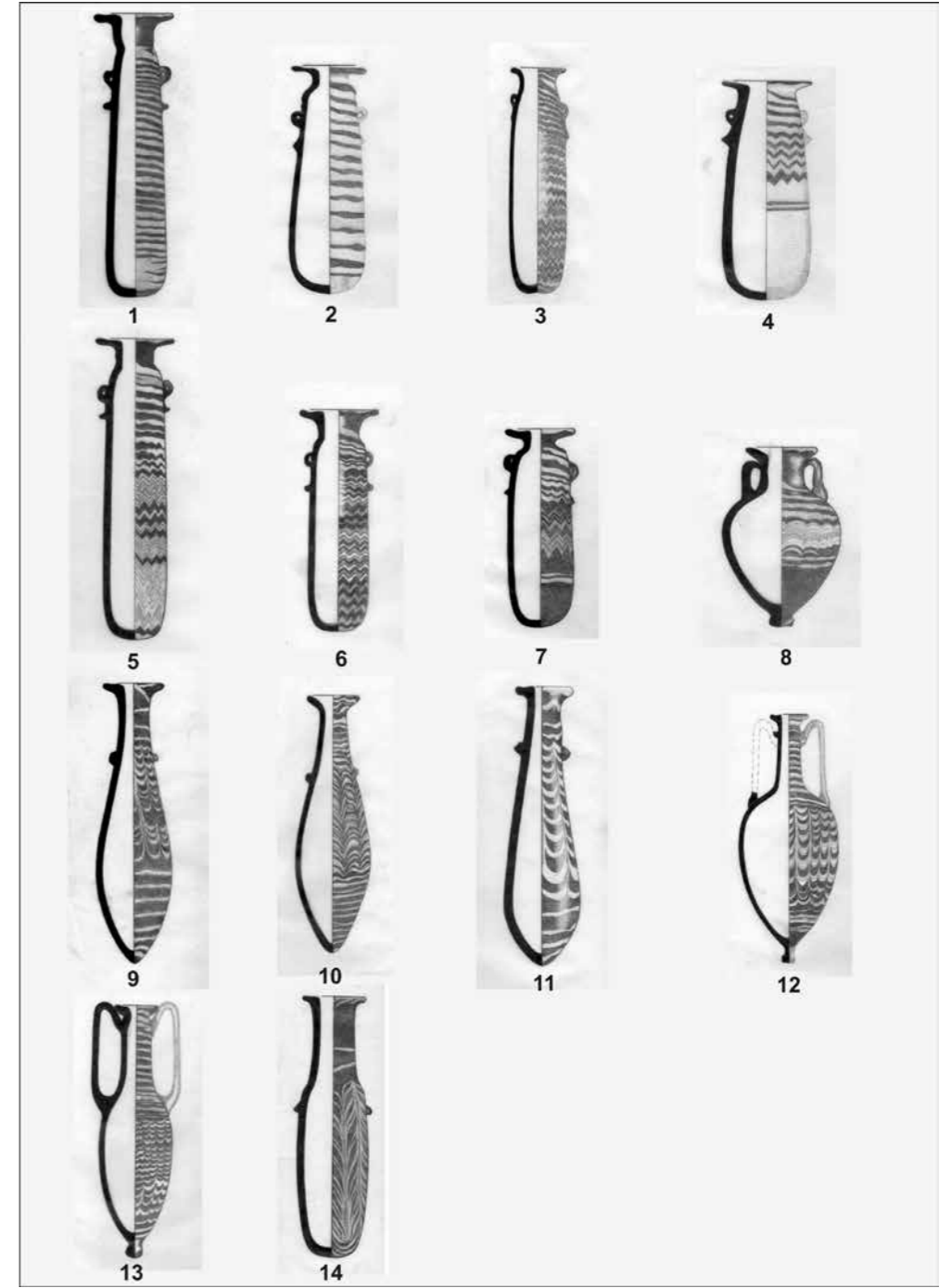

Fig.9 Çanakkale-Merkez, Elmacık Köyü'nden alabastron (Fotoğraf: E. TAŞTEMÜR, Çizim: N. ARAKELOVA).
Fig.10 Dardanos Tümülüsü'nden alabastron (Fotoğraf: E. TAŞTEMÜR, Çizim: N. ARAKELOVA).
Fig.11 Dardanos Tümülüsü'nden alabastron (Fotoğraf: E. TAŞTEMÜR, Çizim: N. ARAKELOVA).
Fig.12 Dardanos Tümülüsü'nden amphoriskos (Fotoğraf: E. TAŞTEMÜR, Çizim: N. ARAKELOVA).
Fig.13 Dardanos Tümülüsü'nden amphoriskos (Fotoğraf: E. TAŞTEMÜR, Çizim: N. ARAKELOVA).
Fig.14 Tenedos Nekropolü'nden alabastron (Fotoğraf: E. TAŞTEMÜR, Çizim: N. ARAKELOVA).
Fig.15: Çanakkale Arkeoloji Müzesi'ndeki eserlerin buluntu yerlerini tarihsel açıdan gösteren harita. (<http://imperium.ablfieldt.se/places/21274.html>)

III. 2/Akdeniz Grubu: MÖ 4. yüzyıl ile Erken 3. yüzyıl.

IV. 3/Akdeniz Grubu: MÖ 3. yüzyıl ile Geç 1. yüzyıl.

V. İtalyan Grubu: MÖ Geç 7. yüzyıl ile Erken 4. yüzyıl (Harden 1981: 31-51).

Daha sonraki yıllarda ise bu sınıflandırmalara çeşitli araştırmacılar tarafından katkılar yapılmıştır. McClellan'ın 1985 yılında yaptığı doktora tezinde o zamana kadar yayınlanmış kontekt buluntular doğrultusunda sınıflandırmalar yapmıştır. Bu çalışmada kontekt buluntuları dört gruba ayırmıştır (McClellan 1984). Aynı zamanda çalışmasına aynı yıl yayınlanan Barag'ın Mezopotamya eserlerini de eklemiştir (Barag 1985: 54-55, Fig.1, pl.7-11). McClellan'ın sınıflandırması aşağıdaki gibidir:

1. Grup: MÖ 8. yüzyıldan, MÖ 6. yüzyılın ortaları
2. Grup: MÖ 6. yüzyılın ortalarından MÖ 5. yüzyıla
3. Grup: MÖ 4. yüzyıldan Erken MÖ 3. yüzyıla
4. Grup: MÖ 3. yüzyıldan MÖ 1. yüzyıla tarihlendirmektedir (McClellan 1984).

Grose ise Toledo Museum'daki eserleri dikkate alarak yaptığı sınıflandırmada iç kalıp teknikli formları üç ana gruba ayırmıştır (Grose 1989).

Akdeniz Grup I. (MÖ Geç 6. yüzyıldan Erken 4. yüzyıla) Birinci grupta çeşitli formlarda alabastron, amphoriskos, ve aryballos yer alır.

Akdeniz Grup II. (MÖ 4. yüzyılın ortalarından Geç 3. yüzyıl) İkinci grupta aynı formların farklı profillerde devam ettiği ve aryballosların, "mercimek biçimli" olarak tanımlanan gövde kısmının daha basık olduğu formlara dönüştüğü dikkat çekmektedir.

Akdeniz Grup III. (MÖ 2. yüzyılın ortalarından MS 1. yüzyılın ilk onluğu) Üçüncü grupta ise sadece alabastron ve oinokhoeler yer almaktadır (Grose 1989: 130-131).

Araştırmacılar tekniğin sınıflandırmasında çeşitli tipolojik özellikleri dikkate alarak tarihlendirmeler yapmışlardır. Bu tarihlendirmelerde, Mezopotamya grubunu Harden, MÖ 8. yüzyıldan başlatırken McClellan ise MÖ 7. yüzyıldan itibaren başlatmıştır. Akdeniz Grubu I ise Harden ve McClellan tarafından MÖ 6. yüzyılın ortalarına tarihlendirilirken Grose, MÖ Geç 6. yüzyıla tarihlendirmektedir. Grup III'ün başlangıç tarihi üzerine ise farklı yorumlar bulunmaktadır. Fossing ve Harden bu grubun MÖ 3. yüzyılda başladığını, McClellan ise grubun iki bölüme ayrıldığını, birinci bölümün MÖ 250 ile 150 arasında ikinci bölümün ise 150 yılından MÖ 1. yüzyılın sonuna kadar sürdüğünü belirtmiştir. Grose ve Stern ile Schlick-Nolte ise Grup III'ün MÖ 2. yüzyılın ortasında başladığını belirtmektedirler. Tekniğin tarihlendirme anlamında tartışılan noktalarının dışında MS 1. yüzyılın ilk onluklarına kadar kullanılmaya devam ettiğini kontektlerden bilmekteyiz (Jackson – Tal 2004: 13).

Tekniğin Görüldüğü Merkezler

İç kalıp tekniği ile yapılmış eserlerin en erken olarak Mezopotamya ve Mısır'da üretildiği bilinmesiyle birlikte en erken kap parçası Alalakh (Tell Atchana) günümüz ismiyle Antakya'da

ele geçmiştir⁹. Bunun yanı sıra arkeolojik kanıtlar MÖ 15. yüzyılın ikinci yarısında Hurri-Mittanni'de; Tell al Rimah, Niniveh, Nuzi, Tell el Fakhar (Tell Brak), Chagar Bazar gibi merkezlerde cam endüstrisinin varlığını işaret etmektedir (Erten 2002: 1). Ancak II. binyılın sonlarındaki kitlesel hareketlilikten kaynaklanan göçler sonucunda cam endüstrisini elinde tutan bu merkezler derin yaralar almıştır. Böylece MÖ 9. yüzyıla kadar duraklama dönemine giren cam endüstrisi bu dönemle birlikte mobilyalarda kakma olarak tekrar görülmeye başlamıştır. MÖ 8. yüzyılda ise ilk kez Geç Tunç Çağı'nda üretilen iç kalıp teknikli kaplar tekrar ortaya çıkar ve özellikle MÖ 6. yüzyıl ve sonrasında Akdeniz ve Karadeniz kıyı şeridi, Kıta Yunanistan, Anadolu, Trakya'daki nekropol alanlarında sıkça karşılaştığımız eser grupları olarak yer alır. Bu dönemlerde iç kalıp teknikli kapların yaygın hale gelmesinde Akdeniz'in Doğu'sundan Batı'sına göç eden cam ustalarının payının olduğu hatta bu ustaların Rhodos'ta cam endüstrisinin temellerini attığı düşünülmektedir (Erten 2002: 1). Arkaik ve Klasik Dönemler boyunca Fenike kıyıları, Rhodos, Kıbrıs, Güney İtalya ve İskenderiye iç kalıp teknikli camların üretim merkezleri olarak görülmektedir (Grose 1989: 50).

Rhodos'un cam kap üretiminde başı çektiği ve MÖ 6. yüzyıldan MÖ 1. yüzyıla kadar Akdeniz I, II, III tipolojisinde üretimi yaptığı arkeolojik verilerle kanıtlanmıştır¹⁰. Ayrıca Rhodos'un Kamiros Şehri'nin batısında Fikellura Nekropolü'nde yapılan kazılarda neredeyse iki mezardan birinde iç kalıp tekniğiyle üretilmiş kaplar ele geçmiştir (Shortland 2009: 959-960). Rhodos'da üretimin varlığına ilişkin veriler kimyasal analizlerle de desteklenmektedir (Oikonomou – Triantafyllidis – Beltsios – Zacharias – Karakassides 2008: 768, 771). Rhodos Adası'nın Kameiros yerleşiminin kuzey bölgesinde ele geçen camlar üzerine yapılan analizlerde camları külçeler halinde Doğu Akdeniz'den ithal ettikleri sonra da işledikleri anlaşılmıştır¹¹.

Rhodos'un dışında MÖ 5. ve 4. yüzyıllar arasında Kıta Yunanistan'da da iç kalıp teknikli cam kaplar oldukça yaygın olarak görülmektedir. Stern, linguistik açıdan "Lithinos" sözcüğünün renkli camları anlatmak için Klasik Dönem'de Kıta Yunanistan'da kullanılan bir kelime olduğunu belirtmektedir (Stern 1999: 20-36). Anadolu'da ise çeşitli kazılardan¹² ve

⁹ MÖ 1595'e tarihlenen VI. tabakada ortaya çıkarılmıştır.

¹⁰ Rhodos, Ialysos-Daphne'de açığa çıkarılan mezarda kontektinde MÖ 6. yüzyılın ortalarına tarihlenen, iç kalıp teknikli cam kaplar ortaya çıkarılmıştır. Bu eser grubu Rhodos'ta erken dönem cam üretiminin kanıtlarını oluşturmaktadır, Triantafyllidis 1998: 30.

¹¹ MÖ 7. yüzyıldan sonra Rhodos camlarında iki bileşen ön plana çıkmaktadır. Bunlar Potasyum Oksit (K₂O) ve Alüminyum Oksit (Al₂O₃)'dir. Potasyum Oksit oranları diğer bölgelerdeki camlara göre ortalama % 2.05 ile düşük seviyelerde görülmektedir Hellenistik Dönem camları ile yapılan analizlerde ise quartz ve mineral natronlarıyla yapılmış temel bileşimi kireç, silisyum ve sodadan oluşan camlarda, diğer cam üreten merkezlere göre düşük magnezyum ve potasyum görülmektedir. Bu durum da Rhodos'da cam işlemeciliğin yanı sıra cam yapıcılığının da olabileceğini işaret etmektedir, Oikonomou – Triantafyllidis – Beltsios – Zacharias – Karakassides 2008: 768-771; Rehren – Spence – Triantafyllidis 2003: 41.

¹² Stratonikeia'da 1986 yılında rastlantı sonucu bir yol kazısı sırasında açılan bir mezarda bulunan amphoriskos, analojilerinden yola çıkarak Doğu Akdeniz üretimi olup MÖ 2.-1. yüzyıllarda Anadolu'nun güney kıyılarına getirilmiş olmalıdır. Köyceğiz'de de Hellenistik Dönem'e ait aryballos bulunmuştur, Özet

müzelerden¹³ iç kalıp tekniği ile yapılmış eserlerle karşılaşmaktayız. Her ne kadar yayınlanmış örnekler çok az ise de Anadolu'daki müzelerde bu teknikle yapılmış çok sayıda eser vitrinlerde sergilenmektedir¹⁴.

MÖ Geç 6. yüzyıl ile 4. yüzyıl arasında Kuzey İtalya Etrüsk yerleşimlerinde Adria, Felsina ve Spina Fenike yerleşimlerinden Sicilya-Mozia Adası, Makedonya'da Pydna yerleşimlerinde iç kalıp teknikli kaplar yoğun bir buluntu grubunu oluşturmaktadır (Blomme – Elsen – Brems – Shortland – Dotsika 2016: 3).

Bu bölgelerin dışında Gürcistan'ın Pichvnari Nekropolü'nde 27 adet iç kalıp teknikli kap gün ışığına çıkarılmıştır. Kapların stilistik özelliklerine bakıldığında sadece bir tanesi hariç Akdeniz, özellikle Rhodos'daki kaplarla benzerlikler teşkil ettiği görülmektedir. Ancak yapılan kimyasal analizlerde camın içeriğinde iki farklı bölgenin cam tariflerine rastlanmıştır. *İlki* natron olarak adlandırılan ve Doğu Akdeniz cam endüstrisinde sıkça karşılaşılan bir madde iken diğeri bitkilerin külünden elde edilen ve Mezopotamya ve Orta Asya Bölgelerinde sıkça rastlanan bir maddedir (Shortland – Schroeder 2009: 961-962).

Çanakkale Müzesi İç Kalıp Teknikli Eserleri

Çanakkale Müzesi'nde sergilenmekte olan cam eserler antik dönemde Troas olarak adlandırılan bölgenin sınırları içerisinde ortaya çıkarılan eserlerdir. Troas Bölgesi etnik ya da siyasi anlamda bir birliğin ismi olmaktan çok, adını Troia Kenti'nden almıştır. Günümüzde Çanakkale (Biga) Yarımadası adını taşıyan bölge doğuda Mysia, batı ve güneyde Ege Denizi, kuzeyde Hellespontos (Çanakkale Boğazı) ve Propontis (Marmara Denizi) ile çevrelenmektedir (Sevin 2001: 58). Bölgenin yerleşimi Neolitik dönemlerde başlamış ve Bronz Çağı sonlarına kadar kesintisiz devam etmiştir. MÖ 950'lerden itibaren yerleşim kesintiye

uğramış, Arkaik Dönem'le birlikte ise tekrar bir hareketlenme olmuştur. Özellikle MÖ 7. ve 6. yüzyılda Troas Bölgesi'nde birçok kentin kurulduğu yüzey buluntularından anlaşılabilir (Polat 2010: 1-17). MÖ 680 ile birlikte Miletos bölgede kolonileşmeye başlamış ve Pers egemenliğine kadar hâkimiyetini sürdürmüştür. MÖ 334'deki Granikos Savaşı ile bölgede Pers egemenliği sona ermiş ve sonrasında Büyük İskender'in toprakları arasına girmiştir (Strabon XIII. 1, 26). Daha sonları Büyük İskender'in komutanlarının egemenliği altına giren Troas Bölgesi MÖ 236 yılında Bergama Krallığı'nın yönetimine geçer bundan sonra ise MÖ 133'te III. Attalos'un vasiyetnamesi ile Roma İmparatorluğu sınırlarına katılmış olur (Sevin 2001: 60-66). Strabon, Troas Bölgesi'nin önemini vurgulamak amacıyla, "Her ne kadar harabe halinde terk edilmiş ise de sahip olduğu ün yazarları kendinden uzun uzun söz etmeye zorlar" demiştir (Strabon XIII. 1.1). Troas Bölgesi dönemler boyunca Anadolu, Ege ve Avrupa arasındaki ticari bağların geçiş noktasında yer almış ve bu ticari hareketin bir sonucu olarak da iç kalıp teknikli camlar Troas Bölgesi'ndeki birçok alanda ele geçmiştir.

Makale konusunu içeren çalışmada Calvert Koleksiyonu, Dardanos Tümülsü, Assos Nekropolü, Tenedos Nekropolü'ndeki iç kalıp teknikli cam eserler incelenmiştir. Çalışmada yer alan eserler Harden'in sınıflandırmasına göre kronolojik olarak iki gruba ayrılmış¹⁵ ve kendi içinde de biçimsel olarak sınıflandırılmıştır. Bu şekilde bir gruplandırma yapılarak mezar kontekstleri olarak sınıflandırma yapılmamasındaki amaç tekniğin görsel gelişiminin gözler önüne serilmesi ve tekrardan kaçınmaktır. Ayrıca buluntu alanları ile ilgili detaylı bilgiler dipnotlarda verilmiş, kapların ele geçtiği mezar kontekstlerindeki diğer eserler kazıyı yapanlar tarafından ya da herhangi bir yayında geçiyorsa da belirtilmiştir.

Akdeniz Grubu I. (MÖ 6. yüzyılın ortaları ile Erken 4. yüzyıl)

Çanakkale Müzesi'nde erken dönemlere ait yedi alabastron ve bir amphoriskos bulunmaktadır. Bunlardan dört adeti Calvert Koleksiyonu'ndan, iki adeti Assos Nekropolü'nden, iki adeti Tenedos Nekropolü'nden gelmektedir.

Çanakkale Müzesi'nde sergilenen eserler arasında Calvert Koleksiyonu'ndan¹⁶ başlıca yoluyla elde edilmiş önce İstanbul Arkeoloji Müzeleri daha sonra ise Çanakkale Arkeoloji Müzesi envanterine kaydedilmiş olan dört adet alabastron bulunmaktadır. Calvert Koleksiyonu'nda bulunan alabastronlar arasında Thymbra Kenti'nin nekropolünden ele

1998: 18 Ephesos yakınlarında Ab-1 Hayat yöresinde 1982 yılında köylülerin açmış olduğu bir mezarda pişmiş toprak figürinle birlikte bir cam oinokhoe ele geçmiştir. Bu eser paralel örnekleri doğrultusunda MÖ 5. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilmektedir, Özyiğit 1992: 91-94. 2003 yılı, Elaiussa Sebaste kazılarında bir oda mezarından MS 1. yüzyılın ilk onluğuna tarihlendirilen iki adet amphoriskos ele geçmiştir, Gençler 2009: 21-22. Klaros kazılarında da iç kalıp teknikli alabastron ve amphoriskos parçaları ele geçmiştir. Bunlardan alabastron olasılıkla Harden Grup 1'e tarihlendirilmektedir. amphoriskos ise küçük bir parça olduğundan tarihlendirme yapılması güçtür, Taştemür 2007: 53-55, Fig. no:73-74. Ayrıca Myrina'dan, Hellenistik Dönem'e tarihlenen iç kalıplı bir alabastron bilinmektedir, Atik 2004: 27, Res. I-20.

13 Mersin Müzesi'nde sergilenmekte olan MÖ 4. yüzyılın ortaları ile MÖ 3. yüzyılın ortalarına tarihlenen eserler olan *oinokhoe*, Tarsus Müzesi'nde bulunan *amphoriskos* ve Adana Müzesi'nde MÖ 5. yüzyıla tarihlenen bir *oinokhoe*, yine MÖ 5 yüzyıla tarihlenen *alabastron* gösterilebilir, Erten 1999: 175. Ayrıca Gordion Müzesi'nde sergilenmekte olan MÖ 6. yüzyıl ile 5. yüzyıl arasında tarihlenen iç kalıp tekniğinde yapılmış bir *alabastron* da bulunmaktadır, Sams – Temizsoy 2002: 7. Afyon Müzesi'nde de MÖ 6. ve 5 yüzyıla tarihlenen *amphoriskos*, *alabastron*, *oinokhoe* formlarında camlar sergilenmektedir, Lightfoot 1989: 71-72. Ayrıca Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde boyun kısmı kırık MÖ 6. yüzyılın sonu ile MÖ 5. yüzyılın başlarına tarihlenen *amphoriskos* bulunmaktadır, Özet 1987: 591. İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde yer alan iç kalıp tekniğindeki Anadolu kaynaklı eserleri tanıtan makale de Müze çalışmalarında önemli bir kaynaktır, Atik 1990: 105-106.

¹⁴ Antalya, Bergama, Bodrum, Fethiye, Muğla, Edirne, Elazığ gibi daha birçok müzede de yayınlanmamış eserler sergilenmektedir.

¹⁵ Bkz. "İç Kalıp Tekniğiyle Yapılmış Camların Tarihlendirilmesi".

¹⁶ Frank Calvert, Troas Bölgesi'nde İngiliz ve Amerikan diplomatı olarak çalışmış ancak bölgede kaldığı yaklaşık olarak 60 yıllık bir süreyi de arkeolojik araştırmalara adanmıştır. Yaşadığı sürece birçok arkeolojik alanı lokalize etmiş ve 30'un üzerinde de kazı yapmıştır, Allen 1995: 379. Calvert'in kazı yaptığı alanlar arasında Çiftlik, Ballıdağ, Larisa, Neandreaia, Skepsis, Tavolia, Ophryneion, Kebrone, Dardanos, Abydos, Rhoiteion, Sigeion, Akhilleion, Aleksandreaia Troas, Hanay Tepe, Birytis, Sestos, Gavur Hisar, Adagelisi, Karatepe, Çamlıca, Dümrek, Eski Hisarlık, Kangırlı, Ovacık ve Mersin Çesme, bulunmaktadır, Polat 2010: 18. Calvert'in kazılar sonucunda bulunduğu buluntular British Museum, Worcester Art Museum ve Çanakkale Müzesi-Calvert Koleksiyonu'nda yer almaktadır. Allen 1995: 379.

geçtiği belirtilen iki alabastron bulunmaktadır (Atik 2004: 38, Res.I-17). Thymbra şu ana dek yanlış anlaşılmalara sonucu bir kent olarak kabul edilmiş ve Calvert Çiftliği üzerine lokalize edilmiştir. Ancak son yapılan çalışmalar yerleşimin lokalizasyonunun belirtilen yer olmadığını göstermiştir. Son yıllardaki çalışmalarla Calvert Çiftliği üzerindeki yerleşimin Kokkylion Antik Kenti olabileceği ağırlık kazanmıştır. Ayrıca Calvert Çiftliği sınırlarında yer alan nekropolden gelen eserler arasında çok sayıda iç kalıp teknikli amphoriskos¹⁷, aryballos ve alabastronlara rastlandığı Thiersch'in notlarından bilinmektedir (Polat 2010: 136-139, 142, 174-175). Bu nedenle kesin olmasa da iç kalıp teknikli kapların olasılıkla Kokkylion Kenti'nin nekropol alanından geldiğini şu andaki bilgilerimiz doğrultusunda söyleyebilmemiz mümkündür.

Calvert Koleksiyonu'ndaki eserlerin hepsi alabastron formunda olup, farklı dekorlara sahiptir. İlk eser Harden'in Akdeniz Grup 1, Form 3 olarak tanımladığı form grubuna ait eserdir (Fig.1.1-Fig.2.1). (Harden 1981: Akd. Grup 1, Form 3, 58, Plate XIX, No:131) Bu gruptaki diğer alabastron örneklerine göre daha uzun boyunlu ve silindirik gövdelidir. Ayrıca farklı renkle oluşturulan helezonik dekor dönemin özelliği olan zikzak olarak değil düz olarak bırakılmıştır. Dekor olarak aynı özelliklere sahip alabastron Rhodos-Kamiro's'daki Fikellura Nekropolü'nde MÖ 450-425 arasına tarihlenen kontekstlerden ele geçmiştir (Harden 1981: Akd. Grup 1, Form 3, 58, Plate XIX, No:131).

Calvert Koleksiyonu'ndaki diğer alabastron Harden'in Akdeniz Grup 1, Form 3 olarak sınıflandırılrsa da bir önceki esere göre daha kısa boyunlu ve oval gövdelidir. (Fig.1.2-Fig.2.2) Fig.1.1-Fig.2.1'deki eser gibi dekoru düz bırakılmıştır. Bir önceki alabastron gibi benzeri Rhodos-Kamiro's'daki Fikellura Nekropolü'nde ele geçmiştir (Harden 1981: Akd. Grup 1, Form 3, 58, Plate XIX, No:139). Grose, Düsseldorf, Kunst Museum'da sergilenmekte olan ve Calvert Koleksiyonu'ndaki eserin paralelini Akdeniz Grup I-1:A olarak adlandırdığı opak beyaz gövdeli, eflatun renk dekorlu grupta sınıflandırmıştır (Grose 1989: Class 1:A, 110-112, Fig.60). Cam kap analogilerinden yola çıkarak olasılıkla Rhodos üretimi olup MÖ 5. yüzyılın ikinci yarısında ithal edilmiş olmalıdır (Harden 1981: Akd. Grup 1, Form 3, 58, Plate XIX, No:139).

Calvert Koleksiyonu'ndaki üçüncü eser iki alabastrona göre zikzak bezemeli olmasından dolayı dekor açısından daha farklıdır (Fig.1.3-Fig.2.3). Hayes, Ontario Müzesi'ndeki benzer alabastronları MÖ 5. yüzyıl ikinci yarısına tarihlendirmiştir. Ayrıca bu tip için kırmızımsı renkli zeminin gövdede yaygın olarak kullanıldığını belirtmektedir (Hayes 1975: 187, Plate 1, 9-10, No:7). İzmir Arkeoloji Müze'sinde aynı ölçülere sahip benzer bir örnek bilinmektedir (Dedeoğlu 1993: 39). Bunların yanı sıra başka bir benzeri Yunan adalarından, Alinda adasında bir mezarda bulunmuş¹⁸ ve aynı mezardaki seramik buluntular

¹⁷ Calvert, Hanay Tepe yakınlarında bir Tümülüs mezar açığa çıkartmıştır. Buluntuları arasında Arkaik kuşlu kase ve cam *amphorikosun* da yer aldığı tümülüsü kısa bir makale olarak yayınlamıştır, Calvert 1859: 1-6.

¹⁸ Şu anda Leros Archaeological Museum'da sergilenmektedir.

ışığında MÖ 5. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir (Triantafyllidis 2013: 228, Fig.3). Bu tarih Calvert Koleksiyonu'ndaki eser içinde uygun bir tarih aralığıdır.

Calvert Koleksiyonu'ndaki son alabastron opak beyaz zemin üzerinde eflatun renk dekorudur (Fig.1.4-Fig.2.4). Grose, opak beyaz zeminli eflatun dekorlu benzer örneklerin Doğu Akdeniz olasılıkla Rhodos üretimi olduğunu ve MÖ Geç 6. yüzyıl ile 5. yüzyıl içlerine kadar görüldüğünden söz etmektedir (Grose 1989: Grup I, 96, no:68). Ayrıca 1960 yılında Akurgal tarafından yapılan Pitane-Çandarlı Nekropolü kazılarında ortaya çıkarılan iç kalıp teknikli kapların arasında benzer formda alabastron ele geçmiştir. Açığa çıkarılan cam kaplar tarihlendirilebilen diğer eserlerle birlikte kazıyı yapanlar tarafından MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısı ile MÖ 5. yüzyılın ortalarına tarihlendirmektedirler (Atik 1990: 22, Res.17-4) McClellan'nin Tip II.A olarak belirttiği ve beyaz zemin üzerine eflatun renkli dekorlu, disk şeklinde ağızlı alabastronlar sınıfına dahil edilen eser MÖ 5. yüzyıla tarihlenen Cumae mezar kontekstlerinde benzerlerine rastlanmaktadır (McClellan 1984: 176, 387, Tip II.A.iv, 19). Harden, British Museum envanterine kayıtlı opak beyaz zemin üzerine eflatun renkli dekorlu alabastronların Rhodos, Fikellura Nekropolü'nden geldiğini ve kontekstteki diğer malzemeler ile birlikte 475-450 yılları arasına tarihlendirilebileceğini belirtmiştir. Calvert Koleksiyonu'ndaki eser olasılıkla Rhodos'dan ithal edilmiş olup MÖ 5. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilebilir (Harden 1981: Akd. Grup 1, Form 3, 62,63, Plate XIII, No:85, 90).

Assos Nekropolü'nden¹⁹ 1989 yılındaki kazılardan ele geçmiş olan iki alabastron bulunmaktadır. Bunlardan ilki (Fig.1.5-Fig.2.5) form açısından Calvert Koleksiyonu'ndaki esere oldukça benzerdir (Fig.1.1-Fig.2.1). Eser, Hayes'in MÖ 5. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirdiği alabastron sınıfına da form ve dekor açısından benzemektedir (Hayes 1975: 187, Plate 1, 10, No:7). Bischof eseri mezardaki kontekstleri arasındaki kırmızı figürlü lekythos'dan dolayı MÖ 5. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirmektedir (Bischof 1990: 139-146)²⁰. Assos kazılarında ele geçen diğer bir alabastron ise bir önceki esere göre daha küçük boyutlardadır (Fig.1.6-Fig.2.6). Gryneion Nekropolü'nde bulunan bir başka alabastron form, dekor ve ölçü açısından Assos Nekropolü'nde ele geçen cam ile paralellik göstermektedir. Her ikisi de kahverengi zemine sahiptir ancak dekorda küçük bir fark bulunmaktadır. Assos kabı, beyaz ve mavi cam ipliğinden yapılmış dekor bulunmaktayken Gryneion ise

¹⁹ Assos Antik Kenti günümüzde Çanakale İli, Ayvacık İlçesi, Behram Köy'de bulunmaktadır. Assos'un Arkaik ve Klasik Dönemlerini Batı Kapısı Nekropolisi ve Athena Tapınağı kazılarında bilmekteyiz, Polat 2010: 434. Assos'da ilk kazılar Amerikalı Bacon ve Clarke tarafından 1881 yılında yapılmıştır. Athena Tapınağı, Batı Kapısı Nekropolisi'nde yürütülen kazılarda mimari çizimler yapılmış, topografik olarak alanın planı çıkarılmıştır, Clarke, J. T. – H. Bacon – R. Koldewey 1902. Yaklaşık olarak 100 yıl sonra Prof. Dr. Ümit Serdaroğlu başkanlığında bir heyet ile 1981 yılında tekrar kazılar başlatılmış, Serdaroğlu 1983, Serdaroğlu 1992a, Serdaroğlu 1992b, Serdaroğlu 1993 ve söz konusu eserler 1989 yılında nekropol alanındaki bir mezardan ele geçmiştir, Bischof 1990: 139-146. 2005 yılına kadar süren bu çalışmalar Serdaroğlu'nun vefatından sonra Çanakale Onsekiz Mart Üniversitesi'nden Prof. Dr. Nurettin Arslan tarafından devam ettirilmektedir, Arslan 2007, Arslan 2010, Arslan 2011.

²⁰ Ayrıca Assos Nekropolü'nde 2008 kazılarında MÖ 470-450 yılları arasına tarihlenen Attika Kırmızı Figürlü lekythos'la birlikte aynı tip de *amphoriskoslar* ele geçmiştir, Bischof 1990: 142, no.9, Tafel.19, 3.

mavi, sarı dekorludur (Arslan – Dennert – Arslan 2009: 105-122). Mezar kontekstleri arasındaki kırmızı figürlü lekythos'dan dolayı MÖ 5. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir (Bischof 1990: 139-146).

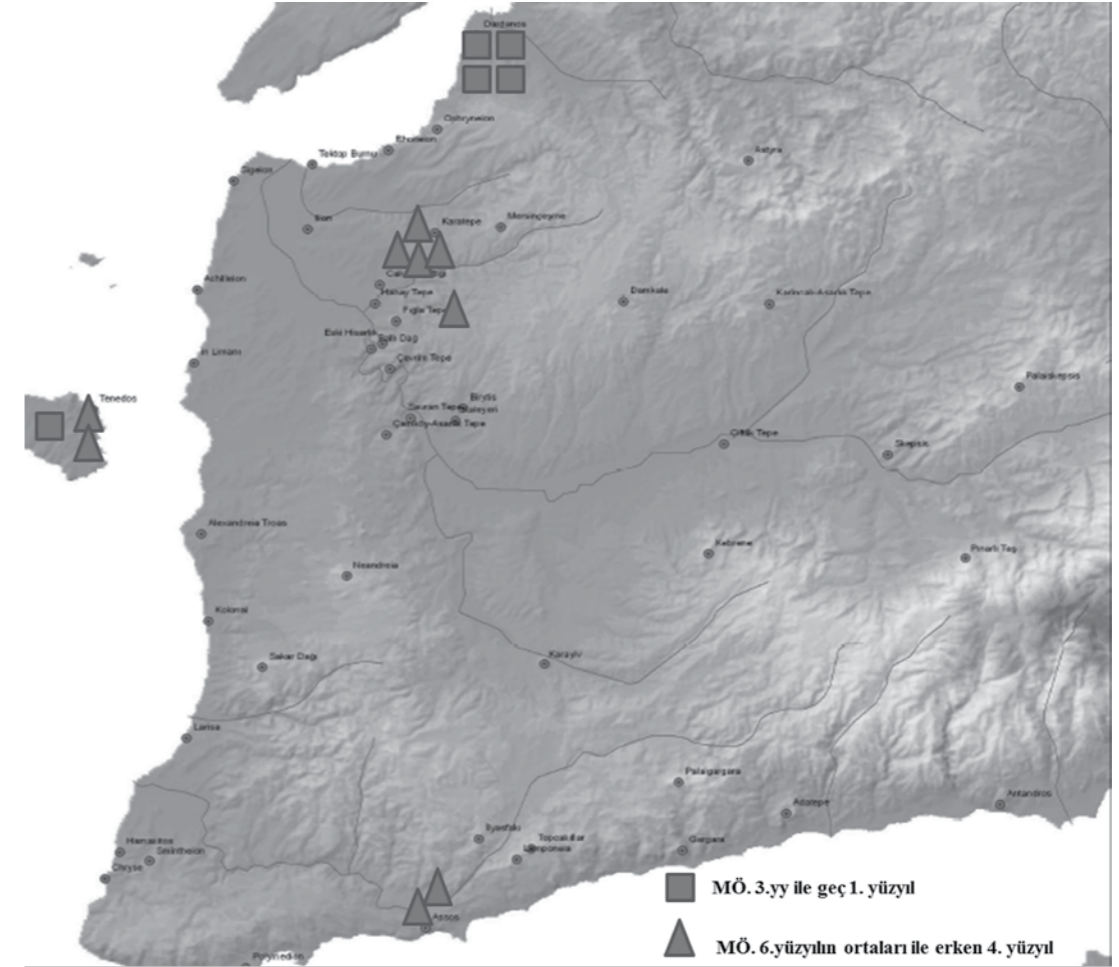
Çanakkale Müzesi tarafından 1969 yılında Tenedos'ta²¹ günümüzdeki adıyla Bozcaada'da Tekel Binası'nın bahçesinde kurtarma kazısı yapılmıştır. Kazıda Tenedos Nekropolü'ne ait üç farklı mezarda iç kalıp teknikli cam kaplar ortaya çıkarılmıştır. Kazıyı yapanlar mezar kontekstlerinden dolayı mezarları MÖ 5. yüzyıla tarihlendirmektedir (Grose 1989: Grup I, 97, no:65-76). Tenedos Nekropolü'nden ilk eser lacivert zeminli, beyaz ve sarı renkte dekora sahiptir (Fig.1.7-Fig.2.7). Grose, dibin hemen üst kısmında kabı çevreleyen iki sıra cam ipliği dekor ve bunun üzerinde ağza kadar devam eden bezemeli alabastronlar için MÖ Geç 6. yüzyıl ile MÖ 5. yüzyıl içlerine tarihlendirmiş ve üretim yerleri için Doğu Akdeniz olasılıkla da Rhodos olduğunu belirtmiştir (Grose 1989: Grup I, 97, no:65-76).

Tenedos Nekropolü'nden diğer bir kap ise amphoriskos formundadır (Fig.1.8-Fig.2.8). Hayes, Ontario Müzesi'nde bulunan bu tip amphoriskoslar için MÖ 5. yüzyıl tipleri olarak ayırmış ve MÖ 5. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirmiştir. Ayrıca bu tip için kırmızı renkli zeminin de yaygın olarak kullanıldığını belirtmektedir (Hayes 1975: 187, Plate 1, 10, No:10). Harden, Rhodos Kamiros'daki Fikellura Nekropolü'nde MÖ 450-425'e tarihlenen bu forma benzer amphoriskos olduğunu belirtmektedir (Harden 1981: Form 1-No.2, 59, Plate XII, No:198). Anolojilerinden yola çıkarak amphoriskos MÖ 5. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilebilir (Clairmont 1977: Pl.1, No:2)

Akdeniz Grubu III. (MÖ 3. yüzyıl ile Geç 1. yüzyıl)

Bu grupta dört alabastron ve iki amphoriskos formu bulunmaktadır. İç kalıp teknikli cam kapların en geç üretilen tipleri olan alabastronlar bu dönemle birlikte iğ biçimli (fusiform) olarak üretilmeye başlanmışlardır (Barag 1985: 80-83). Dekor olarak ise balık pulu ya da kuş tüyü dekorları kullanılmıştır. Amphoriskoslar ise ince uzun boylu ve dibe doğru daralan gövdelidir. Dekorda ise balık pulunun yanı sıra zikzak dekorda kullanılmıştır.

²¹ Bir ada kenti olan Tenedos ilk defa adını Troia Savaşlarında Akhaların karargahı olarak duyurmuştur. Stratejik olarak oldukça önemli bir konumda olan Tenedos'da ilk kazılar söz konusu makalenin konusunu teşkil eden eserler 1959 ortaokul inşasının temel kazıları sırasında mezarlar bulunmuş ve Çanakkale ve İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nden gelen arkeologlarla (Ataçeri E. ile Argaven S.) ilk kazılar yapılmaya başlanmıştır. Müze envanterinde ele geçen cam eserlerin bulunduğu mezarlar no:2 (Fig.1.14-Fig.2.14), no:3 (Fig.1.8-Fig.2.8) ve no:6 (Fig.1.6-Fig.2.6) olarak adlandırmışlardır. 2 ve 6 nolu mezarlar kazıyı yapanlar tarafından "Grup D" olarak kısa kenarları yamuk şekilli, uzun kenarları ise dikdörtgen şeklinde mezar sınıfına dahil edilmiştir. Kazıyı gerçekleştirenler mezar mimarisini açıklamalarına rağmen mezar kontekstleri hakkında hiçbir bilgi vermemişlerdir, Ataçeri – Argavan 1961: 19-20. 1969 yılında ise İ. Akşit tarafından kazılar gerçekleştirilmiştir 1969 yılında ise 1959 yılında yapılan kazının 15 m. güneyinde Tekel Binası'nın bahçesinde kurtarma kazıları yapılmış ve birçok mezar açığa çıkarılmıştır. Kazılar sonucunda nekropol alanının güneye doğru ilerlediği anlaşılmıştır. Ancak Akşit tarafından yapılan kazılardaki raporlar yayınlanmamıştır. 1990 yıllarının başında ise Turhan Özkan tarafından yürütülen kurtarma kazıları yapılmıştır, Özkan 1993: 10.

İlk eser Çanakkale-Merkez, Elmacık Köyü'nde bulunmuş ve Müze tarafından satın alınmıştır (Fig.1.8-Fig.2.8). Yerleşim olasılıkla Dardanos Kenti hinterlandı içerisinde yer almaktadır. Grose, Çanakkale buluntusunun paralellerini Grup III olarak sınıflandırmış ve bu tiplerin Doğu Akdeniz olasılıkla da Suriye Filistin üretimi olabileceğini ve MÖ 2. yüzyıldan MÖ 1. yüzyılın ortalarına kadar üretiminin devam ettiğini belirtmiştir (Grose 1989: Grup III, 169, no:167). Hayes ise Ontario Müzesi'nde bulunan bu tip alabastronlar için Hellenistik Dönem A-Sınıfı olarak adlandırmış ve MÖ 2. yüzyıl ile Erken 1. yüzyıl arasına tarihlendirmiştir (Hayes 1975: 188, Plate 2, 13, No:27). Ayrıca 1881 yılında Fransızların yaptığı Myrina Nekropolü kazılarında Hellenistik döneme tarihlenen mezar alanında bu tip alabastron ele geçmiştir (Atik 1990: 24, no.5, Res.20). Çanakkale Müzesi'ndeki eser olasılıkla MÖ 2. yüzyıl ile 1. yüzyıl arasında Suriye-Filistin Bölgesi'nde üretilmiş olmalıdır.

Diğer bir eser grubu, Çanakkale'nin 10 km. güneybatısında denize yakın bir konumda olan Antik Dardanos Kenti²² sınırları içerisinde yer alan ve bu nedenden dolayı "Dardanos Tümülüsü" olarak adlandırılan tümülüste, 1959 yılında İstanbul Arkeoloji Müzeleri tarafından yapılan kurtarma kazısında ortaya çıkarılmıştır. Kazı çalışmalarında tümülüsün Dardanos Şehri'nin nekropol alanında olduğu fark edilmiştir. Kazıyı yapanlar tarafından Dardanos Tümülüsü'nün MÖ 4. yüzyılın sonlarından MÖ 1. yüzyıla kadar işlevini sürdürdüğü ve mezar odasının nesiller boyunca kullanıldığı tespit edilmiştir (Duyuran 1960: 64-66).

Tümülüste üç alabastron ve bir amphoriskos ortaya çıkarılmıştır (Fig.1.10-13 Fig.2.10-13). Bu gruptaki ilk kap, Elmacık Köyü'nde ele geçen alabastrona göre form açısından benzer olmasına rağmen dekor açısından farklılık göstermektedir. Dardanos alabastronu balık pulu dekoru yerine kuş tüyü dekorlu olarak yapılmıştır (Fig.1.10-Fig.2.10). Bu tip formun Batı'daki örnekleri arasında İtalya Tharros mezar buluntusu gösterilebilir (Barag 1985: 80-83). Fossing, iğ biçimli forma sahip alabastronları genellikle MÖ 1. yüzyıla tarihlendirmiştir. Hayes, Ontario Müzesi'nde bulunan benzerleri için Hellenistik Dönem Class-A olarak ayırmış ve MÖ 2. yüzyıl ile Erken 1. yüzyıl arasına tarihlendirmiştir (Hayes 1975: 188, Plate 2, 14, No:30). McClellan, iğ biçimli gövdeye sahip, kuş tüyü dekorlu alabastron örneklerini Kıbrıs-Amathus mezarından MÖ 100-50 arasına tarihlendirilen kontekstlerden ele geçtiğini belirtmiştir (McClellan 1984: 271, 467, Plate.31, Tip. IV.A.iii.24)²³.

Diğer bir alabastron form olarak Fig.1.9-Fig.2.9'daki alabastrona benzer olmasına rağmen daha geniş aralıklı balık pulu dekora sahiptir (Fig.1.11-Fig.2.11). Grose, Çanakkale buluntusunun paralellerini Grup III olarak adlandırmış ve bu tiplerin Doğu Akdeniz

olasılıkla da Suriye Filistin üretimi olduğunu ve MÖ 2. yüzyıldan MÖ 1. yüzyılın ortalarına kadar üretiminin devam ettiğini belirtmiştir (Grose 1989: Grup III, 169, no:167). Ayrıca eserin form, dekor ve renk olarak bir benzeri İzmir Arkeoloji Müzelerinde sergilenmektedir (Atik 2004: 84, Res.I-67). Çanakkale Müzesi'ndeki eser olasılıkla MÖ 2. yüzyıl ile 1. yüzyıl arasında Suriye-Filistin Bölgesi üretimi olmalıdır.

Dardanos Tümülüsü'nde alabastron formunun dışında iki adet amphoriskos bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Grose'un Grup III E olarak adlandırdığı amphoriskos tipine çok benzerdir (Grose 1989: Grup III, 170, no:172) (Fig.1.12-Fig.2.12). Eserin en belirgin özelliği şeffaf açık yeşildeki kulpları ile aynı renkteki dibe sahip olmasıdır. Hayes, bu tip kapları MÖ 1. yüzyıl ile MS 1. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirmiştir (Hayes 1975: 189, Plate 3, 14, No:35). Grose ise Suriye-Filistin üretimi olabileceğini ve MÖ 2. yüzyıldan MÖ 1. yüzyılın ortalarına kadar üretiminin devam ettiğini belirtmiştir (Grose 1989: Grup III, 170, no:172).

Diğer bir amphoriskos ayrıca eklenmiş sarı renkli camdan kısa ayaklı, düğme dipli ve dikey kulplu Hellenistik Dönem formudur (Fig.1.13-Fig.2.13). Dardanos buluntusu amphoriskos'un bir önceki amphoriskostan farkı gövdenin üst kısmından başlayarak sarı renkte cam ipliğini ağız kenarına kadar helezonik olarak dekore edilmesidir. Bu biçimde dekore edilmiş olan başka bir eser Kıbrıs-Amathus kısa çizgi yerleşimindeki bir mezar kazısında ortaya çıkarılmıştır (Harden 1981: Form 3-No.18, 133, Plate XX, No:357). Anadolu örnekleri arasında Bursa Arkeoloji Müzesi'ndeki bir benzeri dekor ve form olarak Dardanos Tümülüsü'ndeki amphoriskosa çok benzer olmasına rağmen boyutları daha farklıdır (Atik 2004: 103, B4-5).

Tenedos Nekropolü'nden ele geçen ve geç dönem örnekleri arasında yer alan düşük omuzlu alabastron (Fig.1.14-Fig.2.14). Grose'un, MÖ 2. yüzyıl sınıflandırmasında yer alan örneklerle benzerdir. Ancak Grose, bunların en geç örneğinin ise Samothrace'de Augustus Dönemi'nde görüldüğünü de belirtmektedir (Grose 1989: 123). Nenna, Delos kazılarında MÖ 2. yüzyılın ikinci yarısı ile Geç 1. yüzyıl tabakalarında bu dekora sahip alabastronların varlığından bahsetmektedir (Nenna 1999: 27, Planche 60, A-36) Hayes, Ontario Müzesine Mısır'dan getirilen bu tipte alabastronu MÖ 2. yüzyıl ile 1. yüzyıl arasına tarihlendirmektedir (Hayes 1975: 188, Plate 2,13,14, No:29). Eser, analogileri yardımıyla MÖ 2. yüzyıl ile 1. yüzyıl arasına tarihlendirilebilir.

²² Dardanos Kenti, Çanakkale Boğazı'ndan yaklaşık olarak 400 m. geride, denizden yüksekliği ise 50 m. civarındadır. Aynı zamanda çok verimli topraklara sahip olan Dardanos Ovası Çanakkale'nin en önemli ovalarından biridir, Polat 2010: 18. Kent Dardanos ismini Homeros'un İlyada'sında da konu olan kurucusu Samothrake'li Dardanos'dan almaktadır, Homeros, XX, 215-219. Calvert'in 1859 yılında yaptığı yayınında Dardanos yakınlarında tesadüfen pithos mezar bulunduğunu belirtir, Calvert 1859: 3. Thiersch'le birlikte yaptıkları makalede ise Dardanos kentinin lokalizasyonu için haritada işaretledikleri alan günümüzde de geçerliliğini korumaktadır, Calvert - Thiersch 1902: 13-14, No. 42-45. Schliemann ise Dardanos'un önceleri İda eteklerinde daha sonra ise Kurşunlu Tepe üzerinde olduğunu belirtmektedir, Schliemann 1881: 54-57. Leaf'in yaptığı araştırmada Dardanos'u ziyaret ettiğini ve yüzeyinde oldukça fazla amorf seramiklerin ve düzgün taş blokların olduğunu belirtmiştir, Leaf 1923: 151. Dardanos'ta günümüze kadar üç kurtarma kazısı yapılmıştır (Duyuran 1960, 64; Özkan 1990: 114; Körpe 2004, 22). Makalenin konusunu içeren malzemeler ise 1959 yılında İstanbul Arkeoloji Müzesi müdürü Duyuran R. tarafından Maltepe'nin 1 km. güneyinde yaptığı kurtarma kazısında açığa çıkarılmıştır. Tümülüsün mezar odasında ve dromosun duvarlarına yazılmış yazıtlar bulunmuştur. Bunlar MÖ 6 yüzyıla ait Aioli lehçesi ile yazılmış yazıtlar ile MÖ 4. yüzyıla ait İonia lehçelerinde yazılmış yazıtlardır. Mezarın kazısını yapanlar buluntular ışığında mezarın MÖ Geç 6. yüzyıldan MS 1. ya da 2. yüzyıla kadar nesiller boyunca kullanıldığını belirtmektedirler. Kline'de yaklaşık olarak 42 adet iskelet üst üste konulmuş olarak bulunmuştur. Bundan dolayı ele geçen cam kapların hangi ölüye ait olduğunu söylemek imkansızdır. Yaklaşık olarak 470 adet mezar hediyesi bulunmuş bunlar arasında pişmiş toprak figürünler, kandiller, yünlü elbise parçaları, deri ayakkabı parçaları, sepetler, metal kaplar, yüzükler ele geçmiştir. Bu eserlerin çoğu Hellenistik Dönem'e ait buluntulardır, Sevinç - Treister 2003: 215-260. Kurtarma kazısının dışında bölgede Cook 1959 ve 1966 olmak üzere iki araştırma yapmış ve ulaştığı sonuçları 1973 yılında yayınlamıştır. Cook 1973: 57-60.

²³ Şu anda Girit Herakleion Müzesi'nde sergilenmektedir.

Katalog

Fig.1.1-Fig.2.1 Çanakale Müz: 2743, Y. 14.3 cm, A.Ç.3.6 cm, D.Ç.2.2 cm. Alabastron, Siyah zemin, sarı cam ipliği, dudak kısmında eksik mevcuttur. Disk şeklinde ağızlı, dar boyunlu, silindirik gövde, dikey halka şeklinde kuyruklu kulplu yuvarlak diplidir. Dibin merkezinden başlayarak sarı renkte cam ipliğiyle ağız kenarına kadar helezonik olarak yayılan dekora sahiptir. Silindirik ağız kenarı ise sarı renktedir. Calvert Koleksiyonu, Kokkylion Nekropolü?

Tarih: MÖ 5. yüzyılın ikinci yarısı.

Benzerleri: Harden 1981: Akd. Grup 1, Form 3-58, Plate XIX, form benzeri No:131, dekor benzeri 139.

Fig.1.2-Fig.2.2 Çanakale Müz: 2744, Y. 10.7 cm, A.Ç.3.4 D.Ç.0.8 cm. Alabastron, Krem rengi zemin, koyu kahverengi cam ipliği dekorlu, dudak kısmında eksik mevcuttur. Disk şeklinde ağızlı, dar boyunlu, silindirik gövde, dikey halka şeklinde kuyruklu kulplu yuvarlak diplidir. Dibin merkezinden başlayarak koyu kahve renkte ağız kenarına kadar helezonik olarak yayılan dekora sahiptir. Silindirik ağız kenarı ise koyu kahve renktedir. Calvert Koleksiyonu, Kokkylion Nekropolü?

Tarih: MÖ 5.yüzyılın ikinci yarısı.

Benzerleri: Harden 1981: Akd. Grup 1, Form 3, 59, Plate XIX, No:139.

Fig.1.3-Fig.2.3 Çanakale Müz: 2745, Y. 10. cm, A.Ç.2.6 cm, D.Ç.1.8 cm. Alabastron, Koyu kahverengi zemin, sarı cam ipliği dekorlu, dudak kısmında eksik mevcuttur. Disk şeklinde ağızlı, dar boyunlu, silindirik gövde, dikey halka şeklinde kuyruklu kulplu, yuvarlak diplidir. Dibin merkezinden başlayarak gövde başlangıcına kadar helezonik olarak yayılan sarı renk cam ipliğiyle yapılmış dekor ve bunun üzerinde ağız kenarına kadar devam eden zikzak dekora sahiptir. Silindirik ağız kenarı ise açık sarı renktedir. Calvert Koleksiyonu, Kokkylion Nekropolü?

Tarih: MÖ 5. yüzyılın ikinci yarısı.

Benzerleri: Harden 1981: Akd. Grup 1, Form 3, 59, Plate XIX, No:132; Dedeoğlu 1993: 39 (İzmir Arkeolojide yüksekliği aynı): Hayes 1975: 187, Plate 1,9-10, No:7; Triantafyllidis 2013: 228, Fig.3; McClellan 1984: 443, II.A.xiii.9.

Fig.1.4-Fig.2.4 Çanakale Müz: 2746, Y. 9 cm, A.Ç.3.3 cm, D.Ç.1.1 cm. Alabastron, Krem rengi

zemin, beyaz cam ipliği dekorlu, disk şeklinde ağızlı, kısa boyunlu, silindirik gövde, dikey halka şeklinde kuyruklu kulplu, yuvarlak diplidir. Dibin üst tarafından başlayan iki sıra kahverengi yatay dekor ve bunun üzerinde kulpların başlangıç noktasına kadar devam eden zikzak dekor bulunmaktadır. Bu dekor yatay bir şekilde ağız altına kadar devam etmektedir. Silindirik ağız kenarı ise kahverengi renktedir. Calvert Koleksiyonu, Kokkylion Nekropolü?

Tarih: MÖ 6.yüzyılın ortaları ile Erken 4. Yüzyıl, MÖ 500-450.

Benzerler: Harden 1981: Akd. Grup 1, Form 3, 58,59, Plate XIII, No:85; Grose 1989: Grup I, 96, no:68; McClellan 1984: 176,387, Tip II.A.iv.19.

Fig.1.5-Fig.2.5 Çanakale Müz: 5644, Y.13.6 cm, A.Ç. 3.6 cm, D.Ç.0.6 cm. Alabastron, Lacivert zemin, sarı, beyaz cam ipliği dekorlu, dudak kısmında eksik mevcuttur. Disk şeklinde ağızlı, dar boyunlu, silindirik gövde, dikey halka şeklinde kuyruklu kulplu, yuvarlak diplidir. Dibin merkezinden başlayarak kulp başlangıcına kadar yayılan sarı ve beyaz renkli zikzak dekora sahiptir. Kulp başlangıcından boyun altına kadar yatay dekor devam etmektedir. Silindirik ağız kenarı ise sarı renktedir. Assos Nekropolü.

Tarih: MÖ 5. yüzyılın ikinci yarısı.

Benzerler: Harden 1981: Akd. Grup 1, Form 3, 59, Plate XIX, No:132; Özet 1998: 39, No:7; Hayes 1975: 187, Plate 1, 10, No:7.

Fig.1.6-Fig.2.6 Çanakale Müz: 5645, Y.9.7 cm, A.Ç. 2.9 cm. D.Ç.1.1 cm. Alabastron, Kahverengi zemin, mavi ve beyaz cam ipliği dekorlu, dip kısmında iki parça eksiktir. Disk şeklinde ağızlı, kısa boyunlu, silindirik gövde, dikey halka şeklinde kuyruklu kulplu, yuvarlak diplidir. Kahverengi zeminli kaidenin merkezinden başlayarak kulpların orta hizasına kadar helezonik olarak yayılan sarı ve mavi renkli zikzak dekora sahiptir. Bu hizadan boyun altına kadar sarı ve beyaz renkli kabı çevreleyen bezeme düz olarak devam etmektedir. Silindirik ağız kenarın ise mavi renktedir. Assos Nekropolü.

Tarih: MÖ 5. yüzyılın ikinci yarısı.

Benzerler: Harden 1981: Akd. Grup 1, Form 3, 59, Plate XIX, No:125; Grose 1989: Grup I, 97, no:85; Atik 2004: 99, A4.

Fig.1.7-Fig.2.7 Çanakale Müz: 1.37.67 Y.9.4 cm, A.Ç. 2.9 cm, D.Ç.1.2 cm Alabastron, tümüdür. Üzerinde yer yer irrizasyon görülmektedir. Disk şeklinde ağızlı, kısa boyunlu, silindirik gövde, dikey halka şeklinde kuyruklu kulplu, yuvarlak diplidir. Dibin üst tarafından başlayan iki sıra sarı yatay dekor ve bunun üzerinde kulpların başlangıç noktasına kadar devam eden beyaz renkli zikzak dekor bu dekorun üstünde sarı renkte ağız altına kadar devam eden yatay dekor bulunmaktadır. Silindirik ağız kenarı ise sarı renktedir. Tenedos Nekropolü.

Tarih: MÖ Geç 6. yüzyıl ile MÖ 5. yüzyıl.

Benzerler: Harden 1981: Akd. Grup 1, Form 3, 59, Plate XIII, No:104; Dedeoğlu 1993: 40; Goldstein 1979: Plate 16, no:264; II.A.iv.14.

Fig.1.8-Fig.2.8 Çanakale Müz: 1.16.17, Y.7.6 cm, A.Ç.2.8 cm, D.Ç.1.1 cm. Amphoriskos, Lacivert zeminli, beyaz ve sarı cam ipliği dekorlu, tümüdür. Üzerinde yer yer irrizasyon

görülmektedir. Disk şeklinde ağız, kısa silindirik boyun, yuvarlak hatlı omuz, omuzdan başlayarak boyunun ortasında sonlanan dikey kulplu, oval gövdeli ve düğme diplidir. Dibin üst tarafından başlayan iki sıra sarı yatay dekor ve bunun üzerinde beyaz ve sarı renkli zikzak dekor bulunmaktadır. Bu dekorun üstünde sarı renkte kulpların başlangıcına kadar devam eden yatay bantlar yer almaktadır. Silindirik ağız kenarı ise sarı renktedir. Tenedos Nekropolü.

Tarih: MÖ 5. yüzyılın ikinci yarısı.

Benzerler: Harden 1981: Akd. Grup 1, Form 2, 59, Plate XII, No:201; Dedeoğlu 1993: 40 (İzmir Arkeolojide yüksekliği aynı); Barag 1985: 81, No.84-85; Clairmont 1977: Pl.1, No:2; Hayes 1975: 187, Plate 1, 10, No:10; Atik 2004: 78,102, B3, Res.I-48.

Fig.1.9-Fig.2.9 Çanakkale Müz: 4249, Y.13.9 cm. A.Ç.2.6 cm, D.Ç.0.5 cm. Alabastron, Koyu yeşil zemin, beyaz cam ipliği dekorlu, tümdür. Üzerinde yer yer irrizasyon görülmektedir. Hafif dışa dönük disk şeklinde ağız kenarı, gövde boyundan başlayarak karına kadar genişlemekte daha sonra yuvarlatılmış dibe doğru daralmaktadır. Simetrik olmayan kulak şeklinde kulpludur. Dibin merkezinden başlayarak karına kadar helezonik olarak beyaz cam ipliğinden yapılmış dekor ve bunun üstünde kulpların başlangıç noktasına kadar on üç şerit halinde balık pulu dekor bulunmakta, ağız kenarına kadar ise helezonik olarak dekor devam etmektedir. Elmacık Köyü.

Tarih: MÖ 2. yüzyıl ile 1. yüzyıl.

Benzerler: Harden 1981: Akd. Grup 3-7B, 123, Plate XIX, No:343; Nenna 1999: Planche 1, A-25; Grose 1989: Grup III, 169, no:167; Hayes 1975: 188, Plate 2, 13, No:27.

Fig.1.10-Fig.2.10 Çanakkale Müz: 2141-1, Y. 12 cm A.Ç.3.2 cm, D.Ç.0.8 cm. Alabastron, Lacivert zeminli, beyaz ve sarı cam ipliği dekorlu, tümdür. Disk şeklinde ağız kenarı, gövde boyundan başlayarak karına kadar genişlemekte daha sonra yuvarlatılmış dibe doğru daralmaktadır. Simetrik olmayan kulak şeklinde kulpludur. Dibin merkezinden başlayarak beyaz ve sarı cam ipliğinden yapılmış dekor karına kadar helezonik olarak devam etmekte bunun üstünde kulpların başlangıç noktasına kadar kuş tüyü dekor bulunmakta, ağız kenarına kadar ise helezonik olarak dekor devam etmektedir. Dardanos Tümülüsü.

Tarih: MÖ 2. yüzyıl ile Geç 1. yüzyıl.

Benzerler: Harden 1981: Akd. Grup 3, 7B, 123, Plate XIX, No:338; Nenna 1999: Planche 1, A-24; Barag 1985: 82,83 No.91; Fossing 1940: 111-114, Fig.84-85; Harden 1962: 154, pl. 56c; Hayes 1975: 188, Plate 2, 14, No:30; McClellan 1984: 271, 467, Plate.31, Tip. IV.A.iii.24.

Fig.1.11-Fig.2.11 Çanakkale Müz: 2141-3, Y.14 cm A.Ç.3.2 cm, D.Ç.0.7 cm. Alabastron, Koyu lacivert zemin, beyaz cam ipliği dekorlu, hafif dışa dönük disk şeklinde ağız kenarı, gövde boyundan başlayarak karına kadar genişlemekte daha sonra yuvarlatılmış dibe doğru daralmaktadır. Simetrik olmayan kulak şeklinde kulpludur. Dibin merkezinden başlayarak karına kadar helezonik olarak beyaz cam ipliğinden yapılmış dekor ve bunun üstünde kulpların başlangıç noktasına kadar on bir şerit halinde balık pulu dekor bulunmakta, ağız kenarına kadar ise helezonik olarak dekor devam etmektedir. Dardanos Tümülüsü.

Tarih: MÖ 2. yüzyıl ile 1. yüzyıl.

Benzerler: Harden 1981: Akd. Grup 3, 7B, 123, Plate XIX, No:343; Nenna 1999: Planche 1, A-25; Atik 2004: 84, Res.I-67.

Fig.1.12-Fig.2.12 Çanakkale Müz: 2141-2, Y.14 cm A.Ç.2.4 cm, D.Ç.0.6 cm. Amphoriskos, Siyah zemin, kırmızı, beyaz cam ipliği dekorlu, ağız, kulp ve gövde kısımlarında eksikler mevcuttur. Dar disk şeklinde ağız, uzun silindirik boyun, omuzdan dibe doğru daralan, oval gövdeli, ayrıca eklenmiş ince ve kısa ayaklı düğme dip ve ayrıca eklenmiş omuzdan yukarı doru çekilen kulp ağzın aşağısında birleşmektedir. Ayrıca eklenmiş dibin hemen yukarisından başlayıp gövdenin ortasına kadar devam eden siyah ve kırmızı cam iplikli yatay dekor ve bunun üzerinde omuza kadar gelen şerit arasında (balık pulu) fisto dekor bulunmakta, bunun üzerinde ise ağız kenarında yine aynı renkli yatay dekor mevcuttur. Dardanos Tümülüsü.

Tarih: MÖ 2. yüzyıldan MÖ 1. yüzyılın ortaları.

Benzerler: Harden 1981: Akd. Grup 3, 7B, 122, Plate XX, No:361; Smith 1957: 29, no:24; Grose 1989: Grup III, 170, no:172; Hayes 1975: 189, Plate 3,10, No:35; McClellan 1984: 283, 468, Plate32, Tip. IV.B.vi.38; McClellan 1984: 393, Tip. IV.B.vi.38.

Fig.1.13-Fig.2.13 Çanakkale Müz: 2141-4, Y. 12.5 cm A.Ç.2.8 cm, D.Ç.0.9 cm. Amphoriskos, Siyah zemin, sarı ve beyaz cam ipliği dekoru, tümdür. Üzerinde yer yer irrizasyon görülmektedir, Hafif dışa dönük, disk şeklinde ağız, uzun silindirik boyun, omuzdan dibe doğru daralan oval gövdeli, ayrıca eklenmiş ince ve kısa ayaklı düğme dip ve ayrıca eklenmiş omuzdan yukarı doru çekilen kulp ağzın aşağısında birleşmektedir. Dibin hemen yukarisından başlayan üç sıra beyaz cam ipliği ile yapılmış helezonik dekor ve bunun üzerinde beyaz ve sarı cam ipliği ile yapılmış kulp başlangıcına kadar devam eden balık pulu dekor bunun üzerinde ise ağız kenarına kadar sarı cam renkte cam ipliği ile yapılmış yatay dekor bulunmaktadır. Dardanos Tümülüsü.

Tarih: MÖ 3.yy ile Geç 1. yüzyıl.

Benzerler: Harden 1981: Form 3 - No.18, s.123, Plate XX, No:361; Goldstein 1979: Plate 17, no:68; Atik 2004: 103, B4-5.

Fig.1.14-Fig.2.14 Çanakkale Müz: 1.17.67, Y.13.3 cm, A.Ç.3.2 cm, D.Ç.1.2 cm. Alabastron, Lacivert zeminli, beyaz ve sarı cam ipliği dekorlu, tümdür. Üzerinde yer yer irrizasyon görülmektedir. Hafif dışa dönük disk şeklinde ağız kenarı, uzun boyun, düşük omuz, silindirik gövde ve yuvarlatılmış diplidir. Simetrik olmayan kulak şeklinde kulpludur. Dipten başlayarak omuza kadar kabın her yönünde sarı ve beyaz cam iplikli altı dikey panel ve panellerin içerisinde kuş tüyü dekoru bulunmaktadır. Ağız kenarına kadar sarı cam iplikli dekor helezonik olarak devam etmektedir. Tenedos Nekropolü.

Tarih: MÖ 2. yüzyıl ile 1. yüzyıl

Benzerler: Harden 1981: Akd. Grup 3, No.17, 123, Plate XIX, No:330; Nenna 1999: Planche 60, A-36; Grose 1989: Grup III, 107, no:164; Hayes 1975: 188, Plate 2, 13,14, No:29.

Değerlendirme ve Sonuç

Kazılarda karşılaşılan tüm renkli parfüm kapları yanlış bir ifadeyle “Fenike Tipi Cam Kaplar” olarak tanımlanmaktadır. Renkli cam kaplar olarak ifade edilen “iç kalıp teknikli” kapların üretim yerlerinden birinin Fenike Bölgesi olduğu kabul edilse de bu bölgenin dışında üretim yerlerinin olduğu da bilinmektedir (Rhodos, Kıbrıs, Güney İtalya ve İskenderiye gibi). Form tipolojisi açısından resmin geneline baktığımızda Doğu Akdeniz Bölgesi’nde birden fazla üretim merkezinin olduğu anlaşılmaktadır. Ancak serbest üfleme tekniğinde olduğu gibi her bölgede bir atölyenin olması beklenemez. Çünkü bu dönemler açısından gerek tekniksel beceri gerek kimyasal içerikler çok gelişmemiştir. Bundan dolayıdır ki cam hala ender bulunan bir maddedir ve sadece önemli ve zengin kişilerin mezarlarında ele geçmektedir. Üretim bazında düşünüldüğünde ise büyük ölçülerde üretim yapan ve bunu pazarlayan Fenike ve Rhodos başta olmak üzere diğer birkaç atölyenin dışında daha ucuza ve kaliteli işçilikle üretim yapmak özellikle Arkaik ve Klasik Dönemler için oldukça zor görünmektedir.

Bununla birlikte şu ana kadar Batı Anadolu kıyılarında iç kalıp teknikli camların üretimine ilişkin veri ele geçerse de kolonileşme döneminde yapılan ticaret ile hem sanatçıların hem de hammaddenin sık sık yer değiştirdiğini bilmemizden dolayı üretimin olabileceği dikkate alınması gereken bir konudur. Ancak Anadolu’da yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkan ya da müzelerde bulunan iç kalıp teknikli kaplar hakkında yeterince bilgimizin olmayışı buluntuların bugüne kadar toplu bir değerlendirmesinin yapılmasını olanaksız kılmaktadır.

Çanakkale Müzesi’ndeki eserleri tipolojik olarak incelediğimizde ise Kokkylion Nekropolü’ndeki MÖ 5. yüzyılın ilk yarısına tarihli eserlerin çoğunun Rhodos’tan ithal edildiğini görmekteyiz. Tenedos Nekropolü’nden ise bir amphoriskos da olasılıkla Rhodos üretimi olmalıdır. Bunun yanı sıra MÖ 3. ve 1. yüzyıl arasındaki eserlere baktığımızda Suriye Filistin Bölgesi’nin etkisini görmekteyiz. Özellikle Elmacık Köyü ve Dardanos Nekropolü’ndeki bir alabastron ve amphoriskos olasılıkla bu bölgeden ithal edilmiştir.

İthal edilen eserlerin dışında iç kalıp tekniğinden daha zahmetli ve masraflı olan kalıba döküm renksiz cam kaselerin üretiminin Anadolu’da olabileceği düşünüldüğünde iç kalıp teknikli kaplarında Anadolu’da üretilmiş olma olasılığını göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Arkaik Dönemler açısından böyle bir dayanak noktamız bulunmasa da özellikle Hellenistik Dönem’de Batı Anadolu kıyılarında üretimin olabileceğini göstermektedir. Myrina Nekropolü, Pitane-Çandarlı’da çok sayıda iç kalıp teknikli cam kapların ele geçmesi bu bölgelerde ya da yakınlarında atölyelerin olabileceğini desteklemektedir. Bunun yanı sıra şu anki bilgilerimiz doğrultusunda Troas Bölgesi için iç kalıp teknikli kapların üretimine dair epigrafik ve arkeolojik anlamda herhangi bir kanıtımız bulunmamaktadır. Ancak Schliemann ve Calvert’ın Troas Bölgesinde yaptığı kazılardan topladığı ve notlarında belirttiği çok sayıda iç kalıp teknikli kapların olması ve günümüzdeki kontekst kazılarda ele geçen buluntular bu bölgede üretimin olabileceğine dair bizlere veriler sunmaktadır (Fig.3). Bölgede ileriki zamanlarda yapılacak kazılarla üretime yönelik soruların aydınlatılması sağlanacaktır.

Kaynakça

Allen, S. H.

1995 “Finding the Walls of Troy: Frank Calvert, Excavator”, *AJA* 99: 379-407.

Arslan, N. – M. Dennert – B. B. Arslan

2009 “Assos 2007 Yılı Kazı Çalışmaları”, Kazı Sonuçları Toplantısı 30 Cilt 3: 105-122.

Arslan, N.

2007 “Assos Kazı Çalışmaları 2006”, *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler* 24: 15-16.

2010 “Troas Bölgesindeki Taşın Hayat Verdiği Kent Assos: 1881-2009 Yılları Arasındaki Kazılara Genel Bakış”, *Colloquium Anatolicum IX*: 113-139.

2011 “Assos 2010 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları”, Kazı Sonuçları Toplantısı 30 Cilt 3: 41-64.

Ataçeri, E. – S. Argavan

1961 “Bozcaada Ortaokul Sahasında Yapılan Kazı Hakkında Ön Rapor”, *TAD* 11: 19-20.

Atik, Ş.

1990 “İç kalıp tekniği ile yapılmış Anadolu kaynaklı camlar” I. Uluslararası Anadolu Cam Sanatı Sempozyumu, *İstanbul*: 16-29.

2004 MÖ. 1. Bin’de Anadolu’da Cam Üretimi, Mimar Sinan Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Endüstri Ürünleri Tasarımı Ana Bilim Dalı-Tasarım Doktora Tezi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.

Barag, D.

1985 *Catalogue of Western Asiatic Glass in the British Museum, Volume I, London.*

Bischof, D.

1990 “Funde früher Sandkerngläser”, *Asia Minor Studien* 10: Ü. Serdaroglu – R. Stupperich (eds) Bonn: 139-146.

Blomme, A. – J. Elsen – D. Brems – A. Shortland – E. Dotsika

2016 “Tracing the Primary Production Location of Core-Formed Glass Vessels, Mediterranean Group I”, *Journal of Archaeological Science: Reports* 5: 1-9.

Clarke, J. T. – H. Bacon – R. Koldewey

1902 Investigation at Assos - Drawings and Photographs of the Buildings and objects Discovered During the Excavations of 1881 - 1882 - 1883, London.

Calvert, F.

1859 “The Tumulus of Hanai Tepeh in the Troad”, *The Archeological Journal* 16: 1-6.

Calvert, F. – H. Thiersch

1902 “Beitraege zur Topographie der Troas”, *AM* 27: 239-252.

Childe, G.

2006 *Kendini Yaratan İnsan (İnsanın Çağlar Boyu Evrimi)*, İstanbul.

Cook, J. M.

1973 *The Troad. An Archaeological and Topographical Study*, Oxford.

Çakmaklı, Ö. D.

2012 “Başlangıcından Roma Dönemine Kadar Anadolu Opak Cam Kaseleri ve Tınaz Kasesi”, *Kubaba* 20: 79-89.

Clairmont, C.

1977 *Benaki Museum Catalogue of Ancient and Islamic Glass*, Athens.

Dedeoğlu, Ö. J.

1993 *İzmir Arkeoloji Müzesi*, İstanbul.

Duyuran, R.

1960 “Çanakkale’de Eski Dardanos Kenti Yakınında Bulunan Tümülüs Hakkında Ön Rapor”, *TAD* 10: 9-12.

Erten, E.

1999 “Kilikia’da Cam”, S. Durugönül - M. Durukan - G. Brands (eds), *Olba II, I. Uluslararası Kilikia Arkeolojisi Cam Sempozyumu Bildirileri*, Mersin: 169-183.

2002 “Glass in Hittites”, S. Durugönül - M. Durukan (eds), *V. International Congress of Hittitology*, Çorum: 319-329.

Gençler, Ç.

2009 *Elaiussa Sebaste Antik Yerleşimi Cam Buluntuları*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara.

Goldstein, M. S.

1979 *Pre-Roman And Early Roman Glass In The Corning Museum of Glass*, Corning, New York.

Grose, D. F.

1989 *The Toledo Museum of Art Early Ancient Glass Core Formed, Rod-Formed, and Cast*

Vessels and Objects from the Late Bronze Age to the Early Roman Empire, 1600 BC to AD 50, Toledo Museum of Art, New York.

Grossmann, R. A.

2002 *Ancient Glass, A Guide to the Yale Collection*, New Haven.

Fossing, P.

1940 *Glass Vessels before Glass-Blowing*, Copenhagen.

Harden, D.B.

1981 *Catalogue of Greek and Roman Glass in the British Museum, Volume I*. London.

Hayes, J. W.

1975 *Roman and Pre-Roman Glass in the Royal Ontario Museum*, Toronto.

Hmeros

1924 *İlias/The Iliad*, (Çev. A.T. Murray), London.

Körpe, R.

2004 “Son Arkeolojik Kazı Buluntuları Işığında Dardanos Antik Kenti”, *Kubaba* 3, 25-27.

Lightfoot, C. S.

1989 *Afyon Müzesi Cam Eserler Koleksiyonu - A Catalog of Glass Vessels in Afyon Museum BAR. International Series 530*, Oxford.

Leaf, W.

1923 *Strabo on the Troad*, Cambridge.

McClellan, M. C.

1984 *Core-Formed Glass from Dated Contexts (Classical, Mediterranean)*, University of Pennsylvania, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Philadelphia.

Moran, W.L.

1992 *The Amarna Letters*, Baltimore.

Moore, M.B. – M.Z.P. Philippides

1986 *Attic Black-Figured Pottery. The Athenian Agora. Vol. 23*, Princeton.

Nenna M. D.

1999 *Exploration Archeologique De Delos - Les Verres, Fascicule XXXVII*, Athens.

Oikonomou Ar. – P. Triantafyllidis – K. Beltsios – N. Zacharias – M. Karakassides

2008 “Raman structural study of ancient glass artefacts from the island of Rhodes”, *Journal of Non-Crystalline Solids* 354 (2): 768-772.

Oppenheim, A. L.

1973 "Towards a History of Glass in the Ancient Near East", *Journal of the American Oriental Society* 93: 259-266.

Özet, A.

1987 "Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesindeki Cam Örnekleri ile Antik Çağda Cam Yapımı", *Belleten* 51: 587-609.

1998 Dipten Gelen Parıltı, Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi Cam Eserleri, Ankara,

Özkan, T.

1990 "Dardanos Höyüğü-Nekropolü Kurtarma Kazısı," I. Müze Kurtarma Kazıları Semineri, Ankara.

1993 Tenedos Arkaik ve Klasik Nekropolü, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Klasik Arkeoloji Ana Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İzmir.

Özyiğit, Ö.

1992 "Efes Müzesindeki Arkaik Dönem Sonu Buluntuları", *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi* VI: 91-94.

Plinius

1991 *Natural History*, (Çev. Healy, J. F.), London.

Polat, B. A.

2010 Troas Bölgesi'ndeki Arkaik ve Klasik Dönem Yerleşmeleri: Kent Planlama ve Savunma Sistemleri Açısından Bir İnceleme, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul.

Rehren T.-Spencer, L.-Triantafyllidis, P.

2003 "The Primary Production of Glass at Hellenistic Rhodes", *Annales du 14e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre*, Nottingham, 39-44.

Jackson-Tal, R.

2004 "The Late Hellenistic Glass Industry in Syro-Palestine: A Reappraisal", *JGS* 47: 11-32.

Sams, K. – İ. Temizsoy

2002 Gordion Museum, Ankara.

Schliemann, H.

1881 Ilios. Stadt und Land der Trojaner. Forschungen und Entdeckungen in der Troas und besonders auf der Baustelle von Troja, Leipzig.

Schlosser, I.

1977 *Das Alte Glass*, Braunschweig.

Serdaroğlu, Ü.

1983 "1981 Yılı Assos Çalışmaları", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 4, 181-182.

1992a "Ausgrabungen in Assos 1990", *Asia Minor Studien* 5, Ü. Serdaroglu – R. Stupperich (eds) Bonn: 1-32.

1992b "Assos 1990 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 13, 43-51.

1993 "Ausgrabungen in Assos 1991", *Asia Minor Studien* 10, Ü. Serdaroglu – R. Stupperich (eds) Bonn: 1-36.

Sevin, V.

2001 *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* 1, Ankara.

Sevinç, N. – M. Treister

2003 "Metal Work from the Dardanos Tumulus", M. Korfmann (eds), *Studia Troica* 13: 215-260.

Shortland, A.J. – H. Schroeder,

2009 "Analysis of first millennium BC glass vessels and beads from the Pichvnari necropolis, Georgia", *Archaeometry* 51: 947-965.

Smith, R. W.

1957 *Glass from The Ancient World: the Ray Winfield Smith Collection*, Corning,

Stern, E. M.

1977 *Ancient Glass at the Foundation Custodia*, (Collection Fritz Lugt-Paris), Groningen.

1999 "Ancient Glass in Athenian Temple Treasures", *JGS* 41: 19-50.

Strabon

2005 *Geographika. Antik Anadolu Coğrafyası (XII-XIII-XIV)*, (Çev. Adnan Pekman), İstanbul.

2013 "Hellenistic Core-Formed Glass Alabastra from Leros Island, Dodecanese, Greece", *JGS* 55: 227-229.

Taştemür, E.

2007 *Klaros Cam Eserleri*, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne.

2013 *MÖ 7. Yüzyıldan 4. Yüzyıla Cam Kaseler*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.

Triantafyllidis, P.

1998 Triantafyllidis, P., "New Evidence of the Glass Manufacture in Classical and Hellenistic Rhodes", *Annales du 14e Congrès de l' Association International pour l' Histoire du Verre*, Venezia-Milano, 30-34.

Verhelst, B. – P. Cosyns – K. Nys

2015 (?) "The core-formed glass vessels from the late Archaic to the late Hellenistic period Capacity measurement to demonstrate standardized productions", *Poster, 20e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre*, Fribourg-Swiss, Forthcoming.

A New Inscribed Bowl in Ankara Museum¹

Mine ÇİFÇİ - J. David HAWKINS²

[238]

Keywords: Ankara Museum of Anatolian Civilisations, Bronze object, Inscription, Hieroglyphic Luwian.

This note publishes the inscription on a bronze bowl that was acquired by Ankara Museum of Anatolian Civilisations in 2008. The bowl was found together with a number of other bronze objects, which remain unpublished. The inscription identifies the bowl with the otherwise unattested personal name Za/iza/iya, a charioteer, and qualifies its function with an obscure phrase, for which only a tentative interpretation is offered here. The note is concluded by summarising the clear patterns of similarities and differences between the hieroglyphic inscriptions on bowls from the Late Bronze Age compared to those of the Iron Age.

Anahtar Kelimeler: Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Bronz eser, Yazıt, Luwi Hiyeroglifi.

Bu kısa yazıda; Anadolu Medeniyetleri Müzesi tarafından 2008 yılında satın alma yolu ile müzeye kazandırılan Bronz bir kâse üzerindeki yazıtın yayını yapılmaktadır. Bronz kâse; henüz yayını yapılmamış birkaç bronz obje ile birlikte bulunmuştur. Yazıtta kâsenin sahibi olarak, arabacı ünvanlı Za/iza/iya adlı kişi ilk defa karşımıza çıkmaktadır. Ardından gelen ve zor anlaşılır ifadede ise kâsenin niteliği açıklanmaktadır. Söz konusu ifade için geçici bir okuma önerilmiştir. Makale, Geç Tunç Çağı ile Demir Çağı kâseleri üzerindeki hiyeroglif yazıtların benzerlik ve farklarının karşılaştırılması ile son bulmaktadır.

[239]

¹ Hakeme Gönderilme Tarihi: 10.06.2016; Kabul Tarihi: 13.06.2016.

² Mine ÇİFÇİ, Ankara Museum of Anatolian Civilizations; J. David HAWKINS, School of Oriental and African Studies, University of London (Emeritus).

In the year 2008, the Museum of Anatolian Civilisations Ankara acquired an inscribed bronze bowl of the Hittite Empire Period. The Hieroglyphic Luwian inscription is the dedication of the bowl and it is the third known example of such an inscription, joining the inscription on the bronze bowl KINIK, and that on the silver bowl ANKARA 2. It is here designated ANKARA 3 and bears the Museum inventory no. 24.01.2008. It is published here by kind permission of the Museum Directorate and the General Directorate of Antiquities and Museums.¹

ANKARA 3

Description: Plain circular bronze bowl bearing on its outer surface below the rim a 19-character inscription (Fig. 1 – Fig. 2 – Fig. 3). This divides into four sections anomalously arranged and with different orientations: (1) name and titles (antithetic aedicula); (2) *zi/a-wa/i* (dextroverse); (3) CAELUM-pi DARE (sinistroverse); (4) CENTUM.DOMINUS 3-*na-zi/a* (dextroverse).

Condition: good

Dimensions: (bowl) diameter, 19cm; depth 5.5cm; (inscription) length 8cm; height 2.5cm.

Script: incised (engraved)

Sign forms: linear

Peculiarities: anomalous arrangement, different orientations.

Discovery: Brought to the Museum on 22/2/2008 by Mehmet Dellal as part of a group of objects which were acquired by purchase for the Museum. According to Dellal the group was found in Kırşehir Vilayet. The group consisted of a bronze cauldron containing: this inscribed bowl, a bronze bowl with a strip, a bronze bowl with a single handle, a bronze lid and a total of eight bronze pots. These were brought to the museum in a cauldron.

Content: Dedication inscription.

Date: Hittite Empire, 13th century BC.

Copy: Mine Çifçi (2014).

Photographs: Ahmet Remzi Erdoğan.

Transliteration (Fig. 4):

(2) *zi/a-wa/i* (3) CAELUM-pi DARE (1) AURIGA BONUS₂ VIR₂ *zi/a-zi/a-i(a)*
BONUS₂ VIR₂ AURIGA (4) CENTUM DOMINUS 3-*na-zi/a*

¹ We would like particularly to remember with gratitude the former director of Ankara Museum of Anatolian Civilisations, the late Hikmet Denizli, who gave Mine Çifçi the permission to work on this bowl. We would also like to offer many thanks to the colleagues who are responsible for the bronze depot in the museum, Zehra Taşkiran and Yasemin Çuhadar, for their support and patience and to Museum photographer Ahmet Erdoğan for having taken the photographs for publication.

Translation:

This bowl gave Zazaya/Ziziya the Charioteer (good to the man). The Hundred-Commander's ration (?)

AURIGA: see recently Hawkins apud S. Herbordt 2005: 301.

zi/a-zi/a-i(a): this personal name can be realised as Zazaya or Ziziya; cf. KORUCUTEPE no. 12, *zi/a-zi/a-á* (REGIO.DOMINUS). See also ¹*zi-ia-zi-ia* (KBo 2.13 obv. 2 // KBo 2.7 rev. 10), although this may well not be a personal name. See M. Cammarosano, 2013, p. 96 with fnn. 155, 156.

CAELUM-pi: identical writings on KINIK bronze bowl and ANKARA 2 silver bowl (inscriptions 1 and 2). For discussion of Luwian reading, see Hawkins 1993: 716.

DARE, “give”: compare with KINIK, PONERE, “put”, also Late BABYLON 3, [PO] NERE.

CENTUM.DOMINUS 3-*na-zi/a*: Reading and interpretation suggested by Dr. Mark Weeden.

CENTUM: The St Andrew's Cross shows apparently purposive scratches, three on each of its lower branches and one on each of the upper ones. Nevertheless it is hard to see what else it could represent apart from the numeral “hundred”.

CENTUM.DOMINUS, “hundred-commander”. For this title, see Hawkins apud Herbordt op. cit., p. 302 nos. 9-10.

3-*na-zi/a*: Weeden suggests that 3 represents the syllabogram *tar* instead of the usual *tara/i* (i.e. 3+*ra/i*) and that the writing renders *tarnaz*, nom. sg. of *tarnatt* – “ration”, for which see Singer 1983-84, pp. 147-149. If this is correct, may we suppose that this bowl is a measure – the ration of the Hundred-Commander?

Inscribed Bowls, Empire

As noted above, ANKARA 3 is the third such inscribed metal bowl to appear, following the bronze bowl KINIK (published: Hawkins 1993) and the silver ANKARA 2 (published Hawkins 1997 and 2005). The KINIK bowl is securely dated by the name of the dedicator, the Eunuch Taprami, known from a number of other monuments: the base from Boğazköy with inscription BOĞAZKÖY 2; two Ras Shamra tablets, RS 17.231 and RS 17.337, one bearing an impression of his seal, the other sealed by Ini-Teššub, king of Karkamiš; and impression of another of his seals from the Nişantepe archive (Herbordt 2005, Kat. no. 408-409) He and his inscriptions thus date to the later 13th century BC. There is no reason to doubt that ANKARA 3 belongs in approximately the same time-frame.

The silver bowl with inscription ANKARA 2 is much more interesting but problematic. Since the original publications of the piece (1997 and 2005), it has elicited much interest and a number of scholarly assessments: Mora 2007; Yakubovich 2008; Simon 2009; Durnford 2010; Oreshko 2012; Giusfredi 2013; Weeden 2013. Here is not the place to

review the multiple proposed solutions to its problems of date and context. Suffice it to say that scholarly opinion is inclining towards an early post-Empire date, and that this seems to offer the most plausible scenario for the execution of the inscription.

However this may be, the three inscriptions are closely linked by their closely similar introductory formulae of dedication (see further below):

zi/a(-wa/i(-ti)) CAELUM-pi “this bowl so-and-so dedicated / gave / ?”

Beyond this, KINIK and ANKARA 2 record the recipient of the dedication (“to DN/ before RN”), while ANKARA 3 has an uncertain phrase. ANKARA 2 has two further clauses apparently recording an event by which the dedication was dated (“when, in that year he made/did it”).

These bowl inscriptions may be usefully compared with a pair of analogous dedications of the Late period, in this case of two stone bowls BABYLON 2 and BABYLON 3 (*CHLI* I/2, VIII.2 and 3., which in spite of their provenance from Babylon, seem originally to have been dedicated to the Storm-God of Aleppo in his temple in that city. These also have very similar introductory formulae of dedication: *za-ia* (“SCALPRUM”) *ka-ti-na* PN for/before DN *iziyata/tuwata* “these (stone) bowls So-and-so for/before the Storm-god made/dedicated”.

BABYLON 2 continues with further clauses giving the reason for the dedication, the god’s answer to a prayer.

Points of comparison:

(1) Empire (+ post-): “this bowl” (*zi/a* CAELUM-*pi*, reading unknown), as against Late “these bowls” ((SCALPRUM, “stone”) *katina*, nom./acc. plur. N), different words for different types of bowls.

(2) recipients: Empire (+post-) “God Scribe” (dat. sing. KINIK), “before King Maza-Karhuha” (ANKARA 2), ? (ANKARA 3), as against Late “for Celestial Tarhunta” (BABYLON 2), “before Halabean Tarhunta” (BABYLON 3).

(3) verb: “dedicated” (KINIK), ? (ANKARA 2), “gave” (ANKARA 3) as against “made” (BABYLON 2), “dedicated” (BABYLON 3).

It is also worth noting that the Empire Period dedications KINIK and ANKARA 3 write the names of the dedicators flanked antithetically by their titles (eunuch, charioteer) as they might appear on their seals, also with the addition of the blessing BONUS₂ VIR₂, “good for the man”. On the post-Empire ANKARA 2 the name of the recipient Maza-Karhuha is flanked antithetically by his title “king”. Curiously ANKARA 3 seems to have no recipient, but in place of this a phrase of uncertain interpretation.

In general the parallels between the somewhat differing wordings of the dedications within the Empire and Late groups are quite striking, and the clearer Late wordings assist in the understanding of the less certain points in the earlier.

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Bibliography

Cammarosano, M.

2013 “Hittite Cult Inventories – Part One: The Hittite Cult Inventories as Textual Genre”, *Die Welt des Orients* 43, 63-105.

Durnford, S.

2010 “How Old Was the Ankara Silver Bowl When its Inscriptions Were Added?”, *Anatolian Studies* 60, 51-70.

Giusfredi, F.

2013 “Further Considerations on the ANKARA SILVER BOWL”, in: L. Feliu – J. Llop – A. A. Millet – J. Sanmartín (Hgg.), *Time and History in the Ancient Near East: Proceedings of the 56th Rencontre Assyriologique Internationale at Barcelona 26-30 July 2010*, Winona Lake, 665-679.

Hawkins, J.D.

1993 “A Bowl Epigraph of the Official Taprammi”, in M.J. Mellink, E. Porada, T. Özgüç (eds), *Aspects of Art and Iconography. Anatolia and its Neighbors. Studies in Honor of Nimet Özgüç*, Ankara, 715-717.

1997 “A Hieroglyphic Luwian Inscription on a Silver Bowl in the Museum of the Anatolian Civilizations, Ankara”, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1996 Yıllığı* (1997), 7-24.

2000 *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions (CHLI). Volume I. The Inscriptions of the Iron Age*. Berlin.

2005 “A Hieroglyphic Luwian Inscription on a Silver Bowl”, *Studia Troica* 15, 193-204.

Herbordt, S.

2005 *Die Prinzen- und Beamtsiegel der hethitischen Grossreichszeit*, BoHa 19, Mainz.
Mora, C.

2007 Three Metal Bowls, in M. Alparslan, M. Doğan-Alparslan, and H. Peker (ed.), *Vita, Festschrift in Honour of Belkıs Dinçol and Ali Dinçol*, Istanbul, 515-521

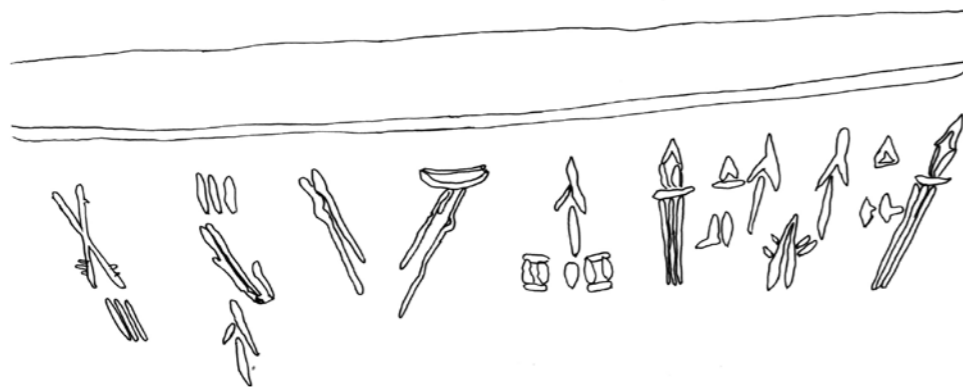

Fig. 4

Oreshko, R.

2012 “Hieroglyphic Luwian Inscription on the Ankara Silver Bowl: an essay of epigraphic and historical re-interpretation (in Russian with English summary)”, *Vestnik Drevnej Istorii* 2012 (2), 3-28.

Simon, Z.

2009 Die ANKARA-Silberschale und das Ende des hethitischen Reiches“, *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 99 (2), 247-269.

Singer, I.

1983-84 *The Hittite KILAM Festival*. StBoT 27-28, Wiesbaden.

Weeden, M.

2013 “After the Hittites: The Kingdoms of Karkamish and Palistin in Northern Syria”, *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 56 (2), 1-20.

Yakubovich, I.

2008 “Hittite-Luvian Bilingualism and the Development of Anatolian Hieroglyphs”, *Acta Linguistica Petropolitana* 4, 9-36.

Coins of Elaia in Aiolis in the Collection of Bergama Museum¹

Oğuz TEKİN - Aliye EROL-ÖZDİZBAY²

[248]

Keywords: Elaia, Elaea, Pergamum, Bergama, Coin

Elaia, an Aeolian city, is called as “a satellite city of Pergamum”. It served as a sheltered port both for the Pergamene fleet and merchantmen and lived its glorious days under the Attalids. With the foundation of the Province of Asia by the Romans Elaia came under the Roman rule. The following catalogue contains 160 Elaian coins; 5 of them from the Kuvay-ı Milliye Museum in Balıkesir (cat. nos. K1-K5). Most of the coins in the collection of Bergama Museum date to the Classical and Hellenistic periods (cat. nos. 1-139) and some date to the Roman Imperial period (cat. nos. 140-155). Majority of the Classical and Hellenistic coins bears the type of head of Athena / corn grain within olive wreath. Roman provincial coins range from the time of Nero to Julia Domna. We hope that the present catalogue will contribute to form a type-repertoire of the Elaian coins and to solve the attribution problems of some types which sometimes are attributed to Elaia in Thracian Chersonesos.

[249]

Anahtar Kelimeler: Elaia, Elaea, Pergamon, Bergama, Sikke

Bir Aiolis kenti olan Elaia, Bergama'nın “uydu kenti” olarak da anılmaktadır. Attaloslar Dönemi'nde bir yandan Bergamaluların donanmasına, öte yandan dışarıdan gelen ticaret gemilerine elverişli bir liman vazifesi de görüyordu. Romalıların Asya Eyaleti'ni kurmasıyla, Elaia da bölgenin diğer kentleri gibi Eyaletin içinde kaldı. Makalede, Bergama Müzesi'ndeki Elaia sikkeleri ele alınmakta ve 160 sikkenin kataloğu verilmektedir; sikkelerden beşi Balıkesir Kuvay-ı Milliye Müzesi koleksiyonundandır (kat. no K1-K5). Bergama Müzesi'ndeki sikkelerin çoğu (kat. no. 1-139) Klasik ve Hellenistik dönemlere, bir kısmı ise (kat. no. 140-155) Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenmektedir. Klasik ve Hellenistik dönemlere tarihlenenlerin büyük bir kısmı Athena başı / çelenk içinde buğday tanesi tipli sikkelerdir; Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri ise Nero Dönemi'nden Julia Domna Dönemi'ne kadar tarihlenmektedir. Kataloğun, Elaia sikke tipleri repertuarının oluşturulmasına ve Trakya Chersonesos'undaki Elaia kentine atfedilen sikkelerle olan karşılığın giderilmesine katkıda bulunacağımızı ümit ederiz.

¹ Hakeme Gönderilme Tarihi: 05.09.2016; Kabul Tarihi: 19.09.2016

² Prof. Dr. Oğuz Tekin, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, Laleli İSTANBUL, E-mail: tekinotekin@yahoo.com; Yard. Doç. Dr. Aliye Erol Özdizbay, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, Laleli İSTANBUL, E-mail: aliyeerol@gmail.com

Ancient city of Elaia is located in the Valley of Kaikos (Bakırçay) River, today at modern Kazıkbağları area near Zeytindağ town in the district of Bergama, Izmir Province. The name of Elaia, may have been derived from the Greek word *ἐλαία* meaning “olive” or “olive tree” (Liddle – Scott: 527).¹ Although Elaia was an Aeolian city; the site is not mentioned by Herodotus among Aeolian sites, but only later by Strabo (Strabo: XIII.1.67) counting the site among other settlements of the district.

Archaeological research shows that the earliest cultural traces in Elaia and its vicinity go back to the 3rd/2nd millennium BC (Seeliger et al. 2013:72). However, distinct cultural data related to a settlement begins in the Archaic period. Skylax of Karyanda (6th century BC) was the earliest author who mentioned Elaia (Pseudo-Skylax, *Periplous*: 98). Strabo wrote that Elaia was a port of Pergamum and emphasized its naval and trading importance. He also mentioned that it was founded by the Athenians led by Menestheus after the Trojan War (Strabo: XIII.3.5). Among other authors, who mentioned Elaia, are Pausanias (V.24.6; IX.5.14), Titus Livius (XXXVII) and Polybius (XXI).

We know little about the Elaians during the Lydian Kingdom period but they should have been under the control of the Lydians. After the defeat of the Lydians by the Persians, Elaia -like other cities in western Asia Minor- came under the domination of the Persians. Later it was under the control of the Athenians; its name occurs in the tribute lists of the Delian League paying quite a small amount of tax, i.e. 1000 drachms annually (Meritt-Wade-Gery-McGregor 1950: 271, no. 43). During the Hellenistic period, Elaia was under the control of Alexander the Great, Lysimachus, Seleucids and Attalids respectively. Since Pergamum was an inland city, Elaia functioned as a contact point between Pergamum and the sea, especially during the Attalid period. This is why Elaia is called as “a satellite city of Pergamum”. Elaia served as a sheltered port both for the Pergamene fleet and merchantmen. It seems that Elaia lived its glorious days under the Attalids. With the foundation of the Province of Asia by the Romans in the territory of the Pergamene Kingdom (129 BC) Elaia came under the Roman rule. Elaia maintained its close connections with Pergamum under the Roman Empire. Anyway, the centre of *conventus*, of which Elaia was a member, was Pergamum. It is evidenced from the coins minted -with some interruptions- from the beginning of the Empire to the time of Hostilian (AD 251) that Elaia was an active and vivid city under the Roman Empire. It is hard to track Elaia in the historical and archaeological records after the 6th/7th century AD.

The earliest silver coins of Elaia date to the 5th century BC, and the city started minting bronze issues in the 4th century BC². Among the 5th/4th century silver coins are some

emissions with head of Athena wearing Attic helmet on the obverse and olive wreath on the reverse (*SNG München*: 382-839. Wreath is mostly depicted in a circular form but in some examples it is depressed from the sides. On the earliest examples, olive wreath is placed inside an incuse but incuse disappears in time. Ethnic in abbreviated form (EA, EAA or EAAI) occurs either outside the wreath (each letter placed at one corner) or beneath the wreath or inside the wreath while some examples don't bear the ethnic at all. Although the abbreviated form of the ethnic (i.e. EAA is placed vertical or horizontal within the wreath, sometimes it is placed forming a triangle (CNG 286: 85). There are some examples, on which letters of the ethnic are placed reversed. On some examples there is a dot in the centre of the wreath while some have a corn grain (Pecunem 39: 300). With the introduction of the bronze coins in the 4th century BC types do not diversify; types on the silver coins occur also on the bronzes but in time new types were introduced. An example for a new reverse type for the bronze coins is a horseman within olive-wreath (Auktionhaus HD Rauch 2011: 194). Beside the head of Athena, head of Demeter also occurs on the coins with the reverse types of torch within corn-wreath (*BMC*: 20 ff), poppies (*SNG München*, 392-4), and standing Athena (*SNG München*, 405 ff.). Head of Athena on the obverses of the Classical and Hellenistic coins faces mainly to left while some faces right. Again Athena wears usually Attic helmet while on some examples she wears Corinthian helmet. For the late Hellenistic period, it may be interesting to draw attention to the similarity between two types of Elaia (Winterthur, 2810) and Pergamum (CNG 199: 144): head of Athena on the obverse and an owl on palm branch on reverse.

The units of the most silver coins of Elaia dated to the Classical and Hellenistic periods are drachms, diobols (and some maybe trihemioibols), obols and hemioibols. If the drachm of Elaia is accepted as c. 4.30 g then diobol is calculated c. 1.43 g, obol c. 0.71 g and hemioibol 0.35 g respectively; but the average weight of the surviving examples shows a lower value (reduced Attic standard). For example, drachm of c. 3.30-3.20 g, diobol of, 1.30-1.10 g, trihemioibol of c. 1.00-0.80 g, obol of c. 0.55-0.40 g and hemioibol of c. 0.28-0.25 g respectively.

Elaia continued to mint coins under the Roman Empire. Extant coins range from Augustus (27 BC – AD 14) until Hostilian (AD 251). No emission density is noted for the periods of Julio-Claudians, Flavians and Trajan – Hadrian but with the Antonines there is a distinct increase in density of the emissions. Types also diversify during the Imperial period. On the one side basket containing ears of corn and poppy (*BMC*: nos. 40-43, 46) and ears of corn and poppies types (*BMC*: nos. 30-33) continue, and on the other side deities like Zeus (*BMC*: 53), Asclepius (*BMC*: 50), Men (*RPC VII.1*: 96) and Tyche (*BMC*: 56; *SNG München*: 412) also occur on the coins besides Athena (*BMC*: nos. 16 and 54) and

¹ The first archaeological research at the site was started at the end of nineteenth century; recent research, since 2006, have been carried out by Felix Pirson on behalf of German Archaeological Institute (DAI). See also Pirson 2004, 2007 and 2014.

² For the examples of Elaian coins especially see *BMC*, pp. lii-liv and 125-132, nos. 1-56; *SNG Cop.*, 164-201; *SNG v. Aulock*, 1602-1618 and 7679-7688; *SNG München*, 382-436; *SNG Tübingen*, 2685-2689;

Winterthur, 2805-2818; *SNG Ashmolean*, 1432-1444 and *RPC* volumes as well as *RPC Online*, s.v. Elaia. Also for a compilation of the Elaian coins see E. Yanık, *Elaia Tarihi ve Sikkeleri*, MA Thesis, Istanbul University, Institute of Social Sciences, Istanbul, 2015.

Demeter (*BMC*: nos. 19 ff. and 52). Elaia minted coins without imperial portraits as well. Most of them bear also types related to agriculture and fertility, i.e. ears of corn, poppies etc. (*BMC*: 19, 30-38) Among the interesting types is a bust of Menestheus, the legendary founder of Elaia (*BMC*: 31-33; *RPC Online* 4: 2474).

Although it is relatively easy to identify the Elaian coins from their reverse types the ethnic is still indicative. The ethnic of the city is written as ΕΛΑΙΤΩΝ (of Elaians). But during the Classical and Hellenistic periods the ethnic occurs in abbreviated form, i.e. ΕΛ, ΕΛΑ or ΕΛΑΙ. Towards the Hellenistic period and in the Imperial times the ethnic is written in full, i.e. ΕΛΑΙΤΩΝ yet, in some examples it occurs as ΕΛΑΕΙΤΩΝ. It should be noted that magistrate names with the prefix ΕΠΙ also occur on coins during the Roman Imperial period.

The following catalogue contains 160 Elaian coins; 155 of them from the Bergama Museum (cat. nos. 1-155) and five from the Kuvay-1 Milliye Museum in Balıkesir (cat. nos. K1-K5).³ We hope that the present catalogue will contribute to form a type-repertoire of the Elaian coins and to solve the attribution problems of some types which sometimes are attributed to Elaioi in Thracian Chersonesos. Most of the coins in the collection of Bergama Museum date to the Classical and Hellenistic periods (cat. nos. 1-139) and some date to the Roman Imperial period (cat. nos. 140-155)⁴. Majority of the Classical and Hellenistic coins bears the type of head of Athena / corn grain within olive wreath. Roman provincial coins are classified under two groups: 1) without imperial portraits, and 2) with imperial portraits. The group with imperial portraits includes the coins of Nero, Trajan, Hadrian, Commodus and Julia Domna.

³ Kuvay-1 Milliye Museum in Balıkesir is located 130 km northeast of Elaia. We would like to thank Nilgün Ustura, the Directress of the Bergama Museum, who permitted us to study and publish the Elaian coins in the Bergama Museum, as well as Yalçın Yılmaz, who facilitated our study at the museum. We would like to thank also Funda Ünal, the Directress of the Kuvay-1 Milliye Museum in Balıkesir for permitting us to study the Elaian coins in the museum. We appreciate Arif Yacı for taking photographs of all coins at both museums, as well as revising the present catalogue.

⁴ We would like to thank Felix Pirson, head of the Pergamene excavations, for permitting us to include the two Elaian coins in the Bergama Museum's collection uncovered during the 2007 excavation season. We also thank Jérémie Chameroi for sharing his thoughts on the coins of Elaia and for his remarks on some coins in the catalogue.

Catalogue

C. 450-400 BC

Obv.: Athena head l., in Attic helmet.

Rev.: Ε-Λ / Α-Ι; each letter at one corner. Olive-wreath; whole in incuse square.

Ref.: *BMC*, p. 125, 1 ff; *Pecunem* 34, 234; *CNG EA* 356, 125; *SNG Turkey* 1, 80; *SNG von Aulock*, 7679; *SNG Ashmolean* 1432-3, Göktürk 1999, 16.

1. AR diobol, 10 mm, 1.27 g, 6h. Inv. no: 2009/425. Acquired in 2009.

2. AR diobol, 11 mm, 1.17 g, 6h. Inv. no: 2012/68. Acquired in 2012. Legend hardly legible.

3. AR obol, 8 mm, 0.44 g, 12h. Inv. no: 2010/40. Acquired in 2010.

Same as above. No legend and incuse or illegible

Ref.: Göktürk 1999, 17; *Pecunem* 31, 153.

4. AR obol or trihemiobol?, 9 mm, 0.82 g, 12h. Inv. no: 2009/21. Acquired in 2009.

5. AR obol, 8 mm, 0.47 g, 2h. Inv. no: 3.3.98. Acquired in 1998.

6. AR obol, 8 mm, 0.45 g, 3h. Inv. no: 4.16.98. Acquired in 1998.

7. AR obol, 9 mm, 0.41 g, 6h. Inv. no: 2010/41. Acquired in 2010.

8. AR obol, 8 mm, 0.40 g, 6h. Inv. no: 2.7.98. Acquired in 1998.

9. AR obol, 8 mm, 0.40 g, 2h. Inv. no: 13.16.98. Acquired in 1998.

10. AR obol (low), 13 mm, 0.37 g, 6h. Inv. no: 2009/29. Acquired in 2009.

11. AR obol (low), 8 mm, 0.34 g, 12h. Inv. no: 9.6.02. Acquired in 2002.

Obv.: Head of Athena in Attic helmet l.

Rev.: ΕΛΑ in olive-wreath.

Ref.: *Roma Numismatics* 13, 122; *Weber*, p. 183, 5544.

12. AR trihemiobol or diobol, 10 mm, 1.00 g, 12h. Inv. no: 2009/424. Acquired in 2009.

First half of the fourth century BC

Obv.: Head of Athena in Corinthian helmet l.

Rev.: ΕΛΑΙ (vertical) in olive-wreath.

Ref.: *Pecunem*, 37, 190.

13. AR diobol, 10 mm, 1.13 g, 11h. Inv. no: 1.15.98. Acquired in 1998.
 14. AR trihemiobol or diobol, 11 mm, 0.96 g, 12h. Inv. no: 16.3.00. Acquired in 2000.

Fourth-third century BC

Obv.: Head of Athena in Attic helmet I.

Rev.: Corn grain between two olive-branches.

Ref.: *BMC*, p. 125, 4; Göktürk 1999, 18; *SNG Ashmolean*, 1441.

15. AE 9 mm, 0.57 g, 6h. Inv. no: 66.
 16. AE 8 mm, 0.86 g, 1h. Inv. no: 824. Asklepieion 1961. Excavation no. N. 61-134.
 17. AE 8 mm, 0.75 g, 9h. Inv. no: 5.6.90. Acquired in 1990.
 18. AE 8 mm, 0.71 g, 9h. Inv. no: 82.26.96. Acquired in 1996.
 19. AE 8 mm, 0.66 g, 3h. Inv. no: 307. Too worn type obscure.

Obv.: Head of Athena in Corinthian helmet I.

Rev.: E-Λ Corn grain in olive-wreath.

Ref.: *SNG Ashmolean*, 1435 ff.; Pecunem 7, 165; Pecunem 23, 319 (No legend).

20. AE 21 mm, 5.39 g, 12h. Inv. no: 9.3.97. Acquired in 1997.
 21. AE 20 mm, 6.26 g, 12h. Inv. no: 21.3.97. Acquired in 1997.
 22. AE 20 mm, 5.91 g, 12h. Inv. no: 13.3.97. Acquired in 1997.
 23. AE 20 mm, 5.79 g, 11h. Inv. no: 7.4.90. Acquired in 1990.
 24. AE 20 mm, 5.77 g, 11h. Inv. no: 2013/58. Acquired in 2013. Obv., serpent on the helmet.
 25. AE 20 mm, 5.67 g, 12h. Inv. no: 5.15.92. Acquired in 1992. Obv., serpent on the helmet.
 26. AE 20 mm, 5.48 g, 12h. Inv. no: 11.21.00. Yortanlı 1999 (EXIII-e4). Excavation no: M. 99/970.
 27. AE 20 mm, 5.10 g, 12h. Inv. no: 18.3.97. Acquired in 1997.
 28. AE 20 mm, 4.51 g, 2h. Inv. no: 15.3.97. Acquired in 1997.
 29. AE 20 mm, 4.48 g, 6h. Inv. no: 2013/56. Acquired in 2013.
 30. AE 19 mm, 6.75 g, 12h. Inv. no: 14.3.97. Acquired in 1997.
 31. AE 19 mm, 6.53 g, 2h. Inv. no: 1.11.97. Acquired in 1997. Rev., beneath,
 32. AE 19 mm, 6.32 g, 6h. Inv. no: 11.3.97. Acquired in 1997.
 33. AE 19 mm, 6.28 g, 12h. Inv. no: 2014/257. Acquired in 2014.
 34. AE 19 mm, 6.00 g, 9h. Inv. no: 2013/59. Acquired in 2013.
 35. AE 19 mm, 5.90 g, 11h. Inv. no: 23.3.97. Acquired in 1997.
 36. AE 19 mm, 5.87 g, 6h. Inv. no: 12.3.97. Acquired in 1997.
 37. AE 19 mm, 5.86 g, 12h. Inv. no: 48.26.96. Acquired in 1996.
 38. AE 19 mm, 5.64 g, 6h. Inv. no: 8.3.97. Acquired in 1997.
 39. AE 19 mm, 5.63 g, 3h. Inv. no: 17.3.97. Acquired in 1997.
 40. AE 19 mm, 5.30 g, 2h. Inv. no: 305.
 41. AE 19 mm, 5.13 g, 2h. Inv. no: 16.3.97. Acquired in 1997.
 42. AE 19 mm, 5.08 g, 12h. Inv. no: 31.3.97. Acquired in 1997.
 43. AE 18 mm, 6.93 g, 9h. Inv. no: 20.3.97. Acquired in 1997.

44. AE 18 mm, 5.36 g, 9h. Inv. no: 7.26.96. Acquired in 1996.
 45. AE 18 mm, 5.00 g, 3h. Inv. no: 638. Acquired in 1970.
 46. AE 18 mm, 6.08 g, 9h. Inv. no: 19.3.97. Acquired in 1997.
 47. AE 17 mm, 3.43 g, 12h. Inv. no: 306.
 48. AE 15 mm, 3.13 g, 11h. Inv. no: 22.3.97. Acquired in 1997.
 49. AE 13 mm, 1.75 g, 3h. Inv. no: 2009/259. Acquired in 2009. No legend or illegible.
 50. AE 12 mm, 1.46 g, 2h. Inv. no: 2009/161. Acquired in 2009. No legend or illegible.
 51. AE 12 mm, 1.36 g, 3h. Inv. no: 2009/260. Acquired in 2009. No legend or illegible.
 52. AE 12 mm, 1.12 g, Inv. no: 1.17.87. Acquired in 1987.
 53. AE 11 mm, 1.58 g, 9h. Inv. no: 2009/313. Acquired in 2009.
 54. AE 11 mm, 1.55 g, 2h. Inv. no: 40.21.95. Acquired in 1995.
 55. AE 11 mm, 1.52 g, 12h. Inv. no: 2014/276. Acquired in 2014.
 56. AE 11 mm, 1.50 g, 12h. Inv. no: 2014/47. Acquired in 2014.
 57. AE 11 mm, 1.49 g, 11h. Inv. no: 2.11.97. Acquired in 1997.
 58. AE 11 mm, 1.41 g, 12h. Inv. no: 2014/277. Acquired in 2014. Rev., beneath, no letters or obscure.
 59. AE 11 mm, 1.41 g, 2h. Inv. no: 9.26.96. Acquired in 1996.
 60. AE 11 mm, 1.30 g, 7h. Inv. no: 896.
 61. AE 11 mm, 1.29 g, 5h. Inv. no: 2009/118. Acquired in 2009.
 62. AE 11 mm, 1.27 g, 12h. Inv. no: 2009/116. Acquired in 2009.
 63. AE 11 mm, 1.27 g, Inv. no: 3.6.90. Acquired in 1990.
 64. AE 11 mm, 1.25 g, 5h. Inv. no: 5.14.00. Acquired in 2000.
 65. AE 11 mm, 1.25 g, 12h. Inv. no: 2.10.91. Acquired in 1991.
 66. AE 11 mm, 1.21 g, 12h. Inv. no: 2010/30. Acquired in 2010.
 67. AE 11 mm, 1.18 g, 8h. Inv. no: 2009/119. Acquired in 2009.
 68. AE 11 mm, 1.18 g, 11h. Inv. no: 7.2.02. Acquired in 2002.
 69. AE 11 mm, 1.18 g, 12h. Inv. no: 6.1.01. Acquired in 2001.
 70. AE 11 mm, 1.18 g, 12h. Inv. no: 81.26.96. Acquired in 1996.
 71. AE 11 mm, 1.15 g, 2h. Inv. no: 2013/19. Acquired in 2013.
 72. AE 11 mm, 1.12 g, 3h. Inv. no: 890. No legend or illegible.
 73. AE 11 mm, 1.09 g, 7h. Inv. no: 823. Asklepieion 1961. Excavation no. N. 61-134. Legend illegible but to l,
 74. AE 11 mm, 1.08 g, 3h. Inv. no: 425.
 75. AE 10 mm, 1.58 g, 3h. Inv. no: 2.2.96. Acquired in 1996.
 76. AE 10 mm, 1.54 g, 1h. Inv. no: 21.6.02. Acquired in 2002.
 77. AE 10 mm, 1.44 g, 12h. Inv. no: 8.26.96. No legend or illegible.
 78. AE 10 mm, 1.42 g, 12h. Inv. no: 2009/160. Acquired in 2009. No legend or illegible.
 79. AE 10 mm, 1.42 g, 12h. Inv. no: 1.5.07. Acquired in 2007.
 80. AE 10 mm, 1.42 g, 12h. Inv. no: 53.26.96. No legend or illegible.
 81. AE 10 mm, 1.40 g, 11h. Inv. no: 2012/25. Acquired in 2012. No legend or illegible.

82. AE 10 mm, 1.36 g, 7h. Inv. no: 426. Acquired in 1967. No legend or illegible.
 83. AE 10 mm, 1.34 g, 9h. Inv. no: 2012/24. Acquired in 2012. No legend or illegible.
 84. AE 10 mm, 1.33 g, 6h. Inv. no: 8.1.95. Acquired in 1995.
 85. AE 10 mm, 1.33 g, 9h. Inv. no: 675. Acquired in 1970. No legend or illegible.
 86. AE 10 mm, 1.25g, 6h. Inv. no: 2009/261. Acquired in 2009.
 87. AE 10 mm, 1.24 g, 12h. Inv. no: 35.3.97. Acquired in 1997.
 88. AE 10 mm, 1.17 g, 9h. Inv. no: 2013/35. Acquired in 2013. [E]-
 89. AE 10 mm, 1.16 g, 5h. Inv. no: 3.11.97. Acquired in 1997. No legend or illegible.
 90. AE 10 mm, 1.12 g, 11h. Inv. no: 4.1.00. Acquired in 2000. No legend or illegible.
 91. AE 10 mm, 1.11 g, 12h. Inv. no: 1205. Acquired in 1975. No legend or illegible.
 92. AE 10 mm, 1.09 g, 6h. Inv. no: 1.18.89. Acquired in 1989.
 93. AE 10 mm, 0.90 g, 12h. Inv. no: 2009/215. Acquired in 2009.

Obv.: Head of Athena in Corinthian helmet l.

Rev.: E-Λ Corn grain in olive-wreath; in ex., mon. or magistrate name.

94. AE 16 mm, 3.60 g, 7h, Inv. no: 2014/313. Acquired in 2014. Rev., beneath, [Z]ΩBI.
 Ref.: *SNG Cop.*, 174; Imhoof-Blumer 1883, p. 273, 229.
 95. AE 15 mm, 3.14 g, 12h. Inv. no: 1173. Acquired in 1975. Same as above.
 96. AE 15 mm, 3.02 g, 11h. Inv. no: 8.2.96. Acquired in 1995. Same as above.
 97. AE 15 mm, 3.41 g, 12h. Inv. no: 36.3.97. Acquired in 1997. Rev., in ex., ΔΗΜΗ *SNG Cop.*,
 173; *SNG von Aulock*, 1607.
 98. AE 15 mm, 3.36 g, 1h. Inv. no: 2009/159. Acquired in 2009. Rev., in ex., ΠΟΛΥΖΗ Gerhard
 Rode SKU:14178. (https://www.vcoins.com/en/stores/gerhard_rohde/135/product/elaea_aeolis/226233/Default.aspx)
 99. AE 15 mm, 3.01 g, 12h. Inv. no: 384. Acquired in 1966. Rev., in ex., ΠΟΛΥ
 100. AE 10 mm, 1.00 g, 12h. Inv. no: 2014/225. Acquired in 2014. Rev., mon.,
 Ⲡ *SNG Cop.*, 170.
 101. AE 10 mm, 1.00 g, 5h. Inv. no: 19.3.00. Acquired in 2000. Same monogram as above.

Obv.: Head of Athena l. in Corinthian helmet.

Rev.: ΕΛΑΙ (below horse); horseman r. in olive wreath.

Ref.: *BMC*, p. 126, 15; *SNG Cop.* 176; *SNG Ashmolean*, 1442-3; Auktionhaus H.D. Rauch, 2011
 Summer, 194.

102. AE 18 mm, 3.42 g, 3h. Inv. no: 593. Acquired in 1968.
 103. AE 17 mm, 3.48 g, 12h. Inv. no: 2014/76. Acquired in 2014.
 104. AE 16 mm, 3.49 g, 3h. Inv. no: 2.6.97. Acquired in 1997.
 105. AE 14 mm, 3.03 g, 12h. Inv. no: 2.5.07. Acquired in 2007. Obv., head r.

End of fourth -third century BC

Obv.: Head of Athena l. in Corinthian helmet.

Rev.: ΕΛΑΙ (vertical) in olive-wreath.

Ref.: *CNG* 205, 165.

106. AE 10 mm, 1.38 g, 12h. Inv. no: 2014/65. Acquired in 2014.
 107. AE 10 mm, 1.13 g, 12h. Inv. no: 2009/120. Acquired in 2009.

Second- first century BC

Obv.: ΕΠΙ ΣΩΚΡΑΤΟΥ Head of Demeter r.

Rev.: ΕΛ-ΑΙ/Τ-ΩΝ Torch in grain-wreath.

Ref.: *BMC*, p. 127, 28-9; *RPC* I, 2410.

108. AE 15 mm, 3.43 g, 12h. Inv. no: 2010/13. Acquired in 2010.
 109. AE 14 mm, 2.89 g, 12h. Inv. no: 2009/325. Acquired in 2009.
 110. AE 14 mm, 2.54 g, 12h. Inv. no: 1.21.90. Acquired in 1990.

Same as above but no obverse legend

Ref.: *BMC*, p. 127, 20-27; *SNG Cop.*, 181-5; Göktürk 1999, 23; *SNG Ashmolean*, 1444.

- 111 AE 20 mm, 6.76 g, 12h. Inv. no: 309. Reverse too worn, type uncertain.
 112 AE 18 mm, 4.00 g, 12h. Inv. no: 1.22.93. Acquired in 1993.
 113 AE 17 mm, 5.47 g, 12h. Inv. no: 399. Acquired in 1966.
 114 AE 16 mm, 4.91 g, 12h. Inv. no: 8.5.84. Pergamon Acropolis 1984 (26b-d/RX.1). Excavation
 no: PE84.K.FN 38.
 115 AE 16 mm, 4.78 g, 12h. Inv. no: 653. Acquired in 1970.
 116 AE 15 mm, 4.11 g, 12h. Inv. no: 672. Acquired in 1978.
 117 AE 15 mm, 4.10 g. Inv. no: 1.5.89. Acquired in 1989.
 118 AE 15 mm, 4.09 g, 12h. Inv. no: 68.
 119 AE 15 mm, 3.99 g, 12h. Inv. no: 3.17.90. Acquired in 1990.
 120 AE 15 mm, 3.96 g, 12h. Inv. no: 21.11.01. Yortanlı 2001 (GIX-b5). Excavation no.: M.01-
 2364. Published in Tekin - Erol-Özdizbay 2016: 124, no. 15.
 121 AE 15 mm, 3.78 g, 12h. Inv. no: 1.5.94. Acquired in 1994.
 122 AE 15 mm, 3.55 g, 12h. Inv. no: 1430. Acquired in 1979.
 123 AE 15 mm, 3.50 g, 12h. Inv. no: 1831. Acquired in 1980.
 124 AE 15 mm, 3.31 g, 12h. Inv. no: 2009/164. Acquired in 2009. Rev.; below, mon. formed by
 M+A+A.
 125 AE 15 mm, 3.29 g, 12h. Inv. no: 1168. Acquired in 1975.
 126 AE 15 mm, 3.18 g, 12h. Inv. no: 1212. Acquired in 1975.
 127 AE 15 mm, 3.10 g, 12h. Inv. no: 2.2.90. Acquired in 1990. Obv., behind head, obscure letter.
 128 AE 15 mm, 3.00 g. Inv. no: 1740. Pergamon Acropolis 1979.
 129 AE 15 mm, 2.96 g, 12h. Inv. no: 8.8.07. Pergamon 2007. Sy-01 (KFN-507) Excavation no.:
 PE-07/8.
 130 AE 15 mm, 2.95 g, 12h. Inv. no: 2009/82. Acquired in 2009.
 131 AE 14 mm, 3.41 g, 12h. Inv. no: 2009/216. Acquired in 2009.

- 132 AE 14 mm, 3.31 g, 12h. Inv. no: 1502. Acquired in 1979.
 133 AE 13 mm, 3.96 g, 12h. Inv. no: 1.8.07. Pergamon 2007. So.16 (KFN-201) Excavation no.:
 PE-07/1.
 134 AE 13 mm, 3.59 g, 12h. Inv. no: 1.16.91. Acquired in 1991.

Obv.: Bust of Demeter r.
 Rev.: Legend illegible. Poppy in grain-wreath.
 Ref.: *SNG München*, 392-4; *SNG Cop.*, 179-80.
 135. AE 20 mm, 5.88 g, 12h. Inv. no: 308.

First century BC

Obv.: Bust of Demeter r.
 Rev.: ΕΛΛΑΙΤΩΝ ΑΝ Athena standing r., holding spear and owl.
 Ref.: *SNG Cop.* 178; *Pecunem* 43, 346; *SNG Turkey* 4, 441.
 136. AE 22 mm, 7.51 g, 12h. Inv. no: 1.6.89. Acquired in 1989.

Obv.: Bust of Demeter r.
 Rev.: ΕΛΛΑΙΤΩΝ ΕΓΝΑΤΙΟΥ Μ Athena standing r., holding spear and owl.
 Ref.: *BMC*, p. 127, 18; *SNG München*, 408.
 137. AE 21 mm, 6.27 g, 12h. Inv. no: 67. Obv., IOP ?

Obv.: Head of Demeter r.
 Rev.: ΕΛΛΑΙΤΩΝ No magistrate name. Athena standing r., holding spear and owl.
 Ref.: *SNG München*, 405 ff.
 138. AE 21 mm, 7.84 g, 12h. Inv. no: 1179. Acquired in 1975.
 139. AE 21 mm, 7.70 g, 11h. Inv. no: 716. A different cmk on obv. Acquired in 1971.

Roman Provincial Coins

Without imperial portrait

Time of Nero (AD 54-68)
 Obv.: ΘΕΟΝ ΚΥΝΚΛΗΤΟΝ Bust of Senate r.
 Rev.: ΕΠΙ ΕΠΙΑΓΑ[.] ΕΛΛΑΙ Poppy between two ears of corn.
 Ref.: *RPC I*, 2409.
 140. AE 18 mm, 4.49 g, 12h. Inv. no: 3.14.95. Acquired in 1995.

Second century AD

Obv.: Bust of Athena in Corinthian helmet r.
 Rev.: ΕΛΛΑΙΤΩΝ Poppies and corn ears in basket.

- Ref.: Voegtli, p. 36, 451; *BMC*, p. 128, 34 ff; *RPC Online*, Vol.4, 1801.
 141. AE 14 mm, 1.79 g, 12h. Inv. no: 310.
 142. AE 14 mm, 1.53 g, 12h. Inv. no: 3.18.98. Yortanlı Barajı Göl Alanı (DIV-d5) Excavation no:
 1997/24.
 143. AE 14 mm, 1.45 g, 12h. Inv. no: 1722. Acquired in 1979.

Obv.: Bust of Athena r. with aegis.
 Rev.: ΕΛΛΑΙΤΩΝ Telesphoros standing facing.
 Ref.: *SNG Cop.*, 188-9; *Gorny Mosh*, 134, 1946; *RPC Online Vol.4*, 1804.
 144. AE 13 mm, 2.00 g, 12h. Inv. no: 446. Acquired in 1967.

Obv.: ΕΛΛΑΙΤΩΝ Head of Apollon r.
 Rev.: ΕΠΙ ΠΙ ΚΑΛΩΝΙΟΥ Poppy head between two corn ears in basket.
 Ref.: *SNG München*, 411; *RPC Online Vol. 4*, 219.
 145. AE 14 mm, 2.79 g, 12h. Inv. no: 2.29.94. Acquired in 1994.

With imperial portrait

Nero (AD 54-68)
 Obv.: Legend illegible. Head of emperor l.
 Rev.: Legend illegible. Poppy between two corn of ears.
 Ref.: *RPC I*, 2405.
 146. AE 19 mm, 4.84 g, 12h. Inv. no: 313. Obv., [...]TON
 147. AE 19 mm, 3.82 g, 12h. Inv. no: 618. Acquired in 1968.

Domitian (AD 81-96)
 Obv.: [ΔΟΜΙΤΙΑΝΟΝ] ΚΕΒΑΚΤΟΝ Bust of Domitian r., laureate.
 Rev.: ΕΛΛΑΙΤΩΝ Two poppies and two corn-ears in basket.
 Ref.: *RPC II*, 957; *SNG von Aulock*, 1610.
 148. AE 16 mm, 2.12 g, 12h. Inv. no: 3.10.88. Acquired in 1987.

Trajan (AD 98-117)
 Obv.: ΑΥΤ ΤΡΑΙΑΝΟC [...] Bust of Trajan r.
 Rev.: ΕΛΛΑΙΤΩΝ Two poppies and four corn ears in basket.
 Ref.: *RPC III*, 1883.
 149. AE 15 mm, 2.50 g, 12h. Inv. no: 1279. Acquired in 1279.
 150. AE 14 mm, 2.79 g, 12h. Inv. no: 3.15.95. Acquired in 1995.
 151. AE 15 mm, 3.45 g, 12h. Inv. no: 311. Obv. and rev. legends are hardly legible.

Hadrian (AD 117-138)

Obv.: ΑΥΤΟ ΤΡΑΙ ΑΔΡ Bust of Hadrian r., laureate.
 Rev.: ΕΛΑΙΤΩΝ Two poppies and two corn-ears in basket.
 Ref.: *SNG München*, 424; *SNG von Aulock*, 7686; *RPC III*, 1885.
 152. AE 15 mm, 3.11 g, 2h. Inv. no: 379. Acquired in 1964.
 153. AE 14 mm, 2.58 g, 12h. Inv. no: 65. Obv., [...] AD[&]

Commodus (AD 177-192)
 Obv.: [...] AV[KOMO] Bust of emperor r., laureate.
 Rev.: ΕΛΑ[.]ΤΩΝ Lighted altar between two torches entwined by serpent.
 Ref.: *RPC Online Vol. 4*, 224.
 154. AE 20 mm, 3.29 g, 6h. Inv. no: 312.

Julia Domna (wife of Septimius Severus)
 Obv.: [ΙΟΥ ΔΟΜ]ΝΑ CEBA Bust r.
 Rev.: ΕΛΑΙΤΩΝ Asklepios standing, head l., holding serpent staff.
 Ref.: *SNG von Aulock*, 1617.
 155. AE 17 mm, 3.23 g, 6h. Inv. no: 1505. Acquired in 1979.

Coins of Elaia in the Balıkesir Kuvay-ı Milliye Museum:

Fourth-third centuries BC
 Obv.: Head of Athena l. in Corinthian helmet.
 Rev.: Ε-Α; Corn grain in olive-wreath.
 Ref.: *SNG Ashmolean*, 1435 ff.; *Pecunem 7*, 165; *Pecunem 23*, 319 (no legend).
 K1. AE 11 mm, 1.27 g. Inv. no 3072.
 K2. AE 11 mm, 1.20 g. Inv. no 2326.
 K3. AE 11 mm, 1.17 g. Inv. no 332.

First half of the fourth century BC
 Obv.: Head of Athena l. in Corinthian helmet.
 Rev.: ΕΛΑ (vertical) in olive-wreath.
 Ref.: *Pecunem*, 37, 190.
 K4. AE 11 mm, 1.75 g. Inv. no 2014/55. Acquired in 2014.

Hadrian (AD 117-138)
 Obv.: ΑΥ ΤΡΑ Α[...] Bust of Hadrian r., laureate.
 Rev.: ΕΛΑΙΤΩΝ Two poppies and four corn-ears in basket.
 Ref.: *SNG München*, 424; *SNG von Aulock*, 7686; *RPC III*, 1885.
 K5. AE 16 mm, 3.10 g. Inv. no: 2934.

Bibliography

Ancient Sources

Pausanias

Description of Greece, vol. II: Books 3-5, trs. W.H.S. Jones-H.A. Ormerod, Loeb Classical Library, Harvard University Press, 1926.

Polybios

The Histories, vol. V: Books 16-27, trs. W.R. Paton, Loeb Classical Library, Harvard University Press, 2012 (revised edition).

Pseudo-Skylax, Periplus

“Pseudo-Skylax: Periplus”, trs. M. Arslan, *Mediterranean Journal of Humanities II/1*, 2012: 239-257.

Strabon

Geography, vol. VI, Books 13-14 (trs. H. L. Jones), Loeb Classical Library, Harvard University Press, 1929.

Titus Livius

History of Rome, vol. X, trs. E.T. Sage, Loeb Classical Library, Harvard University Press, 1935.

Modern Sources

Meritt, B.D. – Wade-Gery, H.T. –McGregor, M. F.

1950 *The Athenian Tribute Lists Vol. III*, Princeton- New Jersey.

Auktionhaus HD Rauch

HD Rauch GmbH Vienna, Austria

BMC

1964 *Catalogue of the Greek Coins of Troas, Aeolis and Lesbos in the British Museum* (by W. Wroth) London.

CNG

Classical Numismatic Group, Lancaster, Pa-London.

Gerhard Rode

Gerhard Rode, Erkelenz, Germany (<https://www.vcoins.com>)

Gorny Mosch

Gorny&Mosch Giessener Münzhandlung, München Germany.

Göktürk, M. Tefrik

1999 “Aeolis ve Lesbos Şehir Sikkeleri” *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1998 Yıllığı*, Ankara: 219-256

Imhoof-Blumer, F.

1883 *Monnaies Grecques*, Amsterdam.

Liddle-Scott

1996 (new supplement edited) *A Greek-English Lexicon* (By Henry G. Liddell-R. Scott), Oxford.

Pecunem

Pecunem Gitbud & Naumann. München Germany.

Pirson F.

2004 “Elaia, der maritime Satellit Pergamon” *Ist Mitt* 54: 197-213.

2007 “Pergamon 2006 Kampanyasında Yakın Çevrede Yapılan Çalışmalar” *TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 25. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, vol. 3: 27-46.

2014 “Elaia, der (maritime) Satellit Pergamons”, *Eastern Mediterranean from Antiquity to the Byzantine Period: Recent Discoveries and Current Approaches Istanbul 30.05-01.06.2011* (ed. S. Ladstätter – F. Pirson – T. Schmidts) *Byzas* 19: 339-356.

Roma Numismatics

Roma Numismatics Ltd. London, United Kingdom.

RPC I

1992 *Roman Provincial Coinage Vol. I. From the death of Caesar to the death of Vitellius (44 BC-AD 69)*. (by A. Burnett – M. Amandry – P.P. Ripollès) London-Paris.

RPC II

1999 *Roman Provincial Coinage Vol. II. From Vespasian to Domitian (AD 69 - 96)*. (by A. Burnett - M. Amandry – I. Carradice) London-Paris.

RPC III

2015 *Roman Provincial Coinage Vol. III. Nerva, Trajan and Hadrian (AD 96-138)* (by M. Amandry – A. Burnett) London-Paris.

RPC VII.1

2006 *Roman Provincial Coinage Vol.VII.1: de Gordien Ier à Gordien III (238-244 apr. J.-C.) Province d'Asie* (by M. Spoerri) London-Paris.

RPC Online

Roman Provincial Coinage Online: <http://rpc.ashmus.ox.ac.uk>

Seeliger, M. et al.

2013 “Taken from the sea, reclaimed by the sea: The fate of the closed harbour of Elaia, the maritime satellite city of Pergamum (Turkey)”, *Quaternary International* 312: 70-83.

SNG Ashmolean

2007 *Sylloge Nummorum Graecorum. Ashmolean Museum Oxford. Volume V, Part IX. Bosphorus-Aeolis* (by R. Ashton and S. Ireland), Oxford.

SNG Cop.

1945 *Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals Danish National Museum. Aeolis-Lesbos*, Copenhagen.

SNG München

1991 *Sylloge Nummorum Graecorum. Deutschland. Staatliche Münzsammlung München 19 Heft Troas-Lesbos* (by H. R. Baldus), München.

SNG Tübingen

1989 *Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland. Münzsammlung der Universität Tübingen. 4. Heft Mysien-Ionien* (by D. Mannsperger), München.

SNG Turkey 1

2002 *Sylloge Nummorum Graecorum. Turkey 1: The Muharrem Kayhan Collection* (by K. Konuk), Istanbul.

SNG Turkey 4

2010 *Sylloge Nummorum Graecorum. Turkey 4: Ancient Coins from Mysia, Troad and Aeolis in the Collection of Selçuk Tanrıku* (by O. Tekin and A. Erol-Özdizbay), Istanbul.

SNG von Aulock

1959 *Sylloge Nummorum Graecorum. Deutschland. Sammlung Hans von Aulock. Troas Aeolis Lesbos*, Berlin.

1967 Sylloge Nummorum Graecorum. Deutschland. Sammlung Hans von Aulock. Nachträge II.

Mysien Troas Aeolis Lesbos, Berlin.

Tekin, O.- Erol-Özdizbay, A.

2016 “Coins from Allianoi Excavations: Campaign of 2001”, *Anatolia Antiqua* XXIII: 117-146.

Voegtli, H.

1993 *Die Fundmünzen aus der Stadtgrabung von Pergamon*, Pergamenische Forschungen Band 8, Deutsches Archäologisches Institut.

Weber

1929 *Descriptive Catalogue of the Collection of Greek Coins Formed by Sir Hermann Weber M.D. Volume 3. Asia-Africa*, London 1929. (by L. Forrer).

Winterthur

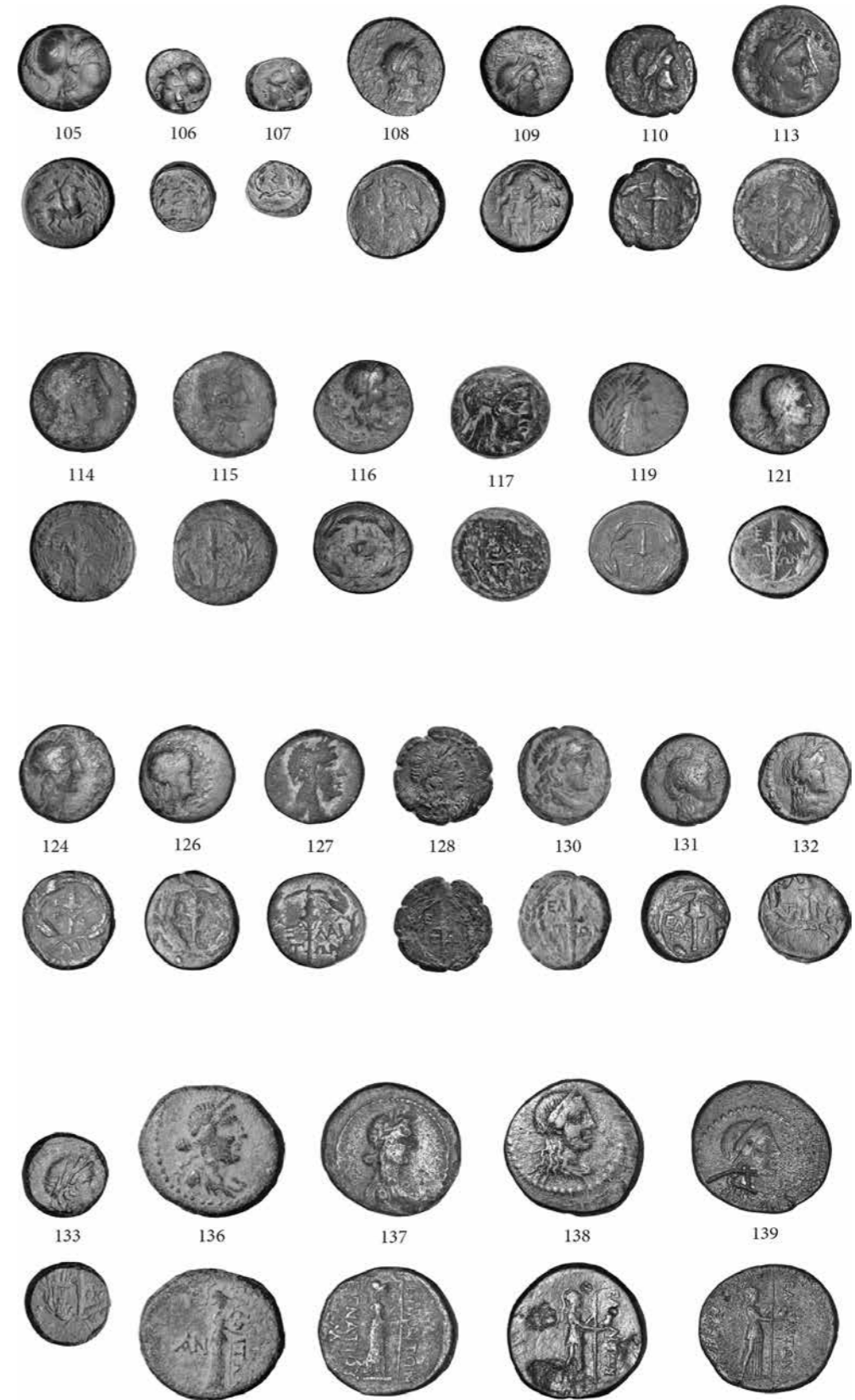
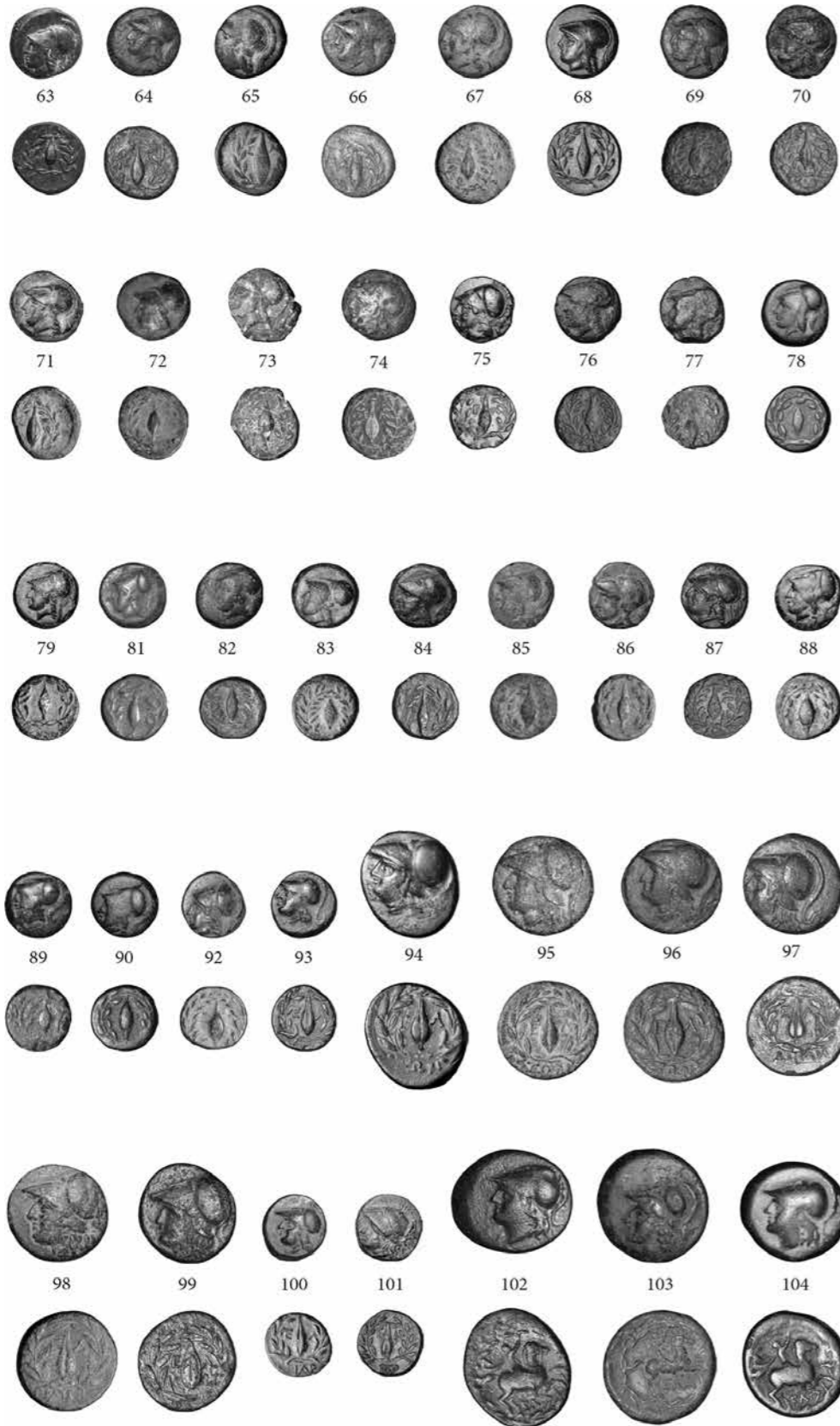
1997 *Griechische Münzen in Winterthur*, (by Bloesch, H.), Münzkabinett der Stadt Winterthur.

Yanık, E.

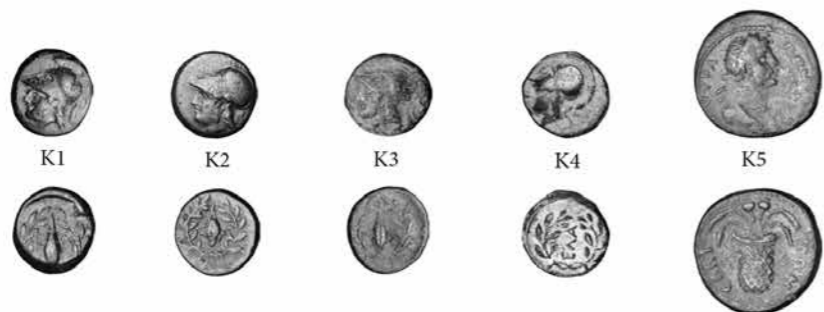
2015 *Elaia Tarihi ve Sikkeleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul.

Colloquium Anatolicum

Oluz Höyük Kazı ve Araştırmalarına Dair Değerlendirmeler¹

Şevket DÖNMEZ - Aslıhan YURTSEVER BEYAZIT²

[272]

¹ Hakeme Gönderilme Tarihi: 12.11.2016; Kabul Tarihi: 16.11.2016

² Prof. Dr. Şevket DÖNMEZ, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı. Beyazıt 34453-İstanbul. E-mail: donmezsevket@gmail.com
Yrd. Doç. Dr. Aslıhan YURTSEVER BEYAZIT, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı. Beyazıt 34453-İstanbul.
E-mail: aslihanbeyazit@gmail.com

Keywords: Amasya, Oluz Höyük, Zoroaster, Zoroastrianism, Fire Cult.

The attributions of the Oluz Höyük systematic archaeological excavations, started in 2007, to the Iron Age of the Kızılırmak (Halys) Basin have begun to gain religious aspects besides cultural, historical and military basis. Some remnants and small findings unearthed in the 2B and 2A architectural layers, have started to offer very significant information for understanding the early periods of Zoroastrianism and the Fire Cult of which unknown quantities are much more than the known ones. The Oluz Höyük evidences have shown that the sources of the occurrence period of Zoroastrianism should be also researched in North- Central Anatolia (Pontika Kappadokia) and Kappadokia as well as in Media (South Azerbaijan) and the southeastern lands of Caspian Sea (Margiana, Bactria). Moreover, the archaeological evidences that was started being unearthed at Oluz Höyük, point out the existence of different rituals whereas we draw a picture of the early Zoroastrianism and the 5th century BC of the Fire Cult. The archaeological excavations which have been developed in the 2B and 2A architectural layers, have started to prove a society, which worshipped fire, believed in the sacrament of water and had sacrifices and libations, lived in Oluz Höyük. Fire has played a significant role in the rituals of archaic societies from the Early Bronze Age. When the historical improvement of Zoroastrianism is examined, it is understood that fire which was burnt in an open air in the early period (5th century BC) and of which sacred ashes was conserved in jars, in bothros, began to have an institutional structure from the Late Achaemenid Period. That the rituals and practices which form the early period of Zoroastrianism which lived its formation and expansion processes in the periods of the Median Kingdom and the Early Achaemenid, indicates the necessity of evaluating North - Central Anatolia (Pontika Kappadokia) and Kappadokia in the sacred geography of Zoroastrianism.

[273]

Anahtar Kelimeler: Amasya, Oluz Höyük, Zoroaster, Zoroastrianizm, Ateş Kültü.

2007 yılında başlayan Oluz Höyük sistematik arkeolojik kazıları Kızılırmak Havzası Demir Çağı'na katkıları kültürel, tarihsel ve askeri boyutun yanı sıra, dinsel bir boyut da kazanmaya başlamıştır. 2B ve 2A mimari tabakalarında açığa çıkarılan birtakım kalıntılar ile küçük buluntular, bilinmeyenlerin bilinenlerden çok daha fazla olduğu Zerdüşt dini ile Ateş Kültü'nün erken dönemlerinin anlaşılması temelinde çok önemli bilgiler sunmaya başlamıştır. Oluz Höyük bulguları, Zerdüşt dininin oluşma dönemine ait kaynakların Media (Güney Azerbaycan) ve Hazar Denizi'nin güneydoğusundaki toprakların (Margiana, Bactria) yanı sıra, Kuzey - Orta Anadolu (Pontika Kappadokia) ve Kappadokia'da da aranması gerektiğini göstermiştir. Ayrıca, Oluz Höyük'te açığa çıkmaya başlayan arkeolojik bulgular, neredeyse hiçbir şey bilmediğimiz Zerdüşt dininin erken dönemleri ile Ateş Kültü'nün MÖ 5. yüzyıldaki resmini çizmemizin yanı sıra, bunlar dışındaki farklı ritüeller ile uygulamaların varlığına da işaret etmektedir. 2B ve 2A mimari tabakalarında geliştirilen arkeolojik kazular Oluz Höyük'te ateşe tapan, suyun kutsallığına inanan, kurban ve içki ritüellerine sahip bir toplumun yaşamış olduğunu kanıtlamaya başlamıştır. Ateş, Anadolu'nun Erken Tunç Çağı'ndan itibaren eski toplumlarının ritüellerinde önemli bir rol oynamıştır. Zerdüşt dininin tarihsel gelişimi incelendiğinde, erken dönemde (MÖ 5. yüzyıl) açık havada yanan ve kutsal külleri bothroslarda çömlerle içinde korunan ateşin, Geç Akhaimenid döneminden itibaren kurumsal bir yapıya kavuşmaya başladığı anlaşılmaktadır. Med Krallığı ve Erken Akhaimenid dönemlerinde oluşum ve yayılma süreci yaşamış Zerdüşt dininin erken dönemini oluşturan ritüeller ile pratiklerin Oluz Höyük'te saptanmış olması, Kuzey - Orta Anadolu (Pontika Kappadokia) ve Kappadokia'nın Zerdüştlüğün kutsal coğrafyası içinde değerlendirilmesi gerektiğine işaret etmektedir.

Oluz Höyük’de çalışmalar üç aşamalı olarak gerçekleştirilmiştir:

1. Aşama: Arkeojeofizik Çalışmaları: Arkeolojik alanların genel yapısında özellikle mimari kalıntıları oluşturan yapı malzemelerinin, bunları örten dolgu toprağından farklı olması, toprakaltının fiziksel özelliklerinin incelenmesi esasına dayanan jeofizik bilim dalının arkeolojik çalışmalarda da geniş uygulama alanı bulmasını sağlamıştır. Son yıllarda jeofizik yöntemlerden arkeolojik yerleşim alanlarında toprakaltındaki kalıntıların bilgilerini ortaya koymak için yoğun bir şekilde yararlanılmaktadır. Araştırmalarda özellikle sığ derinliklere ait bilgilerin çabuk, güvenilir ve ayrıntılı olarak elde edilmesine yönelik talebe koşut olarak cihaz ve yazılımlarda yüksek bir gelişim gözlenmektedir. Bu gelişmeler doğrultusunda Oluz Höyük’te hem bu dönem ve hem de gelecek yıllardaki sistematik arkeolojik kazılar için bir stratejik planlama yapabilmek amacıyla Yrd.Doç.Dr. Fethi Ahmet YÜKSEL tarafından J 5, K 5, M 12, M 13, M 14, M 15, M 16, N 12, N 13, N 14, N 15, N 16, O 12, O 13, O 14, O 15 ve O 16 plankarelerinde toplam 1650 m²’lik bir alanda Elektrik Rezistivite Tomografi (ERT) yöntemi ile toprakaltındaki olası yapı kalıntılarına ait ayrıntılı derinlik, uzanım ve konum bilgilerine ulaşılmaya çalışıldı (Fig.1).

2. Aşama: Arkeozooloji Çalışmaları: İstanbul Üniversitesi Veteriner Fakültesi Anatomi Anabilim Dalı’ndan Prof.Dr. Vedat ONAR arkeozooloji çalışmalarını Kazıevi Laboratuvarı’nda gerçekleştirmiştir.

3. Aşama: Arkeolojik Kazı Çalışmaları: Oluz Höyük kazı çalışmaları A ve B açmalarında gerçekleştirildi.

A Açması’nda 2007 sezonunda başlanan ve 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013 ve 2014 sezonlarında sürdürülen çalışmalara bu dönem de genişleyerek ve derinleşerek devam edildi. K 6, K 7, I 18, J 18, Y 16, Z 15, Z 16 ve Z 17 plankarelerinde toplam 800 m²’lik bir alanda ortalama 00.70 m derinleşildi. Bu derinleşme çalışmaları sonucunda 1, 2A, 2B, 5A, 5B, 6A, 6B, 7A ve 7B mimari tabakalarında kazılar gerçekleştirildi.

A AÇMASI

1. MİMARİ TABAKASI

A Açması’nda yüzey toprağının hemen altından başlayan 1. Mimari Tabaka, 478.78 m ile 476.60 m seviyeleri arasında yer almaktadır. Yüzeğe yakınlığı nedeniyle tarım faaliyetleri, 2007’den önce yapıldığı anlaşılan bazı yasadışı kazılar ve büyük olasılıkla “o” Tabaka’sının yerleşimcileri, ayrıca yerleşme terk edildikten sonra gerçekleştirilmiş gömüler nedeniyle yoğun bir şekilde tahrip edilmiş olan 1. Mimari Tabaka’nın J 18 plankaresindeki kazılarında herhangi bir mimari kalıntıya rastlanmadı. b.3024 olarak kodlanan alanda gerçekleştirilen derinleşme çalışmalarında 2A Mimari Tabakası’na ait b.3030 olarak kodlanan bothrosa ait olduğu anlaşılan kiremit kalıntıları açığa çıkmaya başladı. b.3024 no’lu buluntu yerinden pt 1 ağırşak, çakmaktaşı 1 kesici, kemik 1 boncuk, tunç 6 sikke, 1 iğne, 1 çivi ve kurşun 1 sikke (Fig.2 a-b) ele geçti.

2A MİMARİ TABAKASI

476.60 m ile 476.00 m’ler arasında yer alan 2A Mimari Tabakası b.2042, b.3001, b.3008, b.3009, b.3012, b.3014, b.3016, b.3018, b.3020, b.3022, b.3027, b.3029, b.3030 ve b.3033 no’lu buluntu yerlerinden oluşmaktadır.

2A Mimari Tabakası kazı çalışmaları A Açması’nın güneyinde bulunan I 18, J 17 ve J 18 plankarelerinde gerçekleştirildi. Söz konusu plankarelerdeki genişleme ve derinleşme çalışmaları sırasında büyük olasılıkla 1. Mimari Tabaka sakinleri tarafından tahrip edilmiş olduğu anlaşılan yapı temel kalıntıları, taş döşeme kalıntıları ile bothroslar açığa çıkarıldı (Fig.3-8).

I 18 plankaresinin orta bölümünde büyük ve derin bir bothros saptandı. b.3030 olarak kodlanan oval şekilli bothros yaklaşık 0.60 m derinliğinde olup, uzunluğu 1.60 m, genişliği ise 1.10 m’dir. Yangın geçirmiş bir yapıya ait envanterin yerleştirilmiş olduğu bothrosta çok sayıda tahrip olmuş çatı kiremitinin yanısıra (Fig.9) pt 1 çömlek ve 1 kandil (Fig.10 a-b), tunç 1 sikke ve 2 spatula (Fig.11-12) ve demir 1 orak ele geçti.

J 18 plankaresinde hem bir yangın sonucu hem de b.3030 kodlu bothrosun tahribatı sonucu yalnızca temel seviyesinde görülebilen duvarlara sahip bir yapı kalıntısı açığa çıkarıldı. b.3029 olarak kodlanan, kuzey – güney doğrultusunda inşa edilmiş yapının doğu duvarı 3.55 m uzunluğunda ve ortalama 0.60 m kalınlığındadır. Mevcut güney duvarı ise 2.40 m uzunluğunda ve 0.40 m kalınlığındadır. Yapının kuzey bölümünde 1.00 m uzunluğunda ve 0.30 m kalınlığında ince bir bölme duvarı saptandı. b.3029 kodlu yapı kalıntısında pt 19 tezgah ağırlığı ele geçti. J 18 plankaresinin güneydoğu köşesinde ise taş temelli bir yapının kısa bir duvar kalıntısı açığa çıktı. b.3030 olarak kodlanan yapı kalıntısının doğusunda bir grup çanak-çömlek ve küçük buluntu saptandı. b.3027 olarak kodlanan alan büyük olasılıkla söz konusu yapıyla ilişki olan pt 1 çömlek, 1 yonca ağızlı testi ve 2 tezgah ağırlığının yapıdaki tahribat sırasında yüksek bir yerden düşmüş olduğu gözlemlendi. Buluntu grubunun hemen kuzeyinde 0.50 m uzunluğunda zayıf bir kerpiç bölme duvarı kalıntısı saptandı.

2A Mimari Tabakası dolgu toprağı içinde pt 2 tezgah ağırlığı, 1 ağırşak, 2 ağ ağırlığı ve 1 kapak, 2 ezgitaşı ile demir 1 kesici ele geçti.

2B MİMARİ TABAKASI

478.00 m ile 476.20 m’ler arasında yer alan ve I 17, I 18 ve J 18 plankarelerinde çalışılan 2B Mimari Tabakası b.2064, b.2543, b.3007 ve b.3019 no’lu buluntu yerlerinden oluşmaktadır.

Pers Yolu’nun güneyindeki I 17, I 18 ve J 18 plankarelerinde gerçekleştirilen genişleme ve derinleşme çalışmalarının Ateş Kültü ile ilgili olduğunu düşündüğümüz b.2543 kodlu Kutsal Ateş Çukuru (Ateş Yakma Çukuru) merkezli olarak devam etti (Fig.13). Kutsal Ateş Çukuru ve yakın çevresindeki detay çalışmalar sırasında, çukurun kenarındaki taş sırası içinde taş 1 kandil kaidesi saptandı (Res14 a-d). Kutsal Ateş Çukuru’nun 4.00 m doğusunda, J 18 plankaresinde bir bothros saptandı (Fig.15). b.3019 olarak kodlanan bothrosta pt 1 çanak (Fig.16), 1 çömlek (Fig.17) ve 1 yonca ağızlı testi (Fig.18) saptandı.

I 17 plankaresinde gerçekleştirilen kazı çalışmaları sırasında Kutsal Ateş Çukuru'nun hemen kuzeydoğusunda bulunan ve batı kenarı 2014 dönemi çalışmaları sırasında açığa çıkarılan platformun önemli bir bölümü ortaya çıkarıldı. "L" biçiminde bir plana sahip olan taşlardan oluşturulmuş platformun batı kenarının kaba yonu iri taşlarla özenli olarak inşa edilmiş olduğu gözlemlendi. b.3007 olarak kodlanan platformun kuzey – güney uzunluğu 4.00 m, batı – doğu uzunluğu ise 5.35 m'dir. Ortalama genişliği 1.30 m olan platformun Kutsal Ateş Çukuru ile bağlantısını araştırmak amacıyla bu alanda 2016 döneminde kazı çalışmalarına devam edilmesine karar verildi. 2B Mimari Tabakası dolgu toprağı içinde demir 1 nesne ele geçti.

6A MİMARİ TABAKASI

b.3000, b.3005, b.3010, b.3013 ve b.3023 no'lu buluntu yerlerinden oluşan 6A Mimari Tabakası'nda büyük bir bölümü bir atık çukurunun oluşturulması sırasında tahrip edilmiş oldukça nitelikli bir yapı kalıntısı açığa çıkarıldı. Kuzeybatı – güneydoğu yönünde inşa edilmiş olduğu gözlenen ve yalnızca bir duvar hattı ortaya çıkarılabilen yapı kalıntısı b.3005 olarak kodlandı. Kuzeybatı – güneydoğu güzergâhında uzanan yapının kerpiç duvarı 2.25 m uzunluğunda ve 0.50 m kalınlığındadır. Doğu kesit önünde oldukça kaliteli işlenmiş taşlarla oluşturulmuş bir köşe duvarı kalıntısı bulunan yapının kerpiç duvar ile köşe kalıntısı arasındaki bağlantısı büyük bir atık çukurunun oluşturulması sırasında tahrip edilmiş olduğu gözlemlendi. b.3010 olarak kodlanan yuvarlak şekilli atık çukuru 1.10 m çapında ve 0.40 m derinliğindedir. Atık çukurunun güneydoğusunda köşe duvarı kalıntısı ise kuzey – güney yönde 1.30 m, batı – doğu yönde ise 0.90 m'dir (Fig.19). Düzgün işlenmiş blok taşlar ile daha küçük boyutlu taşlarla inşa edilmiş köşe yapısının bir taşı üzerine kazıma tekniği ile işlenmiş "+" motifi oldukça dikkat çekicidir (Fig.20a-b). Kerpiç duvarın kuzey ucunda ise büyük olasılıkla bir taş döşemeye ait olduğu anlaşılan kalıntılar saptandı.

6A Mimari tabakası dolgu toprağı içinden pt 2 ağırşak ve 5 tıkaç, kemik 1 astragalos ile demir 1 kesici ele geçti.

6B MİMARİ TABAKASI

J 6 plankaresindeki b.3026 ve b.3028 no'lu buluntu yerlerinden oluşan 6B Mimari Tabakası'nda yalnızca bir taş döşeme kalıntısı saptandı. b.3026 olarak kodlanan döşeme kalıntısının yontulmamış ya da kaba yonu taşlarla oluşturulmuş olduğu gözlemlendi. Büyük bir bölümü doğu kesit içinde bulunan b.3026 no'lu taş döşeme kalıntısının mevcut uzunluğu 2.75 m, mevcut genişliği ise 1.00 m'dir. Söz konusu döşeme üzerinde pt 1 tezgah ağırlığı ve 1 nesne ile 1 öğütmetaşı ele geçti.

6B Mimari tabakası dolgu toprağı içinden pt 1 ağ ağırlığı, çakmaktaşı 1 kesici ve 1 öğütmetaşı ele geçti.

7A MİMARİ TABAKASI

K 6 ve K 7 plankarelerinde gerçekleştirilen derinleşme çalışmaları sırasında ilk defa 7A Mimari Tabakası'na ait mimari kalıntılar saptandı. b.3021, b.3025, b.3031 ve b.3032 no'lu buluntu yerlerinden oluşan 7A Mimari Tabakası'nda, K 6 plankaresinde b.3031 olarak kodlanan ve plan şeması özelliği bulunmayan tahrip olmuş bir takım kerpiç duvar ve taş temel kalıntıları gözlemlendi. b.3031 no'lu kalıntılar üzerinde pt 1 model araba tekerleği ele geçti. K 7 plankaresinde gerçekleştirilen çalışmalarda ise yamaca inşa edildiği anlaşılan kerpiç bir yapıya ait duvar kalıntısı ile basit bir ocak kalıntısı açığa çıkarıldı (Fig.21-23). Kuzey – güney doğrultusunda inşa edilmiş duvarın yamaç erozyonu nedeniyle günümüze ulaşmayan basit bir yapı kalıntısına ait olduğu gözlemlendi. b.3021 olarak kodlanan duvar 1.65 m uzunluğunda ve 0.60 m genişliğindedir. b.3021 kodlu duvara bitişik olarak güney kenarında kilden inşa edilmiş olan ocak ise oval şekilli olup oldukça basit görünümlüdür. 0.60 m uzunluğunda ve 0.45 m genişliğindeki ocağın tabanındaki kül ve karbon kalıntıları uzun süreli bir kullanıma işaret etmektedir. Kerpiç duvar kalıntısının 2.00 m kuzeybatısında yer alan ve henüz bir plan vermeyen taş kalıntılarının söz konusu duvar ile bağlantısının araştırılması çalışmalarının 2016 döneminde yapılması planlandı.

B AÇMASI

Kazı çalışmalarımızın ikinci bölgesini oluşturan B Açması höyüğün doğu yamacında yer almaktadır. 2007 – 2010 ve 2014 dönemlerinde yoğun olarak çalışılan B Açması'nda toplam 10 mimari tabaka saptanmıştı. 2015 çalışmalarında geniş bir alanda kazılmış olan ancak mimari anlamda kesin planını saptayamadığımız VI. Mithradates dönemi Hellenistik yapı kompleksinde 473.00 m ile 472.20 m arasında genişleme ve derinleşme çalışmaları gerçekleştirildi. Esasen doğu-batı yönünde uzanan bir duvarın kuzey ve güneyine yerleştirilmiş kapalı ve açık mekânlardan oluşan bu kompleksin, gerek MÖ 2. yüzyıl sonu-MÖ 1. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen sikkelerden ve gerekse mimari ve çanak- çömlek özellikleri açısından Orta Anadolu ve Orta Karadeniz Bölgeleri açısından Hellenistik Dönem'le ilgili bilgilerimize önemli katkılar yapacak bir yapı olduğu anlaşıldı. 1. Mimari Tabaka kazı çalışmaları Y 16, Z 15, Z 16 ve Z 17 plankarelerinde b.3002, b.3003, b.3006, b.3011, b.3015 ve b.3017 no'lu buluntu yerlerinde gerçekleştirildi. İlk olarak Z 15 plankaresinde genişleme çalışmaları yapıldı. Buradaki kazılarda yapı kompleksinin kuzeye doğru devam ettiği gözlemlendi. Birtakım küçük mekanlardan oluşan yapının kuzey uzantılarının aynı malzeme ve teknikte inşa edilmiş olduğu gözlemlendi (Fig.24-25) Yapı kompleksinin yeni açığa çıkarılan kuzey mekanlarında pt 1 boğa başı kabartmalı keramik parçası (Fig.26), 1 ağırşak, 2 kapak ve 1 nesne, kemik 1 astragalos ile demir 1 kesici ele geçti.

Daha sonra yapı kompleksine batıdan ulaştığını düşündüğümüz bir taş döşeme yol kalıntısı üzerinde çalışmalar gerçekleştirildi. Y 16 plankaresindeki kazılarda yol kalıntısının batıya doğru yalnızca 0.50 m devam ettiği anlaşıldı (Fig.27). Bu bağlamda söz konusu

yolun devamının büyük olasılıkla tahrip edilmiş olduğu düşünüldü. Yol kalıntısı ile ilgili kazı çalışmaları sırasında pt 1 ağ ağırlığı ile tunç 1 sikke (Fig.28 a-b) ele geçti.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

2015 dönemi çalışmaları iki önemli alanda gerçekleştirilmiştir. A Açması'nın güneyindeki I 18 ve J 18 plankarelerinde geliştirilen kazılar sırasında, 2013 döneminde açığa çıkmaya başlayan Kutsal Ateş Çukuru'nun doğuya doğru uzanan bir yapı kompleksinin parçası olduğu algılanmaya başlandı. 1. Mimari Tabaka sakinleri tarafından çok büyük olasılıkla cellasının duvarları yıkılarak üstü kapatılan ve faaliyetleri iptal edildiği anlaşılan Kutsal Ateş Çukuru'nun Pers Yolu'nun güneyindeki konumu ile kentin giriş bölümünde yer aldığı saptandı. Kutsal Ateş Çukuru'nun bu konumu, hiç kuşku yokki, ateş alevinin açık havada meydana getirilmesi zorunluluğu ile ilgili olmalıdır. Hemen doğusundaki alanda açığa çıkarılan bir bothros da (b.3019) kutsal kül kaplarının saptanmış olması, alanın kutsal bir anlam taşıdığına işaret eden diğer bir arkeolojik gerçekliktir. Bunlar hem Kutsal Ateş Çukuru'nun yakın çevresinde hem de de bothrosların yoğun olduğu daha kuzeydeki alanlarda keşfedilmiştir¹. Kutsal emanetlerin gömüldüğü bothroslarda saptanan kül kaplarının Oluz Höyük'teki varlıkları, Anadolu ve Önasya din tarihindeki çok önemli bir ritüelin ilk kez farkına varılmasını sağlamıştır. Bunun yanı sıra b.3030 no'lu bothrosun Kutsal Ateş Çukuru'na ait olduğu tapınağın yıkılması ile birlikte kutsal nitelikli yapı elemanları ile buluntuların yeryüzünde kalmaması için açılmış olduğu düşünülebilir. Söz konusu bothrosta ele geçen kiremitler, demir kapı aksanları, tunç spatulalar, demir orak, pişmiş toprak kandilin, ateş tapınağının MÖ 5.yüzyılda inşa edildiğini ve kesintisiz olarak MÖ 2. yüzyıl ortalarına değin kullanılmış olduğunu göstermektedir. Bothrosun buluntuları içinde en büyük grubu oluşturan kiremitlerin MÖ 5 ve 4 yüzyılların özelliklerini göstermesi bu fikre ulaşmamızdaki en önemli bulgu durumundadır. Kapı aksamı olduğu anlaşılan halka biçimli demir nesnelere ile tunç spatulaların yine MÖ 5 yada 4 yüzyıla ait oldukları düşünülebilir. İki adet olan tunç spatulanın Kutsal Ateş Çukuru'nda yanan ebedi ateşi yönetmek için kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Botrosun üst seviyelerinde ele geçen pt kandil ise MÖ 3. yüzyıl ortalarına aittir². Söz konusu kandilin bothrostaki varlığı, bunun tapınağın son zamanlarında kullanıldığı ve yıkımla birlikte kutsal özelliğinden dolayı bothrosa bırakılmış olduğuna işaret etmektedir.

Taş kandiller, Oluz Höyük'te Ateş Kültü ile ilgili önemli bir buluntu grubudur. 2B, 2A ve 1. mimari tabakalarda ele geçmiş olan taş kandiller, yuvarlak bir taban, silindirik bir kaide ve hafif çukurlaştırılmış yağ haznesinden oluşmaktadır. Geçmiş dönemlerde bulunmuş

bir kandilde belirgin olarak gözlenen yanmış fitil yuvası³, söz konusu kandillerin ne şekilde kullanıldığı hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Üst kısımdaki yağ haznesine konulan bitkisel yağ (zeytinyağı, susamyağı vb) içine bitkisel liflerden (keten, kenevir vb) oluşturulmuş bir fitil yerleştiriliyor ve yanma olayı tümüyle açıkta gerçekleşiyor olmalıydı. Ateşperest bir kimliğe sahip Oluz Höyük Akhaimenid dönemi insanların açıkta yanan ateşe olan saygı hissini taş kandillerin yoğun kullanımı ile ilgisi olduğu anlaşılmaktadır. Kutsal Ateş Çukuru'nda gerçekleştirilen 2015 dönemi çalışmaları sırasında, çukurun ağızını çevreleyen basit taş dizisi içinde bir kandil kaidesi saptanmıştır (Fig.14 a-d). Bu durum bize söz konusu kandillerin kutsal özelliklerinden dolayı, parçalanıp kullanılmaz duruma geldikten sonra bile, ikincil kullanımlarla Ateş Kültü'nün ayrılmaz bir parçası olarak değerlendirilmiş olduklarını göstermektedir.

Kazı çalışmalarında önemli bulgulara ulaşılan ikinci alan A Açması'nın kuzey ucunda yer alan K 6 ve K 7 plankareleridir. Oluz Höyük 7B Mimari Tabakası üzerinde yer alan 7A Mimari Tabakası'nda (MÖ 11-10. yüzyıllar) gerçekleştirilen 2015 dönemi çalışmaları sırasında açığa çıkarılan mimari kalıntılar, Oluz Höyük ve Amasya Bölgesi için bir ilk olma özelliğindedir. K 7 plankaresindeki söz konusu kalıntılar yamaca inşa edildiği gözlenen kerpiç bir yapıya ait duvar ile basit bir ocaktan oluşmaktadır. Kuzey tarafında dik bir yamaç bulunan duvarın, hemen güney dibindeki kil ocak kalıntısı nedeniyle güneye doğru inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Büyük olasılıkla yapının kapalı mekanında yer alan ocak oldukça basit görünümündedir. Höyüğün kuzey yamacında yer alan söz konusu duvar ve ocak ile ilgili diğer kalıntıların yamaç erozyonu sonucu yok olduğu gözlenmektedir. Karanlık Çağ'a tarihlenen Gordion 7B ve 7A (MÖ 1100-950) tabakalarındaki pise ve dalçamura tekniğinde inşa edilmiş tek odalı basit ve kaba konutların oda içlerinde ocaklar açığa çıkarılmıştır⁴. Mekan içi ocak kullanımı temelinde Kızılırmak Havzası ile Kızılırmak'ın batısı arasında Karanlık Çağ'da yapı tasarımı açısından benzerlikler olduğu Oluz Höyük bulguları ışığında farkedilmeye başlanmıştır.

Sonuç olarak toplam 51 gün süren ve A ile B açmalarında 800 m²'lik bir alanda gerçekleştirilen Oluz Höyük 2015 dönemi kazı çalışmalarında A Açması'nda 10 mimari tabakanın dördünde (1, 2, 6 ve 7. mimari tabakalar), B Açması'nda ise yalnızca 1. Mimari Tabaka'da çalışılmıştır. 9 yıllık kazı çalışmaları sonucunda A, B, E ve F açmalarının ilk tabakalarının, A ve B açmalarının ilk yedi tabakasının birbirleri ile çağdaş oldukları özellikle ele geçen sikke ve çanak-çömlek parçalarının değerlendirilmesinden anlaşıldı. Bu bağlamda, Oluz Höyük'ün 0 Tabakası Ortaçağ ve Yeniçağ'a (MS 13 - 16. yüzyıllar), 1. Mimari Tabaka'sı Helenistik Çağ'a (MÖ 200 - MÖ 47), 2A Mimari Tabaka'sı Geç Demir Çağı'nın Geç Evresi'ne (MÖ 300 - 200), 2B Mimari Tabaka'sı Geç Demir Çağı'nın Geç Evresi'ne (MÖ 425 - 300), 3. Mimari Tabakası Geç Demir Çağı'nın Geç Evresi'ne (MÖ 500 - 425), 4A

¹ Dönmez (baskıda): Fig.8; Dönmez – Yurtsever-Beyazıt 2015: Plan 6, Fig.32.

² Howland 1959: Pl.47/581. Tip 45 A.

³ Dönmez (baskıda): Fig.11 a-b.

⁴ Sevin 2003: 239.

Mimari Tabakası Geç Demir Çağı'nın Erken Evresi'ne (MÖ 550 - 500), 4B Mimari Tabakası yine Geç Demir Çağı'nın Erken Evresi'ne (MÖ 600 - 550) tarihlenebilir. 5A Mimari Tabakası'nın MÖ 7. yüzyılın ikinci yarısına (Orta Demir Çağı), 5B Mimari Tabakası'nın MÖ 7. yüzyılın ilk yarısına (Orta Demir Çağı), 6A Mimari Tabakası'nın MÖ 8 yüzyıla (Orta Demir Çağı), 6B Mimari Tabakası'nın MÖ 9. yüzyıla (Orta Demir Çağı), ilk olarak 2014 çalışmalarında saptanan 7A Mimari Tabakası'nın MÖ 10-11. yüzyıllara (Erken Demir Çağı/Karanlık Çağ) ve 7B Mimari Tabakası'nın ise MÖ 12. yüzyıla (Karanlık Çağ) tarihlenebileceği düşünüldü. 8. Mimari Tabaka (MÖ 13. yüzyıl) ile 9. Mimari Tabaka (MÖ 15 - 14. yüzyıllar) Geç Tunç Çağı'na yani Hitit Büyük Krallık Dönemi'ne aittir. 10. Mimari Tabaka'nın ise özellikle taş kalıp, çakmaktaşı aletler ve çanak-çömlek parçalarının değerlendirilmesi sonucunda kabaca Erken Tunç Çağı II-III'e (MÖ 3. Binyılın ortaları) tarihlenebileceği söylenebilir.

Kazı sırasında ele geçirilen ve rapor içinde mimari tabakalara göre dökümleri verilen 81 adet eser kazı çalışmaları sonunda Amasya Müzesi'ne teslim edilmiştir.

Başlangıcından itibaren Oluz Höyük'te kazılmış alanlar, çalışmalar sona erdiğinde titiz bir şekilde jeotekstil örtü ile kapatılarak koruma altına alınmaktadır. Titizlikle kullanılan jeotekstil örtüler sayesinde Oluz Höyük mimari kalıntıları kış aylarının zorlu iklim şartlarından, kar ve yağmurun aşındırıcı etkilerinden, bahar aylarının yoğun bitkilenme olumsuzluklarından bugüne değin başarılı bir şekilde korunmuşlardır. Kazı çalışmaları sonunda açmaların hepsi ve tüm mimari kalıntılar her yıl jeotekstil örtüler ile kapatılarak koruma altına alınmıştır. İkinci aşama olarak yüzeylerine ince kum tabakası serilmiştir. Böylece kapatılan mimari kalıntıların oksijen almaları sağlanmaktadır.

DÖNEM	MİMARİ TABAKA	TARİHLER	AÇMA	BULGULAR
Ortaçağ	0	10-14 yy	A	Sırlı ç-ç parçaları
Helenistik Çağ	1	MÖ 200 – MÖ 47	A, B ve C	VI. Mithradates dönemi sikkeleri, Roma Cumhuriyet Dönemi gümüş sikkeleri, demir miğfer
Geç Demir Çağı Geç Evre (Akhaimenid)	2A	MÖ 300 – 200	A, B ve C	Amforalar, Akhaimenid kaseler, tunç kutu kapağı, kemik saç aksesuarı
Geç Demir Çağı Geç Evre (Akhaimenid)	2B	MÖ 425 – 300	A, B ve C	Akhaimenid kaseler, Fenike tipi cam boncuk, devebaşı betimli kült kabı, Büyük İskender Dönemi altın stater, III. Philip Dönemi gümüş sikke, istirdiye kabuğu şeklinde tunç kozmetik kutusu kapağı, rozet ve güneş motifli kemik bir disk
Geç Demir Çağı Geç Evre (Phryg ve Akhaimenid)	3	MÖ 500 – 425	A, B, C ve D	Keklik figürlü krater parçası, boya bezekli ç-ç
Geç Demir Çağı Erken Evre (Geç Phryg Dönemi)	4A	MÖ 550 – 500	A ve B	Boya bezekli ç-ç
Geç Demir Çağı Erken Evre (Geç Phryg Dönemi)	4B	MÖ 600 – 550	A	Phryg mührü, Kubaba heykelciği, boya bezekli ç-ç
Orta Demir Çağı (Klasik Phryg Dönemi)	5A	MÖ 7. yüzyılın ilk yarısı	A ve B	Boya bezekli ç-ç
Orta Demir Çağı (Klasik Phryg Dönemi)	5B	MÖ 7. yüzyılın ikinci yarısı	A ve B	Boya bezekli ç-ç
Orta Demir Çağı (Erken ve Klasik Phryg Dönemi)	6A	MÖ 8. Yüzyıl	A ve B	Boya bezekli ç-ç
Orta Demir Çağı (Erken ve Klasik Phryg Dönemi)	6B	MÖ 9. Yüzyıl	A ve B	Boya bezekli ç-ç
Erken Demir Çağı (Karanlık Çağ)	7A	MÖ 11 – 10. yüzyıllar	A ve B	Boya bezekli ç-ç
Karanlık Çağ	7B	MÖ 12. Yüzyıl	A ve B	Hitit ç-ç ve boya bezekli ç-ç
Geç Tunç Çağı (Büyük Krallık Dönemi)	8	MÖ 13. Yüzyıl	B	ç-ç parçaları
Geç Tunç Çağı (Büyük Krallık Dönemi)	9	MÖ 15 – 14. yüzyıllar	B	Hitit mührü, orak, okucu
Erken Tunç Çağı	10	MÖ 3. Binyılın ortaları	B	Taş maden döküm kalıbı, ç-ç parçaları

Fig. 1: *Oluz Höyük Arkeojeofizik Çalışmalar*

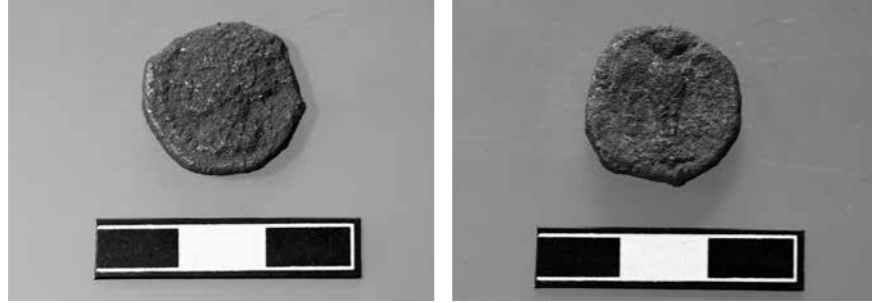

Fig. 2 a-b: *Sikke (OLZ 15 016), Kurşun, 1. Mimari Tabaka*

Fig. 3: *A Açması, 2A Mimari Tabakası, Taş Döşeme ve Yapı Kalıntıları*

Fig. 4: *A Açması, 2A Mimari Tabakası, Taş Döşeme ve Yapı Kalıntıları*

Fig. 5: *A Açması, 2A Mimari Tabakası, Taş Döşeme ve Yapı Kalıntıları*

Fig. 6: *A Açması, 2A Mimari Tabakası, Taş Döşeme ve Yapı Kalıntıları*

[284]

Fig. 8: *A Açması, 2A Mimari Tabakası, Bothros*

[285]

Fig. 7: *A Açması, 2A Mimari Tabakası, Bothros*

Fig. 9: *A Açması, 2A Mimari Tabakası, Bothros, Çatı Kiremitleri*

Fig. 10a-b: *Kandil* (OLZ 15 014), Pt,
A Açması, 2A Mimari Tabakası

Fig. 13: *Kutsal Ateş Çukuru*, *A Açması*, 2B Mimari Tabakası

[286]

Fig.11: *Spatula* (OLZ 15 013), *Tunç*, *A Açması*, 2A Mimari Tabakası

Fig.12: *Spatula* (OLZ 15 ETD 033), *Tunç*, 2A Mimari Tabakası

[287]

Fig. 14a

Fig. 14b

Fig. 14c

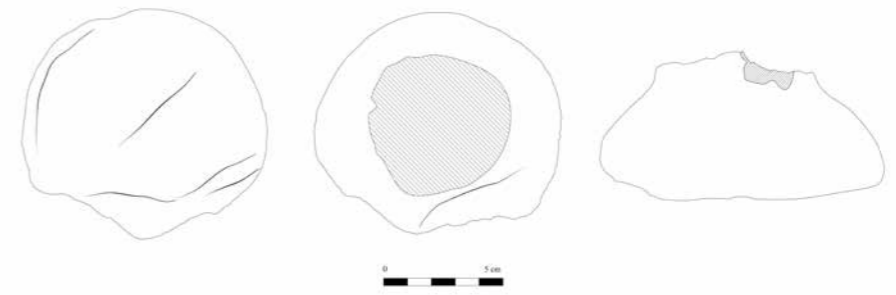

Fig. 14d

Fig. 14a-d.: *Kandil Kaidesi* (OLZ 15 ETD 003), *Taş*, *A Açması*, 2B Mimari Tabakası

Fig.15: *A Açması, 2B Mimari Tabakası, Bothros*

Fig.16: *Çanak (OLZ 15 035), Pt, 2B Mimari Tabakası*

Fig.17: *Çömlek (OLZ 15 015), Pt, 2B Mimari Tabakası*

Fig.18: *Testi (OLZ 15 003), Pt, 2B Mimari Tabakası*

Fig. 20a

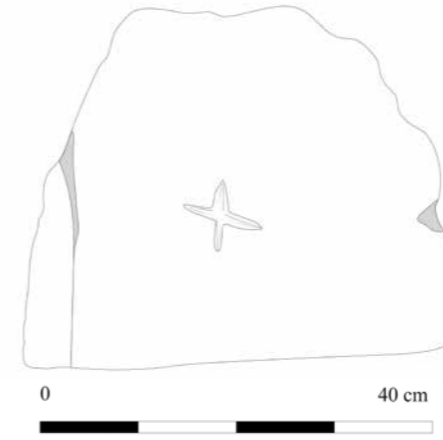

Fig. 20a-b: *A Açması, 6A Mimari Tabakası, Kazıma Tekniği ile + motifi İşlenmiş Blok Taş*

Fig. 20b

[288]

[289]

Fig.19: *A Açması, 6A Mimari Tabakası, Blok Taşlardan Oluşan Yapı Kalıntısı*

Fig. 21: *A Açması, 7A Mimari Tabakası, Kerpiç Duvar ve Ocak Kalıntısı*

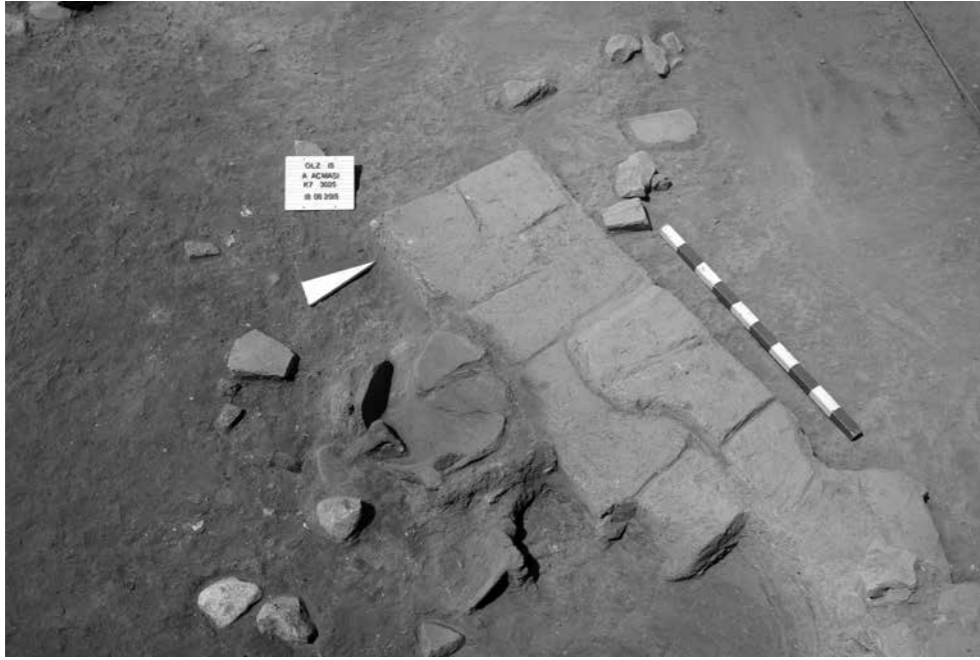

Fig.22: A Açması, 7A Mimari Tabakası, Kerpiç Duvar ve Ocak Kalıntısı

Fig.24: B Açması, 1. Mimari Tabaka, Yapı Kalıntısı

[290]

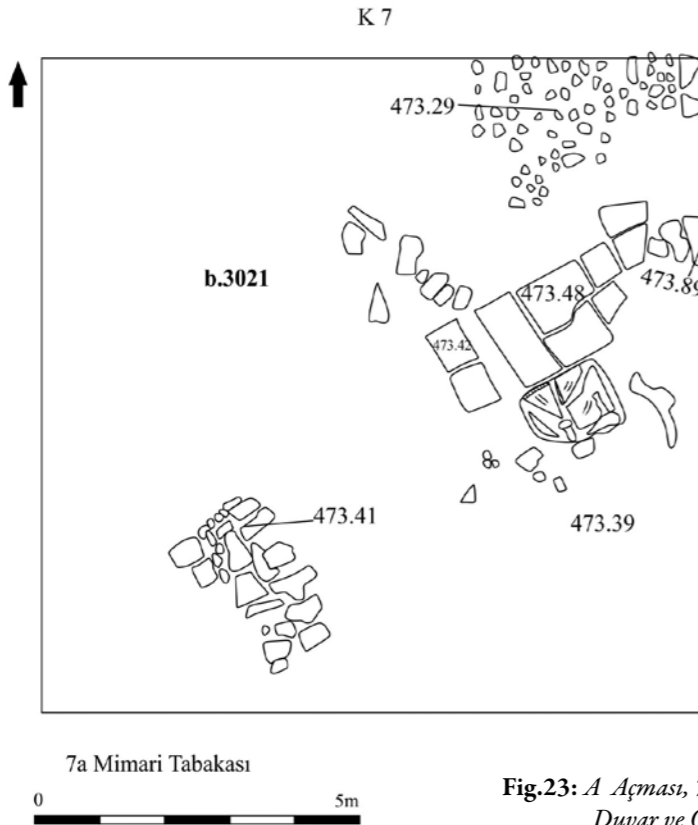

Fig.23: A Açması, 7A Mimari Tabakası, Kerpiç Duvar ve Ocak Kalıntısı Planı

[291]

Fig.25: B Açması, 1. Mimari Tabaka, Yapı Kalıntısı

Fig.26: *B Açması, 1. Mimari Tabaka, Boğa Başı Kabartmalı Keramik Parçası*

Fig.27: *B Açması, 1. Mimari Tabaka, Yol Kalıntısı*

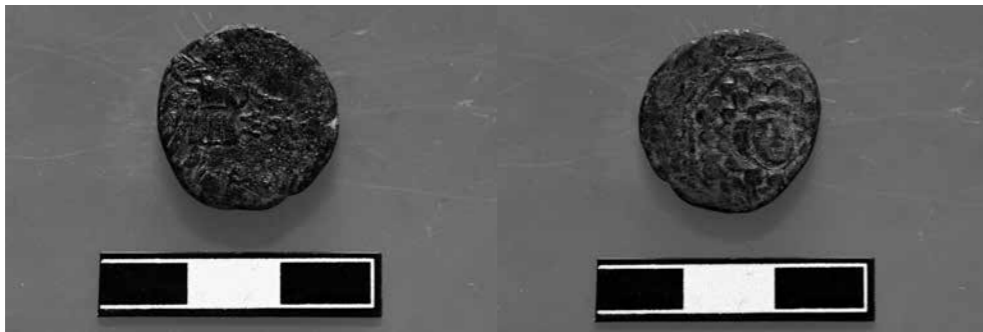

Fig.28a-b: *Sikke (OLZ 15 002), B Açması, Tunç, 1. Mimari Tabaka*

Kaynakça

Dönmez, Ş.

“Early Zoroastrianism at Oluz Höyük, North-Central Anatolia”, A. Batmaz, G. Bedianashvili, A. Michalewicz, A. Robinson (eds.). *Context and Connection: Essays on the Archaeology of the Ancient Near East in Honour of Antonio Sagona*. Leuven. (baskıda)

Dönmez, Ş – A. Yurtsever-Beyazıt.

2015 Oluz Höyük Kazısı Sekizinci Dönem (2014) Çalışmaları: Sonuçlar ve Değerlendirmeler”, *Colloquium Anatolicum* 14: 29-59.

Howland, R.H.

1959 *The Athenian Agora, Vol. IV: Greek Lamps and Their Survivals*. Princeton.

Sevin, V.

2003 *Eski Anadolu ve Trakya. Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*. İstanbul.

Oinoanda: Diogenes'in Şehrindeki Araştırmalar¹

Martin BACHMANN²

[294]

¹ Hakeme Gönderilme Tarihi: 01.03.2016; Kabul Tarihi: 21.03.2016

² Martin BACHMANN. DAI İstanbul, Gümüşsuyu.

Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü M. Bachmann'ın aziz hatırasına saygı ile sunar.

Anahtar Kelimeler: Lykia'da Oinoanda, Yüzey araştırma projesi, Diogenes yazıtı, Epigrafi, Yapı incelemesi.

Bu makalede, Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün 2007-2013 yılları arasında Oinoanda'da yürüttüğü yüzey araştırma projesi hakkında bir özet verilmektedir. Araştırmaların merkezinde, henüz 19. yüzyılda keşfedilmiş olan, Oinoanda'lı Diogenes'in tanınmış, anıtsal felsefi yazıtı bulunmaktadır. Kapsamlı bir yaklaşım tarzıyla, Diogenes'e ait ünlü yazıtın formuna ve içeriğine yeni bir ışık tutulmuştur. Bilinen 200 yazıt parçasına ek olarak yeni metin içerikli 100 adet yeni buluntu ele alınmıştır. Oinoanda'nın ve kent topografyasının en önemli yapılarının güncel dokümantasyonu, Diogenes Stoası'nın ve kentsel çevresinin varsayımsal rekonstrüksiyonuna ilk kez izin vermiştir. Bu şekilde, yazıt ile kamusal alanın bağlamsal ilişkisi örnek teşkil edecek şekilde incelenmiştir. Oinoanda etrafındaki bölgeler ve bu bölgelerdeki su temini de yüzey araştırma projesine dahil edilmiştir. Böylece en önemli kentsel gelişim evreleri, kentsel çevre bağlamında aydınlatılabilecektir. Temessos Minor olarak da adlandırılan küçük yerleşim yeri Kemerarası da önemli bir rol oynamıştır. Sonuçta, Diogenes Yazıtı'nın korunmasında ciddi gayretlere girilmiştir. Proje çerçevesinde önemli bir aşama, içinde hırsızlık ve hava koşullarından korunan parçaların bulunduğu bir depo yapısının ayağa kaldırılması olmuştur.

[295]

Keywords: Oinoanda in Lycia, Archaeological survey project, Diogenes inscription, Epigraphy, Building research.

This paper presents a summary of the Oinoanda Survey Project, conducted by the German Archaeological Institute between 2007 and 2013. The well-known monumental and philosophical inscription of Diogenes of Oinoanda, discovered back in 19th century, is in the centre of the research. With the help of a comprehensive research, a hundred of new textual findings were added to the known two hundred pieces. The permissions for the up-to-date documentation of the important structures of the city topography and the hypothetical reconstruction of the Stoa of Diogenes and its surroundings could have been taken for the first time. With the help of this, the contextual relation between the inscription and the public space was studied. The areas around Oinoanda and the water supply in this neighbouring areas was also added to the survey project. Thus, the important stages of the urban development will be able to be understood within the urban environment. Kemerarası, the small settlement called as Temennos Minor, has also played an important role in this development. Another important stage of the project was the reconstruction of a storage building, where pieces were protected against theft and weather conditions.

Giriş

Son yıllarda gerçekleştirilen yoğun araştırmalar sayesinde, Anadolu'nun arkeoloji haritası, büyük ölçüde değişmiştir. Büyük, antik merkezlerin yanı sıra çok sayıda küçük yerlerin varlığı, artık daha da belirginleşmektedir. Bu yerler, antik coğrafya tablosunu, daha da doldurmakta ve aynı zamanda tarihsel gelişim modeli ile ilgili önceki fikirlerin değişmesini zorunlu kılmaktadır; çünkü kültürel gelişim dinamiğinin, daima büyük kentler olmadığı görünmektedir. Bilakis, gelişimin, daha çok merkez dışında sürdüğü dönemler de vardır. Dağlık Lykia'nın küçük kenti Oinoanda, bu yerlerden biri gibi görünmektedir (Fig. 1).

Napoli Körfezi'ndeki antik kent Herculaneum'dan bildiğiniz felsefi metin, Oinoanda'da da bulunmuştur. Herculaneum'daki felsefi metin papirüs üzerindedir; fakat Oinoanda'daki ise taş üzerine işlenmiştir. Yazıt, MS 2. yüzyıl'da yaşamış Diogenes adlı, epikürist bir filozof tarafından, stoanın arka duvarına yazdırılmıştır. Stoadaki bu yazıt, adeta bir taş yayın idi. Oinoandalı Diogenes, Sinoplu adaşı ile karıştırılmamalıdır. Sinoplu Diogenes'in hem yaşadığı dönem, hem de ait olduğu felsefe okulu farklıdır.

Diogenes yazıtta, kendi düşüncelerinin nedenini şöyle açıklamaktadır: "Çağdaşlarımın halini gördüğümde, yaşam tarzlarından yakınlıkla, ömürlerini boşa harcadıkları için göz-yaşı dökmüş ve aralarında ehlî olanların onlara yardım etmesini, akıllı birinin görevi olarak kabul etmişim" (Smith 1993: 367). Yazıtın girişi olan bu bölüm, geç 19. yy'dan bu yana disiplinin uğraştığı bir bilimcedir. Söz konusu yazıt, Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün 2007 ile 2013 yılları arasında Oinoanda'da gerçekleştirdiği yüzey araştırmasına neden teşkil etmektedir. Bu projede mimarlık tarihi, epigrafi, arkeoloji ve jeodezi gibi disiplinler özel bir şekilde bir araya getirilmiştir.

Topografya ve Araştırma Tarihi

Oinoanda, Fethiye'nin 90 km kadar kuzeydoğusunda, Kabalitis'te yer alır (Fig. 2).

Kabalitis, Lykia ile Kibyris arasındaki antik bölgede bulunmaktadır. Hellenistik Dönem'de Kibyris, Bouboun ve Balbouna (Coulton 2012: 63) ile kent birliği oluşturan Oinoanda, ilk olarak MÖ 1. yy'da Roma eyaleti olan Lykia'ya bağlanır (Coulton 1982: 117-118).

Oinoanda'ya, yeni kent planı yardımıyla kısaca bakalım (Fig. 3): Yerleşim, kent alanının dışında kalan akropolisin güneyindeki bir dar boğaz üzerinde yer alır. Akropolis, güneyden Seki Ovası'na doğru uzanmaktadır. Güneyde, iyi durumda korunagelmüş olan Hellenistik Dönem surları bulunur. Fakat Oinoanda'daki yapıların büyük bölümü Roma Dönemi'ne aittir. Bunlardan biri batıdaki agoradır ve doğudaki, Esplanade adlı Hellenistik agoranın yerini almıştır. Stoalar, hamamlar, tiyatro ve diğer birçok yapı Roma Dönemi'nde inşa edilir. Geç Antik Dönem'de ise kent, yeni bir savunma duvarı ile küçültülür. Orta Bizans Evresi'nde terk edilen Oinoanda'da, Bizans Dönemi'ne ait toplam dört kilise kalıntısı saptanmıştır.

Oinoanda 1841 yılında, Richard Hoskyn öncülüğünde bir İngiliz araştırma grubu tarafından keşfedilmiş ve tanımlanmıştır. Bir yıl sonra Thomas Spratt tarafından hazırlanan plan, 1847'de yayımlanmıştır. Planda dikkati çeken, Türkçe yer adı Uluca'nın fonetik değişimidir. Kent yapısı ve topografya ise şaşılacak derecede kesinlik içermektedir. Söz konusu plana, Oinoanda'nın en önemli yapıları da aktarılmış ve sınıflandırılmıştır (Smith 1993: 63).

Uzunca bir süre sonra, Oinoanda'da epigrafik araştırmalar başlamıştır. İlk incelemeler, Fransız Maurice Holleaux ve Pierre Paris tarafından yapılmıştır ve 1884 kışında, Diogenes yazıtının ilk beş fragmanını keşfetmişlerdir. Kentin merkezî alanına "Esplanade" ismi de onlar tarafından verilmiştir. Daha sonra Georges Cousin, buraya yaptığı sayısız ziyaretlerinin ardından, 1892'de 64 yazıt fragmanını *editio princeps* [orijinal yayım] yayımlamıştır.

1895 yılında, Avusturyalı bir araştırma grubu Rudolf Heberdey ve Ernst Kalinka ile birlikte Oinoanda'yı ziyaret eder. 1897 yılında yayımladıkları ve 24 yeni fragman içeren Diogenes yazıtının yeni baskısı, yöntem ve yorum bakımından temel eser niteliği kazanmış ve sonraki araştırmacılar için ana başvuru kaynağı olmuştur.

Daha sonraki yıllarda, Diogenes yazıtı ile ilgili araştırmaların büyük bölümü masa üzerinde gerçekleştirilmiştir. Mevcut 88 adet yazıt fragmanı sayısı sabit kalmıştır. Diogenes yazıtı, genç bir İngiliz epigraf olan Martin Ferguson Smith'in 1968 yılında ilgisini çekmiş ve araştırmacı, Oinoanda ziyareti sırasında 38 yeni yazıt fragmanı keşfetmiştir. Bu vesileyle Ankara'daki İngiliz Arkeoloji Enstitüsü, 1974'ten itibaren Oinoanda'da yüzey araştırmalarına başlamıştır (Hall 1976: 195-197). Yeni bir vaziyet planı oluşturulmuş ve kentteki birçok yapıda ayrı ayrı incelemeler sürdürülmüştür. 1983 yılına dek, aralarında birçok küçük parçanın da bulunduğu 86 adet yeni yazıt fragmanı bulunmuştur (Smith 1993: 72).

Yeni fragmanların sayıca çokluğu nedeniyle Martin Ferguson Smith, yazıtı yeniden yayımlar. Bu arada, felsefi metnin yeniden bir araya getirilmesi üzerinde çalışır. Bunun için Herculaneum'da bulunmuş olan epikürist felsefe metni ile karşılaştırır. Buna göre yazıtın en alt bölümü, ahlak felsefesini içermektedir. Bunun üzerinde fizik ve doğa öğretileri yer alır. Bunların üzerinde çeşitli metinler ve Diogenes'in mektupları bulunmaktadır. En üst bölümünde ise yaşlılık üzerine görüşler yer alır. Bu bölüm, metnin geri kalanından bir aralık ile ayrılmıştır. Smith, yazıt bloğunun 60 m uzunluğunda ve 3.65 m yüksekliğinde olduğunu tahmin eder (Smith 1993: 76-83).

1983 yılında, İngiliz araştırmacı grubu, Oinoanda'ya birkaç kilometre uzaklıktaki Kınık Köyü'nde beklenmedik bir biçimde, Diogenes yazıtına ait diğer fragmanlara rastlamıştır. Söz konusu fragmanlar, bir çeşme ile kapı eşiğinde devşirme olarak kullanılmıştır. Bu bulgu ile, Diogenes yazıtının tüm parçalarının maalesef dağın üzerinde kalmadığı kesinleşmiştir (Smith 1993: 73-74). Diogenes yazıtının yanı sıra, Oinoanda'da felsefi olmayan önemli yazıtlar da bulunmuştur. Bu yazıtlar, epigrafi cenneti olarak antik kentin ününü arttırmıştır. Bunlar içerisinde özellikle Lycinnia Flavilla'nın genealojisi (Hall – Coulton – Milner 1996, 111-114) ve Demostheneia adlı yazıt öne çıkmaktadır. Bu önemli şenlik yazıtı Michael Wörrle tarafından yayımlanmıştır (Wörrle 1988: 1-3).

1997 yılı, Diogenes araştırmaları için belirleyici bir dönüm noktasıdır. İlk olarak, Martin Ferguson Smith ve Fethiye Müzesi idaresinde Oinoanda'da küçük bir kazı yürütülmüştür. Oldukça başarılı geçen bu kazı ile, Esplanade'daki, Geç Antik Dönem'e ait bir sütunlu galerinin kaidesinin büyük bir bölümünün, Diogenes yazıtının fragmanlarından oluştuğu ortaya çıkmıştır (Hammerstaedt – Smith 2014: 21-22).

Amaçlar ve Yöntemler

2007 yılında başlayan araştırma projesinin koşullarında Diogenes'in kenti ve yazıtı ile ilgili araştırmaları biraraya getirmek, önem taşımaktaydı. İngilizler'in yüzey araştırması sırasında, kente ve yapılarına dair önemli sonuçlar elde edilmişti; fakat söz konusu çalışmalar, epigrafik incelemelerle aynı konseptte oturtulmamıştı. Yeni projenin hedefi, Oinoanda'nın zengin epigrafik ve kültür malzemesini biraraya getirmektir (Bachmann 2009: 151-152). Bu çalışmalara kent çevresi de dahil edilecekti. Bu nedenle arkeoloji, jeomatik, mimarlık tarihi araştırmaları, filoloji ve epigrafi gibi disiplinler bu projede biraraya gelmiştir (Bachmann 2012: 12).

Söz konusu disiplinlerin kesişme noktasında, yöntembilim özel bir önem kazanmaktadır. Epigrafinin geleneksel belgeleme yöntemi yazıt mulajıdır. Bu yöntemde, namlendirilmiş özel bir kağıt, sağlam bir fırça yardımıyla yazıt yüzeyine oturtulur. Kuruduktan sonra, kağıdın alınmasıyla mükemmel bir kopyası çıkarılmış olur. Yazıt kopyası, orijinaline göre genellikle daha okunabilir, zira farklı ışık ortamında incelenmesi mümkündür.

Bu tür belgeleme yönteminin dezavantajları da vardır. Her bir mulaj sadece tek seferliktir. Diogenes yazıtının durumunda ise problem oldukça belirgindir. Yazıtın en büyük koleksiyonu Martin Ferguson Smith arşivinde, Foula'da yer almaktadır. Foula, Shetland Adaları'nın en küçüğüdür ve Oinoanda'dan oldukça uzakta, araştırma için neredeyse ulaşılmazdır. Yazıt mulajının diğer bir dezavantajı ise, yazıt yüzeyi ile sınırlı olmasıdır. Yazıt bloğunun diğer yüzeyleri belgelenmemektedir. Bu dezavantajlar, 3 boyutlu bir tarama yöntemini denemeye vesile olmuştur (Bachmann 2009: 154-155).

Diogenes araştırmasının diğer bir sorunu, buluntuların alanda dağılmış olmasıydı. Her araştırmacı, geçen 130 yıl içinde kendi tanım, sistem ve haritasını kullanmıştı. 19. yy'da keşfedilen 88 yazıt fragmanının hemen hemen dörtte biri, günümüzde artık bulunamaz durumdadır. Jeolojik düzenleme sistemi sayesinde, fragmanların bulunması ve envanterlenmesi sistemli hale getirilmiştir. Ayrıca proje, koruma durumunun iyileştirilmesini de amaçlamıştır. Mevcut tehlikeler, eski eser kaçakçılığı, yoğun bitki örtüsü, olumsuz iklim koşulları ve yazıt fragmanlarının parçalanmasıdır (Fig. 4).

Söz konusu etkenler, projenin yönünü belirlemiştir. Araştırmanın odak noktası olan Diogenes yazıtına, gerek fragmanların belgelenme, değerlendirme ve konservasyonu, gerekse yazıtı barındıran arazi ve kent çevresi üzerinden ulaşılmış bulunuyoruz. Bu konuda, Oinoanda'nın sosyo-ekonomik durumu da rol oynamaktadır. Fakat sadece yapılar ve kent dokusu değil, antik topografya da eksiksiz bir şekilde belgelenmiştir. Proje boyunca

çalışmada izlenen tüm adımlarda, yeni teknik yöntemler önemliydi. Bu projeye, Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün idaresinde, Hacettepe Üniversitesi, Köln Üniversitesi, Karlsruhe Teknik ve Ekonomi Yüksekokulu (University of Applied Sciences) ile Kiel Üniversitesi katılmıştır (Bachmann 2012: 12).

Martin Ferguson Smith, Diogenes araştırmasının epigrafi alanında, en deneyimli temsilcisidir ve Köln Üniversitesi'nden Jürgen Hammerstaedt, bu konudaki en önemli baş aktördür. Smith'in yazıt, metin içeriği ve Oinoanda ile ilgili zengin bilgisi büyük bir şanstır. Jürgen Hammerstaedt de epikürist metin alanında önemli bir uzmandır.

Diogenes Yazıtı

Çalışmanın ilk adımı, tüm buluntu yerlerinin GPS ile belirlenmesi ve alansal haritalanmasından oluşmuştur. GPS, noktaların arazide kesin olarak tanınmasına yardım etmektedir. Aynı zamanda, aşağıya doğru önemi artan yazıt fragmanlarının arazide dağılımını gösteren modeline bir zemin teşkil eder.

Bir sonraki belgeleme aşaması, fragmanların buluntu yerinde lazer taramasıdır. Işık geçirmez bir çadırda, fragmanların her bir tarafı özenli bir biçimde taranmıştır. Yazıt olan yüzeyler için yüksek çözünürlüklü bir lazer, diğer yüzeyler için ise el tarayıcısı kullanılmıştır.

Sonuç, fragmanın bütününe üç boyutlu modelidir ve pdf dosyası olarak erişime açıktır (Fig. 5). Model, sanal ortamda ayarlanabilir. Daha iyi okunabilmesi için simüle edilmiş ışık şeritleri, kullanım dışı bırakılabilir.

Altı yıllık proje süresince, yoğun arazi taraması sayesinde, bilinen 200 fragmana, 100 adet yenisi eklenmiştir (Bachmann 2013: 219). Çoğunluğu küçük parçalardan oluşan yeni buluntuların arasında önemli yazıt metni içeren bloklar da mevcuttur. Yeni buluntulardan birinde Diogenes, bir cümlesinde Platon'u eleştirmektedir. Diogenes, dünyanın başlangıcına inananın sonuna da inanması gerektiğini düşünmektedir. Diğer bir metinde ise şimşek, gökgürültüsü ya da deprem gibi doğal olayların tanrının işareti olduğundan şüphelendiğini ifade etmektedir. Diogenes, bu tür olayların tanrılar için yeknesak olduğunu düşünmektedir.

Yazıt fragmanlarının oldukça kötü korunma durumuna yukarıda değinilmişti. Buna çare aramak için, 2010 yılında hırsızlığa karşı emniyetli küçük bir çelik buluntu deposu tasarlanmıştır. Depoda yeni buluntuların yanı sıra, bilinen yazıt fragmanlarının büyük bölümünün de saklanması planlanmıştır. Diogenes yazıtının çoğu fragmanı Esplanade'de bulunduğundan, depo yeri olarak burası seçilmiştir (Bachmann 2011: 201-202).

12 tondan fazla yapı malzemesi, yük hayvanları ile dik tepeye nakledilmek zorundaydı. 200 kg ağırlığındaki giriş kapısı ise iki kuvvetli işçi tarafından tepeye çıkartılmıştır. 2010 yılının Temmuz ayında ise, depo inşası başlamıştır.

Deponun ağır rafları, aynı zamanda deponun taşıyıcısı niteliğindedir. Raflar, Bergama'da bir tornacı tarafından hazırlanmış ve tepede monte edilmiştir. Yapının dış dokusunu 5 mm kalınlığındaki çelik levhalar oluşturur. Cephe, çatı ve zemindeki tüm açıklıklara

kaynak yapılmıştır. Küçük çaplı olmakla beraber, zor ve masraflı bir proje olan depo inşasının gerçekleşmesi, ancak uluslararası bağışlar sayesinde mümkün olmuştur. Projeye destek veren kurumların ismi, deponun çelik dış duvarına kazınmıştır (Fig. 6).

Çalışmaların en zor yanı, ağırlığı 500 kg'a kadar varan yazıt fragmanlarının kaldırılmasıydı. Çalışmalar üç ayaklı bir kaldırıcı ve bir taşıyıcı dışında, sadece insan gücü ile yürütülmüştür. Yazıt fragmanları kaldırılırken, her bir yüzeyi tarayıcı ile belgelenmiştir.

Çalışmaların sonuna kadar, 180 yazıt fragmanının depoya taşınmasıyla Diogenes Yazıtı'nın yarısından fazlası emniyetli bir biçimde korunmaya alınmıştır (Bachmann 2013: 223). Aynı zamanda, üç boyutlu belgeleme sayesinde, yazıtlara erişim dünyanın her yerinden mümkündür.

Konservasyon çalışmalarının yanı sıra, epigrafik çalışmalarda Diogenes yazıtının gerçeğe uygun rekonstrüksiyonu, ilk kez üç boyutlu model sayesinde anlaşılabilir. Bu model aynı zamanda, epigrafiyi mimarlık tarihi araştırmalarıyla doğrudan uyumlu kılmak için bir araç niteliğindedir. Konuyla ilgili çalışmalar henüz tamamlanmamıştır; fakat yazıtın ilk pasajı birleştirilmiştir. Söz konusu pasaj, 5 m uzunluğundaki, fizik ile ilgili bölümdür.

Yazıtın baş kısmının görünümü model üzerinden anlaşılmaktadır (Fig. 7). Eksik kısımlar nötr düzeylerle doldurulmuştur; böylece yazıt bloğunun yapısı ortaya çıkmıştır. Yazıt bloğunun yapısı böylelikle belirginleşmiştir. Fakat elimizde, duvarın ve sütunlu galerinin tümünün asıl görünümüyle ilgili ipuçları henüz yoktur. Başlangıçta, yazıt buluntularının nerede yoğunlaştığı üzerinde durulmuştur. Fragmanların dağılım sıklığını belirten plan, Kınık'a götürülen parçalara rağmen, Diogenes yazıtına ait parçaların Esplanade'de yoğunlaştığını göstermektedir (Fig. 8). Buluntu verileri plan üzerinde, göreceli bir dağılım sıklığına dönüştürüldüğünde, Esplanade'de daha kesin bir görünüm oluşmaktadır (Fig. 9). Yazıt buluntularının büyük bölümü güney stoa ve "büyük duvar"ın etrafında yoğunlaşmıştır. Diogenes fragmanları, Geç Antik Dönem savunma duvarında, üçüncü kez kullanılmış olmalıdır. Bundan önce olasılıkla başka bir yapıya entegre edilmişlerdir.

Yazıtın büyük bölümü, güney stoada ve Geç Antik Dönem yapılarında kullanılmıştır. Diogenes yazıtının bulunduğu stoa olasılıkla MS 4. yy'da tahrip olmuştur. Diogenes stoası, olasılıkla Geç Antik Dönem güney stoasının Roma Dönemi öncüsüdür.

Mimari Araştırmalar

Yukarıdaki varsayımları izlemek ve ayrıca Esplanade'nin şehircilik gelişimini ortaya çıkarmak amacıyla, geniş kapsamlı mimari araştırmalar yürütülmüştür. Birçok yerin lazer taraması, mimari araştırmalara zemin oluşturmuştur. Taranan alanlar Esplanade ve çevresi, kent ana kilisesi, erken dönem hamamı ve kent merkezindeki kayalık tepedir. Söz konusu tepenin Martin Ferguson Smith'e atfen Martin's Hill olarak adlandırılmıştır (Bachmann 2010: 190-192).

Esplanade'nin eski halini saptayabilmek amacıyla, birkaç yerinde jeofizik araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmalar sırasında, heykel kaideleri ve şeref anıtlarına ait izler ortaya

çıkmıştır (Bachmann 2010: 191). Esplanade'nin lazer tarama ve jeofizik sonuçlarına dayanarak her bir taşın elle çizildiği bir planı yapılmıştır (Fig. 10). Plan, moloz yığınları ve devrilmiş olan tüm yapı öğelerini de içermektedir. Burada soldan sağa görülen, tapınak planlı bir heroon, kuzey stoa ve stoa'nın doğu kenarı ve buradaki olası bouleuterion, Geç Antik Dönem güney stoası, geç dönem savunma duvarı ve Roma Dönemi agorasının bağlantısıdır.

Buna ek olarak, tüm yapı öğeleri büyük ölçekte çizilmiş ve böylelikle her bir yapının üç boyutlu modeli için zemin oluşturulmuştur. Korunan mimari parçalara göre rekonstrüksiyonu yapılan güney stoa İon düzenindedir. Mimari öğeleri ve 1997 yılındaki kazı sonuçları, yapının tek katlı bir Roma Dönemi sütunlu galerisi olduğunu ortaya çıkarmıştır (Fig. 11).

Yaklaşık 60 m uzunluğundaki bu galeri, arka duvarında büyük olasılıkla Diogenes yazıtını taşıymaktaydı. Galerinin rekonstrüksiyonu, bu varsayıma dayanmaktadır. Fakat söz konusu rekonstrüksiyonu test etmek için, Diogenes yazıtının parçalarıyla ilgili araştırmalara devam etmek gerekmektedir. Bu konu ise ancak bir kazı ile kesinlik kazanabilir.

Diogenes yazıtı, nasıl bir şehircilik ortamında benimsenmişti? Güney ve kuzey stoa, batıya doğru genişleyen büyük bir agorayı meydana getiriyordu. Agora, olasılıkla, MS 2. yy ortasına kadar kentin merkeziydi ve bu nedenle kesin olarak söylenebilir ki, yazıt kentsel algı içinde yer almaktaydı.

Yazıtın daha sonraki kaderini de şehircilik belirler. Kent merkezi, MS 3. yy'da batıya taşınır (Brandt – Kolb 2005: 41). Kuzey stoa'nın bir katı kaldırılır; güney stoa'nın yerini ise, sütunlu caddeyi andıran ve devşirme malzemeyle inşa edilmiş olan uzunca bir portiko alır. Erken Hıristiyanlık Dönemi kentinde yazıtlı stoa olasılıkla belirli bir nedenden dolayı iptal edilmiştir.

Her iki stoa'nın yanı sıra, Esplanade'nin kuzeybatı köşesinde yer alan bir yapı, yer düzenlemesi bakımından büyük bir öneme sahiptir. Pseudoperipteros planlı ve dor düzenindeki bu önemli yapı, kentin en erken yapılarından biridir (Fig. 12). Bu yapı bir tapınak değildir. Plan ve iç düzenlemesi, yapının heroon olduğunu göstermektedir.

Esplanade'nin etrafındaki yapılar, epigrafik açıdan elbette ki ilgi uyandırmaktadır. Vespasian Dönemi'nde inşa edilmiş olan hamam, Oinoanda'nın kentsel gelişimi için özel bir öneme sahiptir. Hamam ve aynı dönemde inşa edilen su kemeri ile, Oinoanda Romalılaştırmış, dolayısıyla, kentin Hellenistik Dönem'i sona ermiştir. Frigidarium, tepidarium ve caldariumdan oluşan hamam, bu basit planıyla Lykia'daki hamam şemasına uymaktadır (Fig. 13). Çevre duvarının, geleneksel polygonal duvar örgüsünde inşa edilmiş olması dikkat çekicidir.

Kayalık bir tepe olan Martin's Hill, Esplanade ile doğrudan ilintilidir. Tepenin doğal biçimi, kayaya oyulu mekanlar ve düzleştirilmiş yüzeyler nedeniyle oldukça değişmiştir. Martin's Hill'in en yüksek tepesindeki yapay düzlükte, olasılıkla İon düzeninde küçük bir tapınak mezar bulunmaktaydı. Mezar yapısının rekonstrüksiyonu, yapının farklı bölümlerine ait mevcut mimari öğeleriyle yapılmıştır. Konum itibarıyla önemli bir noktada inşa edilmiş bu yapı, kentin her yerinden görülüyor olmalıydı. Tapınağın önünde, büyük bir

lahit ve osthokinin oturtulduğu yerler mevcuttu (Fig. 14). Lahit ve osthoke ait parçalar devrilmiş durumda bulunmuştur.

Tepenin alt yamacındaki kilise, Oinoanda'nın Bizans Dönemi için büyük önem taşıyor (Coulton 1983: 14-16). Buradaki yıkıntılar arasında, kilise yapımında devşirme olarak kullanılmış olan, kuzey stoa'nın sütunları ağırlıktadır. Bu nedenle kilisenin, önceki araştırmalarda, bir agora bazilikası olduğu tahmin edilmekteydi. Yoğun çalışmalar sayesinde, kilisenin yapısı saptanabilmiştir. Çalışmalar sırasında, sütunların orijinal halde özenle inşa edildiği fakat kilise çevre duvarının özensiz bir işçilik gösterdiği gözlenmiştir.

Kentin tam güneyinde ve Esplanadeye uzak mesafede, Oinoanda'nın en önemli yapısı olan, Hellenistik Dönem sur duvarı yer alır. Sur, Anadolu'daki en önemli polyorketik anıtlarından biridir (Fig. 15). Yaklaşık olarak 60 m uzunluğunda ve iyi durumda korunagelmüş olan bölümünde, beş köşeli ve yuvarlak bir kule bulunmaktadır. Kuleye ait tüm blokların tek tek çizimi yapılmıştır (Bachmann 2012a: 197-199). Polygonal kulenin dış yüzünde, olasılıkla sonradan yazılmış ve oldukça aşınmış durumda yazılar saptanmıştır (Fig. 16). Yazılara, duvara oyulmuş küçük sunaklar ve kandil için nişler eşlik etmektedir (Bachmann 2008: 155). Görünüşe göre Hellenistik Dönem duvarı, Roma Dönemi'nde kutsal bir öneme sahipti. Yazılar içerisinde, büyük tanrılardan birine yapılan ithaflar dikkat çekicidir. Bunlar, MS 2. yy'daki tek tanrıculığın belirtileridir. Bu yapının da lazer taraması yapılmıştır. Duvar yüzeylerinin detaylı modeli sayesinde, rölye için iyi bir zemin oluşmuştur. Sur duvarının her iki cephesine ait rölyede birkaç önemli saptama yapılmıştır (Bachmann 2013: 221). Dış duvar, özenli kesme taş işçiliğe sahip olup, temsili bir niteliktedir. Surun kente bakan iç yüzü ise daha çok el işçiliği gerektiren fakat daha ekonomik olan polygonal örgüye sahiptir. Surlardaki yürüme yeri, mazgal ve diğer detaylar, bütünüyle Hellenistik savunma sistemine uymaktadır. Surun güneydoğusunda geniş ve tonozlu bir girişin kalıntıları tespit edilmiştir. Burası Oinoanda'nın Antik Dönem şehir kapısıdır.

Kentsel Gelişim

Bu başlık altında, kentsel organizasyon ve gelişime dair bir özet amaçlanmıştır. Şehir surları, bu konuda önemli bir rol oynamaktadır. Birkaç ipucu, Hellenistik Dönem'de kapalı bir savunma sistemi olmadığına işaret etmektedir. Belki de temsiliyet, işlevsellikten çok daha önemliydi. Oinoanda'nın yeni kent planında (Fig. 3), kentsel gelişim evreleri göz önünde bulundurulmuştur. İlk gelişim evresi, kentin kurulduğu Hellenistik Dönem ile başlar ve MS 1. yy'daki romanizasyonun başlangıcına kadar devam eder. Bu evreye ait yapılar, plan üzerinde gri renkle gösterilmiştir. Planda, kentsel alanın doğuya doğru büyük ölçüde genişlediği belirgindir. Geniş alana yayılmış olan nekropoller de bu evreye aittir.

Plan üzerinde Roma evresi kırmızı renkle gösterilmiştir. Bu evrede kent merkezi batıya kaymış ve burada bir agora inşa edilmiştir. Kent alanının kuzey ve güneyinde de ana akslarda inşaat faaliyetleri söz konusudur.

Geç Antik ve Erken Bizans evreleri sarı renklidir. Yapısal faaliyetler, kentin MS 4. yy'da

bir refah dönemi yaşadığını gösterir. Bu dönemde, erken yapılar yıkılmıştır. Olasılıkla Erken Bizans döneminde yapılan yeni bir savunma duvarı, kenti belirgin biçimde küçültmüştür. Kentin en son sığınma yeri, olasılıkla güneybatıdaki bir iç kaledir. Orta Bizans Dönemi'nde Oinoanda terk edilmiştir.

Kentsel gelişim, kent çevresi ile daha iyi anlaşılmalıdır. Akropolisin eteğindeki Kemerarası yerleşimi, civar yerleşimler arasında ilk sırada gelmektedir. Geç Antik ve Bizans evresi yerleşim izleri taşıyan Kemerarası, Oinoanda'nın yerini almış olabilir. Kemerarası'nın kuzeyinde bulunan, Severuslar Dönemi'ne ait ve Suriye tipi kemerli tapınak, kent dışında yer almaktaydı. Akropolis ve kent ile aynı aks üzerinde konumlandığına göre, Oinoanda için büyük bir öneme sahip olmalıydı.

Kuzeydeki Kemerarası yerleşimi, Oinoanda'nın sonunu simgelediği gibi, güneydeki sukemer de kentin yükselme devrini belirtmektedir. Kayda değer bu konstrüksiyon, taştan basınçlı borulardan oluşmaktadır. Delikkemer adlı benzer bir su kemeri, Patarada bulunmaktadır (Coulton – Stenton 1986: 15-59). Sukemerlerinin her ikisi de Vespasian Dönemi'ne aittir. Su şebekesinin güzergâhı, Oinoanda'nın 4 km güneyindeki su kaynağına kadar izlenebilmektedir. Su şebekesine birçok yapı ve kontrol kuleleri eşlik etmektedir ve bu durum, su şebekesinin önemini göstermektedir.

Sonuç

Diogenes kentindeki araştırmalar, arkeolojik kazılar yapılmaksızın yürütülmüştür. Burada, kazı yapılmadan da, yoğun bir kent araştırmasının mümkün olduğu gösterilmiştir. Oinoanda, aynı zamanda el değmemiş oluşuyla da özel bir ören yeridir (Fig. 17). Türkiye'de bu tür ören yerleri gittikçe azalmaktadır ancak bu tür yerleri gelecek nesiller ve araştırmalar için korumak, görevimiz olmalıdır. Arkeolojik araştırmalar da buna dahil edilmelidir. Bu araştırmalar, Diogenes fragmanlarında yürütüldüğü gibi virtüel gerçekleştirilebilir. Bu tür araştırmaların potansiyeli şimdilerde henüz deneme aşamalarında. Diogenes yazıtı hakkında daha birçok keşif ve sürprizler beklenmektedir.

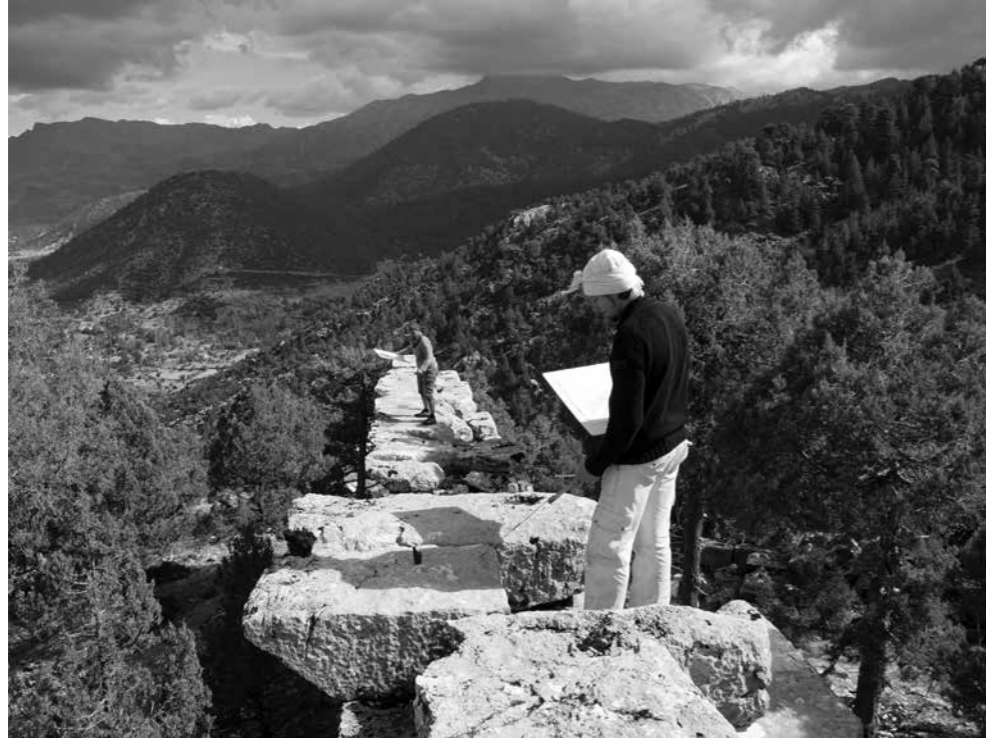

Fig. 1: Oinoanda şehrinden bir manzara; doğuda Seki Ovası ve yukarı Ksanthos Vadisi. Ön planda, Hellenistik şehir surlarının kalıntıları ile duvar kenarındaki yürüme alanının kalıntıları görülmektedir (Martin Bachmann).

Fig. 2: Oinoanda ve antik bölgeleri gösteren Lykia haritası (Çizen: Burcu Akan, DAI).

Fig. 3: Harita, Oinoanda kentinin tarihi gelişiminin üç ana aşamasını göstermektedir (gri = Hellenistik Dönem, kırmızı = Roma Dönemi, sarı = Geç Antik-Bizans Dönemi) (Çizen: Konrad Berner).

[306]

Fig. 4: Olumsuz iklim koşullarında kalan yazıt fragmanlarından bir örnek (Martin Bachmann).

Fig. 5:
Fragmanların üç boyutlu modellerinden bir örnek (Konrad Berner).

[307]

Fig. 6: Depo binası ve projeye destek verenlerin isimlerinin bulunduğu dış duvar (Martin Bachmann).

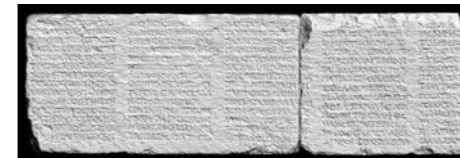

Fig.7:
Diogenes yazıtının 5m uzunluğundaki fizik ile ilgili bölümünden bir rekonstrüksiyon (Konrad Berner).

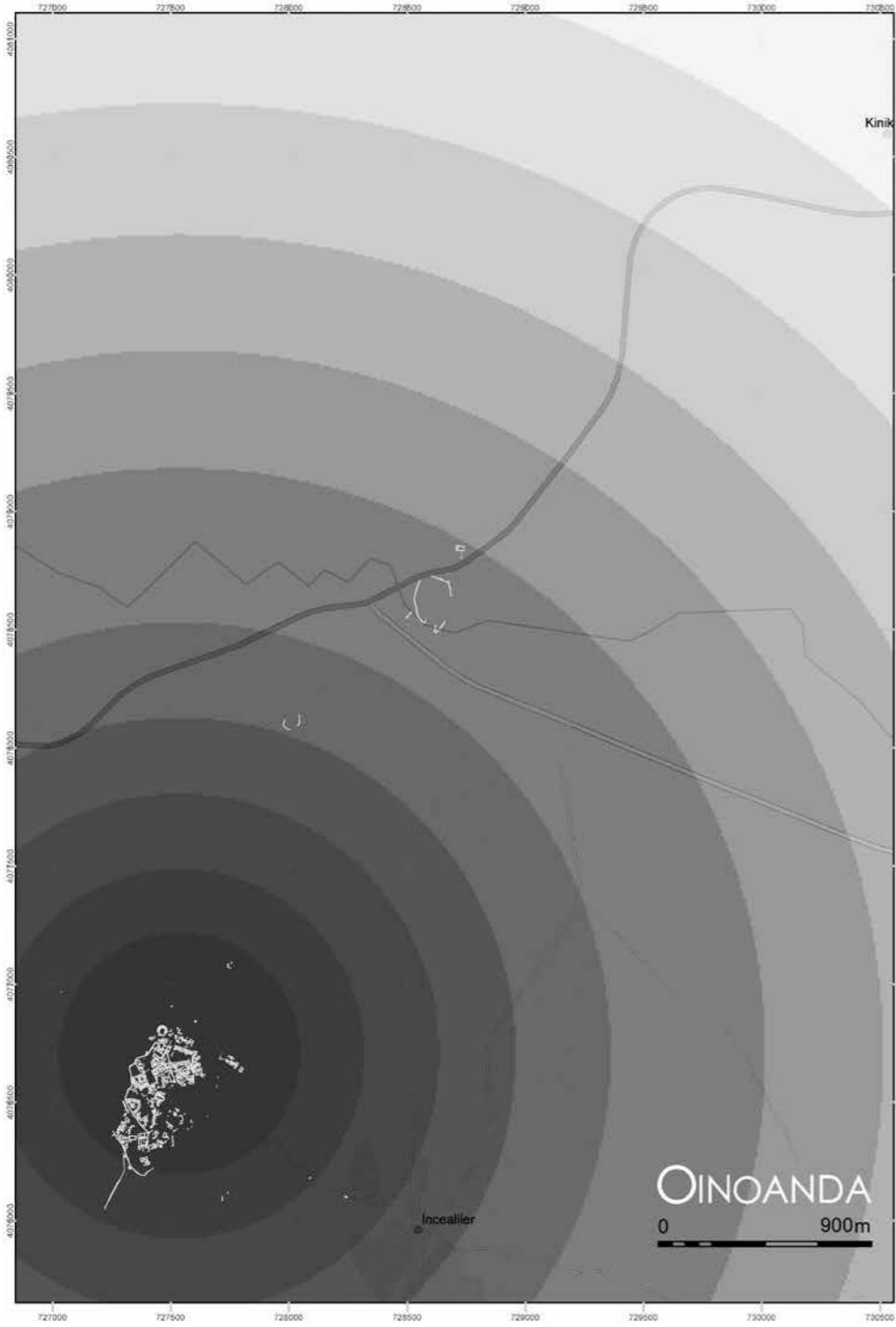

Fig. 8: Diogenes fragmanlarının dağılım sıklığını gösteren plan (Konrad Berner).

Fig. 9: Göreceli dağılım sıklığını gösteren plan (Konrad Berner).

Fig. 10: Esplanade'nin planı (Ulrike Herrmann).

Fig. 12: Oinoanda'da bulunan Geç Hellenistik Dönem'den kalma, iki katlı kuzey stoa (sağda) ile tapınak benzeri pseudo-peripteral yapının varsayımsal rekonstrüksiyonu (Nikolaus Koch).

Fig. 11: Diogenes yazıtının muhtemelen üstünde bulunduğu stoa'nın rekonstrüksiyonu (Nikolaus Koch)

Fig. 13: Vespasianus Dönemi hamam kompleksinin nokta bulutu modeli (Ertan Ilter).

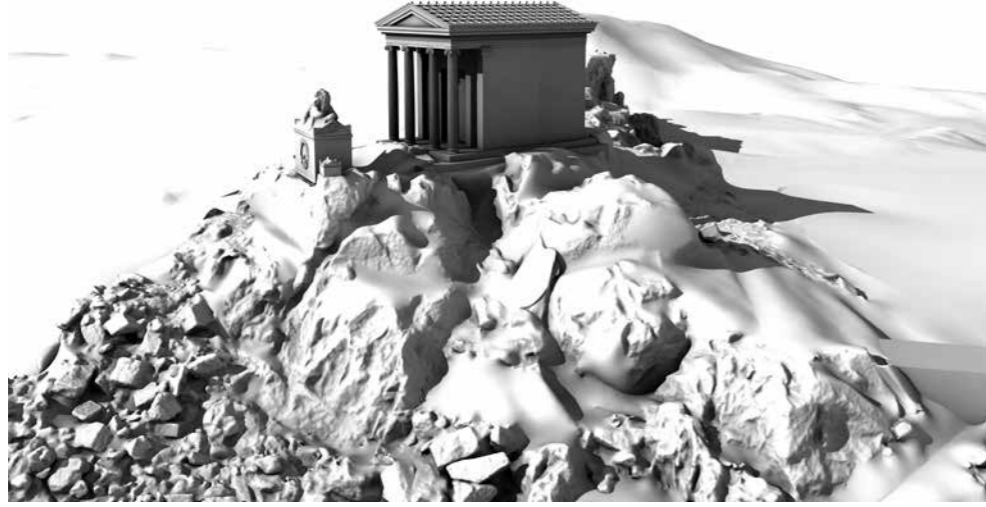

Fig. 14: *Martin's Hill'deki mezar yapısının İon düzeninde bir rekonstrüksiyonu (Nikolaus Koch).*

[312]

Fig. 15: *Kuzey taraftan şebir tarafına bakan, Oinoanda'daki Hellenistik kent surundan günümüze ulaşan kısım (Martin Bachmann).*

Fig. 16: *Yazıtlar ve kandil girintileri ile birlikte çokgen burcun köşesi (Martin Bachmann).*

[313]

Fig. 17: *Güneyden Oinoanda kent alanının görünüşü. Ön planda, su kemeri kalıntıları ve arka planda akropol (Martin Bachmann).*

Kaynakça

Bachmann, M.

- 2009 “Oinoanda Arazi Çalışmaları 2008. Fieldwork at Oinoanda in 2008”, *Anmed* 2009-7: 150-157.
- 2010 “Oinoanda Arazi Çalışmaları 2009. Fieldwork at Oinoanda in 2009”, *Anmed* 2010-8: 189-194.
- 2011 “Oinoanda Arazi Çalışmaları 2010. Report on Campaign at Oinoanda in 2010”, *Anmed* 2011-9: 200-208.
- 2012 “Neue Forschungen in Oinoanda” *Forschungen in Limyra* Band 6: 9-24.
- 2012a “Oinoanda Araştırmaları 2011. Report on Campaign at Oinoanda in 2011”, *Anmed* 2012-10: 195-203.
- 2013 “Oinoanda 2012. Report on the 2012 Campaign at Oinoanda”, *Anmed* 2013-11: 218-223.

Brandt, H. – Kolb, F.

- 2005 *Lycia et Pamphylia. Eine römische Provinz im Südwesten Kleinasiens*, Mainz.

Coulton, J.J.

- 1982 “Termessians at Oinoanda”, *Anatolian Studies* 32: 115-131.
- 1983 “The buildings of Oinoanda”, *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 209: 1-20.

Coulton, J. J. – Stenton, E.

- 1986 “Oinoanda. The Water Supply and Aqueduct”, *Anatolian Studies* 36: 15-59.

Hall, A. S.

- 1976 “The Oenoanda survey 1974-76”, *Anatolian Studies* 26: 191-197.

Hall, A. S – Coulton, J.J. – Milner, N.

- 1996 “The mausoleum of Licinnia Flavilla and Flavianus Diogenes of Oinoanda: epigraphy and architecture”, *Anatolian Studies* 46: 111-144.

Hammerstaedt, J. – Smith, M.F.

- 2014 *The Epicurean Inscription of Diogenes of Oinoanda. Ten Years of New Discoveries and Research*, Bonn.

Smith, M. F.

- 1993 *Diogenes of Oinoanda. The Epicurean Inscription*, Naples.

Wörle, M.

- 1988 *Stadt und Fest im kaiserzeitlichen Kleinasien: Studien zu einer agonistischen Stiftung aus Oinoanda*, München.

Türkçede Eski Yunan ve Roma Klasikleri: Bir Çeviri Pratiği¹

Bedia DEMİRİŞ²

[316]

¹ Hakeme Gönderilme Tarihi: 01.06.2016; Kabul Tarihi: 30.06.2016

² Bedia DEMİRİŞ, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Latin Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, TR 34459 İSTANBUL; bdemiris@istanbul.edu.tr.

Keywords: Greek, Homeros, Latin, Ottoman Empire, translation.

The aim of this study is to focus on the translation of ancient Greek and Roman classics into Turkish. In our country, especially during the last three centuries, translation has been of prime importance to our culture, in that thoughts and literary genres from different cultures have effected our culture by means of translation. During the Ottoman Empire, the importance of translation activities is known to have increased from the beginning of 16th Century. The translations or the adaptations of ancient Greek and Roman classics were included to some extent within the framework of these activities in the Ottoman Empire. In the Republican Period, the translation issue has been discussed more comprehensively. The Translation Bureau, which was established in 1939, has given priority to the ancient Greek and Roman classics, during the translation activities from 1940 to 1946.

Today, on a very substantial amount the translations from various languages on the world are published in our country. The translations of classics from Ancient Greek and Latin still rank among these translations. This indicates the presence of an audience interested in the ancient texts. All of these classics haven't yet been brought into Turkish. However, also today important translation activities still continue and should be continued in Turkey.

[317]

Anahtar Kelimeler: Eski Yunan, Homeros, Latince, Osmanlı Devleti, çeviri.

Bu çalışmanın amacı, Eski Yunan ve Roma klasiklerinin Türkçeye çevirisi üzerinde odaklanmaktır. Ülkemizde çeviri, özellikle son üç yüzyıl içinde, farklı kültürlerden gelen düşünce ve yazın türlerinin, kültürümüz üzerinde etkili olması bakımından çok önemlidir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde çeviri faaliyetlerinin öneminin, 16. Yüzyılın başlangıcından itibaren arttığı bilinmektedir. Osmanlı'daki bu çeviri etkinlikleri çerçevesinde Eski Yunan ve Roma klasiklerinden çeviri ya da uyarlamalara az da olsa yer verilmekteydi. Cumhuriyet döneminde çeviri konusu daha kapsamlı bir biçimde ele alınmıştır. 1939 yılında kurulan Tercüme Bürosunun 1940-1946 yılları arasındaki çeviri faaliyetlerinde Eski Yunan ve Roma klasiklerine öncelik verilirdi. Bugün ülkemizde dünyanın çeşitli dillerinden azımsanmayacak derecede çok, çeviri eser yayımlanmaktadır. Yayımlanan çeviriler arasında Eski Yunancadan ve Latince klasik eserlerin çevirilerine hala yer verilmektedir. Bu durum antik metinlere ilgi duyan bir okuyucu kitlesinin varlığını gösterir. Klasiklerin tamamı henüz Türkçeye kazandırılmış değildir. Ancak Türkiye'de bugün de önemli çeviri çalışmaları hala sürmektedir ve sürdürülmelidir.

Bu çalışmanın amacı, antik çağın Yunanca ve Latince yazılmış eserlerinin Türkçeye çevirisi konusunu tarihsel süreç içinde kısaca irdelemek ve antik metinlerin dilimize kazandırılması çalışmalarında yöntem konusu üzerinde durmaktır. Buradan da anlaşılacağı üzere, konuşma esas olarak, birbiriyle kesinlikle ilintili iki konuya odaklanmaktadır: ilki, genel olarak çevirinin tanımına ve gerektiği ölçüde tarihçesine kısaca değinerek, Eski Yunan ve Roma klasiklerinin Türkçeye aktarımı serüvenine odaklanmak, ikinci olarak da söz konusu eserlerin aktarımında şimdiki kadar izlenen, izlenmesi gereken yöntem üzerinde durmaktadır. Bunu yaparken de şu sorular yanıtlanmaya çalışılacaktır: Eski Yunan ve Roma klasiklerinden niçin Türkçeye çeviri yapıyoruz? Söz konusu klasik eserlerin Türkçeye çevrilmesinin önemi ya da yararı nedir? Eski Yunanca ve Latince'den çeviri yapmanın zorlukları nelerdir? Çevirisi Türkçede zaten var olan bir antik çağ klasiğini ilerleyen zaman içinde yeniden çevirme çalışmalarının ya da eserin birden fazla çevirisinin yapılmış olmasının önemi nedir?

Öncelikle, bu yazının başlığında geçen bazı kelimelere, konuşmanın amacıyla da bağlantılı olduğu için, açıklık getirerek başlamak isterim. Türkçede hem isim hem de sıfat türünden bir kelime olarak anlamları bulunan "pratik" kelimesinin, "bir şeyi yapma yöntemi veya biçimi," anlamında kullanıldığını başlangıçta söylemek gerekir. Kökeni, Latince'de "sınıf" anlamına gelen ve önceleri siyasi ve askeri anlamda bir sınıfı gösteren *classis* kelimesine dayanan "klasik" kelimesi ise, kelimenin çağdaş anlamda kullanımının da temelinde yatan ve yazılarını Latince yazan Rönesans bilginlerinin Eski Yunan ve Roma sanat ve edebiyatı için kullandıkları anlamda kullanılmıştır. Yine yazının başlığında Türkçede kullanıla gelen "Latin Klasikleri" demek yerine "Roma Klasikleri" denmesinin sebebiyse, dilleri Latince'den türemiş olan İtalyan, İspanyol, Fransız, Portekiz, Romanya halkları için de dilimizde Latin kelimesi kullanıldığından, zaman zaman düşülebilen anlamsal bir karışıklığı önlemek içindir.

En yalın tanımıyla çevirinin, yazılı ya da sözlü bir ifadenin dil bakımından çözümlenmesi olduğunu söyleyebiliriz. Uluslararası üne sahip Rus asıllı çevirmen Edmond Cary *Comment Faut-il Traduire? Çeviri Nasıl Yapılmalı?* başlıklı eserinde çeviriyi "farklı dillerde ifade edilen iki metin arasındaki eşdeğerlilikleri bulmaya çalışan bir işlem, kendine özgü teknikleri, ilkeleri ve sorunları olan dilsel bir çözümleme işlemi," olarak tanımlarken bu eşdeğerliliğin "her zaman ve kesinlikle iki metnin doğasına, kullanım amaçlarına, iki halkın kültürü arasında bulunan ilişkilere, onların ahlaksal, duygusal ve entelektüel iklimlerine bağlı," olduğunu söylemektedir (Cary 1996: 13, 97).

Çeviri insanlık tarihinde çok eski zamanlardan beri, önemli bir edim olarak karşımıza çıkmaktadır. Bugün artık kendine özgü bir tarihi ve kuramı olan bilimsel bir alana dönüşen çevirinin gelişmesi, temel olarak iki döneme ayrılarak incelenebilmektedir: İlk dönem insanlık tarihinde yazının icadından sonra başlayıp somut olarak antik çağda olgunluk kazanarak yirminci yüzyılın ortalarına kadar devam eden dönemdir. Çevirinin bilimsel bir nitelik taşımadığı bu dönem, alanla ilgili bazı kavramların şekillenmesi bakımından önemlidir. İkinci dönem ise, birinci dönemin hemen bitiminden başlayarak günümüze kadar devam

eden ve bilimsel bir söylemin hakim olduğu ve uzun zaman etkisinde kaldığı dilbilim ve edebiyatın karşısında bilimsel özerklik kazanmış çeviri biliminden söz edildiği dönemdir (Yücel 2016: 7-8).

Çok eski çağlarda insanlar konuştukları dilin tanrısal bir kökeni olduğuna, dilin tanrının insana verdiği nimetlerden biri olduğuna inanırlardı. Dil üstüne yapılan en eski yorumlardan biri olarak farklı dillerin ortaya çıkışını simgelemesinden başka, çevirinin doğuşunu da simgeleyen Babil Kulesinin öyküsü *Tevrat*'ta ("Tekvin" 11, 1-9) yer almaktadır: Önceden bir tek dil konuşan insanlar Babil'de gücü simgeleyecek ve Tanrı katına ulaşacak çok yüksek bir kule yapımına girişirler. İnsanların bu girişimini başkaldırı olarak gören Tanrı, kendisiyle boy ölçüşmelerine öfkelenerek onların bu küstahlığını cezalandırır: Kuleyi yıkmakla kalmaz, işi sonuçlandırmalarını engellemek için dillerini de karıştırır. Öyle olur ki kimse birbirini anlayamaz duruma gelir. Böylece kulenin tamamlanması için gerekli olan ortak iletişim dilinin ortadan kalkmasıyla, mevcut olan dil birliği de bozulmuş olur. Babil kenti farklı dillerin konuşulduğu bir yerdir. Farklı diller konuşmak demek birbirini anlamamak demektir. Tanrı'nın insanlara verdiği en büyük ceza da birbirini anlamamak yani iletişimin kopması olmuştur. Bu söylence bize göstermektedir ki insanlar çok eski zamanlardan beri iletişimin yaşamlarındaki öneminin ve dilin iletişim işlevinin bilincindeydiler. Bu söylencenin arkasındaki düşünce ise, varlıkların kendilerini dilleriyle ifade ettiği ve insanın, başka varlıkların ve insanların dilini bilmesi halinde, onları anlayacağı ve dolayısıyla dünyasının zenginleşeceği düşüncesiydi (Erkman-Akerson 2000: 36-37). Tanrının cezalandırmasına karşılık insanoğlu, diller arasındaki engelleri çeviri yoluyla aşmak suretiyle, dilini bilmediği insanlarla iletişim kurma olanağını aramış, Akşit Göktürk Hocamızın, "Prometheusça bir başkaldırma," (Göktürk 1986: 10) olarak nitelendirmesiyle, evrenselleşme çabasının bir göstergesi olarak diller ve taşıyıcısı oldukları kültürler arasındaki sınırları ortadan kaldırıp bilgi alışverişini ve hoşgörüyü gerçekleştirmiştir (Yücel 2016: 14). Alfred Hirsch, "Ba" / "baba" ve "Bel" / "tanrı" kelimelerinden oluşan "Babel'in "tanrının şehri" anlamına gelmesine karşılık İbranice "balbal" kelimesinin *Tevrat*'ın bazı yerlerinde "karışıklık", "karmaşa" anlamında kullanıldığını söyleyerek "Babil'in olumlu bir anlamın yanında olumsuz bir anlam da taşıyor olmasını çeviriyle bağdaştırmaktadır (Hirsch 1995: 22; Yücel 2016: 13, not 2).

Yazının bulunuşundan itibaren insanlık tarihine baktığımızda, eski çağlarda Mısır, Mezopotamya, Anadolu coğrafyasında yaşamış ve yazısı olan toplulukların, aralarında ticari ilişkiler sebebiyle oluşturdukları ve kullandıkları, iki ya da daha çok dilde hazırlanmış sözcük listeleri içeren tabletlerle, siyasi ve askeri ilişkiler sebebiyle oluşturdukları iki dilli anlaşma metinlerinin, tarihteki ilk çeviri metinler olduğu bilinmektedir. Milattan önce dört bin civarında, birçok dilin konuşulduğu, çok kültürlü Mezopotamya'da çivi yazısıyla yazılmış iki dilli kil tabletler, Babil'de Sümerce ve Akadça iki dilli sözlükler çeviri etkinliğinin o çağlarda da yaşamın bir parçası olduğunu bize göstermektedir (Eruz 2010: 33).

Mısır Hiyeroglif yazısının çözülmesini sağlayan kara bazalttan Rosetta taşı üç kolon halinde Hiyeroglif, Demotik ve Yunan alfabesiyle olmak üzere üç ayrı yazı sistemiyle

yazılmıştı ve yazıt iki dilli bir yazıttı: Mısır dili ve Yunanca. Yazıt Nil Deltasının liman şehri olan ve İtalyanlar ile Fransızların Rosetta (“Küçük Gül”) dedikleri, İskenderiye’nin 65 km doğusunda yer alan Reşid kentinde 1799 yılında bulunmuştu. Yazıtın içeriği Memphis din görevlilerinin MÖ 196 yılında V. Ptolemaios’tan gördükleri lütufları öven bir metinden oluşuyordu (Ceram 1986: 85). Kentin yakınında bulunan İskenderiye Hellenistik dönemden (MÖ 334-30) başlayarak önemli bir kültür merkezi haline gelmişti. Böyle bir konum kazanmasında, başka etkenlerin yanı sıra kuşkusuz, İskenderiye’nin adeta bir kültür mozaığı sergileyen yapısı da etkili olmuştu. Hellenistik çağda kentte çok sayıda farklı kavimden insan bulunmaktaydı. Ünlü kütüphanesinde yapılan çalışmalar arasında Mısır, Babil, İbrani, Arami, Fenike gibi çeşitli yabancı dillerdeki kitapların Yunancaya çevirisi çalışmaları da yer almaktaydı.

Rosetta taşı kadar önemli bir başka iki dilli yazıt ülkemizde 1947 yılında Osmaniye İlimiz’de bulunan Karatepe-Aslantaş yazıtlarıdır. Eski Anadolu’nun kültür mozaığı içinde MÖ VIII-VII Yüzyılda Adana Ovası hükümdarı olarak bilinen Asitavandas’ın yaptırmış olduğu kalede bulunan yazıtlarda metin Fenike ve Luwi dillerinde olmak üzere iki dilde yazılmıştı. Metnin içeriğinde Asitavandas’ın ağzından icraatı anlatılmaktaydı (Ceram 1994: 159-180). Bu yazıtlar Fenike dilindeki metnin okunabilmesi sayesinde, o zamana kadar henüz tam çözümlenmemiş olan, ancak Anadolu’da MÖ 2. Bin yılının başlarına kadar giden hiyerogliflerin çözümüne olanak sağlamış anahtar niteliğinde yazıtlardır ve bu bakımdan da önemlidir.

Çevirinin bir sorunsal olarak ne zamandan beri ele alındığı bilinmemekle birlikte, çeviri üzerinde ilk sistemli çalışmalar, eski Roma’da başlamıştır. Yunanlar sadece kendi dillerini önemser ve sadece bu dilde eserler verirlerken Romalılar hayranlık duydukları Yunan kültürünü öğrenmeyi ve çeviri aracılığıyla dillerini geliştirmeyi amaçlamışlardır. Böylece Roma’da yazılı edebiyatın ilk ürünleri Eski Yunan yazınından çeviri ya da uyarlama niteliği taşımaktaydı (Kızıltan 2000: 72). Susan Bassnett’nin aktardığına göre, tam da bu sebeple Eric Jacobsen çevirinin bir Roma buluşu olduğunu, abartılı bir biçimde ileri sürmektedir (Bassnett 2002: 50).

Meselenin teorik yönü uygulamayla birlikte ortaya çıkmaktadır, ama çeviriye olan ihtiyacın ortaya çıkışı yukarıda örnek verdiğimiz Mezopotamya gibi, Anadolu gibi, İskenderiye ve çevresi gibi, hep, birden fazla dilin kullanıldığı, çok kültürlülüğün hakim olduğu zaman ve mekanlarda söz konusu olmuştur. Sakine Eruz Hocamızın da söylediği gibi, çok kültürlülüğün olduğu her yerde çeviri olgusu “serpilir, filiz verir ve uygun ortamlarda yer kaplayan küçük ama dolgun yeşil yapraklı bitkiler gibi kendini besleyen toprağı korur” (Eruz 2010: 13).

Ülkemizde çeviri gerek sosyal bilimler, gerek fen bilimleri gerekse edebiyat alanında özellikle son üç yüzyıl içinde farklı kültürlerden gelen düşünce ve yazın türlerinin, kültürümüz üzerinde etkili olmasında aracı görevi görmüştür. Otuzun üzerinde dilin ve çok sayıda lehçenin konuşulduğu çok dilli ve çok kültürlü bir yapıya sahip olan Osmanlı İmparatorluğundan (Eruz 2010: 57-58) önce Anadolu’da, devlet dilinin Farsça olduğu Selçuklularda

ve daha sonra Anadolu Beylikleri döneminde de çok dillilik söz konusu olduğundan, çeviri ve çevirmenlik önemli bir konuma sahipti. Sonradan çevirmenliğin önemli bir meslek haline geldiği Osmanlı devletinde (Eruz 2010: 57-59), kaynaklarda adı geçen ilk çevirmen 1479 yılında devlet tarafından Venedik’e gönderilen Lütü Bey idi (Gürçağlar 2011: 17). Saray çevirmenliği görevinin ilk kez oluşturulduğu sanılan Sultan II. Mehmet dönemine (saltanatı 1444-1446 ve 1451-1481) ve Sultan II. Beyazıt (saltanatı 1481-1512) dönemine kadar görülen çeviri faaliyeti hiç kuşkusuz Orta Asya’dan gelen etkinin sonucuydu. Zira Moğolların istilasından sonra baş gösteren Harezmi ve Horasan etkileri dil ve düşüncede Farsça yerine Türkçeyi getirmektedir. Böylece, Anadolu Selçuklularında edebiyat ve bilim dili Farsça olduğu halde, daha ziyade Türkçe eserlerin yazıldığı Anadolu Beylikleri döneminde özellikle İslam uygarlığının klasik eserleri Türkçeye çevriliyordu (Ülken 1997: 183-184).

Osmanlı devletinde çeviri faaliyetlerinin öneminin 16. Yüzyıldan başlayarak yoğunlaşan diplomatik ilişkiler sebebiyle arttığı ve 18. Yüzyıla gelindiğinde çevirmenlerin esas olarak Divan-ı Hümayun’da, mahkemelerde, devletle eyaletlerdeki halk arasında iletişimin sağlanmasında, ordu ve eğitim kurumlarında ve yabancı elçiliklerde faaliyet gösterdiği bilinmektedir (Gürçağlar 2011: 17). Sultan III. Selim (saltanatı 1789-1807) ordu ve donanmanın işine yarayacak önemli kitapların çevirisinin yapılmasına ve bastırılmasına önem verdi ve bunun için, çalışmaları duraklamış olan Müteferrika matbaasını düzene koydu. Onun zamanında Arapça, Farsça ve Fransızcadan kitap çevirilerinin yapılması ve yabancı dil öğrenen Türklerin yabancı dilde kitap yazmaya başlaması Osmanlı Türkçesinin bir bilim dili durumuna gelmesini sağlayan önemli bir hareket olarak görülmektedir (Karal 2007: 68-69). İlk yazılı çevirilerin Arapça ve Farsçadan yapıldığı 13. ve 14. Yüzyıllarda bu faaliyetler Osmanlı’nın gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Kaynak dil olarak Arapçadan yapılan çeviriler dini metinlerin yanı sıra tıp ve fen alanındaki metinlerden yapılmıyordu; edebi metinlerde ise kaynak dil Farsça idi. Edebi metinlerin çevirisine odaklanıldığında, bu faaliyetler, bugün bir çeviriden çok, “yeniden yazma” olarak adlandırılmaktadır. Böylece 15. Yüzyıl boyunca birçok önemli metin Türkçeye aktarılırken, çeviri etkinliği 16. Yüzyılda yerini Farsça yazma geleneğine bıraktı (Gürçağlar 2011: 18).

Osmanlı’daki bu çeviri etkinlikleri çerçevesinde Eski Yunan ve Roma klasiklerinden çeviri ya da uyarlamalara az da olsa yer verildiği görülmektedir. Sultan II. Mehmet’in zamanında sarayda biri Yunanca diğeri Latince bilen iki kâtibin bulunduğunu ve Sultanın bu kâtiplerden eski çağ tarihini öğrendiğini kaynaklardan bilmekteyiz (Uzunçarşılı 1988: 153). Yine kaynaklardan öğrendiğimize göre, Sultan II. Mehmet antik çağ biyografisi yazarlarından Plutarkhos’un (MS 1.-2. yüzyıl) antik çağın ünlü şahsiyetleri hakkında yazdığı biyografik eserini Yunancadan Osmanlı Türkçesine çevirtmişti (Uzunçarşılı 1988: 153). Ayrıca yine antik çağ bilginlerinden Ptolemaios’un (MS 1.-2. Yüzyıl) coğrafya eserinin Arapçaya çevrilmesinin 1465 yılında Sultan II. Mehmet tarafından emredildiği bilinmektedir (Kritovulos 5.10.7). Yunancadan Arapçaya yapılan bu çeviri bugün Süleymaniye Kütüphanesinde bulunmaktadır. Kritovulos tarih eserinde II. Mehmet’in eski çağ düşünürlerinin

bilgilerine denk engin bilgisinden söz ederken Peripatetik ve Stoa okullarının öğretilerini Yunancadan Arapça ve Farsçaya yapılmış çeviriler sayesinde derinlemesine incelediğini belirtmektedir. Ünlü Romalı devlet adamı ve hitabet ustası Cicero'nun (MÖ 106-44) yaşlılık üzerine yazdığı ve yaşlıların devlet yönetiminde gençlerden daha başarılı olacakları düşüncesini vurguladığı diyalogunun bir uyarlaması Venedik balyosu Marino de Cavalli ve saray çevirmeni Macar asıllı Murad Bey tarafından *Der-Medh-i Piri* adıyla Osmanlıcaya çevrilmiş şekliyle Kanuni Sultan Süleyman'a (saltanatı 1494-1566) sunulmuştur. Bugün biri Nuruosmaniye Kütüphanesinde diğeri Topkapı Sarayı Müze Kütüphanesinde iki nüsha halinde elimizde bulunan böyle bir uyarlamanın Osmanlı döneminde yapılmış olması ilginçtir. Eserin önsöz niteliğindeki başlangıcında Cicero'dan hiç söz etmeyen Marino de Cavalli yazar olarak dedesi Andrea Foscolo'yu göstermektedir (Rossi 1937: 1-5). *Der-Medh-i Piri* üzerine Mehmet Aydın tarafından hazırlanmış ve Türk Dil Kurumu Yayınları arasında 2007 yılında yayımlanmış bir inceleme bulunmaktadır. Buradan da anlaşılacağı üzere 15.-16. Yüzyılın Osmanlı Devletinde az sayıda da olsa, gerekli görüldüğünde, değişik amaçlarla, antik çağın düşünce dünyasını yansıtacak eserlerin Yunancadan Arapçaya, Farsçaya ya da Osmanlı Türkçesine çevirileri yapılmıştı.

Osmanlı döneminde gerçekleştirilen ilk toplu çeviri hareketi Sultan III. Ahmet'in (saltanatı 1703-1730) Devletin başına geçtiği Lale Devri'nde (1718-1730) başlamış olup çevirisi yapılacak her eser için, dillerine göre ayrı bir "tercüme heyeti" kurulmuştu. Çevirisi yapılan eserler arasında Arapça, Farsça ve Yunancadan tıp, tarih ve fizik konularında eserler bulunmaktaydı. Hilmi Ziya Ülken *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü* başlıklı eserinde, bütün Osmanlı devrinde Eski Yunancadan doğrudan çeviri yapabilen tek kişinin 17.-18. Yüzyılda yaşamış Yanyalı Esat Efendi (öl. 1731) olduğunu söylemektedir (Ülken 1997: 316). Yunanistan'ın Kuzeybatısında Yanya şehrinde doğmuş olan Esad Efendi ilk eğitimini doğduğu yerde aldıktan sonra İstanbul'a gelerek burada medrese eğitimi almıştı. Lale Devrinin en önemli alimlerindendi. Bilgisi ve birikimiyle devrinin diğer bilginlerinin ve devlet adamlarının övgüsünü kazanmıştı. Arapça ve Farsçanın yanı sıra Yunanca ve Latince de bilen Esad Efendi XVIII. Yüzyılın başlarında Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın öncülüğünde başlatılmış olan yenileşme hareketleri çerçevesinde Yunancadan çeviri yapan heyetin de başkanlığına getirilmişti. Esad Efendi Aristoteles'in (MÖ 384-322) eserlerinden Arapçaya çeviriler yapıyordu ve Aristoteles'ten yapılmış bütün eski çevirileri orijinal dilden değil de ikinci bir dilden yapılmış hatalı ve açık olmayan çeviriler olarak eleştiriyordu (Ülken 1997: 316). Damat İbrahim Paşa'nın emriyle Aristoteles'in sekiz fizik kitabından üçünü Arapçaya çevirirken metin ile ilgili Yunanca bir yorumdan da yararlanarak çeviriye kendi yorumlarını da ilave etmişti (Uzunçarşılı 1995: 155). Aristoteles'in eserlerinin ve Porphyrius'un *Isagoge*'sinin orijinal metinlerinden yaptığı çevirilerin yanı sıra Esad Efendinin, Mevlevî şair Şâhidî'nin (doğ. 1468 Muğla-öl. 1550 Afyon) *Tuhfe-i Şâhidi* adlı Farsça-Türkçe manzum lugâtını Yunancaya çevirdiği ve Yanya'ya gönderdiği, böylece Farsçanın yayılmasına hizmet ettiği bilinmektedir, ancak bu eserin herhangi bir kopyası bugün mevcut değildir (Sarıkavak 2013: 43 / 322-323; Kaya 1991: 186-190). Yine XVIII.

Yüzyılda 1746 yılında İstanbul'a gelen ve yaklaşık 15 yıl İstanbul'da kalmış olan İngiliz elçilerinden James Porter'ın, Türklerin devlet teşkilatı hakkında yazdığı küçük bir eserin yanı sıra, Sultan III. Mustafa'nın (saltanatı 1757-1774) Sapanca Gölü ile İzmit Körfezini birleştirecek bir kanal yapımı projesiyle ilgili olarak Roma'nın İmparatorluk dönemi yazarlarından Genç Plinius'un (MS 61-112) mektuplarından birini Osmanlı Türkçesine çevirttiği bilinmektedir (Hammer 1839: 44). Burada Plinius'un hangi mektubunun söz konusu olduğu kaynakta belirtilmemiştir, ancak kanımızca bu mektup, yazarın İmparator Traianus'a yazdığı mektuplardan biri olmalıdır. Osmanlı devletinde batı dillerinden çeviriler 18. Yüzyıldan itibaren düzenli olarak yapılmaya başlamış olup bu çeviriler çoğunlukla coğrafya, tıp ve eczacılık alanlarındaki batılı kaynaklardandı. 19. Yüzyılda bunlara askeri konulardaki ve matematik gibi alanlardaki eserlerin çevirileri de eklendi. Ayrıca bu yüzyılda Tanzimat döneminden (1839-1876) itibaren özellikle Fransız edebiyatından yapılan çeviriler edebiyatımıza yeni üslup, konu ve edebi türlerin girmesini sağlayarak batı tarzında tiyatro eserleri, şiirler ve romanlar yazılmaya başlamasına ön ayak olmuştur (Gürçağlar 2011: 18-19). 19. Yüzyıldaki bu çeviri faaliyetleri Osmanlı İmparatorluğunda çevirinin kurumsallaşmasına ve Encümen-i Daniş, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, Telif ve Tercüme Heyeti, Telif ve Tercüme Dairesi gibi çevirinin önemli olduğu bazı kurulların kurulmasına öncülük etmiştir. Bu geleneğin devam ettirilerek benzer kurulların Cumhuriyet döneminde de kurulduğunu görmekteyiz. Cumhuriyetin ilanından iki yıl önce 1921'de Maarif Vekilliği bünyesinde oluşturulan "Telif ve Tercüme Encümeni" kurulunun 1926 yılına kadar devam eden çalışmaları arasında daha çok tarih, toplumbilim ve eğitim alanındaki çeviri çalışmaları yer alıyordu. 1927 yılında yayımlanmaya başlayan "Cihan Edebiyatından Nümuneler" adlı çeviri dizisiyle, öğrenciler için Batı klasiklerinden özet çeviriler yayımlamakla yetinilmişti. Cumhuriyet döneminde çeviri konusunun daha kapsamlı bir biçimde ele alınışı, 1939 yılında Birinci Türk Neşriyat Kongresinde alınan kararla devletin himayesi altında bir Tercüme Bürosu kurulmasıyla ve bu büronun 1940'ta faaliyete geçmesiyle olmuştur. Bu büro "Dünya Edebiyatından Tercüme" başlığı altında, çoğunluğu Batı kültürünün klasik eserlerinden oluşan bir çeviri dizisi yayımlamıştır. Büronun 1940-1946 yılları arasındaki çeviri faaliyetlerinde Eski Yunan ve Roma klasiklerine öncelik veriliyordu (Gürçağlar 2011: 19-20). Kültür ve eğitim tarihimizin ünlü Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel'in başlattığı bu yoğun çeviri faaliyetinin iki amacı vardı: Birincisi Eski Yunan ve Roma'dan kalma eserlerin çevrilmesine ağırlık verilerek evrensel kültüre ortak olmak; ikinci olarak da 1928'de kabul edilen harf devriminden on iki yıl sonra çeviride edebi metinlere ağırlık vererek ulusu bir araya getiren ortak resmi dilde düşünüp yazan bir toplumun alt yapısını oluşturmaktı (Yazıcı 2001: 33).

Tercüme bürosunun yayımladığı çeviri kitapların sayısı, Eski Yunan ve Roma klasiklerine ilginin azalmasıyla 1946 yılından sonra düşmeye başlar ve genel politikasında bir dönüşümün ve değişimin gerçekleşmesiyle birlikte büro 1966'da kapanır. Bu tarihe kadar Tercüme Bürosu bünyesinde 1247 eserin çevirisi Türkçeye kazandırılmış oluyordu. Yayımlanan bu çevirilerin birçoğu sonradan Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yeniden basılmış,

hatta bugün de İş Bankası Kültür Yayınları kapsamında, yenileri de eklenerek basılmaya devam etmektedir (Gürçağlar 2011: 20). Bugün ülkemizde dünyanın çeşitli dillerinden azımsanmayacak derecede çok çeviri yayımlandığı, hatta bunların sayısının telif eserlerden daha fazla olabileceği kanısındayız. Yayımlanan çeviriler arasında Eski Yunancadan ve Latince'den klasik eserlerin çevirilerine hala yer veriliyor olması sevindirici bir durumdur ve bu durum, antik metinlere ilgi duyan bir okuyucu kitlesinin varlığını gösterir.

Eski Yunan ve Roma klasiklerinden neden çeviri yapıyoruz? Theodore Savory, *Art of Translation / Tercüme Sanatı* adlı eserinde Eski Yunan ve Roma edebiyatından çeviri yapanları da dahil ederek bir çevirmenin çeviri faaliyetinden bütün kazancının, sarf edilen gayretin sonucu olan zihinsel bir idman ve zevk alma olduğunu ve çevirilerin büyük bir kısmının bu sebeple yapıldığını ve yayımlandığını söylemektedir ve şöyle demektedir: “Mütercim bir pasajı veya şiiri okumuş ve sevmiştir. İçinde bunu kendi diline çevirmek, kendi dilinde ifade dürtüsünü duymuş ve bu işe kendisini o kadar kaptırmıştır ki duyduğu zevki başkalarıyla paylaşmak istemiştir” (Savory 1994: 21). Zevk alma zevk verme yönü bir yana, çevirinin, bir dilin, özellikle de yazınsal dilin gelişmesinde büyük önem arz ettiği bir gerçektir. Prof. Dr. Anaïd Donabédian, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dilbilim Bölümünün 2 Kasım 2015'te düzenlediği bir seminerde “çeviri bir dilin laboratuvarı gibidir,” demişti. Gerçekten de öyledir. Çeviri yaparken metni analiz eder, çözümler anlamaya çalışırız, sonra ise aktarmak istediğimiz dile sentezini yaparız. Bunu yaparken kaynak dilde olup da erek dilde bulunmayan kelimelere, ifadelere, deyişlere, cümle yapılarına karşılık bulmaya çalışırız. Zaman zaman erek dilin olanakları çerçevesinde yeni oluşumlar yaratır, yeni buluşlar yaparız. Yazınsal dili geliştiren yönünün yanı sıra çeviri kuşkusuz her şeyden önce, başka kültürleri, geçmiş zamanları, çağları, evreni tanımamızı, kavramamızı, anlamamızı, değerlendirmemizi sağlar. Kültürün taşıyıcısı dil ve hangi dil söz konusuysa o dilde yazılmış metinler olduğundan, dilini bilmediğimiz kültürleri o dili bilen çevirmenlerin yardımıyla, yapılan çeviriler aracılığıyla tanır, edindiğimiz bilgilerden sırası geldiğinde kendi yaşamımız için yararlanırız. Hasan Âli Yücel'in sahaf dostu Ahmet Hamdi Tanyeli'ye 15 Ocak 1953 tarihinde yazdığı mektubundan burada söz etmek gerekir. Söz konusu mektubunda Yücel, Cumhuriyet Gazetesine gönderdiği “Hür Gençlik” başlıklı makalesinden bahisle, gençliğin manevi terbiye yolunun eski Yunan klasiklerinden başlayarak bugüne kadar ki batı düşünürlerini okutmaktan geçtiğini belirtir ve Seneca'nın, Cicero'nun aymaz bir kişiyi adam edecek fikirler söylediğini, Platon'u okumamış bir gençliğin dünyada çalkanan düşünce dalgalarına anlayıcı bir gözle bakacağına inanmadığını, Sokrates'in ahlakını tanımamış bir aydının, onun gibi ölemeyeceğini ve onun ölüşüne benzer bir hayat akıbetine nail olamayacağını, söylemektedir (İşli 2016:16). Gerçekten de öyledir. Antik metinler günümüze dair, insan onuruna dair, kültürlerin birbirine bu kadar çok yaklaştığı dünyamızda evrensel ve insani değerlere dair o kadar çok şey söylemektedir ki, bu metinleri Türk okuyucusuyla buluşturmamak olmaz!

Eski Yunan ve Roma klasikleri içinde Türkçeye en çok çevrilen metinlerden bir tanesi Homeros'un *Ilias* destanıdır. Bu destanın tarihi bilinen ilk çevirisi Şemseddin Sami'nin

(1850-1904) ağabeyi, Na'im'in (1846-1900) yaptığı ve 1885/1886 yılında İstanbul'da yayımlanan çeviridir. Na'im'in Osmanlı Türkçesine yaptığı çevirisi eserin birinci kısmını kapsamaktaydı ve düzyazı şeklinde çevrilmişti. Çevirmen eseri kitap kitap çevirip yayınlamak niyetindeydi, ancak sonradan bundan vazgeçip eseri Arnavutçaya çevirmeye karar vermişti. *Ilias*'tan Osmanlı Türkçesine yapılan ikinci çeviri 1898 yılında İstanbul'da Selanikli Hilmi tarafından yapılan çeviridir. II. Abdülhamid tarafından kurulan sansür makamının üyesi olduğu bilinen Hilmi'nin çevirisinde Na'im'in çevirisine oranla daha yalın bir Osmanlıca hakimdi. *Ilias* destanından yapılmış üçüncü çeviri Berlin Konsolosu Sadullah Paşa'nın (1839-1890) yaptığı çeviridir. Bu çeviri 1957'de Hasan Âli Yücel tarafından tanıtılmıştır. Yücel, Sadullah Paşa'nın *Ilias* destanının ilk Türkçe çevirisini yapan kişi olduğunu söylemektedir (Kreiser 2001: 285; Yücel 1989 (1957): 297). Sadullah Paşa'nın bir arkadaşına yazdığı mektubunda kendisinin 1879 Sonbaharında klasik konularla ilgilenmeye başladığını, Eski Yunan ve Romalı yazarları okuyarak çeviri yaptığını söylediği ve kendisinin bir görüşü olarak da, “şayet nesrimizi düzeltmek istiyorsak, mutlaka bu olağanüstü eserler arasından en ünlülerini çevirmek zorundayız,” dediği bilinmektedir (Kreiser 2001: 284; Uzunçarşılı 1951: 297). Vatan temalı anlatılarıyla tanınmış, edebiyatımızın öykü yazarlarından Ömer Seyfeddin (1884-1920) de 1918 yılında Yeni Mecmû'a'da *Ilias* destanından bir çeviri seçkisi yayımlamıştı (Kreiser 2001: 286).

Homeros'un *Ilias* ve *Odysseia* destanlarını eksiksiz olarak orijinal dilinden, yani Eski Yunancadan Türkçeye çeviren ilk çevirmen siyasetçi, dilbilimci ve yazar Ahmet Cevat Emre'dir (1878-1961). Hiçbir çevirmenin bir şiiri orijinali ile aynı kuvvette herhangi bir dile çeviremeyeceğini düşünen Emre, altılı vezinle yazılmış destanları Türkçeye düzyazı şeklinde aktarmıştır (Homeros 1971: 53). İlk önce *Odysseia*'yı çeviren ve 1957 yılında yayımlayan Emre, çevirisinin önsözünde çeviri sürecindeki gözlemlerini okuyucuyla paylaşarak çeviride nasıl bir yöntem izlediğini ve neyi amaçladığını anlatmaktadır. Metni Eski Yunancadan Türkçeye çevirirken dört ayrı Fransızca çevirisini de karşılaştırmış ve aralarında epey fark olduğunu ve hiç birinin, metnin aslına tastamam uygun olmadığını gözlemleyerek, kendi çevirisi için hedefinin, metnin Türkçeye en yakın olarak nasıl çevrileceğini bulmak olduğunu söylemektedir ve bunun için de metnin dört farklı Fransızca çevirisinin farklılıklarını tek tek gözden geçirmektedir (Homeros 1971: 46). Bu gözlemlerinin sonucunda Emre, en başarılı çevirmenin, çevirdiği metnin aslına en iyi nüfuz eden çevirmen olduğuna karar verir. Nüfuz etmekten kasıt, kuşkusuz, metni anlamak, inceliğine varmaktır. Emre, bu nüfuz etmenin alanının geniş olduğunu, her şeyden önce de tarihsel döneme nüfuz etmek gerektiğini söylemektedir. Böylece Homeros'un destanlarında hikaye edilen Akhaialıların, Danaosluların, Argosluların tarihsel dönemine, kültürel düzeyine ve yaşamlarına nüfuz edilmelidir ve bu da Homeros'un dönemini, yakından tanıdığımız başka bir tarihsel döneme yaklaştırmakla mümkün olur. Bunun için ise, arkeolojik ve filolojik ön çalışmalar, araştırma ve incelemeler yapmış olmak gerekir (Homeros 1971: 51). Ahmet Cevat Emre'nin bir çevirmende aradığı bir başka nitelik ise, her iki dilin edebi çeşnilerini aklıyla ve gönlüyle tatmış olmasıdır (Homeros 1971: 52). Emre, Homeros'un destanlarını Türkçeye

çevirebilmek için altı-yedi senesini Homeros'un dilini öğrenmeye, filolojik, tarihsel ve arkeolojik ön çalışmalar yapmaya, diğer taraftan da Homeros destanlarının çeşnisine erişmek için Oğuz Türklerinin 13. - 14. Yüzyıl metinlerine ve Dede Korkut kitabı gibi ulusal destanları anlamaya, inceliğine varmaya ayırdığını söylemektedir. Böylece Emre'nin üslubundaki arkaik renklerin sebebi, Akhaia, Danaos ve Dor kavimlerinin Homeros'un destanlarında tasvir edilen devrini, bir Türk çevirmen olarak yakından tanıdığı Oğuz boylarının, 13. ve 14. Yüzyıl metinlerinden ve Dede Korkut destanından anlaşılan devrine aklıyla ve gönlüyle yaklaştırmış olmasıdır. Ayrıca bir çevirmen olarak kendi zamanının dil çeşnisinden de aklını ve gönlünü uzaklaştırmamaya çalışmıştır (Homeros 1971: 52-53).

Homeros'un destanlarının Türkçedeki bir başka önemli çevirisi filolog, yazar ve çevirmen Azra Erhat tarafından yapılmış olan çevirisidir. Azra Erhat (1915-1982) şair A. Kadir (İbrahim Abdulkadir Meriçboyu) ile 1956-1957 yıllarında başladığı Homeros'un *Ilias* destanının çevirisini, Hasan Âli Yücel'in isteğiyle İş Bankası Kültür Yayınlarından 1958-1962 yılları arasında dört cilt olarak yayımlamıştır. Erhat birinci ciltte yer alan kapsamlı önsözünde çeviride izledikleri yöntemle ilgili bilgi vermektedir. Buna göre eseri Yunanca aslından çevirmişlerdir. Modern dillerin hiçbiri orijinal metnin altılı veznini vermeye uygun olmadığından metnin çevirmenleri önlerinde var olan iki yoldan birini seçmek durumunda kalmışlardır. Yollardan biri Homeros'un destanını Türkçeye düzyazı diliyle çevirmek, ikinci yol ise vezinsiz olmakla birlikte bir tür nazım uyumu tutturacak dize kalıpları kullanarak okuyucuya en azından Homeros'un dizelerinde sözcüklerin nasıl sıralandığını duyurmaktır. Çevirmenler bu ikinci yolu tercih etmişlerdir. Erhat ayrıca, Homeros'un dilini çeviride yansıtmanın zor olduğunu söyler ve bu bağlamda olası yolları şu şekilde sıralar: Birincisi çeviride dilin eskimiş, artık kullanılmaz olmuş sözlerini yeniden canlandırmak, uydurma kelimeler kurmak, ikincisi Homeros'un destanını aktarılan dilin destan diliyle aktarmaya çalışmak. Bunların hiçbiriyle iyi sonuçlar alınmadığını ileri süren Azra Erhat dünyanın başka hiçbir destanına benzemeyen, hatta destan olarak bile tanımlanmaması gereken, içine kapalı bir destan olarak nitelediği Homeros'un *Ilias*'ını çevirirken metne peşin yargılarla yaklaşılması gerektiğini söylemektedir ve şöyle çevrilmeli, böyle çevrilmeli gibi peşin yargılarda bulunmak yerine, ölçüt olarak tad alıp vermeyi almaktadır. Bunlara ilave olarak Homeros'un kalıplaşmış diline mümkün olduğunca uymaya, eserin hem kesik hem akıcı üslubuna sadık kalmaya çalıştıklarını, Homeros'un ne demek istediğini anlayıp bunu açık seçik bir biçimde anlatmayı hedeflediklerini ve bu amaçları doğrultusunda yaptıkları çeviride çok eski ve çok yeni Türkçe arasında ortalama bir konuşma dilini kullanmayı tercih ettiklerini ve çevirinin daha güzel olması için Homeros'un metninde yer almayan hiçbir sözcük eklemediklerini ve aynı şekilde, metinde yer alan herhangi bir sözcüğü çevirmeden bırakmamaya özen gösterdiklerini söylemektedir (Homeros 2004: 67-68).

Görüldüğü gibi aynı klasik eserden çeviri yapmış olan farklı iki çevirmenin izledikleri yol, yöntem birbirinden farklıdır. Bugün Homeros'u anlamak için hem Ahmet Cevat

Emre'nin¹ hem de Azra Erhat'ın² çevirileri okunmaktadır, okurken her iki çeviriden alınan tat, lezzet farklıdır.

Azra Erhat, Sabahattin Eyuboğlu ile birlikte 1959 yılında (Çelgin 1996:36) Platon'un *Symposion / Şölen* diyalogundan Türkçeye yaptıkları çevirinin önsözünde kendi çeviri stratejileri hakkında da bilgi vermektedir. Buna göre Platon'un *Symposion*'unu Eski Yunanca aslından çevirmişlerdir ve orijinal metni değerlendirirken bir ilkçağ Yunanlısının ne anlayacağını anlamaya çalışmışlar, sonraki yüzyıllarda Platon'a eklenen gereksiz kalıplardan kaçınmışlar, Sokrates'i halktan bir insan gibi konuşturan Platon'un izinden giderek aynı etkiyi vermeye çalışmışlardır. Ortaya koydukları Türkçe çeviriyi, metnin Avrupa dillerine yapılmış çevirileriyle de karşılaştırdıklarını ve bu karşılaştırmanın bir sonucu olarak Türkçede Platon'un diline daha uygun deyimler olduğunu gördüklerini söylemektedir. Buna bir örnek olarak da Platon'un metninde geçen "psykhe"nin karşılığı olarak Hıristiyan dünyasına ait bir anlam yükü olan "ruh" kelimesini değil de Türkçede özellikle halk ozanlarımızın kullandığı ve bedenın karşıtı olarak manevi yöne işaret eden "can" kelimesini kullandıklarını söylemektedir (Eflatun 1972: 18-19).

Gerek Emre'nin gerekse Erhat'ın bu sözleri antik kaynaklardan çeviri yapılırken karşılaşılan güçlüklerden bir kısmını göstermeleri ve bu güçlüklerle nasıl çözüm bulduklarını açıklamış olmaları bakımından önemlidir.

Eski Yunancadan ve Latince den çeviri yaparken karşılaşılabilecek zorluklar modern dillerden çeviri yaparken karşılaşılabilecek zorluklardan farklı değildir. Üstelik ilave zorluklar da içermektedir. Her şeyden önce Modern edebiyat metinlerinden farklı olarak Eski Yunan ve Roma klasikleri günümüze yazmalar aracılığıyla aktarılmış metinlerdir. Yüzyıllar boyunca metin aktarma faaliyetleri süresince bir esere ait birden fazla elyazması bulunduğu ve bu yazmalar arasında, aktarma sürecinden kaynaklanan bozulmalar sebebiyle farklılıklar olduğundan, Yunancadan ve Latince den çeviri yapacak çevirmenin öncelikle elyazmalarından eleştirel yöntemle hazırlanmış, mümkünse en yeni tarihli bir edisyonu çeviriye temel alması ve yaptığı çeviride bu edisyondan muhakkak söz etmesi gerekir. Bir

¹ "Söyle bize, tanrıça, Peleoğlu Ahilleus'un uğursuz öfkesini ki, Ahaylılara sayısız acılar getirdi, nice kahramanların ruhlarını Hades'e attı, özlerini kurtlara kuşlara yem etti – böylece Zeus'un iradesi yerine gelmiş oluyordu. En önce o atışmadan başla ki, budunlar hanı Atreoğlu ile tanrısal Ahilleus'un arasını açtı. Acaba hangi tanrı onları böyle birbirile kavgaya tutuşturmuştu? - Leto ile Zeus'un oğlu!" (Homeros, İliada I.1-9, çev. A. C. Emre)

² "Söyle, tanrıça, Peleusoğlu Akhilleus'un öfkesini söyle.

Acı üstüne acıyı Akhalara o kahreden öfke getirdi,
ulu canlarını Hades'e attı nice yiğitlerin,
gövdelerini yem yaptı kurda kuşa.
Buyruğu yerine geliyordu Zeus'un,
ilk açıldığı günden beri araları
erlerin başbuğu Atreusoğluyla
tanrısal Akhilleus'un.

Onları birbirine düşüren hangi tanrı?

Apollon, Leto ile Zeus'un oğlu." (Homeros, İlyada I. 1-9, çev. A. Erhat)

başka güçlük antik çağa özgü terimlerin modern dillerde karşılığı olmadığından nasıl çevrileceği problemidir. Böyle ve buna benzer problemlerle karşılaştığında bunlara çözüm bulmak çevirmenin sorumluluğundadır. Çevirmenin, çevireceği metnin tarihi arka planı ve yazarı ile ilgili ayrıntılı bilgi sahibi olması metnin ruhuna nüfuz etmesi açısından önemlidir. Kuşkusuz hem araç dilin hem de erek dilin olanaklarını çok iyi bilmelidir. Bu temel hususlar dışında, çevirinin nasıl olması gerektiğini öğütleyen güdümlenici kurallar koymak mümkün değildir. Çok eski zamanlardan beri devam eden aslına bağlı çeviri – serbest çeviri tartışması konuya açıklık getirmeyen bir tartışmadır. Önemli olan, çevirmenin ortaya koyacağı stratejidir ve her metin ayrı bir strateji gerektirdiği gibi, her çevirmenin de stratejisi farklıdır (Aksoy 1995: 88). Çevirinin bir sanat olduğunu söyleyen Savory'e göre, çeviri bir sanattır ve bu sebeple de zamansız olmalı, birbirini izleyen dönemlerde duyulan ihtiyaca uygun olarak, önceden çevirisi yapılmış eserlerin çevirisi yeniden yapılmalıdır. Bir eserle ilgili var olan çevirilerin dili eskimiş ve modası geçmiş olabilir. Bu sebeple yeni çevirisi her zaman iyi karşılanır (Savory 1994: 29-30). Ayrıca bir metnin bir dilde birden fazla çevirisinin bulunması, kanımızca, çeviri stratejileri ve yöntemleri açısından karşılaştırmalı çalışmalar yapılabilmesine de olanak sağlar. Bu hususun özellikle Eski Yunan ve Roma klasiklerinin Türkçedeki çevirileri açısından önemli olduğu kanısındayız.

Sonuç olarak, Eski Yunan ve Roma klasiklerinden Türkçeye çeviriler 15. Yüzyıldan zamanımıza değin yapıla gelmektedir. Klasiklerin tamamı henüz Türkçeye kazandırılmış değildir. Ancak bu yolda önemli çalışmalar vardır. Özellikle Prof. Dr. Çiğdem Dürüşken'in bu konudaki özverili çalışmaları takdire değerdir. Söz konusu klasiklerin Türkçeye kazandırılmasında her ne kadar önceliği, çevirisi şimdye kadar hiç yapılmamış metinlere vermek gerekiyor gibi görünse de, çevirisi yapılmış metinlerin yeni çevirileri kesinlikle yapılmalıdır. Bu konu gerek çeviri metinlerin eskiyen dillerinin yenilenmesi bakımından gerekse aynı metin üzerindeki farklı çeviri stratejileri arasında karşılaştırma yapılabilmesine imkan yaratılması bakımından önemlidir.

Kaynakça

Aksoy, B.

1995 "Cumhuriyet Döneminde Çeviri", M. Rifat (ed.), *Çeviri ve Çeviri Kuramı Üstüne Söylemler*, İstanbul: 73-92.

Bassnett, S.

2002 *Translation Studies*, London, New York.

Cary, E.

1996 *Çeviri Nasıl Yapılmalı?*, (Çev. M. Çamdereli), İstanbul.

Ceram, C. W.

1986 *Tanrular, Mezarlar ve Bilginler*, (Çev. H. Örs), İstanbul.

1994 *Tanruların Vatanı Anadolu*, (Çev. E. N. Erendor), İstanbul.

Çelgin, G.

1996 *Tanzimat'tan Günümüze Eski Yunan – Latin Dil ve Edebiyatlarına İlişkin Türkçe Yayınlar Bibliyografyası*, İstanbul.

Eflatun.

1972 *Şölen. Sevgi Üzerine – Lysis. Dostluk Üzerine*, (Çev. A. Erhat - S. Eyuboğlu), İstanbul.

Erkman-Akerson, F.

2000 *Dile Genel Bir Bakış*, İstanbul.

Eruz (Esen), S.

2010 *Çokkültürlülük ve Çevirmenler. Osmanlı Devleti'nde Çeviri Etkinliği ve Çevirmenler*, İstanbul.

Göktürk, A.

1986 *Çeviri: Dillerin Dili*, İstanbul.

Gürçağlar, Ş. T.

2011 *Çevirinin ABC'si*, İstanbul.

Hammer, J. De.

1839 *Histoire de l'Empire Ottoman, depuis son origine jusqu'à nos jours (1757-1774)*, Paris.

Hirsch, A.

1995 *Der Dialog der Sprachen. Studien zum Sprach und Übersetzungsdenken Walter Benjamins und Jacques Derridas*, München.

Homeros.

1971 *Odysseia*, (Çev. Ahmet Cevat Emre), İstanbul.

2004 *İlyada*, (Çev. Azra Erhat - A. Kadir), İstanbul.

İşli, E. N.

2016 "Kirli Çıktı", *Cumhuriyet Kitap* (4 Şubat): 16.

Rossi, E.

1937 *Parafrazi Turca del "De Senectute" presentata a Solimano il Magnifico dal Bailo Marino de Cavalli (1559)*, Roma.

Karal, E. Z.

2007 *Osmanlı Tarihi. Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, Ankara.

Kaya, M.

1991 "XIII. Yüzyılda Grekçeden yapılan Tercüme ve Es'ad Efendi'nin *Fizika* Tercümesi Üzerine Bazı Tespitler", *Felsefe Arkivi* 28: 183-192.

Kızıltan, R.

2000 "Tarihte Çeviri. Antikçağdan 19. Yüzyıl Sonuna Kadar Edebi Çeviri Kuramları – 1 Antikçağdan Barok Çağın Sonuna Kadar", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi* 40 / 1-2: 71-88.

2001 "Aydınlanma ve Erken Romantizmin Edebi Çeviri Kuramları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi* 41 / 1: 37-68.

Kreiser, K.

2001 "Troia ve Homeros Destanları. II. Mehmed'den İsmet İnönü'ye Kadar", *Düş ve Gerçek. Troia*, D. Planck - J. Luckhardt - G. Biegel - W. Jacob (eds.), (Çev. S. Bulgurlu), İstanbul: 282-289.

Kritovulos.

2012 *Tarih (1451-1467)*, (Çev. Ari Çokona), İstanbul.

Sarıkavak, Kazım.

2013 "Yanyalı Esad Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 43, Ankara: 322-323.

Savory, Theodore.

1994 *Tercüme Sanatı*, (Çev. Prof. Hamit Dereli), İstanbul.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı (Ord. Prof.).

1995 *Osmanlı Tarihi. Karlofça Antlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar IV / 1*, Ankara.

1988 *Osmanlı Tarihi I*, Ankara.

1988 *Osmanlı Tarihi VI*, Ankara.

1951 "Merhum Sadullah Paşa'nın Safvet ve Cevdet Paşalar ve Safvet Paşazade Refet Beyle Mektuplaşmaları", *Belleten* 15 / 58: 263-299.

Ülken, Hilmi Ziya.

1997 *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, İstanbul.

Yazıcı, Mine.

2001 *Çeviribilime Giriş*, İstanbul.

Yücel, Faruk.

2016 *Çevirinin Tarihi*, İstanbul.

Yücel, H. A.

1989 (1957) *Edebiyat Tarihimizden*, Ankara.

Colloquium Anatolicum Yayın İlkeleri

1. *Colloquium Anatolicum*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü tarafından, yılda bir kez yayınlanan ve Enstitümüzce Eskiçağ Bilimleri konusunda düzenlenen tüm konferanslarda sunulan tebliğlerin metinlerini, bilimsel yenilik getiren, özgün makalelerini ve kitap eleştirilerini içeren bir dergidir.
2. Yayınlamak üzere dergiye verilen yazılar, yazarın tercihinine göre Türkçe, Almanca, İngilizce olabilir. Daha önce başka bir yerde yayınlanmamış olması gereken makaleler; Times New Roman, tek satır aralıklı, 12 punto; fotoğraf ve çizimlerle beraber 15 A4 sayfasını aşmamalıdır. Rapor niteliğindeki yazılar ise fotoğraf ve çizimlerle beraber 5 A4 sayfasını aşmamalıdır. Bibliyografik referanslar metin içerisinde verilirken (bkz. madde 9) açıklayıcı dipnotlar sayfa altında ve 10 punto olarak verilmelidir.
3. Makalelere İngilizce ve Türkçe 150 kelimelik özet ve 5 anahtar kelime (Türkçe ve İngilizce olarak) eklenmelidir.
4. Makale içerisinde yer alacak fotoğraf, çizim ve haritaların 20'yi aşmamasına özen gösterilmelidir.
5. Fotoğraf ve çizimlerin açıklamaları, ayrıca alıntı olanların da kaynakları belirtilerek ayrı bir sayfada gönderilmelidir.
6. Dijital formatta gönderilecek görsel malzemenin çözünürlüğü en az 300 pixel/inch, uzun kenarı en az 15 cm, tam sayfa kullanılacak bir fotoğraf ya da çizim söz konusu ise en az 22 cm olmalıdır. Ayrıca görsel malzeme başka bir program belgesine (Microsoft Word vb.) gömülü olarak değil, Adobe Photoshop TIFF/JPEG formatında gönderilmelidir. Çizim programlarında yapılan çizimlerin başka bir formata çevrilmeden gönderilmesi daha sağlıklı sonuç vermektedir.
7. Makale, PC ya da Macintosh ortamlarında, Microsoft Word 2010 ve üzeri versiyonlarda hazırlanmış olmalı; PDF formatlı bir örneği ile birlikte derginin e-mail adresine ulaştırılmalıdır.
8. Makale içerisindeki bibliyografik göndermeler makale sonunda ve aşağıda verilen örneklerdeki sitemde hazırlanmalıdır:

- Alp, S.
1972 “Hitit Hiyeroglif Yazısında Şimdiye Kadar Anlamı Bilinmeyen Bir Unvan”, VII. Türk Tarih Kongresi I, Ankara: 98-102.
- Benedict, R.
1959 *Patterns of Culture*, Boston.
- Dinçol, A. – B. Dinçol
1992 “Die Urartaäische Inschrift aus Hanak (Kars)”, H. Otten – E. Akurgal – H. Ertem – A. Süel (eds.), *Hittite and other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp*, Ankara: 109-117.
- Robinson, M.
1995 “Frank Calvert and the Discovery of Troia”, *Studia Troica* 5: 323-341.
- Yakar, J.
2003 “Identifying Migrations in the Archaeological Records of Anatolia”, B. Fischer – H. Genz – E. Jean – K. Köroğlu (eds.), *Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions*, Proceeding of the International Workshop Istanbul, November 8-9, 2002, Istanbul: 11-19.
- Konyar, E.
2004 *Doğu Anadolu Erken Demir Çağı Kültürü: Arkeolojik Kazı ve Yüzey Araştırmaları Bulgularının Değerlendirilmesi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.

İnternet Kaynakları aşağıdaki gibi verilmelidir:

URL 1 <http://imgkid.com/tibial-fibular-notch.shtml>

9. Bibliyografik referanslar metinde, parantez içinde yazar soyadı, yayın tarihi ve gönderme yapılan sayfa olarak verilmelidir. (Benedict 1959: 45-48), (Robinson 1995: 340). Bibliyografik dipnot kullanılmamalıdır. Sadece metnin akışını bozacağı düşünülen uzun açıklamalar dipnotlarda verilmelidir.
10. Yıllık olarak çıkan süreli yayınıma verilecek makaleler, söz konusu yıl içerisinde 1 Şubat tarihine kadar editörlere teslim edilmelidir.
11. Dergimize gönderilen makaleleri yayınlamama hakkımız saklı tutulmaktadır.

Colloquium Anatolicum

Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü

İstiklal Cad. Merkez Han, No. 181 Kat: 2 Beyoğlu 34433 İstanbul - TÜRKİYE

colloquiumanatolicum@gmail.com

Colloquium Anatolicum Directions for Authors

1. *Colloquium Anatolicum* is published annually by the Turkish Institute of Archaeology (Institutum Turcicum Scientiae Antiquitatis) and contains texts of conferences delivered on different subjects related to the antiquity, original research articles and book reviews.
2. Manuscripts must be written in clear and concise Turkish, German or English. Any manuscript submitted to the journal should not contain content that has been formally published in a peer reviewed journal or another formally citable manner, whether in print or electronic. The Editorial Office only will accept text files in MS word format, with single line spacing and 12 pt font size (Times New Roman). The total size, including the photographs and illustrations, should not exceed 15 A4 pages. Reports should not exceed 5 A4 pages. Bibliographic references should be cited within the text (see Art. 9) and explanatory footnotes must be indicated below the page with a font size of 10 pt.
3. The articles should contain a summary not exceeding 150 words and five keywords both provided in Turkish and in English.
4. The number of diagrams, maps, drawings and photographs should not exceed 20 in total.
5. Descriptions for the photographs and artwork must include their sources (if applicable) and be submitted on a separate paper.
6. All types of visual material in digital format must be 15 cm long with a resolution of 300 pixel/inch minimum; in case the image is intended to be a full-page one, then the long side must be 22 cm. In addition, digital images should be submitted in TIFF/JPEG format, executable in Adobe Photoshop. Images embedded in another program (e.g. Microsoft Word) will not be accepted. Drawings prepared in drawing programs be delivered in their original format without any conversion.
7. Please submit the full text (including Figures) as a single MS Word (Microsoft Word 2010 or newer versions) file and as PDF by email to the editorial office (colloquiumanatolicum@gmail.com).
8. The reference list is provided at the end of the manuscript. Citations should be listed in alphabetical order as follows:

- Alp, S.
1972 “Hitit Hiyeroglif Yazısında Şimdiye Kadar Anlamı Bilinmeyen Bir Unvan”, VII. *Türk Tarih Kongresi* I, Ankara: 98-102.
- Benedict, R.
1959 *Patterns of Culture*, Boston.
- Dinçol, A. – B. Dinçol
1992 “Die Urartaäische Inschrift aus Hanak (Kars)”, H. Otten – E. Akurgal – H. Ertem – A. Süel (eds.), *Hittite and other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp*, Ankara: 109-117.
- Robinson, M.
1995 “Frank Calvert and the Discovery of Troia”, *Studia Troica* 5: 323-341.
- Yakar, J.
2003 “Identifying Migrations in the Archaeological Records of Anatolia”, B. Fischer – H. Genz – E. Jean – K. Köroğlu (eds.), *Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions*, Proceeding of the International Workshop Istanbul, November 8-9, 2002, Istanbul: 11-19.
- Konyar, E.
2004 *Doğu Anadolu Erken Demir Çağı Kültürü: Arkeolojik Kazı ve Yüzey Araştırmaları Bulgularının Değerlendirilmesi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.

Link to online resources and websites should be cited as:

URL 1 <http://imgkid.com/tibial-fibular-notch.shtml>

9. Bibliographical references should be given in the text in parentheses containing the name of the author, the year of the publication and the number of pages (Benedict 1959: 45-48), (Robinson 1995: 340-341). No bibliographical footnotes will be accepted except for the explanations that are thought to disturb the course of the text.
10. Only manuscript that have been submitted before February 1 can be considered for publication in the issue of the same year.
11. The Journal reserves the right not to publish the articles.

Colloquium Anatolicum
Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü
İstiklal Cad. Merkez Han, No. 181 Kat: 2 Beyoğlu 34433 İstanbul - TÜRKİYE
colloquiumanatolicum@gmail.com

ISSN 1303-8486

14

9 771303 848002